

ବ୍ରହ୍ମବିକାଶ

୧୯' ସାତମું • ଅକ୍ଷ ସାକ୍ଷୀ

ଭାର୍ଗବ • ୧୯୪୨

ଭା. ୦୦ ଶ୍ରୀମାତ୍ରି ତ୍ରିପେଡିଃ ଧର୍ମପାଠନ ଶାସ୍ତ୍ର

૧ શિક્ષકો અને માળાપોને	મિ. જોસ. જોન. મૂસ	૨૫૦
૨ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ	શ્રી. ચૂનીલાલ નારાયણ શાહ	૨૫૪
૩ બૃહદ્ ગૂજરાત આચાર્ય સંમેલન		
[૧] સ્વાગત	શ્રી. અમૃત કૃષ્ણ મોહિતે	૨૫૮
[૨] સંમેલનનો હેતુ ને તેની ઉપયોગિતા	શ્રી. લાલજીભાઈ રતનજી દેસાઈ	૨૬૦
[૩] અભ્યાસક્રમ અને કેળવણી વિષયક		
પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન	શ્રી. મગનલાલ બ્યાસ	૨૬૧
૪ પુસ્તકપરિચય		૨૭૦
૫ ચર્ચાવિભાગ	શ્રી. વૈકુંઠરાય ભૂપતરાય દેસાઈ	૨૭૪
૬ શાળાનાં સાધનિકો		૨૭૫
૭ સમાચારસંગ્રહ		૨૭૬

LAWRENCE AND THE ARABS. By Robert Graves, Concise Edition Prepared by W. T. Hutchins, M.A. (The Heritage of Literature Series). 1s. 8d.

An account of the life of that modern hero, Lawrence of Arabia, which will enchant every boy who reads it.

"CONTROL" EXAM. TESTS : On the English Scholarship Standard. 9d.

This book contains the Entrance Examination Tests for Junior Secondary, and Secondary Schools in English and Arithmetic.

GEOGRAPHY TEST QUESTIONS including Terminal Examination Papers Up-to-date. 1s. 3d.

Compiled by Robert H. M. Paul, B.Sc.(Hons.).

This book provides a selection of General Geography Test Questions, Test Papers and Senior Leaving Certificate Terminal Examination Papers.

A HANDBOOK OF HISTORY FOR HIGHER CLASSES. By W. Cuthbert, B.A. (Hons.). 1s.

This little book does not pretend to be a text-book; but should be found useful as an adjunct to a text-book, for rapid revision, or for private study.

FIRST AID ILLUSTRATED. By H. T. H. Batt, M.D.(Cantab.). Alternative Edition. 1s. 8d.

A simple book of instruction based on the apparatus and methods of first-aid practice as taught by the Red Cross Society.

LIBERTY : Principles and Practice. By The Rt. Hon. Viscount Samuel, G.C.B., G.B.E., Hon. D.C.L.(Oxford), M.A. 6d.

"There are four elements in Liberty", maintains Viscount Samuel, and he discusses the nature of these elements and the problems of maintaining in practice a right balance among them.

ALL PRICES ARE SUBJECT TO ALTERATION WITHOUT NOTICE

LONGMANS, GREEN & CO. LTD.
BOMBAY CALCUTTA MADRAS

વર્ષ • ૭ • અંક • ૮
માર્ચ • ૧૯૪૨

અત્યાર મુધા આપણે જાણકનું વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વ ખીલવવાનો આદર્શ સેવો છે. એની સિદ્ધિને માટે આપણે એને વૈયક્તિક સ્વતંત્રતા આપી; એને નાગરિક ધર્મની તાલીમ આપી; સમૂહમાં કેમ વર્તવું તે સમજાવ્યું; સામાજિક જીવનની જવાબદારીનું તેને બાન કરાવ્યું. છતાં એ વિશ્વજીવનની વિશાળ ભાવનાવાળા નાગરિકો ઉત્પન્ન થીને જગતમાં શાંતિ અને સમાનતાની આવનાનો સાર્વત્રિક સ્વીકાર કરાવવાની આપણી હમેશા હની તે વાર નથી આવી. આને માટે આપણે વિશ્વમાં પ્રચલિત એવાં વિવિધ સામાજિક બળોને જવાબદાર લેખી રાખીએ એક દિટ્ઠર કે મ્યુસોલિની ચોતાના વિધાર્થીઓને બીલ રાષ્ટ્રોને લોગે ચોતાના રાષ્ટ્રને મદત આપતાં શીખવે છે; ઈશ્વર કે જપાનનો શાહીવાદ ચોતાની સમૃદ્ધિ કાળે બીજી પ્રજાઓને પરાધીન રાખવામાં કયે જોડે નથી એમ ચોતાનો જાણકને સમજાવે છે; અમેરિકાના ખૂદાવાદીઓ પણ માનવસમાનતા સામે કુમળા મનનાં જાણકોમાં જળરજ્જત પૂર્વગ્રહ પેદા કરે છે. ટૂંકમાં કેળવણીકાર એ આદર્શોની છાપ શાળાઓમાં જાળવના મન પર પાડવા મથે છે તે જુરસી નાખવા અગર જાખી બનાવવા સમાજનાં વિવિધ બળો ખડે પગે તૈયાર હોય છે. શાળા એ સાધે છે તે સમાજ હલન-હલ કરી દે છે. માટેજ આજે કેળવણીકારે ચોતાનું કાર્યક્ષેત્ર શાળામાં મર્યાદિત ન રાખતાં સમાજ તરફ પણ ચોતાની દૃષ્ટિ ફેરવવી જોઈશે. ચોતાના આદર્શો સમાજ પાસે સ્વીકારાવી તેનો સહકાર સાધવો જોઈશે. જાણકને કેળવવા જોઈશે ન આવશ્યકતા સમાજને કેળવવાની પણ છે એટલું માન્ય રાખીને આપણે કામ કરવા મંડી પડીએ તો આજ કરતાં વિશેષ પ્રભાવમાં આપણી પ્રવૃત્તિ ફળદાયી નીવડશે એમાં શક નથી.

શિક્ષકો અને માળાપોને*

મિ. એસ. એન. મૂસ,

એમ. એ., આઈ. ઈ. એસ.

મુંબઈ પ્રાંતના વિદ્યાધિકારી . પૂના

કેવળ આ પ્રાંતના શિક્ષકોને જ નહિ પરંતુ પોતાનાં જાળકોના શિક્ષણમાં રસ લેતા સર્વેને ઉદ્દેશીને હું બોલું છું.

મુંબઈ રેડિયોએ શિક્ષકો માટેના વાર્તાલાપની ગોળવણી કરી છે, એ જાણી મને હર્ષ થાય છે; અને વ્યાખ્યાનમાળાની રાશ્ત્ર્યાત કરતાં શિક્ષકોની તાલીમનું મહત્ત્વ અને હું જેને અસરકારક શિક્ષણ ગણું છું તેની અગત્ય પર હું આજે બાર મૂકવા માગું છું.

હમણાં હમણાં આપણી કેળવણીની દાલની યોજનાઓની ખૂબ ટીકા થવા લાગી છે; અને તમને તો વિદિત છે કે આપણી શિક્ષણપદ્ધતિની પુનર્રચનાની જરૂરિયાત પર બાર મુકાવા માંડ્યો છે કાપમી અને સંતોષકારક પ્રગતિ કરી શકાય તે પહેલાં આવી પુનર્રચના જરૂરી છે, એની કોઈ ના પાડશે નહિ. આપણી પદ્ધતિની ત્રુટિઓને હું અસરકારક કરવા માંગતો નથી, પરંતુ મને એમ લાગે છે કે સુધારાની ધગશમાં શિક્ષણની પુનર્રચનાની ધણી યોજનાઓ શિક્ષકો અને શિક્ષણપદ્ધતિને વિશે મૌનજ સેવે છે. વિષય ગમે તે હોય પણ જે પદ્ધતિથી તે વર્ગમાં શીખવવામાં આવે છે તે ઉપર જ પ્રગતિનો આધાર છે. એ મહત્ત્વની હકીકત તરફ આપણે દુર્લક્ષ રાખવું ન જોઈએ. સંસ્થા ગમે તેવી સુંદર હોય, ગમે તેવો વિચારપૂર્વક યોગ્યેક્ષો તેનો અભ્યાસક્રમ હોય, પરંતુ કોઈ પણ યોજનાની સફળતાનો મુખ્ય આધાર જે ભાવના અને જુરસાથી કરવામાં આવે તેના પર રહેલો છે. જે વર્ગમાં શિક્ષણ અસરકારક હોય તો જ પ્રગતિ સંભવી શકે એમાં જરાયે શંકા નથી. એક સમયે માઉન્ટ વિલ્સન પરના બબ્બે ૧૦૦-ઈચ દૂરદર્શી યંત્રની આજુબાજુ ફરી એક અમેરિકને પૂછ્યું, “આ યંત્રનો કયો ભાગ ખૂબ અગત્યનો છે?” ખગોળશાસ્ત્રીએ યોડાક વિચાર કરી જવાબ આપ્યો, “એને નાને છેડે રહેલું નાનું મગજ.” તે જ પ્રમાણે અસરકારક શિક્ષણ એ કાંઈ કેવળ વ્યવસ્થા, સાધનો કે અભ્યાસક્રમની જ જાગત નથી. ઉખા, વૈવિધ્ય અને શક્તિ માટે માનવ સ્પર્શ જરૂરી છે. ‘શાળાને નાને છેડે નાનું એક મગજ’ જ અંતે તો કામકાજનું લક્ષણ નક્કી કરે છે. એટલે આપણા સુધારાના પ્રયાસોમાં સૌથી પહેલું ધ્યાન શિક્ષક પ્રત્યે અપાવું જોઈએ. ખીજા ધંધા છોડીને આવનારાને નહિ પણ સર્વોત્તમ મગજશક્તિવાળાઓને શિક્ષકના ધંધા માટે આકર્ષવા જોઈએ. નકામા અને નાલાયક માણસોની જ શાળામાં બરતી કરીને કે જીવનસંઘ્રામમાં આગળ ધપવાને શાળાનો પ્રથમ પગથિયા તરીકે ઉપયોગ કરનારાઓને જ જે આપણે પસંદ કરીશું તો ગમે તેવી સળળ યોજના પણ કદી ફળદાયી નહિ

ચોરા મહિના પહેલાં મુંબઈના ઑલ ઇન્ડિયા રેડિયો સ્ટેશનથી Teachers' Refresher Course એ રિલેક્ હેકઝ કેટલાક વાર્તાલાપની યોજના કરી હતી ઑલ ઇન્ડિયા રેડિયો સ્ટેશનના ડિરેક્ટરના તેમજ વ્યાખ્યાતાઓના સોજન્યથી એ વાર્તાલાપમાંથી કેટલાકના અનુવાદો પ્રગટ કરવાની અમને તક મળી છે. આ અંકમાં મુંબઈ પ્રાંતના ડિરેક્ટર ઑફ પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રક્શન શ્રી. મૂસનું માંસિક વ્યાખ્યાન અને જાણું છે. આવતા અંકથી મુંબઈની દૈનિક કોલેજના અધ્યાપિકા ડૉ. સુલતા પનાન્દિકરના વાર્તાલાપ પ્રગટ થશે.

નીવડે. ઉત્તમ પ્રતિભાવાળા શિક્ષકોને આકર્ષવા માટે તો આપણે શિક્ષકના ધંધામાં યોગ્ય ભાવિ લાભની અને નોકરીની સહીસહાયતાની ખાતરી આપવી જોઈએ. આપણા શિક્ષકો પાસે કેટલું સમ્પત્ત કામ લેવામાં આવે છે તે પ્રશ્ન અલગ રાખીએ તો પણ તેમને યોગ્ય વેતન તો આપવું જોઈએ? અને એમ થાય ત્યારે જ તેઓ સગવડભર્યું જીવન ગુમારી શકે, અને અન્ય ધંધાઓમાં રોકાવવાનો સાથે સમાન ભૂમિકા પર ગણી શકે. જેના હાથમાં આપણી પ્રજાની ભાવિ પેઢી સુપરત કરવામાં આવી છે તે જો નાલાયક અને અસંતુષ્ટ હોય તો તેઓ સમાજને ત્રાસરૂપ બને છે.

યોગ્ય આજીવિકા માટે પૂરના પગાર અને આસ્થાપદ ભાવિનો આશ્રદ સર્વ માટે નહિ, પરંતુ દેશના યુવાનોને કેળવવાની જવાબદારી સ્વીકારવાને લાયક એવા લોકો માટે સેવવામાં આવે છે. ડોક્ટર, ઇન્જીનેર બેન્કર, વગેરે ધંધાવાળાઓ માટે આપણે ધંધાને લગતી તાલીમ આપવાની આવશ્યકતા પર ભાર મૂકીએ છીએ. દા ત. શરીરશાસ્ત્રના ભણકાર પાસે આપણે કદી પણ વાદકાપ કરાવીશું નહિ; અથવા તો જે કોઈ પ્રગણિત ઇન્જીનેર નથી તેને પુણ બોધવાનું કામ મોપીશું નહિ. પરંતુ આપણે કમનસીબે માત્ર યોગ્ય વિષયોનું સાધારણ જ્ઞાન ધરાવનાર શિક્ષકોને આપણને આપણા જાળકોના શિક્ષણની જવાબદારી સોંપવામાં જરાય સંકોચ થતો નથી. પોતાપોતાની રીતે પોતાનું જ્ઞાન ખીજીને આપનાર જૂતકાળના શિક્ષકોનું આજે પણ દિલ ધલું ઝાણી છે. છતાં વધુ તર્કપ્રધાન અને કાર્યસાધક એવી પદ્ધતિઓ દાખલ કરી ધલું જ સુંદર કાર્ય કરવાનું હજી બાકી છે. શિક્ષકે માત્ર પોતાના વિષયનું જ્ઞાન ધરાવી બેસી રહેવાનું નથી. પરંતુ જે વિષયને તે શીખવે છે તે શીખવતાં પહેલાં તેને સંપૂર્ણ સમજવાની સામાન્ય જીવન સાથે સાંકળવાની તથા વિદ્યાર્થીઓના માનસનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ કરી તેમની ગહેજાઓ ને વક્ષણે તેમજ તેમના જીવનના આદર્શો પણ સમજી લેવાની જરૂર છે. વિષય કરતાં તે શીખવવાની દૃષ્ટિ-પદ્ધતિ વધુ મહત્વની છે. કારણ કે ધલુંખરુ વસ્તુ કરતાં તેના તરફનું આપણું દૃષ્ટિબિન્દુ કેન્દ્ર છે તે ધલું અગત્યનું છે. શિક્ષકના કાર્યની પરીક્ષા તેના આદર્શો અને પદ્ધતિઓ તથા તેની વિષયને રસમય તે જીવંત બનાવવાની કળામાં છે.

ત્યારે શિક્ષણ એટલે શું? શિક્ષણ એ બંધુભાવનાનો એક માર્ગ છે, એક જીવનપથ છે; શિષ્યોમાં શારીરિક ને માનસિક સમપ્રમાણતા ખીજવવી, તેમજ વિચાર તે વર્તનની સમપ્રમાણ ટેવો કેળવવી એ સાચું શિક્ષણ છે. કેગલે જીવનમાં સાચી પ્રગતિ વ્યવસ્થા, સંવાદિતા, સમતોલપણ અને સમપ્રમાણતા ઉપર અવલંબેલી છે, તેથી શિક્ષકને એકસો બૌદ્ધિક વિકાસ સાધવાનો નથી, એટલે કે માત્ર તેમની તર્કશક્તિ કેળવવાની નથી; પરંતુ સાચી ભાવનાવાગણીની શક્તિ કેળવવાની છે. બદલે તેને વિદ્યાર્થીઓનાં રુચિ અને રસ વિકસાવવાનાં અને યોગ્ય માર્ગે વાળવાનાં છે, જ્યાં સુધી લાગણી અને વિચાર સરખી રીતે કેળવવામાં ન હોય તથા તેમાં એકતાનતા ન હોય ત્યાંસુધી વિચારશીલ વર્તન સુરકેલ બને છે. તમે જાણો છો કે જે માણસની લાગણી તમારી વિરુદ્ધ હોય અથવા ચર્ચાતા વિષય વિરુદ્ધ હોય ત્યારે તેની સાથે દલીલ કરવી કેવી કપરી થઈ પડે છે. હૃદયબળ આગળ માત્ર મનોબળ નકામું છે. શિક્ષિત કહેવાતા માણસો પણ કેવા થઈ શકે છે તેની તમારામાંના ધણિ બખર દશે. મનુષ્ય સ્વભાવ કુદરતી રીતે મૂળથી જ જડ હોય છે; અને જ્યારે મૂળ વૃત્તિનો પ્રશ્ન હોય છે, ત્યારે આ જડતા બાધક નીવડે છે. કોમી ઉપદ્રવ, ધર્મ માટેનું ઝંઘા, સંકુચિત સ્વદેશાભિમાન તથા મિથ્યા સ્વદેશમિત્ત પ્રાથમિક વૃત્તિઓ છે. ઉચ્ચ વિચાર એને લાગણીને જીવાનીમાં નિયમિત કરવામાં ખાસ તકેદારીની જરૂર છે.

આ બધા માટે ધંધાને લગતી કેળવણીની જરૂરિયાત છે; તથા આપણા પ્રત્યેક પ્રશ્નમાં આપણે શિક્ષકોને કેળવવા તરફ વધુ મહત્વ આપવાની જરૂર છે. જે આપણે કબૂલ કરીએ અને મારા ધારવા

પ્રમાણે આપણે તે કબૂલ કરવું જોઈએ કે કાળક્રમવંક યોગ્યથી ધંધાર્થી તાલીમની જરૂર છે તો સાથે સાથે આપણે સમજવું જોઈએ કે લાયક શિક્ષકો જનાવવા માટે આપણી પાસે યોગ્ય લાયકાતવાળા માણસો જોઈએ; ગમે તેવી સજ્જ તાલીમ મળી હોય તો પણ જોઈએ કામચલાઉ માણસો એમાં ચાલશે નહિ.

હવે સઘળી વસ્તુઓ ઠીક ઠીક રીતે સંપૂર્ણ છે, તથા શાળાની પરિસ્થિતિ પણ જોઈએ તેવી છે એમ માની લઈને તમે તમારાં બાળકો. માટે કેવા પરિણામની આશા રાખી શકો? આવા વાતાવરણમાં શિક્ષણ પામેલું બાળક કેવી જાતનું હોય? કોઈ પણ શાળા વિચારણા બુદ્ધિના કે જ્ઞાન અને શુભના ભંડાર સમાં બાળકો ઉત્પન્ન કરવાનો દાવો ન કરી શકે. છતાં એક સામાન્ય બાળક શાળા છોડતાં તન્દુરસ્ત, ચપલ અને યોગ્યસ્વી નીવડવું તો જોઈએ. તેણે તેનું મસ્તક ઊંચું રાખી હિંમતથી ફરતાં શીખવું જોઈએ. શિક્ષકની સામે હિંમતથી ઊભા રહેવાની શક્તિ કેળવનાર, સંપૂર્ણ શાંત ચિત્તે ઊભું રહેનાર તથા હલનચલનમાં સંવાદ સાધનાર તે હોવું જોઈએ; વળી તેણે એકાગ્રતા સાધી રચનાલંબી થવું જોઈએ; તથા તેની આસપાસની સઘળી વસ્તુ પ્રત્યે તેણે સમજપૂર્વકની રસરસિત કેળવણી જોઈએ; આતુરતાથી કાર્ય સાધી રસ પડે તેવું કાર્ય એકચિત્તે તથા શ્રદ્ધાથી જોતાં શીખવું જોઈએ; પોતાપણની પ્રાથમિક વૃત્તિને બદલે બીજાઓને પણ પોતાના જેવાં મણી પોતાના જેવું સ્થાન આપવા જેટલી બંધે કોઈક વાર બીજાને પ્રથમ સ્થાન આપવા જેટલી ઉદાત્ત બાવના તેણે કેળવવી જોઈએ. આમ જો થાય તો તેણે જગતમાં પોતાનું સ્થાન લેવાની યોગ્ય ને પૂરતી તૈયારી કરી કહેવાય ને હું તમને ખાતરી આપું છું કે એ સ્થાન ઉપયોગી જ હશે.

શાળા અને વિદ્યાર્થીજીવના સંચાલકોને સહકાર ન સંધાય ત્યાં સુધી આ બધું શક્ય નથી એમ તો આપ સ્વીકારશો. કેટલા મામાપો એમ સમજે છે કે શાળા શિરત, સ્વચ્છતા અને સભ્યતા અંગે જે ચોક્કસ પગલું પાડી શકે છે તે તેઓ નિર્ણયક બનાવે છે? ઘણી વાર બ્યારે બ્યારે બાળક સ્વચ્છતા માફક પડે ત્યારે મામાપે શાળાને દોષ દેવા કરતાં પોતાને જ પૂછવું જોઈએ કે તેમણે કેળવણી અંગેની તેમની ફરજ બદલ કરી છે કે નહિ. તેથી પ્રત્યેક બાળકના મામાપને તેમની ફરજ વિશે હું બે બોલ કહીશ.

જીવનની સામાન્ય સભ્યતા અને શિરત પર ખાસ લક્ષ આપો. સભ્ય વર્તણૂક જીવનમાં અનિવાર્ય છે. કોઈ પણ અમલગ્યા સાથે સભ્યતાથી અને હડાપણથી વર્તવામાં શરમાવા જેવું નથી. પોતાનાં મોટેરાં પ્રત્યેના હડાપણભર્યા અને વિવેકયુક્ત વર્તનને તેમણે પોતાનો હક મણવો જોઈએ. કેટલાંક મામાપો માને છે કે બાળકને સીધી શિક્ષા કરવાથી કુમારો જતાં આટકાવાય છે. પરંતુ એ માન્યતા ભૂલભરેલી છે. બાળકને આપવા લાયક સાસનાં સારી કેળવણી તે તેને કળા વિના અને સ્વેચ્છાથી શિક્ષા સ્વીકારતાં શીખવવું તે છે.

તમારાં બાળકોને કાર્યનું ગૌરવ સમજાવો. તેમની પાસે તેમનાં જોરડાઓ, જોડા અને તેમની સાધકો સાફ કરાવી અને તેમનાં કપડાં ધોતાં અને સમારતાં શીખવો. પ્રમાણિક કાર્યમાં સ્વમાનહાનિ નથી.

તમારાં બાળકોને અર્થશાસ્ત્ર સમજાવો. દરેક બાળકે સમજવું જોઈએ કે પૈસા મહેનત કરવાથી મળે અને નહિ કે ફક્ત માગવાથી. કંઈ પણ કાર્ય કર્યા વિના કંઈ પણ સ્વીકારી લેવામાં અનીતિ છે, અને વિચારશીલ છે. પ્રાણીનાં માટે તે શોભારપદ નથી.

તેમનાં બાળકો વિશે પૂરતો રસ લઈ તથા શિક્ષકે કરવાના કાર્યની કદર કરી આપણી શાળાઓ માટે મામાપો ઘણું કરી શકે તેમ છે. દવાખાનાની સારચાર માટે તથા ધર્મક્રિયા માટે જેમ તેઓ વિનાસકાંડ પૈસા

ખર્ચે છે તેમ કેળવણી માટે પૈસા ખર્ચવાની તત્પરતા જતાની તેઓ તેમની મૂક પ્રશ્નમાં વ્યક્ત કરી શકે છે હું ખાતરીપૂર્વક કહું છું કે જે થોડી ધણી રકમ તે પોતાના જાળકના શિક્ષણ પાછળ ખર્ચે છે તે તેમને પરોક્ષ રીતે ઓછા માંગે પાછી ગળશે

શિક્ષકો માટે તો હું કહીશ કે તેમનું કાર્ય ખૂબ મુશ્કેલ છે તે હું જાણું છું પરંતુ શ્રમપૂર્વક ઉપજાવેલી વ્યવસ્થાથી સચોટ શિક્ષણ મેળવવું નથી પોતાના કાર્યમાં રસ યેનાર શિક્ષક પોતાની નૈસર્ગિક કરાગત [ingenuity] નો ઉપયોગ કરે અને ગણી શકે તેના આમાન્ય માધ્યમો ઉપયોગમાં લે તેનાથી ધણુ થઈ શકે દાનની સ્થિતિમાં પણ શિક્ષકને પોતાના વર્ગમાં ધીમેથી પણ કાળજીપૂર્વક સુધારો કરી પોતાના દેશની સેવા કરનારી ધણી તક છે ફ્રાન્સિસ બેકને પોતાને વિશે જે કહ્યું હતું તે હું તેમને યાદ દેવડાવું

મેં માણસોના અભિપ્રાયો કે નિર્ણયો ચચાવી નાખવા કે સકળમાં ભેરની લેવા કદી કોશિશ કરી નથી તેમજ કરતો પણ નથી, પરંતુ હું તેમને ખુબ સાચી હકીકત તરફ તથા તેની એકરાગિતા તરફ દોરું છું કે જેથી તેઓ તેમની પાસે શું છે, શું મેળવવા તેઓ પ્રયત્ન કરી શકે છે ઓ જનસમાજની સામાન્ય પુછાણ તેઓ શું ઉમેરી શકે એમ છે તે તેઓ પોતાની મેજેજ જોઈ શકે”

દેવકરણ નાનજ બેંક લીમીટેડ

હુંક ઓફિસ —

દેવકરણ નાનજ નિર્દોશ

એન્ડ્રિયન સક્સ,

કા, મુબમ્બઈ

શાખાઓ —

હાંકોલ્લાર,

એન્ડરર્ટ જિલ્લો,

કાલનાદેરી અને ગારડી

આપણામાં દર વર્ષે અર્ધા ટકા લેખે વ્યાજ આપવામાં આવે છે

સેવિંગ બેંક ખાતામાં દર વર્ષે ૨ ટકા લેખે વ્યાજ આપવામાં આવે છે અને પૈસા ચેકબીજ ઉપાડી શકાય છે

ખામી સુ નની ડિપોઝીટો વળતેવખત ગોઠવણ કરેલી ચરતોથી રસીકારામાં ચલે છે

પમ્ફ પ્રેવી જામીનગીરીઓ ઉપર ગોઠવણ કરેલી ચરતોથી બેંક નાણા ધીરે છે

બેંક ની ૫, ૧૦, ૨૦, ૫૦, ૧૦૦ અને ૨૫૦ તોલાની ચાંદીની વગડીઓ બેંકની ઓફિસો અને ક્લિન્ડ બારમાં બીજી જાણીતી બેંકો અને ઝવેરીઓ પાસેથી ગણી શકશે

દે. ના. બેંકના ૭ વર્ષ અને ૩ વર્ષના અનુક્રમે ૩ ૧/૨ ટકા અને ૨ ૩/૪ ટકા વ્યાજ આપતાં કેસ સર્વિસીકેટો ૩ ૧૦ થી ૩ ૫૦૦૦ સુધીના ગણી શકે છે

બેંક શુજરાતી ભાષામાં પણ પત્રવ્યવહાર કરે છે.

બેંકીગને લગતું દરેક કામકાજ કરવામાં આવે છે.

જ્ઞાનપ્રાપ્તિ*

શ્રી. ચૂનીલાલ નારણજી શાહ

આચાર્ય • મહિલાવિદ્યાલય • ભાવનગર

આ પ્રમાણે ઉપર વર્ણવેલા આ ચાર મનોવ્યાપારથી જ્ઞાનનો વિસ્તાર, જ્ઞાનની સમૃદ્ધિ, અને હકીકતોનો પરસ્પર સંગ્રંથ ચિત્રમાં રચાય છે. એક રસપદ પ્રજ્ઞ અર્હિઆ ઉપરિચિત થાય છે હું અનેક પ્રકારનાં કદવાળાં, રંગવાળાં, ખંડાવાળાં પુસ્તકો જોઈ છું, છતાં પુસ્તકોનો વિચાર કરતાં સર્વ જુદાં જુદાં પુસ્તકોનો નહિ પરંતુ પુસ્તકોનો ખ્યાલ મને આવે છે; મેં અનેક પ્રકારના અકારવાળાં, ઊંચાધાળાં અને રંગવાળાં ધર જોયાં છે; ધરનો વિચાર કરતાં સર્વ જુદા જુદા ધરોનો નહિ પરંતુ ધરનો ખ્યાલ મને આવે છે; એ જ પ્રમાણે બળદ, ફૂતરો, ગોળ, ધી, ધાણા, શાન્તિ, હિમ્મત, વગેરેના વિચારમાં પણ બને છે. આમ કેવી રીતે બનતું હશે? વિવિધ પુસ્તકોને બદલે પુસ્તકોના સામાન્ય ખ્યાલ મને કેમ આવતો હશે? વિવિધ રથોને અનુભવેલ શાંતિને બદલે શાંતિનો સર્વસામાન્ય ખ્યાલ મને કેમ આવતો હશે? વિવિધ અનુભવોમાંથી સર્વસામાન્ય ખ્યાલ કેવી રીતે બંધાય છે એ હવે જોઈએ.

બાળક નાના, મોટા, ચળકતા, ઝાંખા, પિત્તમના અને અન્ય ધાતુઓના ચમચા જુએ છે. તેની આસપાસ અનેક પ્રકારની વસ્તુઓ પડેલી છે; તેમાંથી તે ચમચાને જુદા પાડે છે; તે ચમચા અને અન્ય વસ્તુઓ વચ્ચેનો ભેદ પારખે છે. ચમચાની આકૃતિ, કદ, રંગ, વગેરેમાં ભેદ છે, છતાં ય એ સર્વ ચમચાઓમાં જે જે વિશિષ્ટ આકૃતિ રહેલી છે એ આકૃતિ જુદી તારવે છે; ચમચાના રૂપ, રંગ અને કદમાંથી એના આકારને એ જુદો તારવે છે; ચમચાનું પૃથક્કરણ કરીને તેના અનેક શુદ્ધોમાંથી એક ગુણને તે જુદો પાડે છે; અનેક સિદ્ધ પ્રકારના ચમચાઓમાં તે સામ્ય જુએ છે; સર્વ વસ્તુઓમાંથી તે 'ચમચાત' જુદું પાડતાં શીખે છે; તેના મનમાં ચમચાનો ભાવ બંધાય છે. ચમચો શબ્દ સાંભળતાં તેને અમુક રૂપ, અમુક રંગ, અમુક કદનો ચમચો યાદ નહિ આવે, પરંતુ ચમચાનું સામાન્ય સ્વરૂપ યાદ આવશે. એ જ પ્રમાણે તે અનેક પ્રાણીઓમાંથી ફૂતરાનો ભેદ પાડે છે; તે જુદા જુદા લાક, ધોળા, કાળા, નાના, મોટા, ઊંચા કાનવાળા, વળેલા કાનવાળા ફૂતરાઓ જુએ છે. દરેક ફૂતરાના કદ, રંગ, વગેરે ગુણોમાંથી તે 'ફૂતરાત' જુદું તારવે છે. દરેક ફૂતરામાં તે એ ફૂતરાત નીરખે છે. પ્રત્યેક ફૂતરો ભિન્ન હોવા છતાં પણ દરેક ફૂતરામાં વસેલું સામાન્ય તત્ત્વ તે પારખે છે; તેના ચિત્તમાં હવે કોઈ વિશિષ્ટ રૂપ, રંગ, કદવાળા ફૂતરાનો નહિ પણ સર્વસામાન્ય ફૂતરાનો ખ્યાલ બંધાય છે.

એ જ પ્રમાણે તે ગામનું અને ભેંસનું ધણુ જુએ છે. કોઈ વાર તેમાં ધણી ગાયો, તો કોઈ વાર થોડી ગાયો, કોઈ વાર તેમાં ધણી ભેંસો તો કોઈ વાર તેમાં થોડી ભેંસો તે જુએ છે. એ ધણુ આજે આ રથજે તો કાંચે બીજે રથોને જુએ છે. એ સર્વ ભિન્ન પરિસ્થિતિમાં તે પ્રત્યેક ધણુમાં રહેલું ધણત્વ જુદું પાડે છે અને તેને કોઈ વિશિષ્ટ સ્વરૂપના ધણુનો નહિ પણ સર્વસામાન્ય ધણુનો ખ્યાલ આવે છે.

વિદ્યાર્થી વ્યાજના અનેક દાખલા ગણે છે, અને એમાંથી સુદલ, વર્ષ, ટકાની સંખ્યામાંથી વ્યાજ ગણવાની રીત તે જુદી પાડે છે; એથી આગળ વધીને સર્વ પ્રકારના અંગગણિતના દાખલામાં તે પ્રમાણુ અને

ત્રિરાશીની જ રમત જુએ છે, અને વિવિધ પ્રકારના ઘખવામાંથી તેને તે જુદી પાડે છે. મનુષ્યો સધ્યાનું સૌન્દર્ય નિરખે છે, યુવતીની આનખા રહેલું સૌન્દર્ય જુએ છે, આખાશના તારાઓના રહેલું સૌન્દર્ય નિહાળે છે, પુષ્પના રહેલું સૌન્દર્ય અવગ્રહે છે, અને એવા વિવિધ અનુભવોમાંથી સૌન્દર્ય વિશેનો ખાતર મનમાં સ્પષ્ટ કરે છે. સૌન્દર્ય અનુભવતી વખતે તેના ચિત્તમાં જુદા જુદા પદાર્થો નહિ પરંતુ એ અનુભવોમાંથી નીતરેલા ખાતરો તે આસ્વાદ કરે છે.

‘સૌન્દર્ય શુ, જગત શુ, તપ એજ સાથી’, પકિત સામળતી વખતે કોઈ સ્થૂં વસ્તુનું સ્મરણ નહિ થતા છતાં પણ ચિત્ત સૌન્દર્ય શબ્દમાંથી અર્ધગ્રહણ કરે છે.

એ જ પ્રમાણે એ સભા, ધી, ગોળ, શાન્તિ, દિગ્મત, કંધના, વગેરેનો સામાન્ય ખ્યાલ બાધે છે આ સર્વ ખ્યાલો બાધ્યા માટે એ જ મનોવ્યાપારો-બેદર્શન, સામ્યદર્શન, પૃથક્કરણ અને સંયોગીકરણ-નો ઉપયોગ કરવો પડે છે.

આ સર્વ મનોવ્યાપારને કાર્ષને જે સર્વસામાન્ય ખ્યાલ બધાય છે તેને ગાંઠ અગ્રેહમાં ધણી શબ્દો છે, general idea, general image, mental category, pattern અને scheme.

આવા ખ્યાલો, pattern રચાવાની ક્રિયા, બાળમના ચિત્તમાં બેઈ શકાય છે. બાળક દોડતી ગાડી જુએ છે, તેમાંથી તે ગતિનું પૃથક્કરણ કરીને જુદી પાડે છે તેને મન હવનચવન એ ગાડી છે, બાળક ધરના બારણાને આમથી તેમ ચલાવે છે અને કહે છે કે ગાડી ચાલી. એ જ પ્રમાણે ધોડા ઉપર કોઈને સ્વાર થયેલ ને જુએ છે, કોઈ ગતિ કરનાર વસ્તુ અને તેના ઉપર બેસનાર કોઈ હોય ત્યારે બેસવાની વસ્તુ ધોડા કહેવાય એમ તેનું ચિત્ત ગ્રહણ કરે છે, પછી તે પોને લાકડી ઉપર સવારી કરે છે અને કહે છે કે ‘ધોડા, ધોડા, ચાલ.’ એ વર્ણન બાળક થાળીમાં બાત લે છે. રોટલી અને બાત વચ્ચે બેદ પાડતા તે શીખે છે રોટલી એમ્લે એક જ વસ્તુ અને બાત એટલે છૂટા છૂટા કણોના બનેલ સમૂહ, શાક અને દાળ પણ આ દૃષ્ટિએ બાત પી કોટિમાં જ બાળક મૂકે છે, અને શાક અથવા દાળ માગતી વખતે પણ ‘બાત, બાત’ એમ તે કહે છે. પદર માસનું બાળક ધડિયાળ જુએ છે, અને તે તેને ‘ટીક, ટીક’ નામથી જાળખે છે, તે વજન કરવાનો કાટો જુએ છે, તેમાં પણ તે ચારો અને કાટો જુએ છે એટલે તેને તે ‘ટીક, ટીક’ કહે છે લોનકવાળું ધડિયાળ હવે તેની દૃષ્ટિએ પડે છે, તેને પણ તે ‘ટીક ટીક’ કહે છે, આ ગાળકે આ સર્વ પદાર્થોમાંથી ચારો અને કાટાને જુદા પાડ્યા હતા.

ઉપરના સર્વ દૃષ્ટાંતોમાં બાળકો ગાડી અને બારણામાંથી ગતિ, ધોડા અને લાકડીમાંથી ગતિ અને સ્વારી, દાળ, શાક, અને બાતમાંથી છૂટા કણોના સમૂહ, ધડિયાળ અને વજન કરવાના કાટામાંથી ચારો અને કાટો તે જુદા પાડે છે, અને તેના ખ્યાલ તે સર્વના pattern તે મનમાં રચે છે. અર્હાંતો બેદર્શન, પૃથક્કરણ આદિ મનોવ્યાપારો અસ્તિત્વમાં આવે છે, પરંતુ તે વ્યાપારો પ્રારંભશામાં હોય છે એટલે ગાડી ધોડા, ધડિયાળ, બાત વિશેના તેના ખ્યાલો પ્રાગમિક અને અપૂર્ણ હોય છે.

આ ખ્યાલો જીવનદર્શનમાં અતિ મહત્વનો ભાગ ભજવે છે એક સુંદર ચિત્ર તરફ મનુષ્યો જુએ છે, એક વ્યક્તિ તે જોઈને ખુશ થાય છે અને કહે છે કે ‘કેવું સુંદર’, ખીન મનુષ્યને ચિત્રનું જ્ઞાન ઊંડું છે, તેનો ચિત્ર વિશેનો ખ્યાલ વિશેષ સુરેખ અને સ્પષ્ટ હોવાથી તે માત્ર ‘કેવું સુંદર’ જ અનુભવીને સતોય માનવો નથી, તે તો તે ચિત્રની રેખાઓ, રંગ, ભાવ વગેરેના ખૂબી નિહાળીને આનંદમગ્ન બને છે.

બન્ને નિરીક્ષકોના મનમાં ચિત્રના ખ્યાલ વિવિધ અનુભવમાંથી બધાયા હતા, બન્ને પાસે ચિત્રના ખ્યાલ જુદા જુદા હતા એકની પાસે સામાન્ય ખ્યાલ હતો, અને બીજાની પાસે વિકસિત ખ્યાલ હતો. સહુ પોતપોતાના ખ્યાલ પ્રમાણે જગત તરફ નિરખે છે. પધારીમાં એક દરદી પડેલો છે, તેની માદગીના ચિક્કો તેના

સર્ગાવહાલાં નોંધ શકે છે. એમનો ખ્યાલ છે કે દરદીને ઉધરસ અને તાવ છે. એમનો ખ્યાલ એથી વિશેષ ઊંડા ન હોવાથી એ ઉધરસ અને તાવ ઉધરસ અને તાવ રૂપે જ રહે છે; એથી કાંઈ ઊંડી કલ્પના તેમને થતી નથી. પરંતુ ડોક્ટરની પાસે નિક્ષિપ્ત સુઅંધિત ખ્યાલ હોવાથી તે તાવ અને ઉધરસ તેની સમક્ષ માત્ર તાવ અને ઉધરસ રૂપે ન રહેતાં ન્યૂમોનિયા બની જાય છે. તેની સમક્ષ ન્યૂમોનિયાનો ખ્યાલ સ્પષ્ટ હોવાથી તે તરત જ રોગ પારખી શકે છે.

એવા નિક્ષિપ્ત, ઊંડા ખ્યાલોને લઈને એન્થનિયર નવા યંત્રની રચના સમજી શકે છે, ડિટેક્ટીવ થોડી માહિતી ઉપરથી આખો વૃત્તાંત સમજી જાય છે; વકીલો કેસની વિગતો ઉપરથી તેના ગુણદોષ જાણી જાય છે; દાખલાની રકમ જાણીને ગણિત જાણનારાઓ કયા પ્રકારનો દાખલો છે તે નક્કી કરી નાંખે છે. આ સાથેનું ચિત્ર નોંધને એક મનુષ્યને લાગશે કે કાગળ અંદર વાળ્યો છે; બીજાને લાગશે કે કાગળ બહાર વાળ્યો છે, ત્રીજાને લાગશે કે સમાનતરત્યાળી આકૃતિઓ પાસે પાસે ગોઠવવામાં આવેલી છે. સહુ પોતાના અનુભવ પ્રમાણે એ ચિત્ર તરફ દૃષ્ટિ નાંખશે. પુષ્પ નોંધને એક જાણી કહેશે, 'આ પુષ્પ સારું છે,' પરંતુ કવિને તેમાં જીવનના રહસ્યનું દર્શન થશે. અંગ્રેજ કવિ વર્ડઝવર્થે કહ્યું છે કે :

A primrose by a river's brim,
A yellow primrose was to him,
And it was nothing more,
But for the poet,
The meanest flower that blows can give,
Thoughts that do often lie too deep for tears.

કોઈનો ખ્યાલ તદ્દન સામાન્ય, તો કોઈને અતિશય ગદન, વ્યાપક હોય છે. એ ખ્યાલો વચ્ચે અપાર અંતર હોય છે, પરંતુ જે મનોવ્યાપારોની સહાયથી સહુ જીવનનું દર્શન-ઉપરજીવું કે તલસ્પર્શી-પામે છે તે મનોવ્યાપારો તો સર્વને સમાન છે. કૂતરો, માથ કે થોડો તદ્દન પ્રાથમિક ખ્યાલો બાંધે છે; તત્ત્વજ્ઞાનીઓ, વૈજ્ઞાનિકો કે કવિઓ અતિ ગદન ખ્યાલો બાંધે છે. બન્નેના ખ્યાલો વચ્ચે આસમાન જમીનનું અંતર છે; પરંતુ બન્ને ઉપયોગ તો એજ મનોવ્યાપારોનો ભેદદર્શન પૃથક્કરણ, સામ્યદર્શન અને સંયોગીકરણનો-કરે છે. એકજ મનોવ્યાપારોનો ઉપયોગ થવા છતાં પણ પ્રાણીઓ અને મનુષ્યના વિચારોમાં અને મનુષ્ય મનુષ્ય વચ્ચેના વિચારોમાં અતિશય અંતર રહે છે. એનું કારણ જે પદાર્થ અને પરિસ્થિતિ વિશે વિચાર કરવામાં આવે છે તેમજ જે ભૂમિકા ઉપરથી કરવામાં આવે છે તે સર્વમાં ફેર હોય છે કૂતરો પણ ઝાળખીતા અને અજ્ઞાપા વચ્ચેનો ભેદ નોંધ શકે છે; તેણે જે માર્ગ પર પ્રવાસ કર્યો હોય તે માર્ગ અને અન્ય માર્ગ વચ્ચેનો ફેર તે નોંધ શકે છે; કૂતરો પાણનારાઓ કહે છે કે ફરવા જતી વખતે અને અન્ય કાર્ય ઉપર જતી વખતે તે જે ટોપો પહોરે છે તે બે વચ્ચેનો ભેદ તે પારખી શકે છે; તેમજ તેના શેઠ અમુક ટોપો માથે મૂકે તેના ઉપરથી તેને બહાર લઈ જવામાં આવશે અને તે ફરવાનો આનંદ લઈ શકશે એવો વિચાર તે કરી શકે છે; આ પ્રમાણે તે સંયોગીકરણની ક્રિયા કરે છે. ભેદ પારખવાની તેમજ સંયોગીકરણ કરવાની તેની શક્તિ મર્યાદિત હોય છે. તે કાંઈ આકાશના તારાઓ વચ્ચે કે પુસ્તકો વચ્ચે ભેદ કરી શકશે નહિ; તેમજ કાંઈ યંત્રને નોંધ તે કેવી રીતે કાર્ય કરશે તે સમજી શકશે નહિ. મનુષ્યોની આજ્ઞાતમાં પણ જંગલમાં રહેતારો મનુષ્ય જે રીતે પશુ, પક્ષીના ભેદ પાડતાં શીખે છે, તથા તેમના સ્વભાવ વિશે જ્ઞાન ધરાવે છે તેમાં અને વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી એક તેમજ અને બીજા તેમજ વચ્ચે ભેદ નોંધ શકે છે, અને બન્નેના સંયોગીકરણનું પરિણામ અગાઉથી કરી શકે છે, તેમાં કાંઈ ભેદ. હોતો નથી, સહુ એક જ

મનોવ્યાપારોનો ઉપયોગ કરે છે; પરંતુ ફેર હોય છે, તેમના વિસ્તાર અને ઊંડાણનો. જ્યારે એ મનોવ્યાપારો ઉચ્ચ ભૂમિકા ઉપર વિહાર કરે છે ત્યારે સૂક્ષિન્ના સકળ પદાર્થોને નિયમમાં રાખનાર શુદ્ધત્વાકર્ષણનો નિયમ શોધી કાઢે છે અથવા તેા જીવ, જગત્ અને ઈશ્વરના સંબંધોનો વિચાર કરે છે અથવા જગત્માં પ્રવર્તી રહેલી અસમાનતા દૂર કરવા સમાજવાદ અને સામ્યવાદ, હિંસા અને અહિંસા કેટલે અંશે કાર્યસાધક નીવડે એવા એવા વિચારપ્રદેશોમાં એ રમવાણુ બને છે.

પશુ અને મનુષ્ય વચ્ચે વિચાર કરવાની બાબતમાં કેટલે અંશે સમાનતા તથા કેટલે અંશે ભેદ છે તે આપણે જોઈ ગયા. આ સંબંધમાં એક વિશેષ બાબતમાં સામ્ય અને ભેદ વિચારવા જેવા છે, જે પદાર્થ આપણી સમીપે હોય, એટલે કે આપણી આંખ, કાન, નાક, જીભ અને ત્વચા સાથે સંસર્ગમાં હોય તે વિશે પશુ અને મનુષ્ય સદૃશ સહુની શક્તિ પ્રમાણે વિચાર કરે છે, પરંતુ જે પદાર્થ સમીપે ન હોય તે પદાર્થ વિશે પશુ તદ્દન અવગણી વિચાર કરી શકે છે, મનુષ્ય તે પદાર્થોની ગેરહાજરીમાં પણ તે વિશે વિચાર કરી શકે છે. કૂતરાના પાળનાર કહે છે કે કૂતરાઓ શેઠની ચાળ ખેંચી શેઠને બહાર લઈ જવા સચવે છે.

પગથોડી ગેરહાજરીમાં માત્ર પદાર્થોની સ્મૃતિથી કૂતરા શેઠને પદાર્થ પાસે લઈ ગયેલા છે એવી કેટલીક દંતકથાઓ ચાલે છે. આ દૃષ્ટાંતોમાં પગથોડીની ગેરહાજરીમાં પણ કૂતરા તે પદાર્થ વિશે વિચાર કરી શકે છે. તે આપણે જોઈએ છીએ. વળી પશુ તથા પક્ષી પોતાના ઘર અથવા માળાનો વિચાર કરતાં કાંતાં ત્યાં પહોંચી જાય છે તે પણ દર્શાવે છે કે તે પદાર્થોની ગેરહાજરીમાં વિચાર કરી શકે છે, પરંતુ આદ્યેથી જ તેમના વિચારની મર્યાદાઓ આવી જાય છે. મનુષ્યો તેા માત્ર પદાર્થો જ નહિ પરંતુ પ્રેમ, ક્રોધ, લોભ, સત્ય, આદિ બાવનાઓ વિશે પણ એ બાવેનો અનુભવ જે સમયે ન થતો હોય તે સમયે વિચાર કરી શકે છે. પશુ પક્ષીની બાબતમાં આ પ્રમાણે બનતું અશક્ય છે, જે કે દરજી અને હાથીની અથવા નાગણીના વેરઝેરની વાનો પશુમાં પણ આવી શક્તિની રાંકા કરાવે છે. મનુષ્યો જૂત, ભવિષ્ય, આશા, નિરાશાઓ વિશે વિચાર કરી શકે છે. આ પ્રકારના વિચારમાં કોઈ વસ્તુ પ્રત્યક્ષ નહિ હોવાથી અને માત્ર કલ્પનાની પાંખ ઉપર વિહાર કરવાનો હોવાથી તેને કલ્પનામય વિચાર કહેવામાં આવે છે. આપણી સમક્ષ પુસ્તક ન હોય છતાં પણ આપણે પુસ્તક વિશે વિચાર કરી શકીએ છીએ; એ જ પ્રમાણે કલ્પનામાં આપણે સ્વર સાંભળી શકીએ છીએ, વાસ લઈ શકીએ છીએ, રવાદ યાદ લાવી શકીએ છીએ. ટાડું, ઊનું અનુભવી શકીએ છીએ. બાળકો અને અવિકસિત મનુષ્યો કલ્પનામય વિચાર બાગે જ અથવા અલ્પાંશે કરી શકતાં હોવાથી તેમને પદાર્થોની બહુ જરૂર રહે છે. સામાન્ય રીતે દરેક મનુષ્યને કેટલીક વાર પદાર્થોની જરૂર રહે છે. બુદ્ધિશાળી મનુષ્યોને પણ મદદથી વિચાર કરવો સરળ પડે છે. કોઈ વાર તેા અતંત બુદ્ધિશાળી પુરુષોને પણ પદાર્થોની સહાય વિના વિચાર કરવો શક્યતો નથી; આનું સુપ્રસિદ્ધ દર્ષાન લોર્ડ કેલ્વીન પૂરું પાડે છે.* શિશુશ્રવણનો નિયમ છે કે મૂર્તમાંથી અમૂર્ત તરફ વિદ્યાર્થોએને લઈ જવા જોઈએ, આ નિયમનું સમર્થન મનુષ્ય ચિત્રની ખાસિયત ઉપર અવલંબેલું છે. જે પદાર્થ ન પ્રાપ્ત થઈ શકે તેા ચિત્ર, નકશા, આદિની સહાય લઈને રચ્ય કરી શકાય છે.

[અપૂર્ણ]

* હલેકોમેન્ડેરીક સિદ્ધાંત અનુસાર હું એક પણ વંશ રચી શકું નહિ માટે એ સિદ્ધાંત હું સમજી શકતા નથી એમ તેમનું કહેવું હતું.

નૂતનશિક્ષણ સંઘ, સૂરતના આશ્રયે મળેલું

બૃહદ્ ગૂજરાત આચાર્ય સંમેલન

[દિવસ : તા. ૧૩-૧૪-૧૫ ઓક્ટોબર ૧૯૪૧
સ્થળ : સાર્વજનિક હાઈસ્કૂલ, નાનપરા-સૂરત]

[૧]

સ્વાગત

શ્રી. અમૃત કૃષ્ણ મોહિલે

પ્રમુખ • નૂતનશિક્ષણ સંઘ • સૂરત

બૃહદ્ ગૂજરાતની માધ્યમિક શાળાઓના મુખ્ય શિક્ષકો તેમ જ પ્રથમ મહત્ત્વની શિક્ષકોના આ પ્રથમ સંમેલનમાં આપને સૌને સૂરતના નૂતનશિક્ષણ સંઘ તરફથી હાર્દિક આવકાર આપતાં મને ધણો આનંદ થાય છે.

શિક્ષકોને ઉપયોગી એવા અગત્યના કેળવણીના પ્રશ્નો પર વિચારવિનિમય કરવાના હેતુથી સભાઓ અને સંમેલનો યોજાને અમારો સંઘ સને ૧૯૩૮ માં એની સ્થાપના ચર્ચ સારથી આજપર્યંત માધ્યમિક શિક્ષણની યથાશક્તિ સેવા કરવાનો પ્રયાસ કરતો આવ્યો છે. એની સ્થાપનાના પહેલા વર્ષમાં જ નૂતનશિક્ષણ સંઘે, કેળવણી મંડળનો સહકાર સાધીને, મુંબઈ પ્રાંતીય માધ્યમિક શિક્ષક પરિપદ્ધતું તેરમું અધિવેશન સૂરતમાં ભરવાનું બીકું ઝડપ્યું હતું. આજે જ્યાં આહી હાજર છે તેમાંના ઘણાએ તે પરિપદ્ધતું ય હાજરી આપી હશે અને તેમની ખાતરી ચર્ચ હશે કે અમારા એ પ્રથમ પ્રયાસને ય હીક હીક સફળતા મળી હતી.

વર્ષમાં જુદે જુદે વખતે ચર્ચાસંમેલનો યોજાવીને કેળવણીના ક્ષેત્રમાં રસ લેનારાઓને નૂતનશિક્ષણના સિદ્ધાંતો ને રીતિનીતિની ચર્ચા માટે તેમ જ તેના પ્રચાર માટે મળવાનું એક સામાન્ય સ્થાન અમારો સંઘ પૂરું પાડે છે. આપું જ એક બે-દિનનું ચર્ચાસંમેલન તાજેતરમાં જ યોજવામાં આવ્યું હતું અને તેમાં 'માધ્યમિક શિક્ષણમાં ગૂજરાતીનું સ્થાન' એ મહત્ત્વના પ્રશ્ન પર વિવિધ દૃષ્ટિબિંદુથી સંપૂર્ણ ચર્ચા કરવામાં આવી હતી. આ ઉપરાંત અમારો સંઘ એક કેળવણીવિષયક પુસ્તકાલય તેમ જ વાચનાલયનું સંચાલન પણ કરે છે.

અમારા સંઘની એક બીજી નજીવી પ્રવૃત્તિ તે 'નૂતનશિક્ષણ' માસિકનું પ્રકાશન છે. ત્રણેક વર્ષથી આ માસિકના સંપાદનમાં અમારા સંઘના સભ્યો સક્રિય ભાગ લઈ રહ્યા છે ને તેઓ આ સામયિક શિક્ષકોને વધારે ને વધારે માર્ગદર્શક બને એવો પ્રયાસ કરે છે. 'નૂતનશિક્ષણ' ગૂજરાતભરમાં હીક હીક નજીવીતું થયું છે એટલે એ સંબંધી વિશેષ કંઈ ન કહેતાં હું એટલું જ ધૃષ્ટીએ કે આપ સૌ એના આદક બનીને તેમ જ આપની હાજવગદી બીજાને બતાવીને અગત્યના આર્થિક મુશ્કેલીઓમાંથી ઉગારી લેશે કે જ્યાં અમે આ માસિકને વધારે માહિતીપૂર્ણ ને ઉપયોગી બનાવી શકીએ.

આજના સંમેલનનું આયોજન કરનાર આગરા સંઘનો આટલો ટૂંક પરિચય બસ થશે. હવે આપણી સંમેલન પાછળ શી દૃષ્ટિ છે, તેનો શો હેતુ છે, તે વિશે હું એ જોત કહીશ. મુંબઈ પ્રાંતીય ગાથાગિક શિક્ષક સંમેલનની બેઠક અમે અહીં ભરી ત્યારથી મુખ્ય શિક્ષકોને તેમના શાળાસંચાલન અંગેના પ્રશ્નોની ચર્ચા કરવાની તક મળે તે હેતુથી તેમની એક ખાસ પરિષદ બોલાવવાનો વિચાર આગારાં મનમાં ધોળાયા કરતો હતો. આ સંમેલનના સચાસક શ્રી. ચન્દ્રવદન શાહની મૂચનાથી આ વિચારને પ્રોત્સાહન મળ્યું ને તેનું કળ આપ સધળા આજે જુઓ છો.

માત્ર મુખ્ય શિક્ષકોની જ પરિષદ બરવાના મૂળ વિચારમાં મહેજ ફેરફાર થયો છે, અને હવે તેમાં પ્રથમ મદદનીશ શિક્ષકોનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. આ ફેરફાર આવકારપાત્ર છે કેમકે શાળાસંચાલનમાં પ્રથમ મદદનીશ શિક્ષકોનો હિસ્સો પણ કુર્ષ નહોતો નથી. અત્રેના નવનશિક્ષણ સંઘના મળ્યો માત્ર પ્રેક્ષકો તરીકે જ આ સંમેલનમાં હાજરી આપે છે.

આમ આ સંમેલનની વિશિષ્ટતા એ છે કે શાળાસંચાલનમાં સક્રિયપણે ભાગ લેનાર વ્યક્તિઓ જ એમાં ભાગ લઈ શકે છે. એને અંગે વિધિસરની સ્વાગત સભા યોજવામાં આવી નથી, એને માટે પ્રમુખ તરીકે કોઈની વરણી કરવામાં આવી નથી, અને એમાં વિધિસરના દરવો પસાર કરવાની યોજના નથી. આમ જો કે આ સંમેલન અનિવિધિસરનું છે, છતાં કેળવણીના ક્ષેત્રમાં મંડળીત કાર્ય કરવાની શક્યતાઓથી તે ભરેલું છે. સુરખ્યાત વક્તાઓની લાંબી યાદી, અને તેઓ જે વિષયો પર જોતરશે તે જેના પર આપણે મુક ને નિખાલસ ચર્ચા કરીશું તેની વિવિધતા સંમેલનની ઉપયોગિતાની આપણને ખાતરી આપે છે. આ સંમેલનમાં કોઈ પણ જાતના વિસ્તાર વિના વ્યવર્ધિત વિચારવિનિમય થશે એવી આપણે ઉમેદ રાખીએ. બ્યારે આખા સત્રના કાર્ય પછી આશ્રમ લેવાનો સમય હતો ત્યારે ગૂજરાત અને દ્રાવિયાવાડના દૂર દૂરના ભાગમાંથી અગત અમલકો વેહીને અહીં પધારેલાં અમારાં મહેમાનોને તેમનાં સમય અને બહેગત નિરર્થક મળાં નહિ લાગે એવી અમારા સઘના સભ્યો આશા રાખે છે.

આપણા પ્રખ્યાત, અનુભવી વક્તાઓના માર્ગદર્શનથી નેમજ આપણી ચર્ચાઓ દ્વારા શાળાસંચાલનમાં આપણી સમક્ષ પોક્કી વિવિધ સમસ્યાઓનો ઉકેલ આપણે કાઢી શકીશું એ વિશે મને શંકા નથી, જેમને આ સંમેલનમાં હાજરી આપ્યાથી કેળવવાનું છે, તેના કરતાં સંમેલનને આપવાનું વિશેષ છે તેમને પ પોતાનાં જ્ઞાન ને અનુભવમાં બીજાને ભાગીદાર બનાવવાને વિવિધ મુશ્કેલીઓ રૂપી અવકાર દૂર કરનાર જ્ઞાન-અનુભવની મશાલ સદાને માટે ને વધારે વિશાળ ક્ષેત્રમાં જગમગતી રાખવાનો સંતોષ જરૂર થશે.

હું મારું વક્તવ્ય સમાપ્ત કરું તે પહેલાં ગૂજરાતના નવનશિક્ષણસઘના પ્રમુખ શ્રી હરભાઈ ત્રિવેદી તરફથી આપનો ભાવબીના મત્કાર કરતાં મને અત્યંત આનંદ થાય છે અમારો મંથ સગસ્ત ગૂજરાતના નવનશિક્ષણ સંઘ સાથે જોડાયેલો છે ને શ્રી. હરભાઈએ આપને આગ્રહભરી વિનંતિ કરવાનું જણાવ્યું છે કે આ સંઘની શાળાઓ ગૂજરાતમાં ઠેર ઠેર સ્થાપવામાં આપ આપની બંધી જ લાગવગતો ઉપયોગ કરશો કે જેથી ગૂજરાતના નવનશિક્ષણસંઘ વધુ પ્રગતિશીલ બને અને આપણી કેળવણીની પુનઃનિર્માણમાં પોતાનો સક્રિય ફાળો આપવાને શક્તિમાન થાય.

અંતમાં સૂરતના નવનશિક્ષણ સંઘ તરફથી હું આપનું સૌનું ફરીથી ભાવબીનું સ્વાગત કરું છું ને જે માનવંતા મહેમાનો અમારા નિર્મજબૂને જ્ઞાન આપી દૂર દૂરથી આ સંમેલનમાં પોતાના વિચારો દર્શાવવા પધાર્યા છે તેમના પ્રત્યે અમારો દાર્દિક આભારની લાગણી વ્યક્ત કરું છું. આ સંમેલનને સફળ બનાવવાને આપણે સૌ શક્ય એટલો બધો પ્રયાસ કરીએ એવી મારી પ્રાર્થના છે.

સંમેલનનો હેતુ ને તેની ઉપયોગિતા

[માંગલિક પ્રવચન]

શ્રી. લાલભાઈ રતનજી દેસાઈ

બી. એ., બી. ટી., ટી. ટી. (લંડન)

કેળવણી આતાતા નિરીક્ષક - ગૂજરાત વિભાગ

શરૂઆતમાં શ્રી. મોહિતેએ કહ્યું છે કે આ પરિષદ નથી પણ સંમેલન છે. મને એમાં માંગલિક પ્રવચન કરવાનું કહેવામાં આવ્યું છે. અવિધિસરના સંમેલનમાં આની શી જરૂર છે તે મને સમજાતું નથી. છતાં આ સંમેલનના હેતુઓ ને તેની ઉપયોગિતા તમારી સમક્ષ રજૂ કરવાનું મને સ્વયંવચામાં આવ્યું છે ને તે હું ટૂંકમાં જણાવીશ.

આપણે જાણીએ છીએ કે આપણે આપણી શાળાઓમાં એક યા બીજી પ્રવૃત્તિ, એક યા બીજી યોજના, એક યા બીજી પદ્ધતિ અતુલ્યતા હોઈએ છીએ. પરંતુ આપણે ત્યાં કમનસીબે આ બધાનો સમન્વય કરનારી કોઈ સંસ્થા નહીં હોવાથી એનો લાભ બધી શાળાઓ લઈ શકતી નથી. આપણને બધી શાળાઓ જોવાની તક નહીં મળતી હોવાથી આ સંમેલનનો એક મુખ્ય હેતુ એ છે કે શાળા-શાળા વચ્ચે એવી એક સંચાલક કડી ઉપજાવવી કે જેથી બધી શાળાઓમાં ગયા સિવાય ત્યાં શું કામ થાય છે, શી રીતે કામ થાય છે, તેના સંચાલકનું શું દરિયું છે તે આપણે સંમેલનમાં હાજરી આપવાથી સમજી શકીએ.

‘આપણે શું કરી શકીએ,’ અને ‘આપણે શું કરવું જોઈએ,’ એની ચર્ચા કરવાના દિવસો વહી ગયા છે. જે મુજબ જેવા શહેર માટે યોગ્ય છે તે ધંધુકા જેવા સ્થાન માટે વાસ્તવિક ન પણ હોય; અને આપણે કાર્યનું ધોરણ બદલવું જોઈએ. તેથી હું એમ સમજું છું કે આપણે શું શક્ય છે કે શું કરવું જોઈએ તેની ચર્ચા કરવાને બદલે આપણી શાળાઓમાં આપણે શું કરી રહ્યા છીએ એની જ ચર્ચા કરવી જોઈએ. આથી અહીં જે વક્તાઓ પોતાના વિચારો દર્શાવે તેમને મારી વિનંતિ છે કે શું કરવું જોઈએ એની ચિંતા કર્યા સિવાય તેઓ પોતે પોતાની શાળામાં શું કરે છે તેનો જ ઉલ્લેખ કરે. જે તેમની પાસેથી આપણને કંઈક નવું જાણવાનું મળશે તો સંમેલનનો હેતુ જરૂર આવ્યો સેખારો.

અહીં એક નાનકડી સૂચના હું કરી લઉં. કોઈ પ્રતિભાશાળી શાળાસંચાલક એક નાની સરખી પણ સરસ વસ્તુનો અખતરો પોતાની શાળામાં કરે ને તેને ખ્યાલ અહીં આપે. પછી એના પર વિવિધ વક્તાઓ પોતાના વિચારો દર્શાવે ને આપણે એ વિશે સંપૂર્ણ ચર્ચા કરીએ. એવો સંભવ છે કે બધા વિચારો સ્પષ્ટ ભાષામાં ન દર્શાવાયા હોય; સંભવ છે કે એ ચર્ચામાંથી આપનામાંથી કોઈના મનમાં કંઈ નાની મોટી શંકાઓ ઉદ્ભવી હોય. આ શંકાઓ પણ જે આપ રજૂ કરશો તો મૂળ વક્તાઓ તે સંબંધી ખુલાસો કરવાનો પ્રયત્ન કરશે. આ સંમેલનના સંચાલકને ય મારી વિનંતિ છે કે તેઓ એક પ્રશ્નપેટીની જોગવાઈ કરે કે જેથી જેમને કંઈ પ્રશ્નો પૂછવા હોય તેઓ તે કાગળ પર લખીને તેમાં નાખી શકે ને સંમેલન દરમિયાન એના ઉકેલનો માર્ગ અનુભવી કેળવણીકારોની પાસેથી સમજી શકે.

મુજબની ન્યૂ ધંશ સ્કૂલના આચાર્ય શ્રી. મગનલાલ વ્યાસ આપણા અભ્યાસક્રમના વિવિધ વિષયોનું તેમજ બીજી કેળવણીવિષયક પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન શી રીતે કરે છે તેની સામાન્ય ચર્ચા કરશે. હવે હું તેમને પોતાના વિચારો રજૂ કરવા વિનંતિ કરીશ.

અભ્યાસક્રમ અને કેળવણીવિષયક પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન

શ્રી. મગનલાલ બ્યાસ

એમ. એ. [લડન]

આચાર્ય • ન્યૂ ઇરા સ્કૂલ : મુંબઈ

આ જાતના વિષયને ન્યાય આપવો મુશ્કેલ છે. આ યર્ષ શકે, પેશું ન યર્ષ શકે, એવું મુખ્ય શિક્ષકો ન્યાય સૂચવી શકે એવા એકાદ કેન્દ્રપદ્ધતિમાં આ વિષયની ચર્ચા વધારે વિસ્તારથી ને સરળતાથી યર્ષ શકત. આવા અવિધિસરનાં સંમેલનમાં ય આપણે કેટલીક મર્યાદામાં રહીને કામ કરવું પડે છે.

પ્રથમ તો હું એક વાત રપષ્ટ કરવા માગું છું કે આપણે એક જ વિષયની ચર્ચા કરવી જોઈએ. દાખલા તરીકે મુખ્ય શિક્ષકો મોટે ભાગે સપર્કમાં છે એવો અંગ્રેજ કે બુરોજાનો વિષય લેા. સામાન્ય રીતે વહીવટી કામમાં ગુંથાયેલા મુખ્ય શિક્ષકો બધા વિષયો સાથે નિકટનો સબબ બાળે જ રાખી શકે છે. કેટલાકને સરકારી દફતરનાં કાગળોનો નિકાલ કરવામાંથી આવકારા ગળતો નથી મારે સદ્બાળે એ વિભાગ મારા મનો સંભાળતા હોવાથી હું સરકારી ખાતાના પત્રવ્યવહારથી તદ્દન અલ્પિન રહું છું. તેથી મને શાળાની બીજી પ્રવૃત્તિઓ તરફ ધ્યાન આપવાનો સમય મળે છે. પહેલાં મેં કહ્યું તેમ આગામી શાળામાં અભ્યાસક્રમને અંગે જે આયોજન થાય છે અને તેને શિક્ષકોની મદદથી અમલમાં મૂકવાને શું કરવામાં આવે છે તે વિશે જ હું વાત કરવા માગું છું.

શાળાનું વર્ષ જૂનથી એપ્રિલ સુધીનું છે એવો વિચાર ધરાવતી અનેક શાળાઓમાં નવા વર્ષની બધી યોજના જૂન માસમાં જ ધરાય છે. પરંતુ અમે વાર્ષિક પરીક્ષાની સમાપ્તિ પછી તરત જ એપ્રિલ-મે માસમાં જ નવી સાલના કાગળો વિચાર કરવા મંડી પડીએ છીએ. નવા શિક્ષકોની નિમણૂકો પણ હું એપ્રિલ માસમાં જ કરી દઉં છું. નવા વર્ષના સમયપત્રકો પણ ત્યારે જ બનાવવામાં આવે છે. નવા વર્ષમાં તેઓ શુ શીખવશે એમ હું મારા શિક્ષકોને સામાન્ય રીતે પૂછું છું. હું તેમની પાસે એ પણ જાણવા માગું છું કે તેઓ આમુક વિષય દિવસની શરૂઆતમાં શીખવશે કે બપોરે. જેથી રીતે કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ સવારે વાંચવાનું પસંદ કરે છે, બ્યારે બીજા રાત્રે વાંચવાનું પસંદ કરે છે, તેમ કેટલાક શિક્ષકો સવારે શીખવવાનું માગી લે છે બ્યારે બીજાની શક્તિ બપોરના કલાકો દરમિયાન ખીલી જાડે છે. શિક્ષકોની સલાહ લેવાથી તેમજ તેમની રચિ-અરચિથી પરિચિત થતાથી આપણું કાર્ય ધણું સરળ થાય છે એમ હું માનું છું. જો કામની વહેંચણી અપ્રિલ માસમાં કરી દેવામાં આવી હોય તો શિક્ષકો પોતાને જૂન માસથી શીખવવાના વિષયોનો અભ્યાસ કરી શકે છે. અજાત, આમ કરવા માટે વિષયો તેમજ શિક્ષકોની છેવટની પસંદગી યર્ષ જવી જોઈએ. યોગ્ય પાઠ્યપુસ્તકો પણ મુકરર યર્ષ જવાં જોઈએ. આપણી નજરે ચડતી સુંદર ચોપડીઓ આપણે અપનાવી લેવી જોઈએ મારા નમ્ર અભિપ્રાય પ્રમાણે આપણી શાળામાં જૂનાં પુસ્તકો વાપરવાની સહેજ પણ આવશ્યકતા નથી. જો આપણા હાથમાં આવી પડતાં નવાં પુસ્તકો ખરેખર સારાં હોય તો સરકારી ખાતાની પરવાનગી લીધા સિવાય પણ તે શાળામાં દાખલ કરવાં જોઈએ. કેટલાક લોકોને જૂનાં પુસ્તકો માટે ખામ પક્ષપાત હોય છે, પરંતુ આપને જો કોઈ નવું પુસ્તક સાચેજ ઉપયોગી લાગતું હોય તો વિના સકેચે તે આપ મુકરર કરજો.

હવે હું પ્રસ્તુત વિષય પર આનું. શિક્ષણના કામની વહેંચણી કરતી વખતે હું મારા શિક્ષકોને ભેગા કરી પૂછું છું : ‘અંગ્રેજ કોણ શીખવશે?’ ‘ગણિત?’ ‘ગૂજરાતી?’ વગેરે. પછી દરેક વિષયના શિક્ષકોના નેતા

તરીકે કેઈની પસંદગી થાય છે. આગ શાળામાં જોટલા વિષયો શીખવાય છે જોટલા વિભાગો આપોઆપ બની જાય છે. અંગ્રેજી શીખવનાર બધા શિક્ષકો ભેગા મળીને, પોતાના નેતાની સલાહ લઈને, પોતાના વિભાગના કામની વહેંચણી કરી લે છે અને સમયપત્રક બનાવે છે. આ પ્રમાણે પરસ્પર સહકારથી યથેક્ષી કામની વહેંચણી ને ઘડાયેલાં સમયપત્રક બ્યારે મુખ્ય શિક્ષકના હાથમાં જાય છે ત્યારે તેનો ઇનકાર કદી થતો નથી; તેમ કરવાની જરૂર જ લાગી થતી નથી. એકવાર મારા બધા શિક્ષકો ભેગાં મળીને કામની વહેંચણી ને સમયપત્રકનાં ખોખાં યથોચિત ભરી લાવે એટલે મારે કશું કરવાનું રહેતું નથી.

ધોરણ ૧ થી ૬ સુધીના બીજા વિષયોના કામનું આયોજન પણ આજ પ્રમાણે તે તે વિભાગના નેતાજી પોતાપોતાના સાથીઓને સાથે રાખીને જ કરી લે છે. અલગત લાષક વ્યક્તિને તેને યોગ્ય એવું રચન આપવાની હું ખાસ તકેદારી રાખું છું. સાતમા ધોરણના કામનું આયોજન તો વિદ્યાર્થીની ભૂરી યુસ્તિકાએ કરી જ દીધું હોવાથી આપણે ખાસ કંઈ કરવાનું હોતું નથી.

* * *

બાળવર્ગના કામની ચોક્કસ ઘડવાનું કામ કરવું છે ને તેનો અમલ તો તેથી વ વધારે કરવો છે. દાખલા તરીકે જો શિક્ષકને 'run', 'jump', 'hop', 'turn', 'sweep', 'command' જેવા શબ્દો શીખવવાના હોય તો બાળકો સાથે શિક્ષકે પણ તે તે ક્રિયામાં સામેલ થવું એ તેને માટે અનિવાર્ય છે. સંતોષકારક પરિણામ લાવવા સારુ શિક્ષકે થોડી તૈયાર કરવી પડે છે, થોડી તકલીફ ઉઠાવવી પડે છે. દર અઠવાડિયે અગ્રે એક દિવસ પુનરાવર્તન માટે મુકરર કરીએ છીએ. ચિત્રો, જોડકણાં [નર્સરી રાઇમ્સ] અને સંગીત વગેરેની મદદથી અમે નવા શબ્દો બાળકો આગળ રજૂ કરીએ છીએ. જોડકણાંની મદદથી બાળકો ધણું શીખે છે એવો મારો અનુભવ છે. અમારા સંગીત શિક્ષકની મદદથી મારાં બાળકો જોડકણાં હોંસે હોંસે શીખે છે. આપણે પહેલાં તેમને ગૂજરાતી જોડકણાંનો પરિચય આપવો જોઈએ ને પછી તેની મદદથી અંગ્રેજી જોડકણાં તેમની સમક્ષ રજૂ કરવાં જોઈએ. પરંતુ આપણે કમભાગે ગૂજરાતીમાં જોડકણાંની ખૂબ અછત છે.

આવી મુશ્કેલી દૂર કરવામાં તેમ જ બાળકોના શિક્ષણનું કાર્ય સરળ કરવામાં મુખ્ય શિક્ષકને અગત્યનો ફાળો આપવાનો હોય છે. એક વેળા મેં ગૂજરાતના એક વિખ્યાત કવિને આ પીવા બોલાવ્યા. પછીથી મેં એમને 'ચાંદરથા' નામનું એમનું કાવ્ય બાળવર્ગના વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ વાંચવા તથા સમજાવવા નિર્મતિ કરી. એમણે તે કાવ્યનું વાચન પૂરું કર્યું પછી બાળકોએ તે વાંચ્યું: કેટલીક ટીકા સહિત તેમણે તેમની ભૂલો સુધારી. બાળકોએ તે ફરીથી વાંચ્યું ને તેનો રસાસ્વાદ પૂરેપૂરો માણ્યો. આ કામ પૂરું થયા પછી મેં એ બાઈને જોડકણાંની ઉપયોગિતા વિશે કહ્યું ને ગૂજરાતીમાં એવા સાહિત્યના અભાવ માટે આફસોસ દર્શાવ્યો. આ વાત એમના મન પર ફરી ને તેમણે ગૂજરાતીમાં જોડકણાં [નર્સરી રાઇમ્સ] તૈયાર કરવાનું માથે લીધું. આપણી શાળાના કામમાં અવરનવર પૂર્તિ કરવાની આવી અનેક તકો આપણને મળ્યા જ કરે છે.

* * *

બીજો એક પ્રસંગે મેં શ્રીમતી સરોજીની નાઈડુને નોંતયાં ને 'Nightfall in the City of Hyderabad' નામનું એમનું કાવ્ય સાતમા ધોરણના વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ વાંચવા નિર્મતિ કરી. આખોસ મિનિટ સુધી અવિરતપણે ને સરસ રીતે તેમણે આ કાવ્ય સમજાવ્યું. મને જણાવતાં ઘણો આનંદ થાય છે કે શિક્ષકનું કાર્ય તેમણે ખૂબ સારી રીતે બજાવ્યું.

વળી એક વેળા મેં શ્રી. હરિન ચટ્ટોપાધ્યાયે આ પીવા નોંતયાં. મને તો એમ લાગે છે કે આવી આ નિરર્થક જતી નથી. પછીથી મેં એમને પૂછ્યું: 'મારા વિદ્યાર્થીઓને થોડાંક કાવ્યો શીખપરો?' તેમણે હા પાડી કે તરત જ મેં એમનાં કેટલાંક કાવ્યોનો સંગ્રહ છપાવી દીધો. કવિ ચટ્ટોપાધ્યાય આ જોઈને ખૂબ રાજ યર્ષ ગયા

ને તેમણે એક જ દિવસમાં ત્રણ કાન્યો સગમ્યાં. વિદ્યાર્થીઓને પણ એમાં ખૂબ રસ પડ્યો ને તેમણે આવી તક વિશેષ પ્રમાણમાં માંપડે એવી ઇચ્છા દર્શાવી. આવી રીતે મુખ્ય શિક્ષક શિક્ષકના રાજીનામોનો પૂરક બની શકે.

એક વખત આપણા મળીતા કવિ શ્રી. રમેશ્વરરામ અને અચાનક ગળી ગયા. મેં એમને આ પીવાનું નિમંત્રણ આપ્યું. એઓ બ્યારે શાળામાં આવ્યા ત્યારે મારા એક ઉપલા ધોરણમાં ચૂનરાતીનો સમય હતો. મેં એમને યોડાક કાન્યો શીખવવા વિનંતિ કરી. જે કે તેઓ તાલીમ પામેલા શિક્ષક નથી છતાં તેમણે એક કાન્ય એટલી હૃદયગમ શૈલીમાં ને અસરકારક રીતે શીખવ્યું કે મારા વિદ્યાર્થીઓ તે હજી પણ બૂઝ્યા નથી. બધા શિક્ષકો કંઈ કવિ હોતા નથી. એટલે બ્યારે આપણું શિક્ષણ જોઈએ તેટલી અસર નીપજવી શકતું ન લાગે ત્યારે આપણે આપણા કવિ-મહેમાનો પાસેથી સારું કામ કઢાવીને આ બાજુપ દૂર કરી શકીએ છીએ.

કાન્યશિક્ષણનો રસ મળવી રાખવાને અમે અવરનવર કવિદિન બિનવીએ છીએ. તે દિવસને માટે મુકરર કરેલ કવિનાં સરસ કાન્યો એકઠાં કરવામાં માન વિદ્યાર્થીઓ રોકાઈ જાય છે. દાખલા તરીકે, જે કોઈ દિન 'વર્જિત દિન' તરીકે બિનવાનું નક્કી થાય તો શાળાનાં પુસ્તકાલયમાંથી પ્રસ્તુત ગ્રંથો મેળવીને વિદ્યાર્થીઓ એમનાં સુંદર કાન્યો મેળવવાનો પ્રયાસ કરે છે. મુકરર થયેલા દિવસે પોને પસંદ કરેલાં કાન્યોનો તેઓ મુખપાઠ કરે છે. હાજર રહેલા મહેમાનો તેમજ શિક્ષકો ઉપર પોતાના વિચારો દર્શાવે છે, અને વિદ્યાર્થીના કાર્યને કેમ વધારે સારું બનાવી શકાય તે સંબંધી સૂચના કરે છે.

* * *

આગારા શાળાનો કાર્યની સાથે સાથે બહારની દુનિયામાં બનતા મહત્વના પ્રસંગોનો પૂરતો લાભ ઉઠાવવાનું અમે ચૂકતા નથી. યોડા જ દિવસ પહેલાં કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરનું અવસાન થયું. તરત જ મેં શ્રીમતી સરોજીની નામકુને ડૉ. ટાગોર વિશે વિદ્યાર્થીઓને બે સપ્તે કહેવા નિમંત્રણ આપ્યું. આગારી શાળામાં સદ્ગાથે એક બંગાળી શિક્ષક છે. એમણે કવિનાં કેટલાક બંગાળી ગીતો ગાઈ સમજાવ્યાં.

વળી અમે આમરી શાળા-ગિનક્સ [School Assembly] માં ટાગોર સપ્તાહ બિનવાનું ઇરાવ્યું. સામાન્ય રીતે આવી ગિનક્સમાં બધા ધોરણના વિદ્યાર્થીઓ-પહેલા ધોરણના મુક્કા-પોને મોઢે કરેલી કવિતાનો મુખપાઠ કરે છે. આ વર્ષના અભ્યાસક્રમમાં વિદ્યાર્થીઓને ડૉ. ટાગોરનાં કાન્યો શીખવાનાં છે. ટાગોર-સપ્તાહ દરમિયાન વિદ્યાર્થીઓ ડૉ. ટાગોરનાં આ તેમજ બીજાં કાન્યો મોઢે કરી લાન્યા ને સરસ રીતે બીજા વિદ્યાર્થીઓ સગદા તેમણે આ કાન્યો રજૂ કર્યાં.

આ બધાની વિદ્યાર્થીજનતા ઉપર એવી જોડી અસર થઈ કે તેમણે ટાગોરનાં બધાં પ્રકાશનોનો સંગ્રહ કરવાની માંગણી કરી. પરંતુ આમરી સમક્ષ એ પ્રશ્ન ખડો થયો કે એને માટે જરૂરી નાણાં લાવવાં ક્યાંથી ? એક વિદ્યાર્થીના પિતાએ રૂ. ૫૦૦ આપવાની ઇચ્છા દર્શાવી; પરંતુ વિદ્યાર્થીઓએ તે લેવાની ના પાડી ને પોતામાંથી રૂ. ૨૦૦ ભેગા કર્યાં ને તે રકમ ચાંતિનિકેતન મેક્ષીને આપ્યો સંગ્રહ મંગાવ્યો. આમ તેમણે સ્વપ્રયત્નથી ને અંતરના ઉત્સાહથી ટાગોર પુસ્તકાલય મેળવ્યું.

આવી રીતે મુખ્ય શિક્ષક પોતાના શિક્ષકો તેમજ વિદ્યાર્થીઓને તેમના કાર્યમાં મદદરૂપ થઈ શકે. ઇતિહાસ, ભૂગોળ, સંગીત, ચિત્રકળા વગેરેના શિક્ષણમાં આપણને ઉપયોગી થઈ શકે એવા અનેક સ્ત્રીપુરુષો અમને મુંબઈમાં ગળી આવે છે. હું કબૂલ કરું છું કે અન્ય સ્થળે ને ખાસ કરીને આમનિસ્તારમાં આવી વ્યક્તિઓ મેળવવામાં મુશ્કેલી પડે જરી. છતાં જો આપણે એ દિશામાં પ્રયત્નશીલ રહીએ તો આપણા ગામ યા શહેરની મુલાકાત લેનાર ભાઈબેનો આપણને આ દિશામાં અવરનવર જરૂર મદદરૂપ થાય. એક વાર આપણે એવા ભાઈ-બેનોની સેવાનો લાભ ઉઠાવવાનું નક્કી કરીએ તો એવું અવસર એમનો કાર્યક્રમ ગોઠવવામાં કંઈ મુશ્કેલી નથી. માત્ર એવા અવસરોની શોધમાં આપણે આપણી નજર એમને ને સતત ફરતી રાખવી જોઈશે.

આપણું સરકારી કેળવણી ખાતું સંગીત અને ચિત્રકળા પ્રત્યે ઘણું ધ્યાન આપતું નથી પરંતુ મને લાગે છે કે આપણે આ દિશામાં પણ આપણાં બાળકોના વિકાસ સાધવો જોઈએ. મારી શાળામાં એક ચિત્રકળા વર્ગ છે. એક નામોક્તિ કળાકારને આ વર્ગનું સંચાલન હાથમાં લેવા મેં વિનંતિ કરી. આને માટે એમણે પોતાની શરતો રજૂ કરી :

[૧] વર્ગમાં તૈયાર થયેલાં ચિત્રો પર મારો સંપૂર્ણ હક રહે. જાહેરમાં તેનું પ્રદર્શન થઈ શકે નહીં.

[૨] મારા વર્ગની મુલાકાતે ધણા માણસો લાવવા નહીં.

[૩] એને માટે જરૂરી એવાં પુસ્તકો તમારે મને પૂરાં પાડવાં.

મેં આ શરતો સ્વીકારી ને એ ભાઈએ કામ શરૂ કામ કર્યું. પાંચ છ વર્ષની પ્રસિદ્ધિ વિનાની કામગીરીને અંતે તેમણે ૫-૬ વર્ષનાં બાળકોનાં પંદરવીસ ચિત્રો જાહેરમાં મૂકવાની તેમણે મને પરવાનગી આપી. આ કામ ખરેખર સંતોષકારક હતું.

સંગીત માટે યોગ્ય શિક્ષકો મેળવવા મુશ્કેલ છે. આપણી તાલીમી સંસ્થાઓમાં તો એ વિષયનો છેદ ઉઠાડવામાં આવ્યો છે. એટલે આપણી પોતાની રીતે જ સંગીત શિક્ષકો ઉપજવવા રહ્યા. સંગીતકામના નિષ્ણતો બહુ થોડા હોય છે. અને એવા કોઈ સંગીતકાર મળી આવે તો પણ શાળાના વાતાવરણ તેમજ બાદવાને અનુકૂળ બનીને શિક્ષણ આપવા સારુ તેમને પોતાની ધણી ખાસિયતો જતી કરવી પડે છે. સંગીતશિક્ષણમાં સંગીતના શાસ્ત્રીય જ્ઞાન ઉપરાંત પસંદગી પામેલા ગીતોના લાવ, તેની બાબા, વગેરે પ્રજા મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. આપણા સંગીતશિક્ષકે સાહિત્યકની દૃષ્ટિ પણ ખીસવી જોઈશે; તેણે બાળચરિત્ર ધડનાર શિક્ષકનું દૃષ્ટિબિંદુ પણ સમજવું જોઈશે. માધ્યમિક શાળાનાં બાળકોને અનુકૂળ આવે એવાં સંગીતના પાંદ્યપુસ્તકોનો આજે આપણે ત્યાં અભાવ છે. કોઈક પુસ્તકમાં ગીતો સારાં હોય છે તો શાસ્ત્રીય ગાદિતી અસંતોષકારક હોય છે. ખીસમાં વળી તેથી ઊંચું હોય છે. એટલે આપણે નવાં પુસ્તકો પણ રચવાં જોઈશે. મારી શાળાના ઉપયોગ માટે મેં અત્યાર સુધીમાં ત્રણ પુસ્તકો તૈયાર કરાવ્યાં છે. જેમ જેમ અનુભવ મળતો ગયો તેમતેમ આગળે એમાં સુધારોવધારો કરાવવાની આવશ્યકતા લાગી છે. હજીય એમાં સુધારાને આવકાશ છે.

માધ્યમિક અંક ગણિત

: લેખકો :

ચન્દ્રવદન ચુનીલાલ શાહ
મૂળજીભાઈ જેઠાભાઈ અંબાચિયા

લાગ પહેલો — માધ્યમિક શાળાના ધોરણ ચાર માટે — કિંમત સાત આના
લાગ ખીજો — માધ્યમિક શાળાના ધોરણ પાંચ માટે — કિંમત આઠ આના
લાગ ત્રીજો — માધ્યમિક શાળાના ધોરણ છઠ્ઠા માટે }
લાગ ચોથો — મેટ્રિકની પરીક્ષામાં વધારાના પ્રશ્નપત્ર } — કિંમત બાર આના
લખનાર વિદ્યાર્થીઓ માટે

અંગ્રેજી ધોરણ ચારથી સાત સુધીના ગણિતના અભ્યાસક્રમના બધા વિષયો આધુનિક શિક્ષણ પદ્ધતિઓ પ્રમાણે અનેક આકૃતિઓ વડે સરળતાથી જૂજરાતી ભાષામાં સમાવનાર આ એક માત્ર પુસ્તક છે.

— નમૂનાની નકલ મંગાવો. —

કેસનદાસ નારણદાસ એન્ડ સન્સ - સૂરત

મારા એક શિક્ષકને સુષ્ટિનિરીક્ષણમાં રસ છે અને તેમણે ‘વિજ્ઞાનપાઠાવલી’ નામનું એક મનોહરે પુસ્તક પ્રગટ કર્યું છે. આ વિષય પર અંગ્રેજીમાં લખાયેલાં, સુંદર ચિત્રો ને આકૃતિવાળાં પુસ્તકો મેં તેમને પ્રસ્તા પ્રમાણમાં પૂરાં પાડ્યાં ને તેમના આ પ્રયાસમાં પ્રેરણાદન આપ્યું. એક વેળા અમે મુંબઈના વિદ્યોત્સવો આગમમાં ગયા અને ત્યાં અમને વનરપતિશાસ્ત્રના નિષ્ણાત મળ્યા. મારા વિદ્યાર્થીઓને જુદી જુદી જાતનાં ટૂંકો તેમજ છાં વિશે તથા તેમનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો વિશે સમજ આપવા મેં તેમને વિનંતિ કરી. આમ તો આ વિદ્યાર્થીઓ ધણીવાર આ બાગની મુલાકાતે આવ્યા હતા. પરંતુ તે વખતે વાંદરા, સિંહ, વગેરે પ્રાણીઓમાં જ તેમને રસ પડતો, આ વેળા આ બાગ તેમણે નહીન દૃષ્ટિએ નિહાળ્યો, અને તેથી તેમને ખૂબ મઝા પડી આ મુલાકાત પછી બાગમાંનાં વિવિધ ટૂંકો વિશે નાનકડી નોંધ બાળકોને પૂરી પાડવામાં આવી હતી.

બ્રૂગોળના શિક્ષણની યોજના ધડવા માટે એ વિષયને રસમય જનાવવાને આપણી પાસે પૂરતાં સાધનો ને સવડ જોઈએ. જે આપણાં સાધનો પૂરતાં ન હોય તો આપણે વિષયને સંપૂર્ણ ન્યાય આપી ન શકીએ. બ્રૂગોળશિક્ષણમાં ચલચિત્રોનું સ્થાન ઘણું અગત્યનું છે. મૌખિક વર્ણનો અને ચિત્રોથી બાળકો જેટલું શીખે છે તેના કરતાં ઘણું વિશેષ તેઓ ચલચિત્રોદ્વારા શીખે છે. દાખવા તરીકે, વર્ષની શરૂઆતમાં વસાવેલી અને અતુલ્ય વર્ગોમાં અવરનવર ખતાવેલી ઓરડેલિયાની દિશોદ્વારા ઓરડેલિયાના ઉચોગો, પ્રમુખવન અને કુદરતી રચના વિશે બાળકોને જે ખ્યાલ આવી શકે છે તે વર્ગશિક્ષણથી કદી આવતો નથી. આવી જ રીતે ભૌગોલિક પ્રદર્શનોની યોજના પણ બ્રૂગોળશિક્ષણના કામની પૂર્તિ કરવામાં ખૂબ મદદરૂપ થાય છે. તાજેતરમાં અમે ‘હિંદુસ્તાનનાં જાનનાં ધામો’ એ વિષય પર એક નાનકડું પ્રદર્શન યોજ્યું હતું. એમાં ખંધાં ધોરણોનાં બાળકોને રસ પડે એવી રીતનો ગોઠવણી કરવામાં આવી હતી. આ પ્રમાણે મુખ્યશિક્ષક બ્રૂગોળશિક્ષકને અનેક રીતે મદદરૂપ થાય છે ને તેને તેના કાર્યમાં પ્રેરણાદન આપી શકે છે.

કોઈ કોઈ વાર ધોરણ ૪-૫ વચ્ચે કે ધોરણ ૬-૭ વચ્ચે જોડણીની હરીફાઈ યોજવામાં આવે છે. એ ખરું છે કે એમાં કેટલીક વાર મજાકાર વિદ્યાર્થીઓ પોતાના જાનનો દેખાવ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. છતાં એકંદરે તેથી વિદ્યાર્થીઓની જોડણી સુધરે છે.

મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે તો આપણી શાળાની વાર્ષિક તપાસણી નિરર્થક છે. પોતાપોતાના વિષયોમાં નિષ્ણાત એવી વ્યક્તિઓએ જુદા જુદા વિષયોના શિક્ષણનું નિરીક્ષણ કરવું જોઈએ. દાખલા તરીકે મિસ રૂસ્તમજ અંગ્રેજી અને ફ્રેન્ચના વિષયોનું કાગ તપાસવા આવે, ને શ્રી. લાલભાઈ દેસાઈ ગણિત ને વિજ્ઞાનના વિષયો તપાસે. વળી બીજા કોઈ ઇતિહાસ બ્રૂગોળના શિક્ષણનું નિરીક્ષણ કરે. દરેક વિષયની તપાસણી એક સામાન્ય કદની શાળામાં જલેક દિવસનો અવકાશ માગી લે. નિરીક્ષણને અતે નિરીક્ષક પોતાના વિષયના શિક્ષકોને મેળા કરીને તેમના કામની ચર્ચા કરે, પોતાના અભિપ્રાય દર્શાવે, તેમાં સુધારો કેવી રીતે થઈ શકે તેની સૂચના કરે અને શિક્ષકને માર્ગદર્શક થઈ પડે એવાં પુસ્તકોની યાદી આપે. મારી શાળા તપાસવા જે નિરીક્ષક આવે તેની સાથે તેના મનપ્રમદ વિષયના શિક્ષકોને આ પીવાની તક હું હંમેશા આપું છું કે જેથી ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણેના વિચારોની આપ લે શકા અને અને નિરીક્ષણ સાર્થક થાય. કેટલીક વાર હું નિરીક્ષકને પોતાને યોગ્ય લાગે તે વર્ગમાં ને વિષયમાં એકાદ પાઠ આપવા વિનંતું છું. મારા શિક્ષકો તે વેળા હાજર રહે છે. પાઠને અંતે ચર્ચા થાય છે. આ પ્રયા અખત્યાર કરવામાં અનેક લાભો છે. નિરીક્ષક એમ જાણે છે કે પોતે જે જાતના કામની અપેક્ષા શિક્ષક પાસે રાખે છે. તેના વ્યવહારુપણા વિશે પોતાના કાર્યથી તેણે ખાતરી કરી આપવી પડવાની છે; આથી તે

અવ્યવહારુ વાતો કરતાં સંકેત્ય પામે છે. શિક્ષકને નિરીક્ષકના કામ પર ચર્ચા કરવાની તક મળે છે; એને અંગે પોતાના વિચારો ને માન્યતા રજૂ કરવાની છૂટ મળે છે. એટલે તેનામાં આત્મવિશ્વાસ ઉદ્ભવે છે. પરિણામે તે વધારે મક્કમપણે, સફળતાની આશા સેવીને પોતાને માર્ગે આપ્યો જાય છે. નિરીક્ષકો અને શિક્ષકો વચ્ચે આવો પરસ્પરને મદદરૂપ થવાનો સંબંધ બંધાય તો તે ખરેખર કાર્યસાધક નીવડે છે.

*

*

*

દરેક વર્ષનો અભ્યાસક્રમ વખતસર અને સપ્રમાણ પૂરો કરવા સારુ એક સત્રમાં કેટલું કામ કરવાનું છે તે અમે પહેલેથી નક્કી કરીએ છીએ. વળી દરેક સત્રના કામને માસિક તેમ જ અઠવાડિક એકમ [unit]માં વહેંચી નાખવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે દરેક શિક્ષક પહેલેથી જાણે છે કે પોતાને અમુક મહિના કે અઠવાડિયામાં કેટલું કામ કરવાનું હોય છે. આ યોજના પ્રમાણે કામ થાય છે કે કેમ તેની ખાતરી કરવાને મુખ્યશિક્ષકે પોતાના શિક્ષકોના કામ ઉપર નજર રાખતા રહેવું પડે છે. આ વર્ષે અમને એમ લાગ્યું કે ફિવસના છ તાસ (Period) રાખવાથી બધા વિષયોનું કામ પૂરું નહીં થાય, આથી એક શિક્ષકે આઠ તાસ મુજબ સમયપત્રક ગોઠવવાની બલામણુ કરી, અમે તે વધાવી લીધી ને હાલ અમે તે પ્રમાણે કામ કરીએ છીએ.

*

*

*

અમારી શાળામાં ૬-૭ વર્ષની ઉંમરનાં બાળકો પણ પોતાનાં હસ્તલિખિતો તૈયાર કરે છે. એમાં ઘણું બાળે ચિત્રો હોય છે. વળી અંગ્રેજ ધોરણ પહેલાંથી છઠ્ઠા સુધીના વિદ્યાર્થીઓ પણ પોતપોતાનું સામયિક પ્રગટ કરે છે. આમાં તેઓ શાળા-બહારની પોતાની પ્રવૃત્તિઓ વિશે લેખો લખે છે. મુનર્ધનનેવા શહેરમાં કાપડ-ઉદ્યોગ અને ખીન અનેક ઉદ્યોગો છે. અમારા વિદ્યાર્થીઓ આ ઉદ્યોગકેન્દ્રોના સંપર્કમાં આવે છે કેટલીક વાર તેઓ આવાં કેન્દ્રો જોવાની ઇચ્છા દર્શાવે છે ને હું તે મારે સવડ કરી આપું છું. હમણાં જ તેમણે ટપાલ ને તાર ખાતાના કામનો પરિચય સાધવાની ઇચ્છા દર્શાવી. મેં મુનર્ધના પોસ્ટમાસ્ટર જનરલને કાગળ લખીને તેમની પરવાનગી મેળવી. તેમણે તે વિના આનાકાનીએ આપી ને મારા વિદ્યાર્થીઓને જનરલ પોસ્ટ ઓફિસના એકેએક ખાતામાં જતે જઈને તેની કાર્યવાહી સમજાવી, એટલું જ નહીં પણ વિદ્યાર્થીઓએ પૂછેલા સવાલોના જવાબ આપીને તેમની જિજ્ઞાસાતિ સંતોષી. આ બંધાને અંતે એમણે રેકૉર્ડિંગ કરીને મને કહ્યું: 'મિ. વ્યાસ, તમારા વિદ્યાર્થીઓને મેં પોસ્ટ ઓફિસનાં બધાં ખાતાં જતાવ્યાં છે. આમાંનાં કેટલાંક તો એવાં છે કે જ્યાં તમને પણ જવાની પરવાનગી ન મળત.' મેં એમનો આભાર માન્યો.

*

*

*

જ્યારે કોઈ શિક્ષક માંદગીના યા ખીન કારણસર ગેરહાજર હોય, ત્યારે વર્ગનો સમય નકામો ન જાય તેટલા મારે ગેરહાજર રહેનાર શિક્ષકને રજા આપતી વખતે પોતાના વર્ગને કંઈ-કામ સોંપવા, નાનો સરખો સ્વાધ્યાય [assignment] તૈયાર કરવા હું કહું છું. જ્યારે શિક્ષક ગેરહાજર હોય ત્યારે તેના વર્ગના વિદ્યાર્થીઓ આ કામમાં ગુંથાઈ જાય છે. આમ વિદ્યાર્થીઓને સમય નકામો જતો નથી; સમયપત્રક પ્રમાણે જે વિષય તેમને શીખવાનો હોય તેનું જ કામ તેઓ કરે છે. ગેરહાજર રહેનાર શિક્ષકને પણ રજા પરથી પાછાં ફરતાં ચડી ગયેલું કામ ઉકેલવાનું રહેતું નથી; ને તેમને જાહેર જનાર શિક્ષકને માથે નવા કામનો ભોળો લદાતો નથી. માત્ર તેમણે વર્ગમાં હાજર રહીને સામાન્ય દેખરેખ જ રાખવાની રહે છે. આ પ્રમાણે તૈયાર થયેલું લેખિત કામ રજા પર જનાર શિક્ષક પાછળથી તપાસે છે. જ્યારે શિક્ષક આમળથી રજા માગે છે ત્યારે તો આ યોજના અમલમાં મૂકી શકાય છે, પરંતુ જ્યારે શિક્ષકને અચાનક ગેરહાજર રહેવું પડે છે ત્યારે આ શક્ય નથી હોતું. એવે સમયે તો જે શિક્ષકો છૂટા હોય તેમાંથી પ્રસ્તુત વિષયને ન્યાય આપી શકે એવા શિક્ષકને રજા પર જતરેલા શિક્ષકના વર્ગમાં મોકલવામાં આવે છે.

દરેક શનિવારે હું જુદા જુદા વર્ગના વર્ગ શિક્ષકોને અવરનવર મળું છું, ને એમના વર્ગના વિદ્યાર્થીઓ વિશે માહિતી મેળવું છું. દરેક વર્ગ શિક્ષક પોતાના વર્ગ સોંપાય પછી એકાદ માસમાં તેઓ પોતાના વર્ગના પ્રત્યેક વિદ્યાર્થીની ખાસિયેનો, નળજાઈ, અભ્યાસ તેમજ ઈતર પ્રવૃત્તિઓમાંનો તેનો રસ, વગેરે જાણતો પર ટૂંક નોંધ તૈયાર કરે છે. આ નોંધને આધારે દર અઠવાડિયે તેઓ પોતાનો મૌખિક હેવાત રજૂ કરે છે તેઓ પોતાના વર્ગની પ્રવૃત્તિઓનો ખ્યાલ પશુ મને આપે છે; ને કોઈ વિદ્યાર્થી વિશે કંઈ ખાસ કહેવા જેવું હોય તો તે કહે છે; ને કોઈ નવો વિદ્યાર્થી પોતાના વર્ગમાં આવ્યો હોય તો એને વિશે સામાન્ય હકીકત પૂરી પાડે છે; કોઈક શિક્ષકો આગામી અઠવાડિયામાં તેઓ શું કરવા માગે છે તે જણાવે છે. આખ આખી શાળાના બધા શિક્ષકો તેમજ વિદ્યાર્થીઓ અને તેમની પ્રવૃત્તિઓથી પરિચિત રહેવાનો લાભ અઠવાડિક હેવાત માગવાની આ પ્રથાથી મને મળે છે.

*

*

*

આ પ્રમાણે બીજી અનેક બાબતો વિશે અમારી શાળામાં શું થાય છે તે હું જણાવી શકું પરંતુ મને આપવામાં આવેલો સમય તો ક્યારેનો પૂરો થઈ ગયો છે, એટલે આટલી હકીકત તમારી પાસે રજૂ કરીને મારે સંતોષ માનવો જોઈએ. મારા વ્યાખ્યાનથી ને આપની નિરાસા ઉત્તેજિત થઈ હોય તો પ્રદર્શનગા જે સાહિત્ય મારી શાળા તરફથી રજૂ થયું છે તે જોઈ જવા મારી આપને વિનંતિ છે. અમારા કાર્યનો એથી તમને વિશેષ સચોટ ખ્યાલ આવશે.

— ઉપર્યુક્ત વિષય પર ધ્યેયી ચર્ચા —

શ્રી. મગનલાલ વ્યાસના વ્યાખ્યાનને અંતે એમના વિષય પર સામાન્ય ચર્ચા થઈ હતી. તેનો સાર નીચે આપ્યો છે.

શ્રી. ઝીણાલાલ રતનજી ટેસાર્ક [આચાર્ય, શ્રી. ચીમનલાલ નગીનદાસ બિદાલય, અમદાવાદ]

અંગ્રેજી ભાષામાં માપણો થઈ ગયા પછી હું મૂજરાતીમાં બોડું છું તેથી જરા બેહુકું તો લાગશે પણ મને દરરોજ કરશે. શ્રી વ્યાસે પોતાની નિશાળના અનુભવો કહ્યા. તે સુખ્ય આપણે બધાએ પણ આપણા અનુભવો રજૂ કરવાના છે. એથી મોટા લાભ એ થશે કે કેટલાક શિક્ષકોને ગામડાંની નિશાળોના અનુભવો જણવાના મળશે.

મેં જ્યારે મારી શાળાનો ચાર્જ લીધો ત્યારે સંસ્થાના ઉપરીને કહ્યું હતું કે તમે મારા ઉપરી છો એ વાત કબૂલ, પણ મારા વિચારોનો અમલ કરવાની મને છૂટ આપજો. મારા શિક્ષકોને પણ કહ્યું કે શાળાના આચાર્ય તરીકે હું તમારો ઉપરી છું, છતાં ને કંઈ કાર્ય કે પ્રવૃત્તિ ઉપાડવાનો આપણે વિચાર કરીએ તેના પર આપણે બધા ચર્ચા કરીશું, અને બધાં કાર્યો સામાન્ય સંમતિ [common agreement] થી કરીશું. આપણી સરખા એક વીણા જેવી હોવી જોઈએ. વીણામાં તાર ધણી હોય છે પણ જ્યારે તે વાગે છે ત્યારે તેનો ઝુકા સુંદર લાગે છે-એક સર નીકળે, છે તેવું જ આપણામાં પણ હોવું જોઈએ. મતલબ કે આપણે બધાએ હળીમળીને સંપથી ને સમજપૂર્વક કામ કરવું એમાં જ સંસ્થાનું કિંત સમાયેલું છે.

મારી શાળામાં શરૂઆતમાં દરેક શિક્ષક લાઈ શાળાના મહેમાન તરીકે, શનિવારે બપોરથી રાત સુધી રહેતા અને તે વખતે એમ શાળાને લગતી વિવિધ પ્રકારની વાતો કરતા અને બીજા અઠવાડિયાનો કાર્યક્રમ રચતા. શરૂઆતમાં આવી રીતે મળવાનું બધાને મળતું. પરંતુ વખત જતાં કેટલાકને તે બરાબર રચ્યું નહિ કેમકે શનિવારે બપોર પછી તેઓ બીજી શાળાના શિક્ષકોની માફક પોતાના ખાનગી કામ માટે સ્વતંત્ર રહી શકતા નહિ તેમને

કુટુંબ હોવાથી ગમરમાંથી ઘર વપરાશની વસ્તુઓ ખરીદવાની હોય તે કાર્ય તેઓ કરી શકતા નહિ. ધણી ખરી મોટી દુકાનો રવિવારે બંધ રહેતી હોવાથી જો શનિવારે તેઓ ખરીદી કરવા ન ગીકળે તો કેટલીક વસ્તુ વેગર તોળને ચલાવી લેવું પડતું. વળી શિક્ષકોની આર્થિક સ્થિતિ બહુ ખરાબ હોય છે અને જો રીતે વધુ કામ લેવું અથવાય છે એ હું સમજું છું. આથી મેં એ પ્રથા બદલી કાઢી. હું જ દરે ૪૦ મિનિટની વિશ્રાંતિમાં તેમની સાથે બાથું છું, વાન કરું છું. આમાર દરેક શિક્ષક શાળાના ચા-ધર [ક્લર્ક]ના સંબંધ થવું પડે છે અને વિશ્રાંતિ દરમિયાન બધા શિક્ષક બેગા થયે છે. આથી નાનીનાની બાળકોની સૂચના આપતા પરિપત્રો કાઢવાની જરૂરિયાત ટળી જાય છે. મુખ્ય શિક્ષક અને શિક્ષકોની જે મુશ્કેલીઓ હોય તેની ચર્ચા થાય છે. તેમનાંથી એનો ઉદ્ધેશ જડી આવે છે તે મુખ્યશિક્ષક તથા અન્ય શિક્ષકો વચ્ચેનું અંતર કમી થાય છે.

વિદ્યાર્થીઓ સાથે પણ હમે છૂટથી મળીએ છીએ. મારે ત્યાં છાત્રાલયમાં એવો રિવાજ છે કે દરેક વિદ્યાર્થીએ ખાદી પહેરવાની હોય છે. હું વિદ્યાર્થીઓ કહે તે સાચું હોય તો તેમના કહેવા મુજબ વર્તુ પથ્યું. એક શિયાળામાં વિદ્યાયતી ગરમ બનુસ વાપરવાં કે નહિ તેની ચર્ચા થઈ. મેં કહ્યું કે નિયમ મુજબ કોઈએ વિદ્યાયતી વસ્તુ વાપરવી નહિ. વિદ્યાર્થીઓના એ આગેવાનો મને મળ્યા ને મારી સાથે વાતો કરી. લાંબી ચર્ચાને અંતે હું તેમને સમગ્રવી શક્ય કે ખરેખર વિદ્યાયતી બનુસ તો ન જ વાપરવું. તેમણે પોતાની સાથીઓને એ વાત કહેવાનું માથે લીધું. પણ મેં તેમને તેમ કરવા ના પાડી જેમકે એથી તો વિદ્યાર્થીઓ ઉલટા તેમના પર ગુસ્સે થાય એવા સંકલ્પ હતો. મેં સૂચવ્યું કે એના કરતાં જો તેઓ બધાને મારી પાંસે બોલાવી લાવે તો હું એમની સાથે ચર્ચા કરું. તેઓ આવ્યા અને વાતચીત કરી અને સમજ્યા કે તેઓની ભૂલ થતી હતી, તેમણે બધાએ આખરે મારું મંતવ્ય સ્વીકાર્યું. આ વાત કહેવાનો મારો હેતુ એ છે કે મુખ્યશિક્ષકોમાં સમ્બંધ નો ગુણ્ય હોવો જોઈએ. શિક્ષકો ને વિદ્યાર્થીઓ તરફનું મુખ્યશિક્ષકનું વલણ મળતાવડું હોવું જોઈએ, કે જેથી વીણાના સંબંધ તારો વાગે ત્યારે સુંદર રણિકો આપે તેવો રણિકો શાળામાંથી પણ નીકળે.

શ્રી. હીખાલાઈ પટેલ [આચાર્ય, નર્મદા હાઈસ્કૂલ, શુકલતીર્થ]

માઈક્રો વ્યાસની શાળાની વાતો સાંભળી આપણને એમ જ લાગે કે એ તો સમૃદ્ધિશાળી શાળા તેથી એ બધું કરી શકે; પણ તેનો જવાબ શ્રી. ઝીણુભાઈએ આપ્યો છે. આપણા ગળા જેટલું કામ તો આપણે પણ જરૂર કરી શકીએ છીએ. મુખ્ય વાત એ છે કે શાળાના મુખ્યશિક્ષકે શિક્ષકો સાથે હળીમળીને કામ લેવું જોઈએ. તેમનો સહકાર સાધવો જોઈએ. આમ જો થાય તો મુશ્કેલીઓ નડે નહિ અને કામ સરસ રીતે થયા કરે. તેવી જ રીતે શિક્ષકોએ વિદ્યાર્થીઓને સહકાર મેળવવો જોઈએ. હમણાં હમણાં વિદ્યાર્થીઓ હડતાળ પાડે છે તેવું કારણ એ છે કે વિદ્યાર્થીને શિક્ષક વચ્ચે મેળ નથી.

મુખ્યશિક્ષક ગાંધી વિચારના અને હેડશિયાર હોવા જોઈએ, નહિ નો શાળામાં હરકડી ગરબડ ઊભી થયા કરે. મારી શાળામાં સ્વચ્છતા છે. વિદ્યાર્થીઓને મેં સત્તા આપી છે તેઓ ગાંધીજીની તીવ્ર કાર્યક્રમ યોજી લાવે છે અને અમે તે ઊભવીએ છીએ. કેમકે એ પણ કેળવણીનું એક અંગ છે. તે દિવસે વિદ્યાર્થીઓ ગાંધીજીનાં પુસ્તકો એકઠાં કરે, વાંચે, અને ગાંધીજી વિશે કંઈ લખે પણ ખરા. ટાંગેરના મરણ વખતે જેમ શ્રી. વ્યાસે શ. ૨૦૦૭માં લાયબ્રેરી ઊભી કરી તેમ અમે શ. ૪૦)માં ટાંગેરનાં થોડાં પુસ્તકો ખરીદી લાયબ્રેરીમાં ઉમેરો કર્યો. દરેક સંસ્થામાં મુખ્યશિક્ષક તેનો પ્રાણ છે, તેની સફળતાનો ખરો આધાર મુખ્યશિક્ષકની હોશિયારી, સેવાપરાયણતા, દૂરંદેશી, અને શિક્ષકો તેમજ વિદ્યાર્થીઓ પાસે કામ લેવાની કુનેદ ઉપર રહેલો છે.

‘ બૃહદ્ ગૂજરાત

આચાર્ય સંમેલનનો હેવાલ

❧

તા. ૧૩-૧૪-૧૫ મી ઓક્ટોબર ૧૯૪૧ ને દિને સૂરતમાં મળેલા સંમેલનનો વિસ્તૃત હેવાલ આ અંકમાં છાપવો શરૂ કર્યો છે. એની થોડીક નકલ પુસ્તકાકારે જુદી પ્રગટ કરવાનું તકડી કર્યું છે.

એ પુસ્તિકા જેમને જોઈતી હોય તેમને પોતાનું નામ વ્યવસ્થાપક ‘નૂતનશિક્ષણ’ કાર્યાલય, દેસાઈપોળ, સૂરત, ને વેળાસર લખી મોકલવું. માર્યની દસમી તારીખ સુધીમાં નોંધાયેલા ઓર્ડર જેટલી જ છૂટી નકલ કાઢવામાં આવશે.

તા કી દે ઓ ઈર નોંધાવો.

કિંમત આઠ આના

ટપાલખર્ચ જે આના જુદા

મુંબઈ પ્રાંત વડોદરા અને બીજાં રાજ્યોનાં કેળવણી ખાતાંએ શાળાઓ તથા પુસ્તકાલયો માટે મંજૂર કરેલું

નૂતનશિક્ષણ

તથા

‘છાત્રાલય અને માળખ’

— બૃહદ્ ગૂજરાતના શિક્ષકોનું મુખપત્ર —

દર માસની પહેલી તારીખે નિયમિત રીતે પ્રગટ થાય છે. જે તમે શાહક ન હો તો આજે જ તમૂતાનો અંક મંગાવો.

• વાર્ષિક લવાજમ •

પત્રવ્યવહારનું સરનામું

દિન્દેશમાં - રૂપિયા બઢી

• વ્યવસ્થાપક •

બઢાદેશમાં - રૂપિયા સાડા ત્રણ

નૂતનશિક્ષણ કાર્યાલય

પરદેશમાં - છ શિલિંગ

દેસાઈપોળ • સૂરત

પુસ્તકપરિચય

['નૂતનશિક્ષણ'ની ત્રેમાસિક પૂર્તિ
અંક ત્રીજો - માર્ચ ૧૯૪૨]

શાળાપયોગી પુસ્તકો

15. Constructive Correction of Common Errors in English Composition. pp. 104, Authors : Messrs. Desai & Majmundar, Publishers : Messrs. Karsandas Narandas & Sons, Surat, Price : 9 annas.

લેખકોએ વિદ્યાર્થીઓના નિબંધ લેખનમાં થતી ભૂલોનો ઉડિ અભ્યાસ કર્યો છે એમ આ પુસ્તિકાની વસ્તુ પરથી માલૂમ પડે છે. વિદ્યાર્થી તેમજ શિક્ષક-જનને આ પુસ્તિકા ઉપયોગી છે. આ જાતનું આ પ્રથમ માર્ગદર્શન છે અને તેથી એની ઉપયોગિતા ધણીજ છે. આશા છે કે વિદ્યાર્થીઓ આ પુસ્તિકાનો ખનતો લાભ લેવાની તક ગુમાવશે નહિ.

—છેટાલાલ વ્યાસ

૧૬. સરળ સૃષ્ટિવિજ્ઞાન : ભાગ-૨જો. પ્રકાશક : મેસર્સ કરસનદાસ નારણદાસ એન્ડ સન્સ. ૧ખક : કાછ અને દેસાઈ. કિંમત : ૦-૧૦-૦ : પાનાં-૧૫૩.

વિજ્ઞાન જેવા વિષયને વાર્તાના રૂપમાં લખી 'સરળ' અને રસમય બનાવવાના બધા પ્રયત્નો આ પુસ્તકમાં કરવામાં આવ્યા છે. પુસ્તક લખવામાં વિદ્યાર્થીઓની માનસિક શક્તિ અને ઉમ્મર ધ્યાનમાં લેવામાં આવી છે. આકૃતિઓ પણ બહુ જ અસરકારક અને સ્પષ્ટ છે.

—લલ્લુભાઈ શાહ

17. A New English Course for Junior Classes Grammar and Composition. By S. U. Shukla & G. M. Jhambotkar. (Publishers : Karsandas Narandas and Sons, Surat.) Price : 1-12-0 pp. 373.

અત્યાર સુધી આપણે ત્યાં જે પદ્ધતિથી વ્યાકરણ શીખવાયું છે એને લીધે એ વિષય વિદ્યાર્થીઓને ધણો અજાણ્યમણો થઈ પડ્યો છે. અભ્યાસી અને સિદ્ધહસ્ત શિક્ષક જ એને સુગમ્ય અને રસિક બનાવી શકે. વ્યાકરણના અભ્યાસ માટે અલગ પાઠ્યપુસ્તકની ઉપયોગિતા છે કે નહિ એ ચર્ચાસ્પદ છે. છતાં ન્યાં સુધી એ બાબતનો તોડ થયો નથી ત્યાં સુધી એ વિષયનાં પાઠ્યપુસ્તકો શાળામાં આવુ રહેવાનાં. શ્રી. શુક્લ અને જામ્બોટકરે વ્યાકરણ અને લેખનકાર્યની માધ્યમિક ધોરણ પહેલાથી માંડી ધોરણ પાંચ સુધીના વિદ્યાર્થીઓ માટે ક્રમિક પુસ્તકમાળા રચી છે. ઉપર જણાવેલ પુસ્તક ધોરણ ચોથા અને પાંચમાના વિદ્યાર્થીઓ માટે છે. વિદ્યાર્થીઓની રસવૃત્તિ, વય અને શક્તિને અનુરૂપ તેમજ શિક્ષણ પદ્ધતિને અનુસંગી આ પુસ્તક લખાયેલું હોઈ તે ઉપયોગી નીવડે એમ લાગે છે. પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં જણાવેલી વિશિષ્ટતાનું દર્શન એના અંતર્ભાગમાં સાચે જ થાય છે. જે ધણું ઓછા પુસ્તકોની બાબતમાં બને છે.

—હ. મેં.

18. The Winter's Tale—Tales Retold for Easy Reading—second series—O. U. P. pp. 70, Price, 10d.

ઉપર દર્શાવેલી પુસ્તકમાળાનો હેતુ અંગ્રેજ સાહિત્યની બહુ લોકપ્રિય થયેલી કૃતિઓ પરિચિત શબ્દકોશની બાબતમાં ઉતારવાનો છે. એ હેતુ પ્રમાણે તૈયાર થયેલાં ધણાં પુસ્તક અત્યાર લગીમાં આપણી

શાળાઓમાં વિદ્યાર્થીઓએ વાંચ્યાં હોવાં જોઈએ. આ પુસ્તક પણ આગળના એ ગણકાઓના ધોરણ પર તૈયાર થયું છે. —પ્રીતમલાલ મજમુંદાર

19. The Story of Transport—By Colin Wise-(Oxford University Press). Price 1s. 3d. pp. 104.

મનુષ્યસમાજની રચનાના આરંભથી તે આજ સુધી મનુષ્યે પોતાની જરૂરિયાતને અંગે વાહનનાં સાધનોની ક્રમશઃ કેમ અને કેવી શોધ કરી તેનું દ્રઢ પથ રસિક અને માહિતીપૂર્ણ-ધ્યાન આ પુસ્તિકામાં નમરે પડે છે. ખબે જોજ વહોવાની પ્રયાગી માંડી ડોળી, પૈડાવાળી, ધક્કાગાડી, ખટારો. એમ ક્રમે ક્રમે જરૂરિયાત વધતી ગઈ તેમ તેમાં સુધારો કરી ઓછામાં ઓછા વખતમાં જેમ અને તેમ વધારે જોજ વધારેમા વધારે સુતરાઈથી લઈ જવાય એવાં સાધનોની શોધ થઈ. આવાં વાહનો મારે અનુકૂળ રસ્તાઓ કરવામાં આવ્યા. આમ રસ્તા અને સાધનોની જોગવાઈ થતાં વ્યવહાર વધ્યો અને છેવટ એટલી દૃઢ સુધી પહોંચ્યો કે જમીન અને પાણીના માર્ગે પહોંચી વળે એમ ન જણતાં દવામાં ઊંડાવાનાં સાધનોની શોધ થઈ અને પ્રત્યેક દેશ જગતના તમામ દેશ સાર્યે વ્યવહાર રાખતો થયો, માનવ સંસ્કૃતિ આમ પરિસ્થિતિમાં પહોંચી. સામાન્યમાં આ વાહન વ્યવહાર હાલ કયાં પ્રકારનો છે અને તેનો ક્રમશઃ વિકાસ કેમ થયો અને આજની સ્થિતિએ પહોંચ્યો તેમજ એની લોકશુલ્ક ઉપર શું અસર થઈ વગેરે બાબતની રસપૂર્ણ હકીકત શ્રી ક્રેસિને આપી છે. આવાં માહિતી પૂર્ણ પુસ્તકોનું વાચન આપણા વિદ્યાર્થીઓ મારે ખાસ જરૂરનું છે, કે જેથી તેમનું જ્ઞાન વિશાળ થાય. આપણા છેવટના ઉપજ્ઞા વર્ગના વિદ્યાર્થીઓ જમણ શકે એવી સરળ અંગ્રેજીમાં એ લખાયેલું છે. આશા છે કે વિદ્યાર્થીઓ આવાં પુસ્તકો જરૂર વાંચતા રહે.

—હરિલાલ દેસાઈ

20. An Introduction to Citizenship—The New Approach Series—By J. C. Hill, M. Sc., Publishers, O. U. P., pp 103, Price, 1s. 6d.

આ પુસ્તક ખાસ કરીને અંગ્રેજી જીવન માળના બાળકોને નાગરિકતાનાં સ્વરૂપ અને આદર્શ સમજાવવા માટે લખાયું છે અને તે દૃષ્ટિએ એ સફળ થયું છે. જના આપણા અંગ્રેજી ધો. ૫, ૬ અને ૭ ના વિદ્યાર્થીઓને આ પુસ્તક જરૂર રમણાયક થઈ પડશે. કેમકે કર્તાએ એમાં આખા માનવવંશના ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યનું દર્શન સરળ અને રસિક બાપમાં કરાવ્યું છે. ઉપર જણાવેલા ધોરણોના પ્રત્યેક પુસ્તકાલયમાં આ પુસ્તક અવરય હોવું જોઈએ એમ લાગે છે

21. Beacon Number Reader—By C. M. Fleming and E. H. Grassham. Publishers Ginn and Company, (O. U. P.) pp. 96, price 1s. 6d.

બીકન વાચનમાળા અને બીકન ગણિતમાળાની સાંકળરૂપે લખાયેલું આ પુસ્તક આપણી શાળાઓના વિદ્યાર્થીઓને ખાસ ઉપયોગી નથી. પણ પ્રાથમિક શાળામાં ગણિતનાં દરેક શિક્ષકે એ પુસ્તક જોઈ જવા જોઈએ છે. કેમકે એ જ સિદ્ધાંત પર રચાયું છે તે માન્ય રાખવા જોઈએ છે. અને તે એ છે કે વાચનમાળામાં સારી પ્રગતિ કરેલી હોય એવાં બાળકને પણ ગણિતના કાષ્ટક આપતાં પહેલાં ગણિતની પરિભાષાનું જ્ઞાન મળવું જોઈએ. આ પુસ્તકમાં એ જ્ઞાન હંદ અને ચિત્રોદ્ધાર રસિક રીતે આપવામાં આવ્યું છે. પુસ્તક જોતાં આપણને એ પ્રશ્ન સહેજે થાય કે આપણા જીવનના સંસ્કારવાળું એવું કંઈ આ પુસ્તકની સરણિ પર આપણાં બાળકોને મારે રચવાની જરૂર છે કે નહિ ?

—પ્રીતમલાલ મજમુંદાર

22. Oxford Elementary Mathematics—Book I By R. Navasimhachani, M. A., L. T. (Oxford University Press). pp. 217.

આ પુસ્તક માધ્યમિક શાળાના પહેલાં ધોરણ માટે લખવામાં આવ્યું છે. પુસ્તક અંગ્રેજી બાપમાં લખાયેલું હોવાથી એન્ગ્લો-ઇન્ડિયન તથા યુરોપિયન શાળાઓને જ ઉપયોગી થઈ પડે એવું છે. સામાન્ય રીતે

આપણી માધ્યમિક શાળાઓમાં પહેલાં ત્રણ ધોરણોમાં વિદ્યાર્થીઓને અંગ્રજીનું જ્ઞાન માત્રાપાઠ્ય આપવામાં આવે છે. એથા ધોરણમાં જ બીજગણિત તથા ભૂમિતિની શરૂઆત કરવામાં આવે છે. પહેલાં ત્રણ ધોરણમાં અંગ્રજીનું શિક્ષણની સાથે બીજગણિત તથા ભૂમિતિના મૂળતરવો શિખવવામાં આવે એ ઇચ્છનીય છે. વળી અંગ્રજી, બીજગણિત તથા ભૂમિતિ અલગ વિષયો નથી, પરંતુ એક બીજા જોડે સંકળાયેલા છે એ વાત પર ખાસ ધ્યાન આપવાની જરૂર છે. આથી ઉપર્યુકત પુસ્તકના જેવાં જ પુસ્તકો માનુષાધારા તૈયાર થાય એ ઇચ્છવાનું છે. આવાં પુસ્તકો તૈયાર થાય તે પહેલાં કેળવણીખાતાં તરફથી એ પરવેનો યોગ્ય અભ્યાસક્રમ બહાર પડે તો લેખકોનું કાર્ય સહેલું થઈ પડે.

ઉપર્યુકત પુસ્તકમાં અંગ્રજી ઉપરાંત બીજગણિત તથા ભૂમિતિને યોગ્ય સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. મૌખિક પ્રશ્નો, કસોટીપ્રશ્નો, વગેરેના યોગ્ય પ્રમાણમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. બવહાર દાખલાઓ પણ પૂરતી સંખ્યામાં આપવામાં આવ્યા છે અને વિષયની સમગ્રવસ્તુમાં વાર્તવિક ઉદાહરણો પણ આપવામાં આવ્યાં છે. એકંદરે આ પુસ્તક નૂતનશિક્ષણ પદ્ધતિના ઉદ્દેશો અનુસાર લખાયેલું છે એમ જરૂર કહી શકાય. — ચૈત્રકાન્ત પંડ્યા

૨૩. આપણા દેશને માધ્યમિક ઇતિહાસ : લે. રા. નાનુભાઈ દેસાઈ, હેડમાસ્ટર, ધ કોલેજ હાઈસ્કૂલ, કોલે. પ્રકાશક : શ્રી હરિહર પુસ્તકાલય, સરત. કિંમત રૂ. ૧-૧૨-૦.

આ પુસ્તકના લેખક પોતાનાં અન્ય પુસ્તકોથી ગૂજરાતભરમાં જાણીતા ધર્મ ચૂક્યા છે. પ્રથમ દૃષ્ટિએ જ આ પુસ્તકની ફેટલીક ખૂબીઓ આપણી નજરે ચડે છે. પુસ્તકના દરેક પ્રકરણને અંતે 'સ્વાધ્યાય અને વિશેષ વાચન માટેની સૂચનાઓ' એ વિદ્યાર્થીઓ તેમજ શિક્ષકો માટે અતિ ઉપયોગી માર્ગદર્શન છે. શાળાઓના પુસ્તકોમાં આ જાતનું માર્ગદર્શન જૂઠું કરવા માટે અંગ્રેજી પુસ્તકો જાણીતાં છે. પરંતુ ગૂજરાતીમાં લખાએલાં પાઠ્ય-પુસ્તકોમાં એવું માર્ગદર્શન આપનારા ઘણા જ ઓછા લેખકો છે. એ કાર્ય માટે શ્રી. નાનુભાઈ ને અવસ્ય અભિનંદન આપવા ઘટે છે. તદુપરાંત પ્રકરણોની ગોઠવણી પણ આવકારણીય છે. ને લેખકે દિંદી વિદ્યાર્થીઓને લક્ષમાં રાખી પુસ્તકની રચના કરી છે એ પ્રસંશનીય છે એ પુસ્તક દિંદો ઇતિહાસ લગભગ ૫૦૦ પાનામાં ખડો કરે છે. જુદા જુદા યુગો પ્રચલિત ધોરણે આલેખાયા છે, પરંતુ એમાં દિંદો ઇતિહાસની સળંગ સાંકળ રહેલી છે. એ ખતાવવાનો પણ હીક હીક પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. પુસ્તકની ભાષા વિદ્યાર્થી વર્ગ માટે સુવચ્ય છે ને અને ત્યાં સુધી લેખકે સરળતા સાચવી રાખવાનો યત્ન કર્યો છે. એ પુસ્તક માધ્યમિક શાળાઓના વિદ્યાર્થીઓ તેમજ શિક્ષકો માટે ઘણી રીતે ઉપયોગી થઈ પડશે એમ અમારે વિના સંકોચે કહેવું જોઈએ. — ૨. છા. મહેતા

અન્ય પ્રકાશનો

૨૬. નફાકારક હુન્નરો : બાગ-ત્રીજો, સંપાદક અને પ્રકાશક : મળજી કાનજી ચાવડા-સીતુગરા-અંગર-કચ્છ. કિં. રૂ. ત્રણ. પા. ૨૫૦.

આ પુસ્તકના બે ભાગો આ પહેલાં બહાર પડી ચૂક્યા છે. કોઈ પણ વ્યક્તિએ પોતાના અનુભવદ્વારા સિદ્ધ કર્યો હોય તેવો જ પ્રયોગ કે હુન્નર આ પુસ્તકમાં પ્રકાશન પામતો હશે એમ માની લઈએ તો આવી જાતનાં પુસ્તકો નાના નાના ઉદ્યોગોની ખીલવણી માટે બહુ અગત્યનાં થઈ પડે. દુનિયાના બીજા દેશમાં આવા ઉદ્યોગો સારી રીતે ખીલ્યા છે બ્યારે આપણે ત્યાં તેમનું કશું જ નથી તેનું એક કારણ આવી જાતના પુસ્તકોનો અભાવ છે. આ પુસ્તકમાં જણાવેલા હુન્નરો પાર પાડવા માટે જરૂરી બધી જ માહિતી નિગતવાર આપવામાં આવેલી છે. એટલે કોઈ પણ માણસ એ હુન્નર હાથ પર લઈ તેની ખીલવણી કરી શકે તેમ છે. આવી જાતના હુન્નર ઉદ્યોગના સફળ અખતરા વિષેના લેખોનો સંગ્રહ કરી સંપાદકે સમાજની અગત્યની સેવા કરી છે, 'દરેકે

આ પુસ્તક એકવાર જોઈ જવા જેવું છે. આશા છે કે તેમાંથી ધણીને હૃદય ઉદ્યોગના ક્ષેત્રમાં માર્ગર્શન મળી રહેશે. એક સચના અહીં આશાને ન લેખાય. આ પુસ્તકમાં વર્ણવેલા હુન્નરોને તેમાં જાતાવ્યા પ્રમાણે જે કામ અમલ કરે, તેમના અનુભવો મેળવવા અને એ દિશામાં કંઈ વિશેષ પ્રગતિ કે સુધારો થવા પામ્યાં હોય તેની નોંધ આવરનવાર કર્યા કરી. આમ કરવાથી હૃદય ઉદ્યોગો વધુ શાસ્ત્રીય અને સંપૂર્ણ બને.

૨૭. પરિમલ : ધી સનાતનધર્મ દાદરિફલ મેગેઝિન :

સનાતન ધર્મશાળાના સામયિક ' પરિમલ ' પર દૃષ્ટિ ફેરવતાં એક વાત તરત જ જણાઈ આવે છે કે આ સામયિકમાં ગૂર્જરગિરિને ઠીકઠીક પ્રાધાન્ય આપવામાં આવ્યું છે. કેટલાક લેખોમાં વિદ્યાર્થીઓએ રસપ્રદ વિષયો ઉપર સુંદર ચર્ચા કરી છે. આ સામયિકમાંથી આપણને શાળાની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓનો પણ ખ્યાલ આવે છે.

—શિરીષ ત્રિવેદી

૨૮. સંઘવ્યાયામ : પ્રકાશન ધર : ગૂજરાત વ્યાયામ પ્રચારક મંડળ, પો. કરાડી - બિલ્લે - સુરત :
ક્રિ. ૧-૨-૦. પા. ૧૧૩.

ગૂજરાત વ્યાયામ પ્રચારક મંડળે બહાર પાડેલું આ પુસ્તક પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શાળાઓમાં તથા વ્યાયામ ધર્મી અને વ્યાયામ મંદિરોને ઉપયોગી થશે તેના વિષે બે મત છે જ નહિ. પુસ્તકમાં આપેલી આકૃતિઓ તથા ફોટાઓથી વાંચનારનું કાર્ય તદ્દન સમજ થઈ જાય છે એ તો પુસ્તક માત્ર ઉપર ઉપરથી જોનારને પણ માન્ય પડ્યા વિના રહેતું જ નથી. આવી બાબતો પુસ્તક પ્રગટ થવાથી વ્યાયામપ્રવર્તકો સંગ્રહિત બની વ્યાયામની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓને વેગ અને યેરવળા પૂરાં પાડશે એ તો નિશ્ચય છે.

—ઉપેન્દ્ર પંડિત

29. Oxford Pamphlets on World Affairs, No. 50-American Foreign Policy by D. W. Brogan (Oxford University Press) Price : 4d. pp. 32.

યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ ઓફ અમેરિકાનું જગત અને અન્ય દેશો પ્રત્યેનું શું દૃષ્ટિબિન્દુ હતું અને છે તેનું સંચોટ વર્ણન આ પુસ્તિકામાં કરવામાં આવ્યું છે. યુરોપીય કારભારથી વિમુખ રહેવાની ઇચ્છા છતાં પણ એ દેશને શા માટે કેટલીએકવાર એ તરફ ધસડાવું પડ્યું છે તે પણ સુંદર રીતે સમજાવવામાં આવ્યું છે. તદ્દપરાંત જગતવિખ્યાત મનોરોનો સિદ્ધાંત, આંતરરાષ્ટ્રીય સંઘ, યુદ્ધમણ, તટસ્થતાના અંગેનું ધારાધોરણ, વગેરે વિષયો ઠીક ઠીક ચર્ચાવામાં આવ્યા છે. દૂકમાં આ ભતતી અન્ય પુસ્તિકાઓની માફક આ પુસ્તિકા પણ માહિતીપૂર્ણ છે એમ કહી શકાય.

—ચંદ્રકાન્ત પંડ્યા

સાભાર-સ્વીકાર

સોપાન—ધી ન્યૂ ઈંગ્લીશ સ્કૂલ, નડીઆદ

ફેળવણીકાર—એડ નિરલા માધ્યમિક શિક્ષક સંઘ, અંક ૩ અને ૪

વિદ્યાર્થીમિત્ર—વાર્ષિક દીપાવલ્લી અંક

ત્રાપાયારી હાઈસ્કૂલ વાર્ષિક—અમદાવાદ

ધરકની ખુશ્બુ—રા. બકુલેશ ચાર. ચાર. શેઠની કંપની, મુંબઈ રૂ. ૨-૮-૦

Oxford Pamphlets on World Affairs : No. 51. Norway and the War—By G. M. Gathorne Hardy.

America Faces the War Series : O. U. P.—No. 1. Mr. Roosevelt Speaks. No. 2. An American Looks at the British Empire—By James Truslow Adams. No. 3. The Faith of an American—By Walter Mills. No. 4. The Monroe Doctrine Today—By Grayson Kirk.

ચર્ચાવિભાગ

શિક્ષકો અને મેંધવારી ભથ્થું

શ્રી. તંત્રી, 'નૂતનશિક્ષણ', સુરત

નૂતનશિક્ષણના ફેબ્રુઆરી માસના અંકમાં શાળાઓમાં કામ કરતા શિક્ષકોને અત્યારની ગળાડૂળ મેંધવારીના સમયમાં તેમને અત્યંત મુંઝવી રહેલા મેંધવારીના પ્રશ્નને હજી શિક્ષકોને મેંધવારી ભથ્થું મળતું નેઈએ એવી જ દિમાચત આપે કરી છે તે ખરેખર રત્યુ છે. આ પ્રશ્ન વધુ વખત એમને એમ લટકતો રહે એ ઈચ્છવાનું નથી. તે એમને એમ રહેવા દઈ શકાય તેમ પણ નથી અને તે તાત્કાલિક નિવારણ માગી લે છે. તેના નીચેના કાગળના ઘોડા દોડાવવાથી આવવાનો નથી. તે માટે અગતી કાર્ય જરૂરનું છે.

આ પ્રશ્ન પરત્વે મુંબઈ પ્રાંતીય માધ્યમિક શિક્ષક સંઘ તથા પ્રાથમિક શિક્ષક સંઘે અત્યાર સુધી મૌન રેવું હોય તો તે છોડવાનો સમય હવે ચોક્કસ આવી ચૂક્યો છે. આ બંને શિક્ષક સંઘોએ હવે વધુ વખત બોચા સિવાય તેમની સાથે સંકળિત યથેશ શિક્ષક સંઘો સાથે તાત્કાલિક સંપર્ક સાધવો નેઈએ. તેમની સાથે નોડાયલા સંઘોએ આ દિશામાં કાંઈ પગલાં લીધાં છે કે નહીં અને લીધાં હોય તો તેનું શું પરિણામ આવ્યું છે અને કાંઈ પણ પરિણામ આવ્યું ન હોય તો આ પ્રશ્ન કયા તળાકા સુધી પહોંચ્યો છે તે બહુતું નેઈએ. આ બંને સંઘો સાથે સંકળિત યથેશ શિક્ષક સંઘો પૈકી જે શિક્ષક સંઘોએ તે દિશામાં પગલાં લેવા આદેશ આપવો નેઈએ.

આ પ્રશ્ન પરત્વે શાળાઓ દુર્લભ આપતી હોય કે ખોરંબે પાડવાનો પ્રયત્ન કરતી હોય તો તેવી શાળાઓને ચેતવણી આપવી નેઈએ કે આ પ્રશ્ન હવે વધુ વખત શિક્ષકો અને તેમની વચ્ચેનો કૌટુંબિક પ્રશ્ન રહેવા નથી. શાળાઓએ તે દિલ્થી આ પ્રશ્નને છૂટ્ટો હોત તો તેના નીચેના પણ આવી અથો હોત અને તેમના પર લખાણ કરવાની સંધોને જરૂર પણ પડી ન હોત.

આ સંધોએ શાળાઓને સ્પષ્ટ સમ્બોમાં જણાવતું નેઈએ કે શિક્ષકઆક્રમને મુંઝવતા અતિ અગત્યના પ્રશ્ન પરત્વે તે વધુ વખત મૌન રેવી શકે તેમ નથી, અને સમસ્ત શિક્ષકચર્યને આ ભરખી રહેલી મેંધવારીના સમયે શહત મળે તે દિશામાં પગલાં લેશે.

આ સંધોના હાથ ગળજત કરવા શિક્ષકોએ પણ વંદા છોડવી નેઈશે ખોટી શરમ કે ગમશામલ સિવાય પોતાના સંચાલકો પાસે મેંધવારી ભથ્થું મેળવવા સ્પષ્ટ સમ્બોમાં વિનયપૂર્વક માગણી કરવી પડશે કે જે સંચાલકો આ સંધોને ન કહી શકે કે શિક્ષકોને તો કાંઈ નેઈતું નથી તો તમે શું કામ આ બધો ભાર ઉપાડી ફરો છો ?

આ સંધોએ આ બધું કાર્ય તાત્કાલિક જિવડક સમય ગુમાવ્યા સિવાય કરવું નેઈશે. શાળાના સંચાલકો સંધોને પણ સમજ ન આવે તો આ પ્રશ્ન સરકારના કેળવણીખાતા તથા મુંબઈ યુનિવર્સિટી સમક્ષ પ્રશ્ન રજૂ કરવો નેઈએ. આ સંબંધમાં આ બંને સંસ્થાના મંતવ્ય એમ હોય કે આ પ્રશ્ન શિક્ષકો અને શાળાઓ વચ્ચેના આંતરિક પ્રશ્ન છે તો તે મંતવ્ય ફરવતું જ રહુ. આ પ્રશ્ન આંતરિક પ્રશ્ન જ નથી તે તેમને જતાવતું નેઈએ. જો તેમ હોત તો સંધો ને તેમની પાસે જવાની જરૂર જ ન પડત, કારણ શાળાઓ શિક્ષકોની માગણીને ઠોકરે મારી રહી છે. શિક્ષકોના પગાર કમશ બઢની, પ્રોવીડન્ટ ફંડ, વચેરે બાળતોમાં ખાતાએ રાહત આપવી ત્યારે તે રાહત મળી છે. ખાતાએ જ્યાં સુધી આ પ્રશ્નોને શાળાઓના આંતર વહિવટના પ્રશ્નો ગણ્યા ત્યાં સુધી શિક્ષકોને કાંઈ જ મળ્યું ન હતું તે હાજલો ટાંકી જતાવતું નેઈએ, અને આ પ્રશ્નમાં પણ ખાતાએ જેમ ઉપર જણાવેલી બાળતોમાં રાહત આપવી તેમ આમાં પણ શાળાઓ પાસે શિક્ષકોને રાહત આપાવી નેઈએ.

સરકાર બિનસરકારી શાળાઓને નહોર પ્રવંતના નાણાંમાંથી મદદ આપે છે તો તે મદદનો અદ્દપાંશ અત્યારના અત્યંત મેંધવારીના સમયમાં શાળાઓના અત્યંત અગત્યના અંશ-શિક્ષકોના લાજાથે વધરાવવો નેઈએ તે દિલ્ખિડ સંધોએ ખાતા સમક્ષ રજૂ કરવું નેઈએ અને જે શાળાઓ તેમ ન કરતી હોય તેવી શાળાઓને તેમ કરવાની તાકીદ આપવાનું સૂચન કરવા સરકારને વિનંતિ કરવી નેઈએ. તે માટે શાળાઓને નાણાંની જરૂર હોય તો ચાલુ સાલની ક્રાંટના ધોરણે અમુક રકમ તેઓ પોતાના શિક્ષકોને મેંધવારી ભથ્થું આપવા પટે ખર્ચો એવી બાંહેધરીથી આપવી નેઈએ. આગ છતાં શાળાઓ મેંધવારી ભથ્થું આપવાની ના પાડે તો તેમની સામે ખાતાએ પગલાં લેવાં નેઈએ એવી સંધોએ ભત્રામણ કરવી નેઈએ.

આ બધું યાચ તે માટે જખરદરત અદિલન પેલા કરલું નેઈએ. શિક્ષકો માટે પ્રસિદ્ધ યતાં સામાયિકો, શિક્ષકસંઘો, સંઘો સાધે સંકળિત થયેલા મંડળો અને તેના સભ્યોએ તેમાં સાય આપવો નેઈએ અને બધા મળી નિશ્ચય કરેકે Let us be up and doing તે આ પ્રશ્નનો સંતોષકારક નિકાલ નછકના ભવિષ્યમાં આપવાનો ન છે તે ચાક્કસ છે.

અમદાવાદ,

તા. ૫-૨-૪૧

લિ.

વૈકુંઠરાય ભૂપતરાય દેસાઈ

શાળાનાં સામયિકો

નૂતનશિક્ષણના ફેશ્વઆરી ૧૯૪૨ના અંકમાં બૃહદ્ ગૂજરાતની માધ્યમિક શાળાનાં સામયિકોની યાદી પ્રગટ કરી છે. તેની પૂરવણીમાં નીચેની માહિતી આપી છે. હવે પછી મળનાર માહિતી નૂતનશિક્ષણના હવે પછીના અંકમાં છપાશે.

અનુક્રમ	શાળાનું નામ	સામયિકનું નામ	વાયિક છ માસિક, ત્રિમાસિક, કે માસિક	નોંધ
૪૨	પકીસ કે. એમ ઈંગ્લીશ સ્કૂલ, કંઠાસ, (ખેડા)	માનદીપ	અતુર્ગાસિક	હરતલિખિત
૪૩	એડવર્ડ મેમોરીઅલ હાઈસ્કૂલ, ખેડા	વેતવતી	વાયિક	છાપેલું
૪૪	શેઠ છ. સી. એ. વી. સ્કૂલ, પીલપાઈ	પ્રભાત	વાયિક	હસ્તલિખિત
૪૫	શેઠ આર. જી. જી. એ. વી. સ્કૂલ, નવસારી	વિદ્યાર્થી	૦ માસિક	હસ્તલિખિત
૪૬	શ્રી સરસ્વતી ઈંગ્લીશ સ્કૂલ, ધનસુરા	પ્રભાત	માસિક	હસ્તલિખિત
૪૭	હરિપરા સાર્વજનિક હાઈસ્કૂલ, સરત	અંજલિ	વાયિક	છાપેલું

— સુધારો —

અમદાવાદની પ્રોપ્રાયેટરી હાઈસ્કૂલના સામયિકનું નામ 'ઉચા' છપાયું હતું તે 'પ્રોપ્રાયેટરી હાઈસ્કૂલ વાયિક' એમ નેઈએ.

તમારી શાળામાં ખાસ ઉપયોગી

રમતોના નિયમો : દોડ, કૂદકા, ફેંક જેવી વ્યક્તિગત રમતો તથા હુલુલુ, ખોખો, લંગડી તેમજ વોલીબોલ, ફૂટબોલ, હોકી જેવી રમતોના નિયમો. ફિ. રા. ૧-૦-૦ + ૦-૬-૦ ટ. ખર્ચ.

સા દી ર મ તો : હમરો આળકોને રમાડી ચેકો તેટલી સંખ્યાઅંધ રમતો ફિ. રા. ૧-૦-૦ + ૦-૨-૦ ટ. ખર્ચ
સં ઘ વ્યા યા મ : હમરો બળકોને વાંસ, વોડ, ડંબેલ્સ, કેલ્સથનિક્સ વગેરે કરવવામાં સહાયબુત. ૧૫૦
ઉપરાંત આકૃતિઓ. ફિ. રા. ૧-૨-૦ + ૦-૨-૦ ટ. ખર્ચ.

આ ઉપરાંત ચેરક વ્યાખ્યાનમાળા; અંજુમાળના પત્રો, લાડી, લકડી, વગેરેનાં પુસ્તકો.

સૂચીપત્ર મંગાવો:

ગૂજરાત વ્યાયામ પ્રચારક મંડળ

ચો. કરાડી, જિ. સુરત

સમાચારસંગ્રહ

— ફેબ્રુઆરી માસની રોજનીશી —

તા. ૧—વર્ષામાં મહાત્માજીએ અખિલ હિંદ ગો-સેવા પરિષદ ખુલ્લી મૂકતાં ખેતીવાસીની ખીલવણી માટે આયોજી કેટલી બધી જરૂર છે તે સમજાવ્યું હતું. પરિપક્વતા પ્રમુખસ્થાને શ્રી વિનોબા બાવે હતા.

—મુંબઈના ધી આર્ટ સર્કલના સભ્યોની ગ્રીન્સ હોટેલ ખાતે મળેલી સભામાં દિલ્હીના ડૉ. આર. એસ. આચરવાલે જણાવ્યું હતું કે આંધ્ર એ પ્રકાશનું જન્મસ્થાન છે. અને આંખને પ્રકાશવંતી રાખવામાં સૂર્યનાં કિરણો બાજબજ છે. રોજ સવારે થોડી મિનિટ સૂર્ય સામે જોવાથી આંખની રોશની અને મુંદરતા વધે છે.

—સેનપૂર (અમદાવાદ)ના શાળાના મકાનની ખાત-મુદ્દત વિધિ રોક કરતુરક્ષાઈને હાથે યઈ.

તા. ૨—પટણામાં આંજુમને ઈસ્લામિયા હોલ ખાતે વિદ્યાર્થીઓના નંગી મેળાવાડા સમક્ષ પ્રવચન કરતાં રાષ્ટ્રપતિ મોલાનાજી જણાવ્યું હતું કે કાર્ય કરવાનો વખત આવી રહ્યો છે. હેરા ને કટોકડીમાંથી પસાર થઈ રહ્યો છે તેનો હકેસ કરવા પોતાની સખળી શક્તિ એકત્રિત કરવી જોઈએ. પરિસ્થિતિ બધારે તાત્કાલિક પગલું માગતી હોય ત્યારે સૂત્રોને વળગી રહેવું ઠીક નથી.

તા. ૩—વરણામા (વડોદરા)માં શ્રી સેના સમાજ હસ્તક આલતા બાળમંદિરનો મેળાવડો શ્રી અરણ્યદેવી મુકરજીને પ્રમુખપદે થયો હતો. ને વેળા તારામેન મોડકે બાલજીવનનું મહત્વ, માળાપોની બાળકો પ્રત્યેની ફરજ, જામડાંના ઉદ્ધારમાં બાલમંદિરનું સ્થાન અને તેને પાપવાની સૌની ફરજ બહુ અસરકારક રીતે સમજવી હતી.

—પટણામાં સમૂહ સાક્ષરતા પ્રચારની ત્રીજી ન્વંતિ શ્રી. કશીનંતના પ્રમુખપદે સેનેટહોલ ખાતે યોજવામાં આવી હતી.

તા. ૫—મુંબઈ રેડિયો મથકથી શ્રી પરંન્યસય મેટ 'યુગાન્ડામાં ગુજરાતીઓ' એ વિષય પર બોલ્યા હતા.

—ગોલપાડામાં શ્રી. ચંદ્રવદન રાહુના પ્રમુખપદે તાલુકાની શાળાઓનો રમતગમત સમારંભ ઉજવાયો હતો. રમતોનું ધ્યેય ઈનામો ન રહેતાં સાચી નાગરિકતા કેળવાય એવા ઉત્તમ ગુણો વિદ્યાર્થીઓએ સંપાદન કરેલા હોવા જોઈએ એમ જણાવી રમતગમતની પ્રવૃત્તિનું સિદ્ધાંતમાં થું રચન છે એ તેમણે સમજાવ્યું હતું.

તા. ૭—યોરખંદરમાં આર્યકન્યા ગુરુકુળનો કોયો વાર્ષિક મહોત્સવ યુવરાજશ્રી તથા યુવરાણીના પ્રમુખપદે ઉજવાયો હતો અને તે પ્રસંગે વ્યાખ્યાનો, સંવાદો, લગ્નો, પ્રયોગો, ગરબાઓ વિનો રસિક કાર્યક્રમ રજૂ થયો હતો.

—મુંબઈમાં શ્રી બાળસાહેબ ખેરને હસ્તે શ્રી નૂતન બાળસિદ્ધાંત સંઘની મુંબઈ શાખાની ઉદ્ઘાટન વિધિયઈ હતી.

તા. ૮—મુંબઈમાં ચીનની આગેવાન શિક્ષણ સંસ્થાના સત્તાવાળાઓની પરિષદ મળી હતી તે પ્રસંગે ચીનની આઝાદીના યત્નમાં તથા ચીનની યુવસ્ત્રનાના કાર્યમાં તેમણે આપેલા ફાળાની કહર કરતો સંદેશો શ્રી ચાંગ-કાઈ-રોકે પાઠવ્યો હતો અને જણાવ્યું હતું કે ચીન બહુમતરથી જળવાન બની જશે એમ માની હાથપગ 'જેડી' ખેડી રહેવાનું નથી પણ દેશને કોરી રહેવા અનિષ્ટો દૂર કરવા માટે સૌએમંડી પડતું જોઈએ. ચીની કેળવણીકારોએ એ દિને નવી વિશ્વરચનાની ચાવી મેળવવા માટે ચીની લશ્કરની જમાવટને વેળવાન બનાવવા પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી.

તા. ૭-૮-૯—વર્ષા રાષ્ટ્રભાષા પ્રચાર સમિતિ તરફથી લેવાતી પરીક્ષાઓ ગુજરાતના તમામ કેન્દ્રોમાં લેવામાં આવી હતી.

તા. ૯—કાનપુરમાં ટ્રિસક હોલમાં વિદ્યાર્થીઓની સભામાં પંડિત જવાહરલાલજીએ જણાવ્યું હતું કે વિદ્યાર્થીઓએ રાજકારણનો અભ્યાસ જરૂર કરવાનો છે પણ તેની પક્ષપક્ષીયી તેઓએ અલગ રહેવું જોઈએ બલિષ્ઠતા જવાબદાર નાગરિક બનવા માટે રાજકારણનો અભ્યાસ જરૂરી છે.

તા. ૧૦—કાનપુરમાં શ્રી રામગુપ્તાએ વેપારી મંડળની દશમી વાર્ષિક સભાના પ્રમુખસ્થાનેથી જણાવ્યું હતું કે સરકારની એ ફરજ છે કે રાષ્ટ્રને મજબૂત બનાવવાના ધોરણે આપણા ઔદ્યોગિક વિકાસ સંબંધની જવાબદારી તેણે ઉપાડી લેવી જોઈએ. દેશના વહાણવ્યવસ્થાને જહાજો બાંધવાના ઉદ્યોગને, ભારે રસાયણો બનાવવાના ઉદ્યોગને, એન્જન, વિમાનો, મોટર અને રક્ષા બનાવવાના ઉદ્યોગને સરકાર તરફથી અને તેટલા પ્રમાણમાં ઉત્તેજન મળવું જોઈએ.

—મુંબઈમાં સર કાવસજી જહાંગીર હોલમાં સર ચીમનલાલ સેતલવાડને પ્રમુખપદે 'ગોખલે દિન' ઉજવાયો હતો. પંડિત કુંજર, શ્રી ભૂલાભાઈ દેસાઈ વગેરેએ રાષ્ટ્ર-પડતરના કાર્યમાં સ્વર્ગસ્થે આપેલા મહાન હિરસાની તેમની ઉમદા સેવાભાવના, સાદાઈ અને મનુષ્યજીવનને દીપાવે એવા અનેક ઉત્તમ ગુણોની સુંદર સમીક્ષા કરી હતી.

તા. ૧૨—અમદાવાદમાં ગુજરાત સાહિત્ય સભાના આસપાસ હેલજ પ્રેમાભાઈ હોલમાં 'પ્રકાશની સૃષ્ટિ' એ વિષય ઉપર પ્રો. યશવંતરાય ગુલાબજીભાઈ દેસાઈએ મૅન્નિક લેન્ડને સાથે રસિક વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું.

—વર્ધા મુકામે દાનવીર શ્રી જમનાવાલજીનું અવસાન થયું તેમણે વર્ધામાં મારવાડી શિખણ મહળ સ્થાપ્યું હતું તેમની એકદર સખાવત ખાર લાખ રા.ની જાણવાય છે તા. ૧૪—મુંબઈ યુનિવર્સિટીની સ્કૂલ ઓફ ઇકોનોમીક્સ એન્ડ સોસાયોલોજીનું નવમું વાર્ષિક રેનેલ્ડસમેવન કોન્વોકેશન હોલમાં સર સી વી મહેતાના પ્રમુખપદે યોજવામાં આવ્યું હતું તેમણે જાણાવ્યું હતું કે જાનતની પક્ષકારી જતી પરિસ્થિતિમાંથી ઉદ્ધવતા આર્થિક પ્રશ્નોને આપણે ઊંડો અભ્યાસ કરવાની જરૂર છે ચવણી નેટિઝ અને કીમતી ધાતુઓનું વર્ષો પહેલાં નેટિયુ પીઠબળ હતું તેવું આજે નથી

—મુંબઈમાં શ્રી બચિની સમાજના ‘માળી બાળ-મહિર દિન’ પ્રસંગે શ્રી કાકા સાહેબે જાણાવ્યું હતું કે બાળકોમાં સ્વાતંત્ર્ય ખીચવું હોય તો કેળવણીની પદ્ધતિએ પણ સ્વાતંત્ર્યની પોષક જ હોવી જોઈએ બાળ કેળવણીમાં ચિત્કળા, સંગીત અને રસિકતા એ ત્રણેને મહત્વનું ધ્યાન હોવું જોઈએ બાળ કેળવણીના પ્રારંભ ચિત્કળાથી જ થવો જોઈએ અક્ષરજ્ઞાન પાઠ્યથી આવે સંગીત પણ પહેલેથી જ રાંચે થવું જોઈએ

તા. ૧૬—બાવનગરમાં ૨૫ પટણીની મતસરી નિમિત્ત ભારે ઉત્સાહથી ‘બાળદિન’ ઉજવાયો હતો

—વડોદરા કોલેજના ગુજરાતી સાહિત્ય સંવતરકૃષ્ણી કોલેજના ‘ગુજરાતી કવિતામાં વારતવાહ’ ઉપર કવિશ્રી હમાશાહ જોડીએ રસિક અને ઉપયોગી વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું તેમનું ખીજું વ્યાખ્યાન સાજે ન્યૂ ઇરા હાઈસ્કૂલના પદાચાર્યમાં ‘ત્રેમાનંદની પ્રતિભાનું સ્વરૂપ’ એ વિષય ઉપર

શાળાના સમાચાર

વડો હાઈસ્કૂલમાં તા. ૧ લીએ ૨૫ યોતીભાઈ અમીનની ત્રીજી સવતસરી ઉજવાઈ હતી પ્રમુખસ્થાને ગુજરાત વિદ્યાપીઠના મહામાન શ્રી મગનલાલ દેસાઈ હતા પ્રમુખ તેમજ અન્ય વક્તાઓએ સહજતને ભારભરી અંજલિ આપી હતી અને તેમના જીવનમાંથી મૂક સેવામાવ, સાદાઈ, કર્તવ્યપરાયણતા વગેરે ગુણો યોતાના જીવનમાં હતાવા વિદ્યાર્થીઓને બોધ આપ્યો હતો

મુંબઈના વનિતા વિશ્રામની અગ્રેષ્ઠ શાળાએ તા ૧૫ મીએ રસોત્સવ ઉજવ્યો હતો ‘મગજસૂત’ નામનું નાટક, ગરબા, નૃત્ય વિના રસિક કાર્યક્રમ જાળાએ તરફથી રજૂ થયો હતો

ચંદ્રોત્તર એન્જીનેયરિંગ સોસાયટીની દા ના હાઈસ્કૂલના શિક્ષક શ્રી ચુનીલાલ બેચરદાસ ભટ્ટને જુના વિદ્યાર્થીઓ તરફથી ગાનપત્ર આપવાનો મેળાવડો સુધારાઈતા પ્રમુખ શ્રી બાસચાગલાલ દેવના પ્રમુખપદે થયો હતો

અમદાવાદની આર સી હાઈસ્કૂલના નિવૃત્ત શતા હેડમાસ્ટર તર સા બી વી. દલાલને તા. ૧૬મીએ એ શ્રી માવળંકરના પ્રમુખપણા નીચે જુના અને હાલના વિદ્યાર્થીઓએ માનપત્ર આપ્યું

કાંદીવલી વ્યાયામ મહિરના વિદ્યાર્થીઓએ પ્રિ. જોસેફની રેખરેખ નીચે તા. ૨૧મીએ રમતગમતનો મેળાવડો યોજ્યો હતો

સરનાની જોન હાઈસ્કૂલમાં ઈડર રામચંદા વિદ્યાધિકારી શ્રી એસલાએ ઉપવા વર્ગના વિદ્યાર્થીઓને ‘આજની પરિસ્થિતિ અને વિદ્યાર્થીનું કર્તવ્ય’ એ વિષય ઉપર પ્રવચન કર્યું હતું તા. ૭મીએ શાળાના રક્ષકો રોહરથી સાત માર્ચ હર આવેલા ઈન્ડિયોર ગામે પવેટન માટે ગયા હતા. તા ૨૦મીએ શ્રી કુમારા પલાનાએ શાળાના વિદ્યાર્થીઓને વ્યાયામના પ્રયોગે જતાવ્યા હતા,

થયું હતું તેમણે સત્તરમી સહીના ત્રણ મહા ગુર્જર કવિ-જાણી, ત્રેમાનંદ ને શાગળ-ની તુલનાત્મક સમીક્ષા કરી હતી. વિરોધમાં તેમણે ત્રેમાનંદની કાવ્યપ્રતિભાનું સચોટ આવેશન કરી તેનું ચિદ્રજ સ્વરૂપ સમજાવ્યું હતું

તા. ૧૮—વડોદરામાં શ્રી પાગીદાર છાત્રાવધના મહાનની ખાતમુહૂર્તની માગવિક ક્રિયા યુવાજગતીને હસ્તે થઈ હતી વિદ્યાર્થીઓમાં કોપી ભાવના પેસી ન જાય તેટલા ખાતર ૨૫ ટકા મુખી બીજી જ્ઞાતિના વિદ્યાર્થીઓ માખસ કરવાનું ધોરણ રાખ્યું છે શિસ્ત, નીતિ અને ચારિત્ર્યના ધડતર માટે આવી સરચાની જરૂર છે એમ સંરથાના મત્રીશ્રીએ જાણાવ્યું હતું

—મુંબઈમાં શ્રી રામકૃષ્ણ પગ્મ હસનો ૧૦૭ મી જન્મદિન શ્રી આર પી મસાણીના પ્રમુખપદે બ્લેવેટરશી યોજના ઉજવાયો હતો

તા. ૧૯—ચામ ૬૫તીએ શાતિનિકેતનની મુલાકાત લીધી હતી વિવિધ વખતે તેમને સ્વ કનિસમ્માટ ટાંગોરના પુસ્તકો, કાવ્યો, ચિત્રો, વગેરેની એટ આપવામાં આવી હતી.

—મુંબઈ ફેરીએ મથકથી શ્રી મણિલાલ અવેરી ગૃહદ ગુજરાત-એડન’ વિષે બોલ્યા હતા.

તા. ૨૧—સંયુક્ત પ્રાંતની સરકારે ‘અક્ષરજ્ઞાન દિવસ’ યાજ્યો

તા. ૨૨—વડોદરામાં શ્રી મહિલા કીડા મહાજનો રમતગમતનો વાર્ષિક ઉત્સવ શ્રીમત સી મહારાણી શાંતાદેવીના પ્રમુખપદે ઉજવાયો

તા. ૨૧-૨૭—બાવનગરમાં શ્રી પટણીના પ્રમુખપદે ‘દુસેન-દિન’ ઉજવાયો

તા. ૨૭-૨૮—સુખા ગુરુકુળનો વાર્ષિકોત્સવ

— પરચુરણ સમાચાર —

મુંબઈ યુનિવર્સિટિએ બી. એ.ની પરીક્ષા માટે આ વર્ષથી બાવનગરને વધારાનું કેન્દ્ર બનાવ્યું છે.

મુંબઈની તમામ સરકારી અને બીન સરકારી હાઈસ્કૂલો તેમજ કોલેજોમાં તેમના અભ્યાસ પૂરા કરી શકે તે માટે બ્રહ્મદેશના વિદ્યાર્થીઓને હાખલ કરવામાં આવશે.

જે શિક્ષકો યુદ્ધ અંગે પોતાની સેવા આપવા માગતા હોય તેમની જગ્યા તેઓ જે શાળામાં હોય ત્યાં કાયમ રાખવામાં આવશે અને શાળાઓને એ અંગે જે વધારાની જોગવાઈ કરવાની યાચ તે પૂરતી સરકાર તરફથી વધારાની ગ્રાંટ મળશે.

મહારાષ્ટ્રમાં યુનિવર્સિટિ રચાવવાની શક્યતાનો વિચાર કરવા એન. સી. જયકરના પ્રમુખપદે એક સમિતિ નીમવામાં આવી છે.

વડોદરા રાજ્યમાં અક્ષરજ્ઞાન : વડોદરા રાજ્યના ૧૯૪૦-૪૧ ના બહાર પડેલા હેવાલમાંથી નીચેના વિગત મળે છે. રાજ્યમાં પ્રાથમિક કેળવણી ફરજિયાત અને મફત છે. છેલ્લા દસ વર્ષમાં અક્ષરજ્ઞાની સ્ત્રી પુરોધાની સંખ્યામાં ૫૦ ટકા જેટલો વધારો થયો છે, તેમાં યે સ્ત્રી કેળવણીમાં સારો વિકાસ થયો છે.

રાજ્યમાં ૨૩૨૦ સરકારી પ્રાથમિક શાળાઓ અને ૬૪૩૬ પ્રાથમિક શિક્ષકો છે. ૩૭ માધ્યમિક શાળાઓ અને ૫૧૪ શિક્ષકો છે. ૧૦૨ એન્ડ્રો વર્નાક્યુલર શાળાઓ છે. ઉપરાંત એક કૉલેજ, કલાશુવન, હુનરશાળાઓ સેકન્ડરી હીયર ટ્રેનિંગ કૉલેજ અને પ્રાથમિક શિક્ષકો માટેની એ તાલીમ કૉલેજો છે.

— શિક્ષક મંડળોના સમાચાર —

૧ મુંબઈ માધ્યમિક શિક્ષક સંઘે આ માસ દરમિયાન નીચે પ્રમાણે કાર્યક્રમ ગોઠવ્યા હતા.

તારીખ	વિષય	વક્તા
૧-૨-૪૨	એ. આર. પી. ઈન રફરેસ	મિ. એમ. એ. એસ. દ્રોલીપ
૧૩-૨-૪૨	ભૂતકાળ અને આજનું ભૂગોળ શિક્ષણ	ડા. એ. એસ. કાળાપેસી
૨૭-૨-૪૨	માધ્યમિક શાળાઓ અને કોલેજોમાં વર્તમાન અંગ્રેજીનું સ્થાન.	પ્રિ. એચ. વી. હેમ્પટન

૨. સુરત નૂતનશિક્ષણ સંઘ, જેટરમેન લીગ, કેળવણીમંડળ વિ. ના સંયુક્ત આસરા હેઠળ ગુરુવાર તા. ૧૨-૨-૪૨ ના રોજ ગિરોડ હોલમાં રાત્રે ૭ મ્મ સત્તાઈક ઉજવણી હતી. પ્રમુખરથાને દિ. બા. ચૂનીલાલ ગાંધી હતા. શ્રી. ચંદ્રવદન શાહ, ડા. સાંતાળાઈ વોરા, શ્રી. રણધીર દેસાઈ, પ્રા. મુન્દરી અને શ્રી. મોહિલે તેમજ પ્રમુખશ્રીએ સહગતના જીવનકાર્યની ચોગ્ય સમીક્ષા કરી હતી.

મુધાસે—સંઘે મોંઘવારી બધ્યા માટે નીમેલી સમિતિમાં શ્રી. નારદલાલ ખુચ અને શ્રી. અરદેશર તલાલીનાં નામે ગયા અંકમાં ભૂલથી છાપવાનાં રહી ગયાં હતાં.

૩. સુરત જિલ્લા માધ્યમિક શિક્ષક સંઘની કાર્યવાહક સમિતિની સભા તા. ૧ લીએ મળી હતી અને તેમાં મોંઘવારી બધ્યાની માગણી માટે શાળાના સંચાલકો પર રાકય એટલું નૈતિક દબાણ કરવું એમ કરાવ્યું હતું.

૪. અમદાવાદના માધ્યમિક શિક્ષક સંઘ તરફથી સંઘના આઘમત્રી રા. સા. બી. વી. દલાલના માનમાં એક સન્માનસન્મારંમ શ્રી. વિનાયકરાવ ત્રિવેદીના પ્રમુખ પદે તા. ૨૧-૨-૪૨ના રોજ યોજાવામાં આવ્યો હતો, જેમાં રા. સા. દલાલની વિધિવિધ કેળવણીવિષયક પ્રવૃત્તિઓનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો હતો અને નિશ્ચિત કાળમાં અમદાવાદમાં બી. ડી. કૉલેજની સ્થાપના અંગેનું કાર્ય ઉપાડી લેવાની રા. સા. દલાલને વિનંતિ કરવામાં આવી હતી.

આવતા માસનો કાર્યક્રમ

સુરત જિલ્લા માધ્યમિક શિક્ષક સંઘનું ત્રીજું વાર્ષિક અધિવેશન તા. ૧-૨-૩ માર્ચના દિવસે પારડી હાઈસ્કૂલના મકાનમાં શ્રી. શંકરપ્રસાદ શુક્લના અધ્યક્ષપણા હેઠળ બરાબર છે.

કોસંબામાં તા. ૪-૫-૬ માર્ચના દિવસે આમોહાર પ્રદર્શન યોજાવામાં આવનાર છે.

મુદ્રક : કાલિદાસ કૃપાસંકર રોલત, 'પ્રતાપ' પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ, કલ્યાણીક, સુરત
પ્રકાશક : ચંદ્રવદન ચૂનીલાલ શાહ • દેસાઈપોળ • સુરત

નૂતનશિક્ષા

૧૪ સાતમું • અઠ નવમો

એપ્રિલ • ૧૯૪૨

તંત્રીઓ... ડુઆઈ ત્રિવેદી... ચન્દ્રપદન શા

૧	જ્ઞાનપ્રાપ્તિ	શ્રી. ચૂનીલાલ નારણભાઈ શાહ	૫૪
૨	બોધઅવલોકનની અનિવાર્ય શરતો	શ્રી. હરભાઈ ત્રિવેદી	૨૮૦
૩	શિક્ષક અને શિક્ષણ	મિસ સુલભા પનાંદિકર	૨૮૩
૪	બૃહદ ગૂજરાત આચાર્ય સંમેલન		૨૮૬
	[૧] અંગ્રેજી શિક્ષણનું આયોજન	શ્રી. બાપાલાલ વિ. દલાલ	૨૬૧
	[૨] અંગ્રેજી લેખનકાર્ય	શ્રી. ચન્દ્રવદન ચૂનીલાલ શાહ	૨૬૪
૫	એક ગૃહપતિની હાયરીમાંથી	લય	૨૬૮
૬	અર્થવિભાગ		
	[૧] શાળાઓમાં નૃત્યો	રા. પિનાકી અંબરિયા	૩૦૦
	[૨] માધ્યમિક શિક્ષણમાં નિરાશાજનક ચિહ્નો	રા. ઠાકોરલાલ શ્રીપતરાય ઠાકોર	૩૦૨
૭	સમાચારસંગ્રહ		૩૦૪

LONGMANS MATRICULATION ALGEBRA. (Alternative Edition).

Rs. 2/5/-

This book covers the four years' course in Algebra for Secondary Schools and has been written on modern lines, incorporating the latest recommendations on the teaching of Algebra.

The book has been published with the object of supplying a standard text-book on the subject, and no pains have been spared to make the book a sound, useful and practical guide for all types of students.

A TEXT-BOOK OF GENERAL SCIENCE. Edited by K. G. Naik, M.A., DSc (Lond), FIC. Available in Gujarati, Marathi and English.

Part I ... 8as. Parts II, III and IV ... 10as. each

This is a series of four books for Standards 4-7 of Secondary Schools. The books are well illustrated, and systematically classified and graded in order to aid students to grasp the subject matter intelligently and thoroughly.

A TEXT-BOOK OF DOMESTIC SCIENCE. Edited by K. G. Naik, M.A., DSc (Lond), FIC. Part I ... 6as. Part II ... 5as. Parts III and IV ... In preparation.

This is a series of four books for Standards 4-7 of Secondary Schools. They cover the complete course in Domestic Science. The books are well illustrated and interesting and will stimulate the interest of every pupil.

JAINISM IN NORTH INDIA. 800 B.C. - A.D. 526. By Chimanlal J. Shah, M.A. With a Foreword by the Rev. H. Heras, S. J. Price 42s.

A detailed history of the Non-Brahminical sect of Jainism from its origin in 800 B.C. to the end of the Gupta period (526 A.D.). Jainism has had a vital effect on Indian ritual tradition, and architecture as well as on the history of the country. A beautifully illustrated book containing 25 coloured and black-and-white illustrations and two maps.

ALL PRICES ARE SUBJECT TO ALTERATION WITHOUT NOTICE

LONGMANS, GREEN & CO. LTD.
BOMBAY CALCUTTA MADRAS

વર્ષ • ૭ • અંક • ૯
એપ્રિલ • ૧૯૪૨

બાળકની કેળવણીમાં રહેણીકરણની સારી ટેવો અગત્યનો ભાગ બનવે છે. એ ખરું છે કે શારીરિક સ્વચ્છતા, કપડાંની સ્વચ્છતા અને સામાન્ય સુધડતાની ટેવો બાળપણમાં પાડવી જોઈએ. એને માટે મોટેરાંઓએ ને ખાસ કરીને માતાએ તકેદારી રાખવી જોઈએ. ઘર અને ઘરમાં વસતા માણસો જેટલે અંશે સુધડ હશે એટલે અંશે બાળકો સુધડ થાશે.

આમ સંસ્કારી ને કેળવણેલા મામાપ પાસે આ બાબતની કાળજી રાખવાની અપેક્ષા આપણે રાખીએ તો તે વાજબી છે. પરંતુ સુધડતાના સંસ્કાર આપણી વસ્તીના બહુ અલ્પ ભાગમાં જોવામાં આવે છે. પરિણામે આપણી પ્રાથમિક શાળાઓમાં આવતાં અનેક બાળકોમાં આ ટેવો પાડવાની રહે છે. જૂની આદતો ભૂંસી નાખી નવી સારી ટેવો પાડવી એ વિકટ છે; છતાં મુશ્કેલીથી ડરી કે કંટાળી જઈને શિક્ષકો એ કામ હાથમાં ન લે અથવા એ દિશામાં પ્રગાણિક પ્રયત્ન ન કરે તો તેઓ એક મહત્ત્વની ફરજમાંથી ચૂક્યા ગયા. માટે એ ખાસ નજરનું છે કે પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકો સ્વચ્છ શરીર અને પોષાક માટે આગ્રહ રાખે; વર્ગની સફાઈ જાળવવા માટે ચીવટ બતાવે; અને પોતાના પુસ્તકો અને લખાણમાં પણ સ્વચ્છતા ને સુધડતાની ટેવો પાડવા પોતાના વિદ્યાર્થીઓને સમજાવે.

પ્રાથમિક શાળાઓમાં પણ આ બાબતની અવગણના કરવી પરવડે એમ નથી. બાળકોની શારીરિક ને પોષાકની સ્વચ્છતા વિશેષ જાળવતી હોય તો પણ વર્ગની સ્વચ્છતા સુધારો ગાગી લે છે. વર્ગમાં ઠેર ઠેર જમીન પર, બારીઓમાં, બાંકડા પર ને કવચિત કવચિત દિવાલો પર પણ સાહીના ડાઘા આપણું ધ્યાન ખેંચ્યા વગર રહેતા નથી. આંગળાં ને કપડાં સાહીથી બગાડીને ફરતા ને એવે જ હાથે પાણી પીતા વિદ્યાર્થીઓ પણ અવરનવર નજરે ચડી જાય છે. આખી નોંધપોથી સ્વચ્છ ને આકર્ષક હોય એવા વિદ્યાર્થીને તો જવલ્લે જ ભેટો યાય છે. વર્ગમાં કાગળની કાપડી પડી હોય, બાંકડાઓ નીચે કચરો જમા થયો હોય ને દિવાલો પર ને છત પર નળાં બાઝ્યા હોય એવા ઓરડા પણ લગભગ દરેક નિશાળમાં જોવા મળશે. શિક્ષક જો સુધડતા માટે આગ્રહી હોય તો આ બધું વિદ્યાર્થીઓના સમજ-પૂર્વકના સહકારથી ઝાઝી તકલીફ વિના દૂર ધર્ષ શકે. સુધડતા એ જીવનનું આવશ્યક અંગ હોય તો શિક્ષકે અભ્યાસ જેટલો જ આગ્રહ સુધડતાની ટેવો માટે રાખવો જોઈએ,

જ્ઞાનપ્રાપ્તિ*

શ્રી. ચૂનીલાલ નારણજી શાહ

આચાર્ય • મહિલા વિદ્યાલય • ભાવનગર

કલ્પનાત્મક વિચારણા

વિચારની સર્વ ભૂમિકાઓ આપણે વિચારી ગયા; હવે આપણે કલ્પનાત્મક વિચારના જુદા જુદા પ્રકારે વિશે વિચાર કરીએ. કલ્પનાત્મક વિચારણાના મુખ્ય બે પ્રકાર છે: (૧) અનુકરણાત્મક અને (૨) સર્જનાત્મક. બ્યારે આપણે કોઈ નવનિક્ષા કે નવલક્ષ્યા વાંચીએ છીએ અથવા કોઈ સિદ્ધાંત સમજીએ છીએ, ભૂમિતિના પ્રમેયમાં સમાયત્રો તર્ક ગ્રહણ કરીએ છીએ અથવા ચંત્રચર્યાના કોઈ પાસેથી સમજીએ છીએ ત્યારે આપણી ગાડી કોઈએ રચેલા વિચારપાટા ઉપર ચાલી નાચે છે; આપણે એમાં એ પ્રત્યેક કૃતિના કતારની વિચારસરણીનું આપણા ચિત્તમાં અનુકરણ કરીએ છીએ.

કલ્પનાત્મક વિચારનો બીજો પ્રકાર સર્જનાત્મક વિચાર છે. બ્યારે કોઈ જૂના, પરિચિત તત્ત્વોના સરવાળા બાદગાડીમાંથી નવું તત્ત્વ નિર્માણ કરે છે ત્યારે તે સર્જનાત્મક વિચાર કરે છે. સર્જનાત્મક વિચારના પશુ બે વિભાગ છે: (૧) વૈજ્ઞાનિક અને (૨) લલિત. બ્યારે કોઈ ઍંજીનીયર નવો પુલ અથવા નદી વચ્ચે બંધ બાંધે છે ત્યારે તેને સર્જનાત્મક વિચાર કરવો પડે છે. એ વિચાર કરતી વખતે તેને કુદરતના નિયમો-પદાર્થ વિજ્ઞાન, રસાયણ, ગણિત-આદિના નિયમોને વશ થઈને સર્જન કરવાનું રહે છે. એ નિયમોના સ્વીકાર વિના તે સર્જન કરી શકે જ નહિ. શેષ એ વૈજ્ઞાનિક સર્જનનો જ ઉચ્ચ અને વિશિષ્ટ પ્રકાર છે. એમાં પશુ શોધક જૂના અને પરિચિત તત્ત્વોના સરવાળા બાદગાડીમાંથી નવીન સર્જન કરે છે. હંશી પોટરને ઍંજીનનું ઢાંકણું ઉધાડ-વાસ કરવું પડતું હતું; એ ક્રિયા એની મેળે થાય તે માટે એણે ઢાંકણા સાથે સળિયાને જોડ્યો. આ સળિયો ઉમેરવાથી તેને કાર્યમાંથી છૂટી મળી ગઈ. એ જ પ્રમાણે પંપીંગ ઍંજીનને રેલ્વે વેગન ઉપર ગોઠવવાથી રેલ્વેનું ગતિ કરે તેવું ઍંજીન બને છે; એ જ પ્રમાણે ગાડીમાં જેસ ઍંજીન ગોઠવવાથી અને જેસ ઍંજીનમાં જેસને જાહેર પેટ્રોલની વરાળનો ઉપયોગ કરવાથી મોટરકાર બની નાચે છે. હોદરની સાથે જ શાહીનો ખડીયો બેડી દેવાથી ઇન્ડીયન બને છે. ભૂમિતિના સિદ્ધાંતો આગલા સિદ્ધાંતો ઉપર જ નિર્ભર હોય છે.

આ પ્રમાણે બે સીધી લીટીના સંગિસનથી પાસેના ખૂણાનો સરવાળો ૧૮૦° અંશ બને છે. એ ઉપરની સીધી લીટીને આ પ્રમાણે લંબાવશો એટલે ઉપરના જ સિદ્ધાંતને આધારે સાગસાગા ખૂણા સરખા બનશે. આ પ્રમાણે વૈજ્ઞાનિક શોધ કરનાર જૂનાં તત્ત્વોની નવેસર ગોઠવણી કરીને નૂતન રચનાનું નિર્માણ કરે છે. આ નિર્માણમાં પૃથક્કરણ, સંયોગીકરણના જ મનોબ્યાપારો કાર્ય કરી રહેલા હોય છે. સામાન્ય જનોનાં ચિત્તો સદા બનતી આવેલી વસ્તુને સ્વીકાર કરીને જ સંતોષ માને છે; અસાધારણ ગુણધોનાં ચિત્ત પરિચિત વસ્તુઓમાંથી કિન્ન મિન્ન અંશો જુદા પાડે છે અને બુદ્ધિપૂર્વક તેમાંનાં કેટલાક અંશોનું સંયોગીકરણ કરે છે. ઉપર આપેલાં દૃષ્ટાંતોમાં આપણે આ ક્રિયા બેઠે શકીએ છીએ.

* નૂતનશિક્ષણના માર્ગ ૧૯૪૨ના અંકના પા. ૨૫૭થી આજ્ઞા. આજ્ઞા એ હપતા ફેબ્રુઆરી ને માર્ચના અંકમાં પ્રગટ થયા છે.

એને આપણે તર્ક [reasoning] કહીએ છીએ એ પણ વૈજ્ઞાનિક વિચારણાનો એક પ્રકાર છે. કોઈ પણ પ્રશ્નનું કલ્પનાત્મક નિરાકરણ કરવું એટલે તર્ક કરવો. એટલે જ તર્કની એક વ્યાખ્યા એમ પણ આપવામાં આવે છે કે તર્ક કરવો એટલે કલ્પનાના પ્રદેશમાં પ્રયોગ કરવો.*

કેટલાંક દૃષ્ટાંતોથી આ સ્પષ્ટ થશે.

- (૧) શેઠ શેઠાણી મથુમણિયા,
છોકરાં એ અધમણિયા.
હોડી ઝીસે મણુનો ભાર,
તેને ઉતારે પેસે પાર.

એ કોઈનો વિચાર આ ચારેને પેસે પાર ઉતારવાનો હોય તો તે ધરમાં બેઠા બેઠા વિચાર કરીને એવો રસ્તો શોધી કાઢે કે જ્યાં એ સર્વ પેસે પાર જાય; પરંતુ જે મનુષ્યમાં બુદ્ધિ તદ્દન ઓછી હોય તે નદી ઉપર જઈને હોડીમાં ઉનાડુએને બેસાડીને કેટલાક પ્રયોગો કર્યા પછી જ કાર્ય જામવી શકે.

(૨) એજ પ્રમાણે નંદલાલને રત્નમાં કચ્છ-ભુજમાં, કરાંચીમાં અને અમદાવાદમાં રહેવાનું આમંત્રણ છે. એ તે દરિયો ઓળખે તો તેની તબિયત જાગડી જાય, એ તે સમુદ્ર કંઈ વસે તો તેને દમ થઈ આવે છે, તો હવે તેણે કયે શહેર વસવું? આનો ઉત્તર શોધવા કોઈ અલ્પ બુદ્ધિવાળા મનુષ્યને ત્રણેય સ્થળે જવું પડે અને અનુભવથી જ નક્કી કરવું પડે કે નંદલાલને અમદાવાદ શ્રવશે.

તર્ક કરનાર મનુષ્ય એ ત્રણેય સ્થળે ગયા વિના કલ્પનામાં એ સ્થળે જઈ આવે છે અને નક્કી કરે છે કે નંદલાલને અમદાવાદ શ્રવશે.

(૩) કિશોર પાસે ૮ શેર ધી છે. તેની પાસે ૩, ૫ અને ૮ શેર ધી શમાય તેવાં વાસણુ છે; તો એ ત્રણ વાસણોની સહાયથી એ ધીના સરખા ભાગ પાડી આપો.

(૪) એક વર્ગમાં ૩૦ વિદ્યાર્થીઓ છે. તેમાંથી ૮ વિદ્યાર્થીઓ સંસ્કૃત અને અંગ્રેજીનો અભ્યાસ કરતા નથી, અને બાકીનામાંથી ૧૮ અને ૧૬ અનુક્રમે અંગ્રેજી અને સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કરે છે; તો બન્ને વિષયનો અભ્યાસ કરનારા કેટલા હશે?

ઉપરના બન્ને દૃષ્ટાંતોમાં આપણે પ્રયોગ કરીને ઉત્તર શોધી શકીએ; અથવા મનમાં એ જ પ્રયોગ કરીને ઉત્તર શોધી શકીએ છીએ.

લાલિત સર્જન

વૈજ્ઞાનિક વિચારણાનો હેતુ અત્યંત વ્યવહારિક હોય છે. જે હેતુ માટે પદાર્થ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી અથવા રસાયણશાસ્ત્રી અથવા યંત્રવિદ્યાર્થ શોધખોળ કરતો હોય અથવા વિચારણા કરતો હોય તે હેતુ સિદ્ધ થાય ત્યાં સુધી જ તે તેમાં ચિત્ત પડેલો છે; એ સર્વને એમાં હેતુ પૂરનો રસ છે. પરંતુ સર્જનનો એક એવો પ્રદેશ છે કે જેમાં માત્ર વ્યવહારમાં સિદ્ધિ મેળવીને જ વિચાર અટકતો નથી; હેતુસિદ્ધિએ ધ્યેય નથી બનતું, પરંતુ જે પૃથક્કરણ, સંયોગીકરણ આદિ જે મનોવ્યાપારદ્વારા એ હેતુ સિદ્ધ થાય છે તે મનોવ્યાપારની સંપૂર્ણતા એ ધ્યેય બની જાય છે. ચિત્રકાર પ્રાકૃતિક દૃશ્યની માત્ર આબેહુજ નકલ કરીને સતોષ માનતો નથી; પરંતુ તેના ચિત્રમાં જે સંવેદના, જે લાગે એ દૃશ્યની કર્પનાથી જનન થયા હતા તે લાગે ચિત્રમાં એ વ્યક્ત કરવા માગે છે. એ જ પ્રમાણે કવિને કે નવલકથાકારને જે કહેવાનું હોય છે તે માત્ર કહી નાખીને જ સતોષ થતો નથી; એ કથનની રીત પણ ધ્યેય બની રહે છે; કથનની રીતને સંપૂર્ણતાએ પહોંચાડવી એ પણ એમનું લક્ષ્ય હોય છે.

* To reason is to perform an ideal experiment.

કથનની અથવા ચિત્રાણનની રીતને સંપૂર્ણતાએ પહોંચાડવી એટલે પૃથક્કરણ, સંયોગીકરણ, ભેદ અને સામ્ય દર્શનના મનોવ્યાપારોને પૂર્ણતાએ પહોંચાડવાં.

સાહિત્યમાં આલેખાયેલું પાત્ર કોઈ જીવંત પાત્રનો આભેદુત્ત ફોટોગ્રાફ નથી હોતો; વિવિધ અનુભવોમાંથી પૃથક્ પૃથક્ સંવેદનોને એક પાત્રમાં તે સંયોજિત કરે છે; એટલે કે તે પૃથક્કરણ અને સંયોગીકરણના મનોવ્યાપાર કરે છે; તેમ કરવા પાછળ તેનો હેતુ કોઈ વ્યાવહારિક ધ્યેય સાધવાનો હોતો નથી પરંતુ એ વ્યાપારોદ્ધારા ચિત્તને માનસિક આનંદ આપવાનો હોય છે.

આ ઉપરાંત એક ખીન્ને ભેદ પણ ધ્યાન ખેંચે તેવો છે. યંત્રવિશારદ અથવા વૈજ્ઞાનિક ભૌતિક નિયમોને વશ રહીને પોતાની કૃતિનું સર્જન કરે છે.

કલાકાર પણ નિયમોને આધીન રહીને વર્તે છે; પરંતુ એ નિયમો ભૌતિક સૃષ્ટિની માફક બહારના નિયમો નહિ પણ કલાના જ નિયમો હોય છે. કલાના નિયમો સુસંગતતા અને વાસ્તવિકતા-અવિરોધનો** સ્વીકાર દરેક કલાકારને કરવો પડે છે. વૈજ્ઞાનિકો અને કલાકારો પોતાના પ્રદેશોમાં ભિન્ન સૃષ્ટિના નિયમો સ્વીકારે છે; એટલું જ નહિ પરંતુ એ ઉપરાંત પણ એમાં એક ફેર છે. વૈજ્ઞાનિકો અથવા યંત્રવિશારદો ભૌતિક જગતના નિયમોનો ભંગ કરવાથી કોઈ કૃતિ અથવા સર્જન કરી શકતા નથી; તેમને તે નિયમોને અધીન રહે જ છૂટકો છે. પરંતુ કલાકારો પોતે સ્વીકારેલા નિયમો-સુસંગતતા અને વાસ્તવિકતા-અવિરોધનો ઉપયોગ યથેચ્છ કરી શકે છે; નિયમોમાં ફેરફાર કરીને કૃતિ એ રચી શકે છે; એમાં ફેરફાર કરવાથી કૃતિ અશક્ય ગનતી નથી. જ્યારે કોઈ કલાકાર વાસ્તવિકતાથી અતિ દૂર જાય છે ત્યારે એની કૃતિમાં કલ્પનાના નિહારને બદલે તરંગવિહાર હોય છે, અને એ કૃતિ અધમ પ્રકારની બને છે.

શિક્ષણની દૃષ્ટિએ વિચારણા સંબંધી એકાદ પ્રશ્ન વિચારીએ. શાકષત્તુદ્ધિ અને તર્કનો આપણે કઈ રીતે વિકાસ સાધી શકીએ? કઈ રીતે જીવનમાં મહત્વનો ભાગ ભજવતા આ તત્ત્વોને શાળામાં પુષ્ટિ આપી શકીએ? આ પ્રકરણમાં આપણે જોયું છે કે જ્ઞાન અને ક્રિયા બન્ને એકબીજા સાથે સંકળાયેલાં છે; તેમજ પ્રત્યક્ષ અથવા કાલ્પનિક બન્ને વિચારણામાં એક જ મનોવ્યાપાર કાર્ય કરે છે; વળી તર્ક એટલે કાલ્પનિક ભૂમિકા ઉપર ક્રિયા કરવી, પ્રયોગ કરવો તે છે; એટલે આ ઉચ્ચ ક્રિયાઓના પાયામાં કોઈ પણ પ્રકારની ક્રિયા રહેતી છે; ક્રિયાદ્વારા શિક્ષણથી આ પ્રકરણનો પ્રારંભ કર્યો હતો અને સર્વવ્યાપારોનું અવલોકન કરીને આ પ્રકરણને અંતે પણ આપણે એ જ સિદ્ધાંત ઉપર આવીએ છીએ આજે પુસ્તકક્રિયા જ્ઞાનમાં આપણે ક્રિયાને જ્ઞાનથી તદ્દન વિમુખ કરી દીધી છે, અને તેથી એ શિક્ષણ વાંઝીયું નીવડે છે એ સાચી ફરિયાદ આપણે સાંભળતી પડે છે. ગણિત, ભૂગોળ, પદાર્થવિજ્ઞાન, રસાયણ આદિ વિષયોમાં આ સિદ્ધાંતને સફળ શિક્ષકોએ આચારમાં મૂકેલા છે. એ સિદ્ધાંતો જેમ વ્યવહારમાં વિશેષ ઉનારવામાં આવશે તેમ શિક્ષણ વધારે ફળદાયી થશે.

કલ્પનાને અને તરંગને શો સંબંધ છે અને જીવનમાં તેમનું શું સ્થાન છે એ અન્ય રથને વિચારવામાં આજ્યું છે.

* Consistency અને Congruity with reality.

બાળઅવલોકનની અનિવાર્ય શરતો

શ્રી. હરભાઈ ત્રિવેદી

આચાર્ય • ધરશાળા • હાવનગર

બાળઅવલોકનનો મહિમા શિક્ષણની દુનિયામાં વધતો ચાલ્યો છે. જ્યારથી મોન્ટીસોરી પદ્ધતિ ઉપર બાળ-શિક્ષણની પ્રગતિ શરૂ થઈ ત્યારથી કોઈ પણ બાળ-શાળા બાળકના શારીરિક અવલોકન ઉપર યલાવવી જોઈએ તેવો આગ્રહ જરૂરનો પથ છે.

બાળકનું શારીરિક અવલોકન કરવાની શક્તિ ત્યાં સુધી શિક્ષક પ્રાપ્ત કરે નહિ ત્યાં સુધી બાળશિક્ષણનું કાર્ય વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિએ ચાલે નહિ, અવલોકનનો મહિમા એટલા માટે જ આપણે સ્વીકારવો જોઈએ, જે શિક્ષકને બાળકનું અવલોકન કરવું છે તે શિક્ષક પાસે બાળ મનોવિજ્ઞાનનું ઊંડું જ્ઞાન અપેક્ષિત રહે છે. કમનસીબે આજ બાળ-શિક્ષકો મોટી સંખ્યામાં સાંપડવા આજે મુશ્કેલ છે. વળી બાળશિક્ષણની દુનિયા કોઈ સામાજિક મોજબો ધરાવતી નથી તથા આર્થિક દૃષ્ટિએ પણ દરિદ્રી રહેલી છે એટલે તેજસ્વી અને પ્રતિભાવાન શિક્ષકો બાળશિક્ષણના કાર્યમાં અંપસાવતા નથી. આનું અનિવાર્ય પરિણામ એ આવ્યું છે કે બાળશિક્ષણનો મહિમા જરૂર વધ્યો છે પણ તેનો વ્યવહાર તો એટલો જ નબળો રહ્યો છે જ્યાં સુધી સામાજિક અને આર્થિક દૃષ્ટિએ શિક્ષકનો મોજબો જોયો આવે નહિ ત્યાં સુધી આ પરિસ્થિતિ રહેવાની જ છે. એટલા માટે આજની પરી જરૂરિયાત બાળશિક્ષણમાં કામ કરતા બાળશિક્ષકને કેટલીક મોક્ષસ બાબતો તત્કાળ આપી દેવાની છે. બાળશિક્ષક એને શ્રદ્ધાથી સ્વીકારે છે અને બાળ-શિક્ષણનું કાર્ય અને તેટલા પ્રમાણમાં તેજસ્વી બનાવવાના પ્રયત્નો કરે છે. એ આપણે માટે શુભ ચિન્હ છે. એવા બાળશિક્ષકને ઉપયોગમાં આવે તેટલા સારૂ બાળઅવલોકનની થોડી અનિવાર્યતાઓ અહીં રજૂ કરીએ છીએ.

વર્ગમાં આપણી સમક્ષ કલાકો સુધી બેસીને હકિતભાવે બધી રહેલું બાળક એક જીવંત જગતું સામાજિક પ્રાણી છે એ બાળઅવલોકનની પહેલી અને અતિ મહત્વની શરત છે દરેક જીવંત આત્મા પોતાનો વિકાસ સાધવા અનેક પ્રકારની મથામણો કરી રહ્યો હોય છે. આ મથામણો વ્યક્તિગત હોવા છતાં જ સમાજમાં એ જીવે છે તે સમાજની સાથે એનો ધનિષ્ઠ સંબંધ હોય છે. વિકાસ માટે કાંઈક મારી રહેલું બાળક કોઈપણ પ્રકારના વ્યક્તિગત વર્તનનું દર્શન કરાવે ત્યારે એ તો કેવળ વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્યની જ હિમાયત કરે છે અને પોતે સમાજનું એક વિશિષ્ટ અંગ છે એ ભૂલી જાય છે એમ માનવું ભૂલજરૂર છે. હજારો વર્ષોની પ્રજ્ઞાસિક્ષામાં ઊછરતું આવેલું બાળમાનવી પોતાના સામાજિક વારસાને ખોઈ દેવાને માટે તૈયાર હોતું નથી. હજારો અને લાખો વર્ષોની મથામણો પછી એણે સામાજિકતા પ્રાપ્ત કરી છે, એ સામાજિકતા છોડવા માટે એનો આત્મા કોઈ પણ રીતે તૈયાર નથી હોતો. આગળ વધીને એમ પણ કહી શકાય કે આજનો મનુષ્યબાળ વૈયક્તિક જીવન જીવે છે તેના કરતાં અતિ ગણું વધારે સામાજિક જીવન જીવે છે. બાળકનું અવલોકન કરતી વખતે આ સત્યને સૌથી પહેલું નજર સમક્ષ રાખવું ધટે છે.

બાળક પોતાની સાથે અનેક પ્રકારની પ્રાથમિક વૃત્તિઓ લઈને જન્મેલું હોય છે એ હકીકત પણ શિક્ષક સંભાળપૂર્વક યાદ રાખવાની જરૂર છે. બાળક ધરના વાતાવરણમાં ઊછરતું ઊછરતું યુદ્ધિના શિક્ષણ માટે

શાળામાં આવે છે. ભિન્ન ભિન્ન ધરોમાં ઉછેરનું વાતાવરણ ભિન્ન ભિન્ન હોય છે. બાળકની પ્રાથમિક વૃત્તિઓ એટલા માટે જ કાંતો તેની તે જ રિથિતિમાં પડેલી હોય છે, કાંતો વિકાસને પંથે શરૂઆત સાધેલી હોય છે. અને કાંતો આરે માર્ગે ચાલવાના પગલાં મંડાઈ ચૂક્યાં હોય છે. બાળશિક્ષકને એની સાચી ખબર પડે એ પહેલાં એવું એણે ઝીણવટથી અવલોકન કરવાનું રહે છે. આવી પ્રાથમિક સંખ્યા ઘણી મોટી હોય છે પરંતુ બાળશિક્ષકના માર્ગદર્શન સાથે એવી થોડીએક વૃત્તિ બહુ લેવાની જરૂર રહે છે. આવી પ્રમુખ પ્રાથમિક વૃત્તિઓમાં આપણે ચાટલીને વિશિષ્ટ સ્થાન આપી શકીએ.

૧. હુધાટિ, ૨. કામવૃત્તિ, ૩. પરિચયવૃત્તિ, ૪. અહંતિ, ૫. વ્યક્તિસન્માનવૃત્તિ. જે વૃત્તિઓ અતિ બળવાન હોય છે તે પોતાનો માર્ગ વહેણે શરૂ કરે છે. ઉપર ગણાવેલી વૃત્તિઓને ચોગ્ય માર્ગે વાળવાના પ્રયત્નો કરવામાં આવે નહિ તો તે પોતપોતાના સ્વતંત્ર માર્ગો શોધી કાઢે છે. કમનસીબે આ વૃત્તિઓ અને તેના વેગનું ધણું મોટું અજ્ઞાન આજના સમાજમાં અને શિક્ષકોમાં પ્રવર્તે છે. બાળશિક્ષકે બાળકના સફળ અવલોકનથી આ વૃત્તિના પ્રવાહને નિહાળવાના રહે છે. એવું બારીક નિરીક્ષણ કોઈ અવનવીન સંજ્ઞિ શિક્ષકની પાસે ઉઠાડે છે. બાળકના સમય જીવન ઉપર અને તેના અભ્યાસ ઉપર એ નવો પ્રકાશ નાખે છે.

બાળક શાળામાં લાજુઆ આવે છે ત્યારે ચિત્રવિચિત્ર વર્તન કરતું દેખાય છે. કોઈ ક્રિયા સાહજિક હોય છે કોઈ રમ્યપ્રેરિત હોય છે તો કોઈ ક્રિયા પરપ્રેરિત હોય છે. પશુ જેવી જ દેખાતી ક્રિયા પણ કોઈ એકાદ આવેગની અથવા તો અકારના કોઈ ઉત્તેજનની પ્રતિક્રિયા હોય છે. બાળક દરહંમેશ જે વાતનું વર્તન દાખવે છે તેની પાછળ કોઈ હેતુ રહેલો છે એવું આજ દિન સુધી આપણને સમજાતું નથી. એવી ઘણી ક્રિયાઓ તો આપણને કારણવિહોણી જ લાગી છે. બાળ અવલોકન કરનાર શિક્ષકે પોતાના મનમાંથી આ ગાન્યતા દૂર કરી નાખવી ધટે છે. બાળકની નાનીમોટી દરેક ક્રિયાના મૂળમાં કોઈ પણ એક આવેગનો ધક્કો રહેતો હોય છે. એ આવેગજન્ય ધક્કાને આપણે એની ક્રિયાનું કારણ કહીશું. આપણને એવા કારણની આજ દિન સુધી ખબર નથી પડી પરંતુ હવે એને જાણી લીધા વિના છૂટકો નથી એ હેતુ જાણી લઈએ નહિ તો બાળકને આપણે ગાન્યા કરીએ છીએ. એક વખત આપણે એટલું જરૂર સમજી લઈએ કે તેની કોઈ પણ ક્રિયા હેતુવિહોણી નથી. આટલી સમજણ આપણી પાસે આવી ગયે એટલે પછી હેતુ શોધી કાઢવાનું કામ જ બાકી રહે છે. વૈજ્ઞાનિક રીતે અવલોકન કરનાર શિક્ષક એવો હેતુ શોધી કાઢવામાં પણ સફળ થયા વિના રહેતો નથી.

બાળકનું અવલોકન કરવા એસનાર શિક્ષકે બાળક તરફ સહાનુભૂતિ અને પ્રેમ કેળવી લેવા એ તો એની પ્રાથમિક જરૂરિયાત છે. જેમ કોઈ પણ શુભ પરિણામ લાવનારી ક્રિયા પાછળ લાગણી અને શુભેચ્છની અપેક્ષા રહે છે તેમજ બાળઅવલોકનની ક્રિયાને પણ સહાનુભૂતિ અને સ્નેહની ભૂમિકાની અપેક્ષા રહે છે. એવી ભૂમિકા ન હોય તો અવલોકનનું કામ શક્ય બનતું નથી. આપણે શિક્ષકોએ સ્નેહ અને સહાનુભૂતિની વાતો આજ દિન સુધી ક્યાં કરી છે એ વાતોને હવે વ્યવહારમાં ઉતારવી હોય તો તેમ કરવા માટે શિક્ષકે શાંતિ અને ધીરજ કેળવવી પડશે તથા જરૂરી સંયમ કેળવવો પડશે આજના શિક્ષકમાં સૌથી વધારે ખૂટતી વસ્તુ તે છે. જ્યાંસુધી સ્નેહાળ અને સહાનુભૂતિમયી દૃષ્ટિ શિક્ષક કેળવી શકે નહિ ત્યાંસુધી શાસ્ત્રીય અવલોકનના કાર્યમાં એણે પડતું નહિ એ વધારે વાજબી લેખાશે.

આજના શિક્ષકને બાળકનું કોઈ પણ વર્તન જોઈને એકાદ ઇરાદાનું આરોપણ કરવાની ખૂરી ટેવ પડેલી હોય છે. અવલોકન કરતી વખતે મનમાં કેવળ તટસ્થ ભાવ રાખવો એ ભારે કઠિન કામ છે. તેમ થઈ

શકે તો ઉત્તમ. પરંતુ આજનો બાળ-શિક્ષક એવી તરત્ર વૃત્તિ ધરાવવાની શક્તિ ન કેળવી શક્યો હોય તેણે બાળકનું કોઈ પણ વર્તન જોઈને અનુગાન બાંધતાં પહેલાં ખામોશ પડે એ તો અત્યંત જરૂરનું છે. આજની શિક્ષકની દુનિયામાં દરેક નાખતાં ગાલૂમ પડે છે કે અભિપ્રાયો બાધી લેવાનું અને ધરદાઓ આરોપિત કરવાનું કામ ઘણા વેગથી ચાલી રહ્યું છે, બાળકના ક્રિયા પાત્રતાં મૂળમાં કોઈ એક હેતુ રહેલો છે તેનો નિર્દેશ તો આપણે ઉપર કરી ગયા. પરંતુ એ હેતુ કયો છે તે શોધી કાઢવાનું કામ સહેલું નથી. હેતુને હાથ કરીએ તો પહેલાં તો કેટલીએ મદ્ય અવલોકનની ક્રિયામાંથી તેમ જ કેટલાંયે મંથનોમાંથી પસાર થવું પડે છે ત્યાર પછી પણ જે હેતુ હાથ લાગે તે પ્રસ્તુત ક્રિયા માટે સાચો જ છે તેમ પણ ગાની લઈ શકાય નહિ. હેતુશુદ્ધિની કસોટી બાળક પરત્વે શિક્ષકે નક્કી કરવી પડે છે. એવી કસોટીના ધોરણે બાળ-અવલોકનનાં મહત્ત્વનાં અંગે બની રહેલાં જોઈએ. એમ ન થાય તો હેતુ અને ધરદા વચ્ચેનો મદ્ય ભેદ શિક્ષક પારખી શકે નહિ. ક્રિયાના હેતુનું શોધન બાળશિક્ષકને વૈજ્ઞાનિક અને શુદ્ધ બનાવે છે. બ્યારે ધરદાનું આરોપણ અવલોકનના કાર્યને કલુષિત બનાવે છે.

— નૂતનશિક્ષણની જૂની ફાઇલો —

જેની એક પણ નકલ સિલકમાં નથી એવા એક-બે અઢા સિવાય છેલ્લાં છ વર્ષના નૂતનશિક્ષણના અઢાની સાલવાર પાકી બાંધેલી ફાઇલો અને તૈયાર કરાવી છે. જે કોઈ સંસ્થા અથવા વ્યક્તિને તે જોઈતી હોય તેમને નીચેની કિમતે તે પહોંચતી કરવામાં આવશે.

આગલાં છ વર્ષની ફાઇલો	કિંમત રૂ. નવ
કોઈ પણ એક વર્ષની ફાઇલ	કિંમત રૂ. બે
કોઈ પણ છૂટક અંક [સિલકમાં હશે તો]	કિંમત આના ચાર

• અવસ્થાપક •

નૂતનશિક્ષણ કાર્યાલય

દેસાઈપોળ • સુરત

મા ધ્ય મિ ક અં ક ગણિત

: લેખક :

ચન્દ્રવદન ચૂનીલાલ શાહ

મૂળજીભાઈ જેઠાભાઈ અંબરિયા

ભાગ પહેલો — માધ્યમિક શાળાના ધોરણ ચાર માટે	— કિંમત સાત આના
ભાગ બીજો — માધ્યમિક શાળાના ધોરણ પાંચ માટે	— કિંમત આઠ આના
ભાગ ત્રીજો — માધ્યમિક શાળાના ધોરણ છઠ્ઠા માટે	} — કિંમત બાર આના
ભાગ ચોથો — મેટ્રિકની પરીક્ષામાં વધારાના પ્રશ્નપત્ર લખનાર વિદ્યાર્થીઓ માટે	

અંગ્રેજી ધોરણ ચારથી સાત સુધીના ગણિતના અભ્યાસક્રમના બધા વિષયો આધુનિક શિક્ષણ પદ્ધતિએ પ્રમાણે અનેક આકૃતિઓ વડે સરળતાથી જૂજરાતી ભાષામાં સમાવનાર આ એક માત્ર પુસ્તક છે.

— નમૂનાની નકલ મંગાવો. —

કરસનદાસ નારણદાસ એન્ડ સન્સ • સુરત

શિક્ષક અને શિક્ષણ

મિસ મુલલા પનાંદિકર
સેકન્ડરી ટ્રેઇનીંગ કોલેજ • મુંબઈ

[૧]

શિક્ષણ—એક ધંધો

મૂર્ત્ય રસેલ કહે છે કે "નૂતન સમાજની શિક્ષણ એક ચારી છે." હાલના જમાનાના લોકો શિક્ષણાભિન્ય થઈ ગયા છે. અને જાહેરજીવનમાં પણ આગેવાન એવા લોકો શક્ય એવા બધા પ્રસંગે ખીન કાઈ પણ વિષયમાં લાગ્યે જ માણસ પડતી સ્વતંત્રતાથી તેમ જ નિયંત્રતાથી શિક્ષણ વિશે પેતાના અભિપ્રાયો રજૂ કરતા આપણે જોઈએ છીએ. ખીન કાઈ પણ વિષય કરતાં શિક્ષણ વિશે અનેક વિચારસુક્તા તથા અર્થહીન ચર્ચાઓ થઈ છે, તેમ જ લખાણો લખાયાં છે. શિક્ષણના ઉદ્દેશ અને આદર્શ વિશે, બાળકોને ભવિષ્યના શહેરી બનાવવા વિશે, બાળસ્વભાવ અને તેની જરૂરિયાત વિશે, સમાજ અને તેની જરૂરિયાતો વિશે, શીખવવાના વિષયો વિશે, તેમ જ તે શીખવવાની પદ્ધતિ વગેરે, વિશે આપણે ઘણું વાંચીએ તથા સાંભળીએ છીએ. પરંતુ આ બધી અભ્યાસપૂર્ણ ચર્ચામાં શિક્ષણશક્તા શિક્ષકનું તો આપણે સૂચન માત્ર પણ કરના નથી. શિક્ષણના સિદ્ધાંતોની ગોપડીઓમાં શિક્ષકને વિશે તો ભાગ્યે જ યોગ્ય એક પાનાં શેકવામાં આવ્યાં હોય છે. છતાં શિક્ષણના આદર્શો જોટલી જ તેમની પણ અગત્ય તો અવશ્ય છે જ કારણ કે તેણે તે આદર્શો રજૂ કરવાનાં છે; જે બાળકો આ આદર્શો જીવનમાં ઉતારવાનાં છે તેમનાં કરતાં પણ શિક્ષકની અગત્ય ઓછી નથી કેમકે તેઓ તેમને માર્ગદર્શન કરાવવાના છે; વળી શિક્ષણપદ્ધતિઓથી પણ તેમનું મહત્ત્વ ઓછું નથી કેમકે તેનો ઉપયોગ પણ શિક્ષકને જ કરવાનો છે. પરંતુ શિક્ષણના સિદ્ધાંતો અને મુદ્દાઓ વિશેની હરેક ચર્ચામાં શિક્ષક, તેનું કાર્ય, તેનાં લક્ષણો, મુશ્કેલીઓ તથા ઉદ્દેશો આગળ ધરવા માટેનો સમય હવે ક્યારેનો આવી પહોંચ્યો છે; માટે જ આ વ્યાખ્યાનમાળાએ મુખ્ય વિષય 'શિક્ષક અને શિક્ષણ' રાખવામાં આવ્યો છે.

મારી આ પ્રથમ વાતચીતનો વિષય 'શિક્ષણ'—એક ધંધો [Teaching as a Profession] એ છે. અનેક વાર શિક્ષણ એક જાનનાં વ્યવસાય [vocation] છે એમ કહેવામાં આવે છે. અનેક કારણોથી આ માન્યતા અયોગ્ય અને જોખમકારક છે. જાને શબ્દો વચ્ચે એક મુખ્ય ભેદ એ છે કે વ્યવસાય એ એવે ધંધો છે જે તરફ માણસ કુદરતી રીતે જ પોતાની કુદરતી શક્તિઓ તેમજ પસંદગીથી આકર્ષાય છે; જ્યારે ધંધો માટે તો રીતસરની બુદ્ધિની કેળવણી જરૂરી છે; અને એવી કેળવણીની જરૂર છે એવા ધંધાઓ માટે જ તે નામ યોગ્ય કહેવાય. એક સમય એવો હતો કે જ્યારે શિક્ષણ માટે તાલીમ કે ધંધાર્થી કેળવણીની આવશ્યકતા

* મુંબઈના ઓલ ઇન્ડિયા રેડિયો સ્ટેશનથી Teachers' Refresher Course એ શિષ્ય કેટલેક કેટલાક વાર્તાલાપની યોજનાઓ થઈ હતી. મુંબઈના ઓલ ઇન્ડિયા રેડિયો સ્ટેશનના ડિરેક્ટર તેમજ વ્યાખ્યાતાઓના સોજન્યથી એમાં કેટલાક વાર્તાલાપના અનુવાદ પ્રગટ કરવાની યદવાનગી અમને મળી છે. માર્ચ ૧૯૪૨ના અંકમાં મુંબઈના વિદ્યાધિકારી મિ. એસ. એન. મૂસું માંગલિક પ્રવચન છાપ્યું હતું. આ અંકમાં મિસ પનાંદિકરના વાર્તાલાપનો પહેલો હપ્તો છાપ્યો છે. બીજા હવે પછી ક્રમશઃ છપાશે.

અને તે સગવે વૈદક, કાયદો, તત્ત્વજ્ઞાન એ જ્ઞાનમયુક્ત ધર્માઓ લેખાતા. પરંતુ હવે આપણને સમગ્રયુ કે શિક્ષકના ધર્મા માટે પણ ખાસ તાલીમ અને વિશિષ્ટ પ્રકારના ઉચ્ચ જ્ઞાનની જરૂર છે અને આ અર્થમાં તો તે પણ વૈદક, કાયદો કે તત્ત્વજ્ઞાન જેવો જ ધર્મા ધર્મ પડ્યો છે.

શિક્ષણને વ્યવસાય તરીકે ન જોળખવાનું બીજું પણ એક કારણ છે. હમેશા કોઈ પણ ઉત્સાહી વક્તા કે લેખક ન્યારે કેળવણી વિશેના તેમના વિચારો દર્શાવે છે ત્યારે જેની પાછળ કોઈ પારલૌકિક તત્ત્વ કામ કરી રહ્યું હોય, જેની પાછળ કોઈ પોતાની જિંદગી અર્પણ કરી દેતું હોય એવા કોઈ ઉમદા કાર્ય કે વ્યવસાય [a noble calling] તરીકે વર્ણવે છે જે કે દેખીતી રીતે આ કથન પ્રશસ્તાત્મક લાગે છે છતાં ઉચ્ચતર જ્ઞાનનાં સાથેના સળગેને લીધે એ શબ્દે કેળવણીના કાર્યને લાભ કરતા ગેરલાભ જ વિશેષ ક્યો છે. આ પ્રમાણે થયેલા શબ્દના ઉપયોગથી ખરા દિનની નહિ પણ માત્ર સમગ્ર ખાતર ઉત્પન્ન કરેલી, શિક્ષક તથા જનસમુદાયને દેખતી આખે પાટા બધાવે એવી એ વધુ પડતી પ્રશંસા કહેવાય. ન્યારે કોઈ શિક્ષકના કાર્યના અનૌકિક સ્વરૂપને વધુ પડતા ભારથી વર્ણવવામાં આવે ત્યારે તો તે શિક્ષણકાર્યો પ્રત્યુપકાર-અર્થે લૌકિક [material] નહિ પણ અનૌકિક [spiritual] છે એમ સૂક્ષ્મ રીતે સૂચવવાનો પ્રયત્ન થાય છે. જનસમુદાય તરફથી મળતો સ્થૂળ પ્રત્યુપકાર અપમાનજનક તથા હીન છે એમ ખરેખર માનનાર વ્યક્તિઓના અંતરમાંના નિરતર અવાજને સાત પાંડવોના આ એક પ્રયત્ન છે. એક વાત તો નિર્નિવાદ છે કે પોતાનું કાર્ય એક ઉમદા વ્યવસાય તરીકેનું છે એમ શિક્ષક પોતાની મેળે કદી કહેતો નથી એ તો માત્ર કોઈ રાજનીતિજ્ઞ કે જાહેર-વક્તા જ આપણી પાસે કબૂલ કરાવી શકે કે કેળવણી એક ઉમદા, અદ્યુત વ્યવસાય છે, અને તેની પાછળ સૂક્ષ્મ પ્રત્યુપકારની જાવના જ હુપાયવી છે. ઉમદા વ્યવસાય માટે પોતાની જિંદગી અર્પણ કરવા માટે જાહેર મત ઉપરથી યુગોને આવાહન ને વિરૂપિત કરવામાં આવે છે તે આપણે વંચતી જતી અધીરાઈથી સામળ્યુ છે હું સ્વીકારું છું કે શિક્ષકના કાર્યમાં કોઈ પારલૌકિક તત્ત્વ તો છે જ પરંતુ શિક્ષકે શિક્ષણદાતા કરેલા કાર્યના બદનામાં વાજબી રીતે તેને જે લૌકિક લાભો મળવા જોઈએ તેને શિક્ષણના ક્ષેત્રમાંથી જાતમ રાખ્યા સારું જે તે તત્ત્વને આગળ કરવામાં આવે તો કોઈ પણ સ્વમાનપ્રિય શિક્ષક તેના સ્વાભાવિક રીતે અસ્વીકાર જ કરશે એટલે બીજા કોઈ અર્થમાં નહિ પણ વૈદકશાસ્ત્ર કે કાયદાશાસ્ત્રની જેમ શિક્ષણ પણ એક પદ્ધતિસરનો ધર્મા જ ગણાવે જોઈએ. તેમાં વિશેષ ત્રાં તથા યોગ્ય તાલીમની જરૂર છે. વળી તે ધર્મા સ્વીકારનાર સૌ કોઈને સારી રીતે જીવનનિર્વાહ કરવાની સરળતા આપણે કરી આપી જોઈએ. અવગત, કોઈ પણ ધર્માની પસંદગીમાં માત્ર પોતાના જીવનના સાધન તરીકેની શક્યતાથી દોરવાનું જોઈએ નહીં, પરંતુ તે ધર્માના આદર્શો અને પોતાની ખાસ વૃત્તિઓ પર આધાર રાખવો જોઈએ.

દાખલા તરીકે તમે કોઈ ડોક્ટરને પૂછો કે તમે એ ધર્મા શા માટે સ્વીકાર્યો, તો તે એ ધર્મા માટેનું પોતાનું કુરંતી વનળુ કે તે માટેની ધુજા, સમાજમાં ડોક્ટરના સ્થાનની મહત્તા કે એ ધર્મામાં થતી ઠીક ઠીક લીપજ, વગેરે કારણો રજૂ કરશે. પરંતુ જે તમે કોઈ શિક્ષકને પૂછશો કે તમે આ ધર્મા શા માટે સ્વીકાર્યો, તો પ્રમાણિક એવા સગમ અંતરી ટક્ક જેટલા શિક્ષકો તો જરૂર કહેશે કે તેઓએ શિક્ષક થવાનું જાણી જોઈને પસંદ કીધું નથી. પરંતુ એ ધર્મામાં તેઓ આવી પડ્યા છે અને હવે તેમનું માનસિક આગસ તેમને તેમાં રોકી રાખે છે. કેળવણી એ કોઈ એવો મોહક વ્યામાય નથી કે જેના સ્વપ્ના યુગનો વિદ્યાર્થી-વ્યવસાયમાં જ સેવે. વળી કેળવણીના ધર્માની પાછળ એવું પણ ખાસ કોઈ આકર્ષણ રહ્યું નથી કે જેના સ્વપ્નાં નવયુવાનો તથા યુવતીઓ પોતાના જીવનપર્યંતના કાર્ય તરીકે સેવે તેઓ તો સૂક્ષ્મ સિવિલિયનો, રાજનીતિજ્ઞો, વકીલો, વગેરે થવાના સ્વપ્ના સેવે છે. અને ન્યારે તેમને માત્રમ પડે કે એ ધર્મા ધર્માના સી પારા પુરાર્થ ગયા છે ત્યારે જ પોતાની દૃષ્ટિ શિક્ષણ તરફ તેઓ વાળે છે.

અહીં એક અનિષ્ટ વર્તુળ [vicious circle] દેખા દે છે. શિક્ષણના ધંધા પાછળ કાંઈ ખાસ સમગળ આકર્ષણ નહિ હોવાથી વિદ્યાર્થીમાંથી નવા નીકળેલા ઉત્તમ કોટિના સ્નાતકોને તે આકર્ષણો નથી. જો એવા કોઈ ઉચ્ચ કોટિના સ્નાતકો આ ધંધામાં મળી આવે તો તેઓ મોટે ભાગે ખીન કોઈ ધંધામાંથી અહીં ધસડાઈ આવેલા અને કોઈ પણ ઉત્સાહ વિના તેમાં પડી રહેલા ખાલૂમ પ્રદર્શે. આવા યુદ્ધિશાળી માણસો ન્યાં સુધી આ ક્ષેત્રમાં સ્વેચ્છાપૂર્વક જોડાતા નથી ત્યાં સુધી તેનાં રિયલિટી અને દરજ્જો સુધરતો નથી. શિક્ષણ એ ખીન કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં સફળતા ન મેળવી શકે એવા ગદ્યમ કોટિના લોકો માટેનો જ ધંધો ગણવો ન જોઈએ. આ અનિષ્ટ વર્તુળ તોડવા માટે શિક્ષણ પ્રત્યે સાચી વલણનાળાં તથા પ્રથમ પંક્તિની શક્તિ ધરાવનારાં તથા આ ક્ષેત્રમાં તેમના પ્રવેશ તેમજ હાજરીથી જ એ ધંધાનો મરતબો સુધરે એવાં સ્ત્રીપુરુષોની આપણને જરૂર છે. આપણને સાયરિસ નોરવૂડની જરૂર છે, કે જેણે સ્વેચ્છાથી વિદ્યાર્થીના ધંધા જ યુદ્ધિશાળી સ્નાતકો ઇચ્છા રાખતા હોય એવા 'સિપિલ સર્વિસ' અને 'એડગિસ્ટ્રી' જેવા ધંધાનો 'આગર સ્કૂલ'માં શિક્ષક થતા માટે ત્યાગ કર્યો. રાષ્ટ્રીય હરિશ્ચંદ્રમાં મહત્વની સિદ્ધિ મેળવી પેલ્ય રીતે કેળવણી પામી શિક્ષણના ધંધાને પસંદગી આપે એવા આ યુવાન જેવા સ્ત્રીપુરુષોની આપણને જરૂર છે.

શિક્ષણના ધંધામાં નોકરી માટેની કઈકઈ શરતો આજેખાપણી છે? આપણે સમજી શકીએ છીએ કે સ્નાતકો માટે માત્ર રૂ. ૪૫ થી ૧૨૦ સુધીનો પગાર ધણો જ શરમ ઉપજાવે એવો છે. આટલું ઓછું વેતન પોતાનો બ્યવસાય જેવું જીવન માગે તે આપી શકે તેમ નથી. પોતાના ધંધાને અને પોતાને સંપૂર્ણ ન્યાય આપવા મળતા શિક્ષકે તો કોઈ પણ પ્રકારનાં વિધો કે ચિંતા વિના પોતાના કુટુંબનું પોષણ કરવા પૂરતું કમાવું જોઈએ, પોતે સંસ્કારી જીવન જીવવાને શક્તિમાન હોવો જોઈએ, તેની પાસે થોડાં પુસ્તકો ખરીદવાનાં સાધનો હોવાં જોઈએ; એક સરસ પુસ્તકાલય તથા એકાદ બે મંડળો સાથે સંબંધ હોવો જોઈએ. વળી ખાનગી વાચન માટે એકાદ બે કક્કા તેને મળવા જોઈએ; તથા તેના આરામ તેમજ ગેનરેશન માટેની પૂરતી સગવડો હોવી જોઈએ. અન્ય ધંધાદારીઓ સાથે સમાન સામાજિક દરજ્જાથી હળીગળી શકે એવી કોઈ મંડળી [Club]માં પણ જોડાવાને તેની પાસે સાધન હોવાં જોઈએ. રમતો થોડો સમય વિવિધ રમતોનાં દરજ્જો જેવા માટે મુસાફરીમાં પણ તેણે ગાળવો જોઈએ. આ કેવળ સગવડ બધું જીવન જીવવા માટે જ જરૂરી નથી પણ શિક્ષકમાં જે ઉત્તમ તત્ત્વો છે તે ખીલવવા તથા તેને તે ધંધા માટે વિશેષ લાયક બનાવવા માટે પણ જરૂરી છે. આ જરૂરિયાતને પહોંચી વળવાને હાલના પગારોનું "ધોરણ કેટલું" નીચરતું છે તેની ચર્ચા હું નહિ કરું. શિક્ષક તરીકે હૃદયપૂર્વકનું સારું કામ અને સંગઠિત ચળવળનું મોક્ષ પરિણામ આવ્યા વિના રહેશે નહિ. ઈંગ્લંડના ઉદ્દા વિચાર પછી કંઈક અંશે આવી ચળવળને પરિણામે શિક્ષકો પ્રત્યેની પોતાની ફરજનું જાહેર જનતાને જાન થયું જેન પરિણામે શિક્ષકોના પગારમાં લગભગ ૭૫ ટકા જેટલો વધારો કરવામાં આવ્યો હતો.

હવે નોકરીના ન્યયુકપણાને પ્રશ્ન લો. હોવી જોઈએ તેના કરતાં કાંઈ જુદા જ પ્રકારની પરિસ્થિતિ પ્રાંતની શાળાઓમાં જેવામાં આવે છે. નોકરી દરમિયાન એક વર્ષને અંતે ચેતવણી આપવામાં આવે છે અને એક વરસના સખત કાર્યથી તેણે રહેલા રમના પગારથી સુધાં શિક્ષકને વંચિત રાખવામાં આવે છે, કેટલીકવાર તો કાંઈ પૂરતાં કારણ વિના એમને નોકરીમાંથી છૂટા કરવામાં આવે છે અને ખીજી નોકરી મેળવવા માટે પૂરતો સમય મળે એટલી વહેલી ખચર પણ આપવામાં આવતી નથી. આ બધાં દુષણો ઓછાં કરવા માટે શિક્ષકોનો સંયુક્ત પ્રયત્ન જરૂરી છે. આ ફરજ શિક્ષકસંઘોની છે. તેમણે થોડાંક બાળકો, થોડીક વાદસભાઓ કે થોડીક ચર્ચાઓ ગોઠવવા પૂરતું જ અસ્તિત્વ ધરાવતું ન જોઈએ પરંતુ આ બધી ફરિયાદો એટલી કરાવવા માટે અને જાહેરમાં શિક્ષકોને દરજ્જો જોડો લાવવાની પણ તેમની મહત્વની ફરજ છે,

કામના કલાકાતી આગતમાં તેા એ પગાણું ધેરણુ સુધરે તો ચાલુ સમય માટે કાંઈ દરિયાદ કરવાનું રહેતું નથી. હાલમાં તેા શિક્ષકને પોતાના ખર્ચને પહેાળી વળતા માટે ખાનગી ટ્યૂશન કે પોતાની આવક વધારવાને એવું કાંઈ 'ખીલુ' કામ સ્વીકારવાની જરૂર રહેશે ન. તેથી જ એ સ્વાભાવિક રીતે એને જે ખર્ચર કાર્ય સોંપવામાં આવે છે તેની સામે વિરોધી વલણુ બતાવે છે.

શિક્ષકોના મોટા વર્ગ માટે નોકરી દરમિયાન તેમનાં ભાવિ દિવો [prospects] માં પગારના ક્રમિક વધારાનો તથા નવા શિક્ષકોને જૂના શિક્ષકોની વધુ લાભદાયી જગાએ સ્થાવવાના પ્રયત્નો પશુ સમાસ થાય. વળી એ પશુ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે ત્રીસ મહત્તીય શિક્ષકે એક વડા શિક્ષક હોય છે. એટલે ઘણા શિક્ષકોને શાળાના વડા યત્રાતી તક મળશે જ નહિ. એટલે જ એ આશાઓ નિરાશામાં પરિણમવાની હોય તો એવો આદર્શ રાખવાની જરૂર હોતી ન જોઈએ. પોતાના ક્ષેત્રમાં સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા, અને શાળાના સંચાલનમ પોતાનો અવાજ રજૂ કરવાની તક—એ દરેક શિક્ષકનો આદર્શ હોવો જોઈએ. સમગ્ર મુખ્ય શિક્ષકઆ તક પોતાનાં મહત્તીયોને આપ્યા વિના રહેતી નથી અને પોતાની જવાબદારી પોતાના સહશિક્ષકો સાથે સંયુક્ત બનાવે છે.

આ ધંધો કેવા પ્રકારનું કામ અને કેવા પ્રકારનું વલણુ માગે છે ? શિક્ષક પહેલાં તેા પોતાના ખાસ વિષયમાં તીવ્ર રસ લેતો હોવો જોઈએ; અને ખીનજોતી આગળ પોતાનો વિષય રજૂ કરવામાં તેથીએ વિશેષ રસ લેતો હોવો જોઈએ. શિક્ષક યવા ઇચ્છતા પુરુષમાં પોતાના વિચારો દર્શાવવાની શક્તિ, વાતચીતની શક્તિ ખૂબ ખીલેલી હોવી જોઈએ. વાનચીત ન કરી શકનાર માટે આ ધંધો નકામો છે. ગનસલાહીય રીતે કહીએ તો શિક્ષકે અંતર્મુખી કરતાં બહિર્મુખી બનવાનું વધુ વલણુ રાખવું જોઈએ. એ પ્રકારને ઝોળખવાની વૃત્તિની પ્રજામાળાઓ અનુસરતાં સારો શિક્ષક નીચેના પ્રશ્નોના જવાબ હકારમા આપવાને શક્તિમાન હોવો જોઈએ. ૧ તમને લોકોના સમૂહમાં વાત કરવી ગમે છે ? ૨. તમે હમેશાં ખીનજોતે તમારા મતના બનાવવાના પ્રયત્નો કરો છો ? ૩. તમને સ્નેહસંમેલનમાં આગળ પડતો ભાગ લેવાનું ગમે છે ? ૪. તમે એકલા રહેવા કરતાં મંડળીમાં કાર્ય કરવું વિશેષ પસંદ કરો છો ?

શિક્ષકની બૌદ્ધિક એપણા [capacities]નું સામાજિક વલણુ [social bias] હોવું જોઈએ. વિચારમાં તેમજ લોકોમાંના તેના રસનું એકીકરણુ યવું જોઈએ, કે જેથી એક ખીનજોત વિકાસ સાધવામાં ઉપયોગી બને. લોકોમાંના તેના રસે તેના વિચારો બહાર લાવવાની ઇચ્છા પ્રેરતી જોઈએ. આમ તેનો પોતાનો વિચાર સમગ્ર બનાવેલો જોઈએ. ખીન બાજુ વિચારમાંને તેનો રસ લોકોમાંના રસમાં વિકસવો જોઈએ; કે જેથી વિચારોના વિનિમયથી તે વિચાર વધુ વિકસી શકે. શિક્ષકમાં સામાજિક કે બૌદ્ધિક વાતચીતનો સ્વાભાવિક ઉદ્વેગ જરૂરી છે. જે લોકોએ વિદ્યાર્થી છવનમાં વાદસમાજોમાં ભાગ લીધો છે, જેમણે ગિતમંડળમાં ચર્ચાઓ કીધી છે અને અનેક વિષયો ચર્ચ્યા છે તેવા જ ગાયુસી સારા શિક્ષકો બની શકે.

શિક્ષકના ધંધાની ખીન જરૂરિયાત ખીનજોતનાં વ્યક્તિત્વમાં નિર્લેપ રસ છે. શિક્ષકનું કાર્ય કેવળ બૌદ્ધિક પ્રકારનું જ નથી. તેના હાથમાં યુવાન જનતા છે કે જે પોતાના વ્યક્તિત્વને વિકસાવી લખિળના નાગરિક બનનાર છે; પોતાના વ્યક્તિત્વ વિકસાવવાના તેમના આ કાર્યમાં શિક્ષક મદદ કરે છે. તે પ્રત્યેક બાળકના ખીનકમને પેાથી વિકસાવી ફળદ્રુપ બનાવે છે; તથા બાળકમાં રહેલી શુભ શક્તિને બહાર લાવે છે. જે શિક્ષક વિકસતા વ્યક્તિત્વમાં રસ ન લે તો હોય તો આ ન બની શકે. બાળકોમાં સહાનુભૂતિમયો રસ તથા બાળકો માટેનો પ્રેમ એ શિક્ષકકાર્યની અનિવાર્ય ચરતો છે. 'તેના વિષય માટેના સ્નેહે શિક્ષકને વર્ગમાં આપ્યો હશે, પશુ બાળક માટેનો સ્નેહ જ ત્યાં કાયમને માટે રાખી શકશે.'

શિક્ષકનો ધંધો બીજા કોઈપણ ધંધા કરતાં વધારે સામાજિક છે. એમાં સામાજિક સંબંધોના આડાઅવળા પ્રવાહો વહે છે. પહેલાં તો શિક્ષક વિદ્યાર્થી સાથેનો સંબંધ રચાવવાનો છે. આથી વિદ્યાર્થીઓનાં વાલી કે માતાપિતા સાથે પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ સંબંધ રચાય છે. પછી સાથીઓનો સંબંધ આ ધંધામાં ખાસ આગળ પડતો છે. આ ધંધામાં દરેક પ્રકારના સામાજિક સંપર્ક રચાવવાના છે તથા જાળવવાના છે. માટે જ શિક્ષકની સામાજિક વૃત્તિઓ પણ સમજા હોવી જોઈએ.

સામાજિક સંપર્કમાંથી-ખાસ કરીને વિદ્યાર્થીઓના ભગતા માનસના બૌદ્ધિક અને નૈતિક સંપર્કમાંથી-એ ધંધાના ઉદ્ભાસો ઉત્પન્ન થનારા છે. વિદ્યાર્થીઓના બૌદ્ધિક અને માનસિક જીવનમાં અસર ઉત્પન્ન કરે તેવો એ ઉદ્ભાસ હોય છે. યોડી ઘણી પણ બૌદ્ધિક સફળતા શિક્ષક માટે શક્ય છે છતાં ન્યૂટન કે એડિસનના જેવો કેવળ બૌદ્ધિક ઉદ્ભાસ શિક્ષક માટે શક્ય નથી. વિદ્યાર્થીના જીવનમાં અસર ઉત્પન્ન કરનાર હોવા ઉપરાંત શિક્ષક એક વ્યવહારુ માનસશાસ્ત્રી તેમ જ પોતાના ક્ષેત્રમાં સંશોધન કરતો એક અદના કાર્યકર્તા પણ છે.

પોતાના ધંધા માટે ખાસ પક્ષપાત ધરાવનાર શિક્ષકની જિંદગી, હાલ છે તે કરતાં વધુ સારી નોકરીની શરતો અસ્તિત્વમાં આવતાં, એક વાસ્તવિક રજૂહતુસિદ્ધ-સાર્થક જિંદગી બની શકે છે, બીજા કોઈ પણ ધંધા માટે એટલા જ ભારપૂર્વક આમ ન કહી શકાય.

અમારાં શાળોપયોગી પુસ્તકો

સાહિત્ય કંદલોલ, ભા. ૧, ૨, ૩.

માધ્યમિક ધોરણ, ૧, ૨, ૩ તથા યુજરતી ૫, ૬, ૭, માટે શ્રી. ખાનસાહેબ દ્વારા સંપાદિત ગદ્યપદ્ય સંગ્રહ, મુળક ઇલાકામાં, વડોદરા રાજ્યમાં, રાજકોટ એજન્સીમાં, ઈલાદિમાં પાઠ્ય પુસ્તકો તરીકે મંજૂર છે.

સ્વચ્છી ઘોલી, ભા. ૧, ૨, ૩. લે. પંડિત સુદર્શન

હિંદુસ્તાની બોર્ડના અભ્યાસક્રમ અનુસાર હિંદુસ્તાની વાંચનમાળા.

દેશદેશના લોકો,

શ્રી. વિ. દ. ઘાટે કૃત, આ ભૂગોળનું એક અનોઢ પુસ્તક છે. કિંમત, ૧-૪-૦.

સાહિત્ય પદ્ધતિ, ભા. ૧, ૨, ૩.

શ્રી. ઝીણાભઈ દેસાઈ ને શ્રી. ઉમાશંકર જોષી દ્વારા સંપાદિત. હાઈસ્કૂલના ધોરણ. ૪, ૫, ૬, માટે અનુકૂળ ગદ્યપદ્ય સંગ્રહ.

સુંદર લેખન, ભા. ૧, ૨, ૩, ૪, ૫.

આળકોના અક્ષરો સુધારવા માટે એક નવી નતની લેખન પોથીઓ.

હિંદ અને બ્રિટનનું રાજ્યતંત્ર, લે. રમણલાલ સોની, બી. એ., એસ. ટી. સી.

દેશદેશાવરમાં, (આપણો ઇલાકો દેશ અને દુનિયા) લે. વી. એલ. પટેલ, ઇત્યાદિ

પ્રાથમિક ધોરણ ચોથા માટે ભૂગોળનું પાઠ્યપુસ્તક છે. શેઠજીવન અને બૌદ્ધિક સંયોગોની ગૂંથણી કરતું, રસમય શૈલીમાં, અનેક ચિત્રોથી ભરપૂર છે.

નૂતન ગણિત ભા. ૧, ૨, ૩, લે. દેસાઈ તથા ઝવેરી

માધ્યમિક ધોરણ માટે નવા અભ્યાસક્રમ પ્રમાણે વ્યવહારુ દાખલાઓ સાથે લખાયેલું સરળ ગણિત. પ્રકાશક: વોરા એન્ડ કંપની, પબ્લિશર્સ, લીમિટેડ, રાઉન્ડ બીલ્ડીંગ, કાલબાદેવી રોડ, મુંબઈ ૨.

નૂતનશિક્ષણ સઘ, સૂરતના આશ્રયે મળેલું

બૃહદ્ ગૂજરાત આચાર્ય સંમેલન*

[દિવસ : તા. ૧૩-૧૪-૧૫ ઓક્ટોબર ૧૯૪૧
સ્થળ : સાર્વજનિક હાઈસ્કૂલ, નાનપરા-સૂરત]

[૪]

અંગ્રેજીશિક્ષણનું આયોજન

શ્રી. બાપાલાલ વિ. દલાલ

એમ એ., ડી. એ

આચાર્ય • આર. સી. હાઈસ્કૂલ • અમદાવાદ

આપણી માધ્યમિક શાળાઓમાં અંગ્રેજીના શિક્ષણકાર્યના આયોજન વિશે બોલવાનું મને કહેવામાં આવ્યું છે. મારે સદ્ભાગ્યે હું વાન અંગ્રેજી શીખતું છું એટલે આ વિષયો યોગ્ય ન્યાય આપી શકીશ એમ હું માનું છું. ઇનિવાસ, જૂજોળ ને વિરુદ્ધ. જેમાં વિષયો આપણે કેમ નથી ચર્ચતા એવા પ્રશ્ન કદાચ કોઈના મનમાં ઉપસ્થિત થશે. આનું કારણ એ છે કે વર્ષપ્રતિવર્ષ આપણા વિદ્યાર્થીઓનું અંગ્રેજીનું જ્ઞાન ઊતરતી કક્ષાનું બનતું જાય છે.

અંગ્રેજીશિક્ષણના આયોજનમાં સૌથી પ્રથમ વિચાર આપણે યોગ્ય પાઠ્યપુસ્તકોની પસંદગીને કરવાનો છે. પુસ્તકોની પસંદગીનું કામ જરાય સહેલું નથી. સારા પુસ્તકોની ખબર પશુ ટૂંકામાં આચાર્યોને પડતી નથી. આપણી શાળાઓમાં વાચનાવાચક સારા પાઠ્યપુસ્તકો પી બનામણ અમદાવાદની શાળાના આચાર્ય મિત્રોને હું અચારનવાર કરું છું કેટલીક વાર મારી સૂચનાઓના સાર્વજનિક સ્વીકાર થતા નથી તેથી જુની જુદી શાળાઓમાં જુદા જુદા પુસ્તકો મુકરર થતા માત્ર પડે છે.

હું પોતે તો શાળામાં વાચનાવાચક હોય એવા જથ્થા સારા પાઠ્યપુસ્તકો એકઠા કરું છું અને શિક્ષકોને તેમના ઉપયોગ માટે સૂચવત કરી દઉં છું. સરકારી શળના આચાર્યોને પાઠ્યપુસ્તકોની પસંદગીમાં ઝાઝી સ્વતંત્રતા હોતી નથી. ઘણે ભાગે અમારે સરકારી નિરીક્ષકની પસંદગીને માન્ય રાખવી પડે છે. આમ છતાં જે પુસ્તકો અમને મારા લાગે તેની લવામણ કરતાં અમે આનામાંની કરતા નથી. પાઠ્યપુસ્તકો મુકરર કરવામાં જે પ્રકાશકો આપણા મિત્રો હોય તેમની લાગમગી આપણે દોરાર્ધ જરૂર ન જોઈએ. જે પુસ્તકો ખરેખર સારા ને અનુકૂળ છે તેની જ વરણી આપણે કરી જોઈએ.

અંગ્રેજીનો અભ્યાસક્રમ નક્કી કરતી વખતે તેની બંધી વિગતો મુખ્ય શિક્ષક-જો અંગ્રેજી તેનો ખાસ વિષય હોય તો—નક્કી કરી જોઈશે કેટલાક મુખ્ય શિક્ષકો આ કામ સર્વોચ્ચ પોતાના મદદનીશોને સોંપે છે તે મારા મત પ્રમાણે વાગતી નથી. અંગ્રેજીના શિક્ષણમાં એક વાન આપણે ખાસ લક્ષમાં રાખવાની છે અને તે એ કે પહેલાં આપણે બાળા શીખવવાનો પ્રયત્ન કરવાનો છે ને પછી સાદિત્ય.

અભ્યાસક્રમ તૈયાર કરવામાં બીજી અગત્યની બાબત યોગ્ય ક્રમ [gradation] જાળવવા વિશેની છે જે કાળે શીખવવનો આપણે વિચાર કરીએ તેને ધોરણવાર ચડતા ક્રમમાં છૂટા પાડવા જોઈએ, અને જે કાળે જે

* આ હવાલો પહેલો હપતો નૂતનશિક્ષણના માર્ચ મહિનાના અઠમા પ્રગટ થયો છે.

ધોરણના વિદ્યાર્થીઓની કક્ષાને અનુકૂળ હોય તે જ ધોરણમાં તે શીખવાનું જોઈએ કે જેથી વિદ્યાર્થીઓ એનું હાર્દ બરાબર સમજી શકે. એ જ પ્રમાણે વ્યાકરણનો વિષય પણ ક્રમશઃ ગોઠવાવો જોઈએ, કે જેથી અમુક ગાળત શીખતી વખતે વિદ્યાર્થીઓ પોતાના પૂર્વજ્ઞાનનો ઉપયોગ કરીને નવો વિષય સહેલાઈથી ગ્રહણ કરી શકે. ટૂંકમાં સાતે ધોરણનો અંગ્રેજી અભ્યાસક્રમ ધારતી વખતે કયા ધોરણમાં શું શું શીખવવું તે સંબંધી આપણને સ્પષ્ટ ખ્યાલ હોવો જોઈએ.

અંગ્રેજીના અભ્યાસમાં ત્રીજી મદરતની બાળક શિક્ષકોની પસંદગી છે. શરૂઆતનાં ધોરણો માટેના શિક્ષકોની પસંદગીમાં આપણે ખૂબ તકેદારી રાખવાની છે. જે શિક્ષકના પોતાના ઉચ્ચાર શુદ્ધ નથી. જેણે સ્વરશાસ્ત્ર (Phonetics) નો અભ્યાસ કર્યો નથી તેને અંગ્રેજીશિક્ષણની શરૂઆત કરતાં બાળકો કેમ સોંપી શકાય ? જેણે પોતાની કર્ણેન્દ્રિય બરાબર કેળવી નથી તે પોતાના વિદ્યાર્થીઓની કર્ણેન્દ્રિય કેળવીને તેમની શ્રવણશક્તિ તીવ્ર શી રીતે બનાવી શકે ? એવી વ્યક્તિને શરૂઆતના વર્ગોમાં અંગ્રેજીશિક્ષણનું કામ સોંપવાથી તો તુકસાન જ થાય.

આથી નીચલાં ધોરણોમાં તો અંગ્રેજીનું શિક્ષણ તેને માટેની તાલીમ પામેલા, શાસ્ત્રશુદ્ધ ઉચ્ચાર કરનાર, ઉત્સાહી શિક્ષકને જ સોંપવું જોઈએ. સૌથી પ્રથમ ધોરણનું કામ તો આપણા સર્વોત્તમ શિક્ષકને જ સોંપાય. તેને મન પણ એવી સોંપણી તેની કાબેલિયતની કદર લેખાવી જોઈએ.

એક વાર શિક્ષકને નવા વર્ષનું કામ સોંપાઈ જાય એટલે તેમણે દરેક પોતાના કાર્યના આયોજનમાં મંડી પડવું જોઈએ. જેવી રીતે એક ઇન્જનેર મશીન બાંધવાનું શરૂ કરતાં પહેલાં તેના સર્વોગ સંપૂર્ણ પ્લાન તથા અંદાજ તૈયાર કરે છે તેવી જ રીતે શિક્ષક પણ શિક્ષણનું કામ શરૂ કરતાં પહેલાં પોતાના આખા વર્ષના પૂરા કામનો વિગતવાર વિચાર કરીને સંપૂર્ણ યોજના તૈયાર કરવી જોઈએ. પોતે કયા મહિનામાં શું અને કેટલું શીખવશે એ પણ એણે બધા સંતોગે ધ્યાનમાં લઈને પહેલેથી નક્કી કરવું જોઈશે ને આમ ન થાય તો આખા વર્ષ દરમિયાન જે કામ કરવાનું છે અને જેટલા દિવસમાં-વખતમાં તે કરવાનું છે તેનું પ્રમાણ જળવાય નહીં. પરિણામે કોઈ મહિનામાં બહુ ઓછું કામ થાય અને બીજા-બીજા શિક્ષકને હેતુશ-મહિનામાં અભ્યાસક્રમ પૂરા કરવાને શિક્ષકને તેમજ વિદ્યાર્થીઓને ખૂબ વધારે કામ પેચવું પડે. તેવી જ રીતે વર્ષ દરમિયાન જે કામ થવાનું છે તે ક્રમશઃ ગોઠવાય નહીં તો શરૂઆતમાં શિક્ષક અધરા પડે. શરૂ કરે ને પાછળ સાવ સહેલા પડે. રહી જાય. આથી વર્ષની શરૂઆતમાં જ દરેક શિક્ષક પોતાને વર્ષ દરમિયાન કરવાના કામનો સમગ્રપણે વિચાર કરી લે તો તેનું તેમજ તેના શિષ્યોનું કામ ધણું સરળ બની જાય.

યોજના પ્રમાણે કામ પૂરું કરવા માટે તેમજ વર્ગમાં ગળતા સમયની પયોજનો સદુપયોગ કરવા માટે એ જરૂરી છે કે શિક્ષક રોજિંદા કામની સંપૂર્ણ પૂર્વતૈયારી કરીને જ વર્ગમાં દાખલ થાય. જેઓ આમ કરતા નથી તેઓ પોતાના સમયનો અપવ્યય કરે છે. ને તેટલે અંગ્રેજીશિક્ષણની સચોટતા ને સફળતા ઓછી થાય છે.

શિક્ષણને સફળ બનાવવા સારું શિક્ષક બાવાસિસણના સિદ્ધાંતો, પદ્ધતિઓ ને તરફીઓનો પરિચય સાધવો આવશ્યક છે. શિક્ષક જેમ બને તેમ ઓછું બોલે. જે બોલે તે કર્ણને મધુર હાગે એવા ધીમા, સ્પષ્ટ અવાજે બોલે, વિદ્યાર્થીઓને બાબાનો વપરાશ કરવાની જેમ બને તેમ વધારે તક આપે, વિદ્યાર્થીઓ પાસેથી કુનેદથી સક્રિયપણે કામ કરાવે તો શિક્ષણ વધુ ફળવ્રથી નીવડે એ નિઃસંદેહ છે.

શરૂઆતનાં ધોરણોમાં મૌખિક કામ અને ઉપજાં ધોરણોમાં લેખિત કામ વિશેષ પ્રમાણમાં થવું જોઈએ એમ હું માનું છું. ૧૧મી મારે તો એવો પણ અભિપ્રાય છે કે પહેલા ધોરણમાં આપણે અંગ્રેજીની લેખિત પરીક્ષા લેવી ન જોઈએ. બાપા ઉપર પૂરતો કાળ મેળવ્યા પહેલાં વિદ્યાર્થીને માથે લેખનકામનો બોજો નાખવો એ શું વાજબી કહેવાય ? બાપાના 'મામાન્ય' જ્ઞાનને પાયો મજબૂત બનાવી તેના પર જે આપણે સહિત્યના અભ્યાસની ઇમારત મથાણું શું 'તે વિદ્યાર્થીઓને વધુ લાભદાયી નીવડશે.

શિક્ષકોને ઝોનના કાર્ય માટે જરૂરી સાધનો પૂરા પાડવાની જવાબદારી મુખ્ય શિક્ષકની છે. પાઠ્યપુસ્તકો ઉપરાંત પોતાના વિષયને વિવિધ રીતે રજૂ કરતા ધર્તર પુસ્તકો તેને પૂરા પાડવા જોઈ શે. તેથી જ રીતે નીચલા વર્ગો માટે જરૂરી ચિત્રો, રંગો, વગેરે પૂરા પાડવા જોઈ એ. ઉપલા ધોરણો માટે શિક્ષક તેમજ વિદ્યાર્થીઓ વધુ અભ્યાસ માટે ખપ લાગે એવા પુસ્તકો [reference books] પણ વર્ગમાં હોવા જોઈ એ. હું ધણીવાર મારા શિક્ષકોને કોઈ કોઈ પુસ્તકો વાંચવા આપુ છું. શિક્ષકો આનો ઉપયોગ કરે છે એમ મને અનુભવ પરથી મારૂં પડ્યું છે.

એક વાર પ્રત્યેક વર્ગના અગ્રેજ શિક્ષકની યોજના મુખ્ય શિક્ષકની સલાહ મુજબ તૈયાર થઈ જાય પછી તેના રીતમરનો અમલ થાય છે કે નહીં તે જોવાનું કામ મુખ્ય શિક્ષકનું છે. એજે શિક્ષકના કામ પર નિયમિત દેખરેખ રાખવી જોઈ એ. બ્યારે તેઓ કોઈ શિક્ષકના વર્ગમાં જાય ત્યારે તેઓ તેમના કામમાં અતરાય ન નાખે ને તેમને પોતાની યોજના પ્રમાણે કામ કરવા દે એ જરૂર છે. મુખ્ય શિક્ષકની હાજરીમાં શિક્ષકને લાગતું જોઈ એ કે પોતાની પદ્ધતિ પ્રમાણે શીખવવાને તે સતત છે અને મુખ્યશિક્ષક તેના કામમાં સહાનુભૂતિભર્યો રસ લઈ રહ્યા છે. પોને જે પાઠનું નિરીક્ષણ કર્યું છે તેને અંગેની ચર્ચા વર્ગ છૂટી પડ્યા પછી જ થાય અને શિક્ષકને સૂચના આપાય એ નિયમ તો હવે સર્વત્ર સ્વીકારાઈ ચૂક્યો છે.

અગ્રેજશિક્ષક વિશે એક વાત હું ઉલ્ટે વારપૂર્વક કહેવા માગુ છું. અગ્રેજના શિક્ષકે તેમજ મુખ્ય શિક્ષકે કેટલું કામ થાય છે તેના કરતા કેવા પ્રકારનું કામ થાય છે તે ધ્યાનમાં રાખવું જોઈ એ કામનું પ્રમાણ આપુ હોય તો વાંધો નહીં પણ તે ઉત્તમ પ્રકારનું બનાવવાની આપણે તકદારી રાખીએ તો આપણું 'અગ્રેજનું' શિક્ષણ વિશેષ ફળદાયી નીવડશે.

ગુજરાતી ભાષાશિક્ષણમાં રસ લેનાર શિક્ષકો અને સ્કોલરો માટે અત્યંત ઉપયોગી

ગુજરાતીનું અધ્યાપન

• લેખકો •

કે. એસ. વકીલ અને એમ. આર. ઠાકુર

પ્રથમ આવૃત્તિ]

[૩૧. ૨-૦-૦

ગુજરાતી ભાષાના જુદા જુદા અંગો માત્રાચયન, સુખચયન, પદ્ય, વ્યાકરણ, નિબંધ, વાર્તા વગેરે-સાક્ષીય પદ્ધતિથી શિક્ષણ આપવા માટે આજ પુસ્તક અત્યાર સુધીમાં બહાર પડ્યું નથી ટ્રેઇનિંગ કોલેજના અનુભવી જે અધ્યાપકોએ તૈયાર કરેલું આ પુસ્તક બધી ટ્રેઇનિંગ સંસ્થાના સંબંધિતો જરૂર વાચવું જોઈ એ આપણી માધ્યમિક શાળાઓમાં પણ એનો પ્રચાર થાય તો ભાષાશિક્ષણમાં નવી ભાત પડે એમ અમે ખાતરી પૂર્વક માનીએ છીએ.

નીચેની અનુક્રમણિકા પૃથ્વી આ પુસ્તકના વસ્તુને આજે ખ્યાલ આપશે —

૧. ભાષાના સિદ્ધાંતો,
૨. માતૃભાષા,
૩. ગુર્જરા, ગુર્જરાત,
૪. શીખવવાની મતદાન,
૫. વાચન,
૬. વાર્તાઓ,
૭. લેખન,
૮. વ્યાકરણ,
૯. કવિતા,
૧૦. ભાષાશાસ્ત્ર
૧૧. પાઠ્યપુસ્તકો,
૧૨. વાર્તાકથન,
૧૩. નવી કેળવણી,
૧૪. પાઠ્યશી,
૧૫. આપણા શિક્ષકો,
૧૬. પરિશિષ્ટ,
૧૭. પુસ્તકોની યાદી,
૧૮. શબ્દપરિચય

તા. ૬ : જે રૂપિયાની રકાલની પ્રિન્ટિંગ બીડનારને આ પુસ્તક ઘેર બેઠાં મળી જશે.

પ્રકાશક : કરસનદાસ નારણદાસ એન્ડ સન્સ . સુરત

અંગ્રેજી લેખનકાર્ય

શ્રી. ચન્દ્રવદન ચૂનીલાલ શાહ

એમ. એ., બી. ટી., એલએલ. બી.

આચાર્ય • જૈન હાઈસ્કૂલ • સુરત

અંગ્રેજીના લેખનકાર્ય વિશે કંઈ કહું તે પહેલાં અંગ્રેજીના શિક્ષણકાર્યના આયોજન સંબંધી, વિગતોમાં ઊતર્યાં સિવાય, એક બે સૂચના આપની સમક્ષ રજૂ કરવા આહું છું. શ્રી. મગનલાલ વ્યાસે ગઈ કાલે આપણે કહ્યું છે કે કોઈ પણ વિષયના કાર્યનું આયોજન જે શિક્ષકોને તે વિષયનું શિક્ષણ સોંપાયું હોય તેમને સોંપી દેવું જોઈએ. મને લાગે છે કે આ એક ચાતિ મહત્વનો સિદ્ધાંત છે. એક જ ધોરણના જુદા જુદા વર્ગોમાં એક જ વિષય શીખવનાર શિક્ષક વચ્ચે ધણીવાર કશો મેળ જોવામાં આવતો નથી. દરેક શિક્ષક પોતાપોતાની રીતે ને ઝડપે પોતાનો વિષય શીખવે છે. કેટલીકવાર તો પાઠોનો ક્રમ પણ એકસરખો નથી હોતો. માસિક પ્રગતિ પણ એકસરખી બાંધે જ માન્ય પડે છે. આ બધાનું કારણ એ છે કે આ શિક્ષકો પોતાના વિષયનું આયોજન કરતા હોય તો પણ સાથે જાણીને કરતા નથી. વર્ષ દરમિયાન પણ પોતાના કામની નોંધની આપ-સે કરતા નથી; વિચારોની આપ-સે કરતા નથી; કોઈ ભતતી ચર્ચા કરતા નથી. બધા શિક્ષકો કંઈ એકસરખી લાયકાત કે અનુભવવાળા હોતા નથી. આથી અનુભવી શિક્ષકોનો એ ધર્મ થઈ પડે છે કે પોતાના ઓછા અનુભવી સાથીઓને તેઓ યોગ્ય માર્ગદર્શન કરાવતા રહે. આમ કરવાની સરજતા કરવા ખાતર હું એવી સૂચના કહું છું કે જુદા જુદા વિષયનું શિક્ષણ આપતા શિક્ષકોની એક સમિતિ દરેક શાળામાં અસ્તિત્વમાં આણવી જોઈએ. આમ અંગ્રેજી, ગૂજરાતી, ગણિત, ઇતિહાસ, ભૂગોળ, વગેરે વિષયો શીખવનાર શિક્ષકોની જુદી જુદી સમિતિ નિભાય; દરેક સમિતિ માર્ગદર્શન કરાવવાની લાયકાત ધરાવનાર અનુભવી શિક્ષકોને પોતાના આગેવાન તરીકે પસંદ કરે; કોઈપણ શિક્ષક એકથી વધારે સમિતિના આગેવાન તરીકેની જવાબદારી ન રવીકારે; આ સમિતિઓ વર્ષની શરૂઆતમાં પોતાના કાર્યની રૂપરેખા ઘડી કાઢે, વર્ષ દરમિયાન અવારનવાર બેઠી મળે, શિક્ષકોની સુરક્ષાની ચર્ચા કરે અને પોતાના વિષયનું શિક્ષણ યોગ્ય પદ્ધતિ અનુસાર અને બને એટલી સરખી ઝડપે બધા વર્ગોમાં અપાય ને સર્વાંશી ફળદાયી નીવડે અને માટે જે કંઈ કરવું જરૂરી લાગે તે બધું કરે. આ સમિતિઓ પોતાનું કાર્ય હોંસપૂર્વક ને ચીવટથી કરે તો આપણા કામનો સમન્વય કરીને તેને સળંગ, એકધારું ને એકસરખું ફળદાયી બનાવી શકીએ.

બીજી એક અગત્યની સૂચના એ છે કે અંગ્રેજીના શિક્ષણનું સળંગપણું જાળવવાને તે એક જ શિક્ષકને સોંપાવું જોઈએ. આજે મોટે ભાગે આપણે અંગ્રેજીનું શિક્ષણ-બીજા વિષયોની માફક-એકથી વધારે શિક્ષકોમાં વહેંચી આપીએ છીએ. એક શિક્ષક ગવવધ સે, બીજા વ્યાકરણ, ત્રીજા લેખનકામ, ચોથા ત્વરિત વાચનમાળા પાંચમા તત્ત્વજ્ઞાન, વગેરે. કામની વહેંચણીની આ રીત વાજબી નથી કેમકે વિષયની સળંગતાનો એથી હોપ થાય છે. આખા વિષયના શિક્ષણની જવાબદારી વહેંચાયલી હોવાથી કોઈની જવાબદારી રહેતી નથી; અને અંગ્રેજી શિક્ષણના નિવિધ બાગે વચ્ચે જે સમન્વય યવો જોઈએ તે પણ થઈ શકતો નથી. એટલે એક શિક્ષકને અંગ્રેજી શિક્ષણનો અમુક ભાગ બધા વર્ગોમાં આપવાને બદલે એક જ વર્ગમાં આખો વિષય સોંપવો એ વધારે સારું છે. શિક્ષકને પણ પોતાની જવાબદારીનું ભાન અવિરતપણે રહેશે; પોતાનું કામ યોગ્યના પ્રમાણે, તેમજ

બીજા શિક્ષકોની સરખામણીમાં બીજાનું ન ગનાય, અને વિદ્યાર્થીઓમાં પોતાની ગાનદાનિ ન થાય એ રીતે કરવાની તકેદારી રાખશે; ને તેથી એકંદરે વિદ્યાર્થીઓને જ લાભ થશે.

આપણા વિદ્યાર્થીઓનું લેખનકામ—અંગ્રેજી તેમજ ગુજરાતી—સંતોષકારક નથી એ વિશે એ મત નહીં હોય એમ હું માનું છું. વ્યાકરણની ભૂલો, ભેડણીની ભૂલો, ખરાબ અક્ષરો, નાળા શૈલી—આ બધાં દોષો સામાન્ય થઈ પડ્યા છે. પાંચ સ્વતંત્ર વાક્યો ભૂલ વિના લખી શકે એવા વિદ્યાર્થીઓ ખૂબ જુદા હોય છે. આ પરિસ્થિતિ સામાન્ય રીતે પ્રવર્તે છે એમ જો આપણે સ્વીકારીએ તો આપણે એનાં કારણો શોધી કાઢીને તે દૂર કરવાના ઉપાયો યોજવા જોઈએ.

આખા પ્રશ્નનું બારીક અવલોકન કરીને સહેજ વિચાર કરનાર વ્યક્તિને સ્પષ્ટ સમજશે કે આપણી શાળામાં થતા અંગ્રેજી લેખનકામમાં જે ક્રમ જળવાવો જોઈએ, તે જળવાતો નથી. મારો એ ચોક્કસ અભિપ્રાય છે કે લેખનકામની શરૂઆત કરવામાં આપણે યુગ ઉતાવળ કરીએ છીએ. જુદા જુદા અક્ષરોની રૂપરેખા સ્પષ્ટ ન હોવાથી એવી, કામથી છાપ યાજકના મન પર પડે નહીં તે પહેલાં તો આપણે એમની પાસે એ અક્ષરો લખાવવા માંડીએ છીએ. કેટલાક સુશિક્ષિત માળાપો તો એટલા અધીર હોય છે કે બાળક અંગ્રેજી નિશાળમાં દાખલ થાય તે પહેલાં અંગ્રેજી મૂળાક્ષરો ઘુટાવવા માંડી દીધા હોય છે. અથોત્ય ઉતાવળથી થયેલી લેખનની આવી અવૈરાગિક શરૂઆત ખરાબ અક્ષરો, અસુષ્ઠ લખાણ માટે જવાબદાર છે એમ મને લાગે છે.

બેજન મદિનાના મૌખિક કામ પછી પહેલા ધોરણમાં લેખિત કામ શરૂ કરવાની પ્રથા દાખલ કરવા જેવી છે. આ સમય દરમિયાન શિક્ષક પોતાના વર્ગના પ્રત્યેક વિદ્યાર્થીને ઝોળખી લેશે. વિદ્યાર્થીઓ પર કૃષ્ણશ્લક [Blackboard] પરના શિક્ષકના લખાણની છાપ સ્વાભાવિક રીતે પોતાના મનમાં ઉતારીને અંગ્રેજી અક્ષરોનો પરિચય સાધી લેશે. વળી મુખકામમાં અમુક શબ્દોનો અર્થ સમજશે. હોવાથી એ શબ્દોનું અનુલેખન [Transcription] તેને અર્થકીન નહીં લાગે. ધીરજપૂર્વક ને સદ્ગર્ભિય થયેલું આનું યોગ્ય શબ્દોનું રીપેટિંગ અનુલેખન આપણા વિદ્યાર્થીઓના લેખનકામનો પાયો નાખશે. એની પાછળ શિક્ષક નેટલો ક્રમ લેને કાળજી રાખે તેટલાં ઝોળાં છે દરેક અક્ષર એકસરખા ગાળે અને એક શબ્દના અક્ષરો વચ્ચે સરખું અંતર આ બે બાબતો ખાસ ધ્યાન લેવી છે. બ્યારે શબ્દ સમૂહો કે વાક્યોનું અનુલેખન થાય ત્યારે શબ્દો વચ્ચે રાખવાના અંતર પર તેમજ વિરામચિહ્નોની આવશ્યકતા ઉપર બાર મુકાય એ જરૂરી છે.

મેં આગળ કહ્યું તેમ અનુલેખન બધા લેખનકામનો પાયો છે. આ પાયો મજબૂત બનાવવાને આપણે નેટલી ચીવટ રાખીએ તેટલું લેખનકામ સદ્ગર્ભિય ને સુધઃ બનવાનું છે. શરૂઆતના મદિનાઓમાં લેખનની યાંત્રિક ટેવો પાડવાનો સફળ પ્રયત્ન થાય તો એ ટેવોને આધારે ઉપલાં ધોરણોનાં વિદ્યાર્થીઓનું લખાણ પણ હાલના સામાન્ય દોષો જેવા કે, ખરાબ અક્ષર, લખાણમાં યતી છેકછાક, વિરામચિહ્નોના ઉપયોગ માટેની કંદાસીનતાથી મુક્ત થશે અને ઉપલા વર્ગના શિક્ષકો વિદ્યાર્થીઓના વિચારો, તેની ગોઠવણી, તેમ શૈલી પ્રત્યે વિશેષ ધ્યાન આપી શકશે.

અનુલેખન પછી યથિત લેખનકામ [Directed Composition] નો કાર્યક્રમ આપણે વિચારવો જોઈએ. વિદ્યાર્થીઓનું લખાણ અસંતોષકારક કદાચું છે તેનું એક કારણ એ પણ છે કે આપણે તેમની પાસે સ્વતંત્રલેખનની ખૂબ વહેલી ને વધારે પડતી આશા રાખીએ છીએ. શરૂઆતમાં વર્ગમાં ચર્ચાવેલા વિષયોને આધારે લેખનકામ યોગ્ય તો વિદ્યાર્થીઓને શબ્દોની કે વાક્યરચનાની મુશ્કેલી ન પડે; તેમજ અંગ્રેજી વાક્યરચનાનો વધુ ને વધુ મદાવરો અને એ રીતે શુદ્ધ અંગ્રેજી લખવાની ટેવ પાડી શકે. વર્ગમાં શિક્ષકની દેવદાણી હેઠળ થયેલા મૌખિક કામને આધારે જો વિદ્યાર્થીઓ ખરાં વાક્યો લખી શકે તો આગળ જતાં તેમનું સ્વતંત્ર લખાણ પણ વ્યાકરણદાયકી મુક્ત રહે.

આ ઉપરથી સમજશે કે અનુલેખનના નેટલી જ અગત્યની વસ્તુ મૌખિક કામ [Oral Composition] છે, એની ભૂમિકા ઉપર યથિત લેખનકામની શરૂઆત થવી જોઈએ. ચિત્રવાચન, વિદ્યાર્થીને રસ પડે એવા

વિષય પર યોગ્યેથી વાતચીત, પશુપંખીઓ તેમ જ વિદ્યાર્થીઓના સતત સમાગમમાં આવતાં રમણો, વસ્તુઓ કે વ્યક્તિઓનાં વર્ણનો, વગેરેનો અંગ્રેજીના મૌખિક કાગમાં સમાવેશ થઈ શકે. એ દ્વારા વિદ્યાર્થીનો શબ્દભંડોળ વધારવાનો તેમ જ અંગ્રેજીમાં વાતચીત કરવાનો મહાવરો આપવાનો શિક્ષક પ્રયત્ન કરી શકે. લેખનકાગમાં પહેલી જરૂરીયાત યોગ્ય શબ્દોની પસંદગીની તેમ જ વ્યાકરણશુદ્ધ વાક્યરચનાની છે. આ એક શક્તિ પ્રાપ્ત કરવામાં વ્યવસ્થિત રીતે યોગ્યતામાં આવેલા અને વિદ્યાર્થીઓના સક્રિય સહકારથી પાર પાડવામાં આવતા ક્રમિક મૌખિક કામનો કાર્યક્રમ ખૂબ સહાયજૂત થશે.

હવે આપણે સ્વતંત્ર લેખન [Free Composition]નો વિચાર કરીએ. અત્યારે પ્રવર્તતી પરિસ્થિતિને અંગે એક એ જાગત નોંધવા જેવી છે. મેં આગળ કહ્યું તેમ અંગ્રેજીશિક્ષણનું સમગ્ર કામ એક વ્યક્તિને સોંપાતું ન હોવાથી વિદ્યાર્થીના ગદ્યપદ ધોડા સાથે લેખનકામનો સંબંધ જળવાતો નથી. વળી લેખનકામ માટેના શિક્ષક પોતાને યોગ્ય લાગે તેવા વિષયો પસંદ કરીને, તેના પર પોતાના વિચારો દર્શાવી વિદ્યાર્થીઓને લખવા કહે છે એટલે આ કામ શિક્ષકના કહેવાથી વિદ્યાર્થીઓ કરે છે ખરા, પરંતુ તેમને એમાં રસ પડતો નથી અને એ કામ શા માટે તેમણે કરવું જોઈએ તે સમજતું નથી. આથી તેઓ અંતરના ઉમળકા વગર આ કામ કરે છે.

એક લેખકે કહ્યું છે કે લેખનકામમાં જે વિષય પસંદ થાય તેને વિશે વિદ્યાર્થીઓને કંઈ કહેવાનું હોયું જોઈએ, ને તે સમયે તેમણે કહેવા જરૂરું તેનું શબ્દભંડોળ હોયું જોઈએ, એટલે જો વિદ્યાર્થીની પોતાની પસંદગીના વિષયો મુકર કરવામાં ન આવે, જો એવા વિષયો પસંદ કરવામાં ન આવે કે જો તે વિશે પોતાના અનુભવ કે વાચનને લીધે વિદ્યાર્થીને કંઈ ચોક્કસ વિચારો રજૂ કરવાના હોય તો શિક્ષકે આપેલા કે અન્ય રીતે મેળવેલા ખીખના વિચારો તે અરપટ્ટ રીતે રજૂ કરશે આમ એનું લખાણ ધણીવાર અર્થહીન અને ઉત્સાહહીન બની જાય છે.

ત્યારે વિદ્યાર્થીઓનું લેખનકામ સુધારવાને પહેલી આગશ્યક વસ્તુ એ છે કે તેમના વાચન અને જીવન સાથે સંબંધ ધરાવતા વિષયો પર લખવાનું તેમને કહેવામાં આવે. વિષયની પસંદગી શિક્ષક-પોતાના વિદ્યાર્થીઓની સાથે ચર્ચા કરીને કરે તો વિદ્યાર્થીઓને તેના પર લખવામાં કંઈ ઉત્સાહ ને રસ રહે વિદ્યાર્થીઓને રહે એવા યોગ્ય વિષયો શિક્ષકો પણ જોઈએ ત્યારે શોધી શકતા નથી. આવા વિષયો ધણીવાર આપણને આપોઆપ સૂઝે છે. તે વખતે જો તેની નોંધ કરવામાં આવે તો ઘોઝા ગઢિનામાં અનુકૂળ વિષયોની સારી જેવી યાદી તૈયાર થઈ જાય છે. એક જ વિષય બધા વિદ્યાર્થીઓને આકર્ષક ન લાગે; માટે દર વખતે એકથી વધારે વિષય આપવામાં આવે તો વ્યક્તિગત રચિ-અરચિને સંતોષવાને અવકાશ રહે. આ વિષયો એક અઘવાડિયા પહેલાં જો જાહેર થાય તો વિદ્યાર્થીઓ તેના પર વિચાર કરતાં થાય ને પરિણામે તેમનું લખાણ વધારે વ્યવસ્થિત ને વિચારપ્રધાન બને.

ધણી શાળાઓમાં શિક્ષક લેખનના વિષયની સંપૂર્ણ ચર્ચા કરે છે. એમાં કોઈ કોઈ વાર વિદ્યાર્થીઓ પોતાના વિચારો દર્શાવે છે ખરા, પરંતુ બહુધા શિક્ષક પોતાના વિચારો, ને તેના સમર્થનમાં એકલાં કરેલાં દાંચણો રજૂ કરે છે. મને લાગે છે કે આ પ્રથા વિદ્યાર્થીઓની સ્વતંત્ર વિચારરક્તિના વિકાસનો અવરોધ કરે છે. પોતાના નિબંધ, પત્ર કે વાર્તા માટેનું સાહિત્ય શિક્ષક પાસેથી જ તૈયાર ગળી જતું હોય તો પછી એ વિષય પર વિચાર કરવાની તરદી એ શા માટે લે? આ પ્રથાનું ખીજું પરિણામ એ પણ આવે છે કે વર્ગના બધા વિદ્યાર્થીઓના લેખનમાં એક સરખા વિચારો, એક સરખા દાંચણ-ઉતારા [quotations] ને કેટલીક વાર તો એકસરખી બૂથો પંચુ નજરે પડે છે. આવા ચાળીસ નિબંધો-પત્રો-વાર્તાઓ તપાસવાનો શિક્ષકને પણ કેટલો કંટાળો આવે!

માટે જ મારી સૂચના તો એ છે કે બેચાર દિવસ પહેલાં વિષયની જાહેરાત કરીને જો વિદ્યાર્થીઓને પોતાના મુદ્દાઓ એકઠા કરવાની તેમજ બધા વિચારો ગોઠવવાની તક આપવામાં આવે તો તેઓ કંઈક વિચારશે વાંચશે ને આયોજન પણ કરશે, જે દિવસે લેખનકામ થવાનું હોય તે દિવસે આ મુદ્દાઓની દરેક વિદ્યાર્થીની

નોંધ જોવાનો જો શિક્ષક આગ્રહ રાખે તો મને લાગે છે કે વિદ્યાર્થીઓનું લખાણ સ્વતંત્ર વિચારોવાળું અને તાઝગીમયું જનશે. બીજા કોઈ પાસેથી કે કોઈ નિબંધ માળામાંથી પોતાનું લખાણ તૈયાર ન કરી શકે તેની તકેદારી તો આખો નિબંધ ઘેરથી લખી ન લાવવાની સૂચના કરીને શિક્ષક ગંધી શકશે.

છેવટે વિદ્યાર્થીના લેખનકામ સુધારવા સંબંધી એક એ સૂચના હું કરવા માગું છું. એકેએક નાની મોટી જૂન શિક્ષક સુધારે તેને જદેસે ટૂંકી સંજાઓ [abbreviations], વડે જો આ જૂનો તરફ વિદ્યાર્થીનું ધ્યાન ખેંચવામાં આવે તો પોતાની જૂનો સમજવાની તેમજ સમજાવવાની તક ત્રણેક વિદ્યાર્થીને ગળશે અને તેથી અને વિશેષ લાભ થશે શિક્ષકો જો ઘણી જૂનો કાઢે ને જાણું લખાણ લાલ સાહી કે પેન્સિલના સુધારાથી ભરી દે તો વિદ્યાર્થી નિરૂત્સાહી બની ને એકે જુદ તરફ લક્ષ ન આપે જોયો ભય રહે છે. આથી વ્યાકરણ, ભોળી, વિશમગિહો, ખોટા શબ્દો, કાળના ખોટા પ્રયોગો, વગેરે માટે gr., sp., p., w., w., w. t. જેવી ટૂંકી સંજાઓ પસંદ કરી વિદ્યાર્થીઓને તેની સમજ આપવી ને તેમનું લખાણ સુધારતી વખતે તેનો ઉપયોગ કરવો.

બીજા આવાડિયે લેખનકામના તાસ વખતે આગલું લેખનકામ સુધારીને શિક્ષક વિદ્યાર્થીઓને તે વહેંચી આપવું જ જોઈએ. આ કામ શિક્ષકે ચડવા દેવું ન જોઈએ. એમાં જો શિક્ષક અનિયમિત અને તો વિદ્યાર્થીને ઘણું તુકસાન થવા સંભવ છે. આમ શિક્ષકે તપાસેલું લખાણ પાછું મળ્યા પછી, તેમાં જતાવનામાં આવેલી જૂનો સમજવાનો તેમજ સુધારવાનો પ્રયત્ન ત્રણેક વિદ્યાર્થી જોડણી-અર્થ-ક્રાંતિનો ઉપયોગ કરી શકશે; તેમજ પોતાની મુશ્કેલીઓનો ઉકેલ કાઢવાને શિક્ષકની મદદ પણ લઈ શકશે. વિદ્યાર્થીઓ જ્યારે પેતાની જૂનો સુધારતા હોય ત્યારે શિક્ષકે વર્ગમાં ફરીને બધા વિદ્યાર્થીઓ સમજાવવા ને ખરી રીતે જૂનો સુધારે છે તેની તકેદારી રાખવી પડશે. કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ જૂનો સમજવા-સુધારવાનો પ્રમાણિક પ્રયત્ન નહીં કરે; કેટલાક જૂનો સુધારતાં નવી જૂનો કરશે. આના આજસુ કે નજાળા વિદ્યાર્થીઓ ઉપર શિક્ષકે ખાસ નજર રાખવી પડશે.

ટૂંકમાં લેખનકામ માટેના જે ચાલુ તાસમાના પહેલા તાસનો અડધો ભાગ તો જૂના લખાણમાંની જૂનો સુધારવામાં ગાળવો જોઈએ. એ સમય શિક્ષક માટે આસગનો સમય નથી; પરંતુ ત્રણેક વિદ્યાર્થીને વ્યક્તિગત સમજૂતી આપવાનો-મદદ કરવાનો-વર્ગમાં ફરતા ગહેવાનો છે. બીજા અડધા ભાગમાં નવા વિષયના વિદ્યાર્થીએ જોડેલા મુદ્દાઓ તપાસીને, જરૂર પડે તો થોડીક ચર્ચા કરીને નવી સૂચનાઓ આપ્યા શાદ પોતાનું લખાણ શરૂ કરવાને શિક્ષક તેમને પરવાનગી આપે. લેખનકામના બીજા તાસમાં વિદ્યાર્થી નવા વિષયનું આલેખન પૂરું કરે અને તે ફરીની તપાસી જોઈને શિક્ષકને સુપરત કરે.

આખી શાળામાં થતા લેખનકામ ઉપર નજર રાખવાની ફરજ મુખ્યશિક્ષકની છે. એ કામ યોજના પ્રમાણે ને નિયમિતરીતે ચાલે છે કે નહીં. શિક્ષક તપાસણીનું કામ મુકર કરેલા ધોરણે કરે છે કે નહીં, વિદ્યાર્થીઓ તેમને બનાવવામાં આવેલી જૂનો જરાજર સુધારે છે કે નહીં, વિષયોની પસંદગી અનુકૂળ હોય છે કે નહીં, આ અને આવી બધી બાબોથી માહિનગાર રહેવાને તેણે દર અડધાડિયે નહીં તો પચવાડિયે દરેક વર્ગના લેખનકામ ઉપર નજર નાખી, શિક્ષકને યોગ્ય સૂચના આપના રહેવું જોઈએ. નિબંધ, પત્ર, વગેરેની અમુક સંખ્યા પૂરી કરવાને જદેસે વિદ્યાર્થીઓને લામલગી ચાલે એવી રીતે આ પ્રવૃત્તિને આગળ ધપાવવા માટે તેણે પોતાના શિક્ષકોને વ્યક્તિગત કે સમૂહમાં યોગ્ય માર્ગદર્શન કરાવવું જોઈએ.

જો દરેક વર્ગનું અંગ્રેજી શિક્ષણ એક જ વ્યક્તિને સોંપવામાં આવે, જો આખી શાળાના અંગ્રેજી લેખનકામની યોજના પહેલેથી તૈયાર કરવામાં આવે, ને તેમ કરતાં કમિકતાને સિદ્ધાંત તેમજ વિદ્યાર્થીઓની લક્ષમાં રાખવામાં આવે, તો ખતીસો શિક્ષક લેખનકામનું ધોરણ ઉચું કરી શકશે અને સાતસાતવર્ષના સતત અભ્યાસ પછી પણ વિદ્યાર્થીઓ શુદ્ધ, સ્પષ્ટ લખાણ કરવાને અસમર્થ હોય છે એવી વાતબી ફરિયાદને પછી સ્થાન નહીં રહે.

એક ગૃહપતિની કાયરીમાંથી

તા. ૧-૨-૭૯

રાત્રે પથારીમાં પિશાબ કરી દેનાર ત્ર. ને ખાસ પાસે સુવાડવો, સૂતી વેળા અને મધરાત પછી-એમ બે તાર પિશાબ કરવા ઉદ્ઘાડવાની કાળજી લેવી. આ વેળા સ્થૂળ ઉપચાર થયો. શારીરિક સ્થિતિ દૃઢિયાં વાળીને સૂતાની કે ચતા સૂતાની આદત છે તે પણ આ માટે યોગ્ય ધણે અંશે જવાબદાર હશે. તે બચતરત તો છે જ. આ કારણ તો સર્વાંશે તેની આ ક્રિયાત્મક નબળાઈ (functional weakness) માટે કારણભૂત નહિ હોય ના ? આ મૂળ કારણને ઉકેરે તેના તાત્કાલિક સંયોગોને લીધે પિશાબ થઈ જતો હોય એમ પણ સંભવે.

આ ભરો ખાસ ચીવટથી અવલોકન કરવું. પ્રત્યેક કાર્યચરણની નોંધ કરતાં રહેવું.

*

*

*

આજે સવારે ત્ર.એ નવાં સિવાઈને આરેલાં કપડાં પહેર્યાં, પહેરીને ભપકાભેર ચાલી ગયું. તેને પોતાને લાગ્યું કે પોતાનું વ્યક્તિત્વ કાંઈ ચૂકી ગયું છે. પોતે કેવો લાગે છે એવો પ્રશ્ન એમને બેચેન વાર પૂછી ગયો. રોજના ત્ર. કરતાં મને તેનામાં કાંઈ નવી રોજની લાગી. અરીસામાં બેચેન વાર તેણે જોયું. નાક શેડાથી ભરેલું હતું, થોડા બહાર પણ લગડતા હતા; તેની તેને પડી ન હતી. નવા વેશે પહોંચેલા દમાગમાં તેનું દિલ હતું... સુંદર દેખાવાની વૃત્તિ ! આ વૃત્તિ તેની દળાઈ છે. આથી તેને જાણે સુંદર દેખાવામાં ય રસ જ ન હોય એમ તેના રોજિંદા જોખરાપણાથી આપણને લાગે... આજે જ પોતામાં સુંદર દેખાવા જેવું કાંઈક છે એમ જોયું નવા પોશાકથી મનમાં જાગી આવ્યું લાગ્યું. મેં નાક ગંદુ છે એ વિશે ધ્યાન ન ખેંચ્યું. "સરસ લાગે છે" માત્ર આશ્ચર્ય ક્યન તેને યસ લાગ્યું.

મને લાગે છે કે પોતે કેવો લાગે છે એ સ્વતઃ જોતાં જોતાં તેનું ધ્યાન તેના આ જોખરાપણા તરફ સહેજે જશે ત્યારે આ પ્રશ્ન એનો પોતાનો જનશે. ધ્યાન તો રોજ રોજ આ બાબતે ખેંચ્યું જ છે ના ? એ માટે કેટલી ટોંક ટોંક સહી છે ! તેનું ધ્યાન સાહજિકપણે ખેંચાય તેનું કાંઈક એ રહેવા જ ક્યાં દીધું છે. તેનું ગંદાપણ એ પરાયો વિષય બનતો તેણે જોયો છે. તેની પોતાની જાતમાં રસ જોતો ચલાવણું જ રહેવા નથી દીધું !

તા. ૩-૨-૭૯

'હરિ ભજ તું હરિ હરિ' આવાં ભજનોમાં ભરેલો ભારોભાર ઉપદેશ આ ઉમ્મરને સ્પર્શ કરે ખરો ? સ્પર્શ કેમ થાય ? આવાં ભજન ગાતાં હોય છે ત્યારે કદિ જાનારનો કંડ, હલક કે સ્વરોની ગિહારા કેટલાક સંગીતના જીવજાતોને ખેંચે ખરો. પણ ભજનનું વસ્તુ જીવન સાથે મેળ ખાતું નથી એ શે કોઈ જાણે ? આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિ છોડીને હરિનું ચરણ શોધવાની શીખ દેતો કવિ જાનવીના વારતવિક જીવનને ઉવેખીને જાણે વાત ન કરતો હોય એમ લાગે છે.

ભજનો, પ્રાર્થનાઓ માત્ર 'હરિ'ને જ સંજોગીને શા માટે ? પ્રાર્થનામાં જીવનનું દર્શન હોય, સમાજ જીવનનું સ્વરૂપ હોય, સમાજનું ચિત્ર હોય, જનકલ્યાણની ભાવના હોય, આ ભાવનાને ચૂર્ણ કરવા માટે જાનવી પ્રપતોને પ્રેરક એવા આદેશ હોય. પ્રાર્થનામાં સજીવતા હોય, જીવન સાથેનો સુમેળ હોય.

૪-૨-૭૯

હવા અને સારવારના આપણા પ્યાશે પણ ચોક્કસાઈ માગે છે. પથ્યાપથ્યની બાબતમાં પણ તેનું જ વિચારી લેવું જોઈએ. માંદાને રોજ પરત્વે કેવું પથ્ય ખાનપાન આપવું તે વિચારીને ચોક્કસ કરી લેવું જોઈએ.

એક જ લાકડીએ ગધાને હાંકી ન શકાય. નિસર્ગોપચાર પણ ઊંટવેદું બને જો તેની પાછળ ગાનસલાસીય વિચાર ન હોય. આપણા અંગત ખ્યાલોને એક બાનુએ મૂકીને વ્યક્તિપરતે ધોરણ વિચારી અમલ કરવાનું રાખવું જોઈએ. શારીરિક અને ગાનસિક રિયલિટી નજરે દવા સારવાર કે પદ્યાપદ્યની વિચારણા ન હોય તો ઊંટવેદું આલે છે એમ કહેવાય.

૫-૨-૩૯

‘વાંચવાનો સમય નથી ગળતો’ એમ કહેનાર ગ્રાંત જહાનું જ કાકતો હોય છે. ગપ્પાં મારવામાં, આળસમાં આળોટવામાં કે વિચાર વગર ખેસી રહેવામાં તે કેટલાય કલાકો જગાડતો હોય છે. આ જાતની ટેવ જ પડી ગઈ હોય છે. અને તે એટલી સ્વાભાવિક થઈ ગઈ હોય છે, કે તેને એ આસોચવાસ લેવા સરખું મદજા લાગતું હોય છે. ‘સમય નથી’ એમ કહી દેનાર પોતાના અંતરને પ્રમાણિકપણે પૂછે, ખરેખર તો તે કેટલાયે કલાકો વેડફે છે ! આ જીવનનો કીમતી કાળ નિષ્ક્રિય રહીને ગાળનાં આંચકો આવવો જોઈએ. જે માણસ જીવી જાય છે તે પોતાના જીવતરનો મદામુદો કાળ ખોવા તૈયાર નથી હોતો. જીવનની પ્રત્યેક પળનો ઉપયોગ તે જાણે છે.

આપણે છાત્રાલયમાં કિશોરોના જીવન ઘાતરનો ઘરો તો કરીએ છીએ પણ જીવતરની અણુમોલ પળોનો આ અપવ્યય થનો અટકાવવા શું કર્યું છે ?

૬-૨-૩૯

મેદાનમાં વિદ્યાર્થીઓ રમે છે. રમત શિક્ષક રમન રમાડે છે-રમાડે છે એટલે વિદ્યાર્થીઓ રમે છે; ને શિક્ષકો તેની દેખરેખ રાખે છે ! નિયમનો ભંગ થતાં વચ્ચે પડે છે આમ કેમ થયું તેનો વિચાર તે નથી કરતો. તેના પર રમતની માત્ર રચૂળ છાપ જ પડે છે. રમતના આત્મામાં તે નથી પ્રવેશતો. રમતમાં વિદ્યાર્થીગનનાં થતાં દર્શન તેને નથી રપડીનાં. સમાજ, રાજા, ઘરની સારીનરસી છાપનું પ્રતિબિંબ વિદ્યાર્થી રમતમાં સ્વાભાવિકપણે પાડતો હોય છે તે વાત શિક્ષકને નથી દેખાતી. એ તો રમતના નિયમેનું રચૂળ પાલન કરાવે છે અને તેના ભંગની સજા કરે છે. આવો જ અંધાધો ગૃહપતિ વિદ્યાર્થીની દરેક હીક્રયાત્ર માટે સેવતો હોય છે. તે માત્ર રચૂળ દેખે છે. મુક્તમનું દર્શન તેને નથી, આમ કેમ ? શિક્ષકગૃહપતિ આંખે પારા બાંધી ફરવાની ટેવ રાખે છે માટે !

લય

તમારી શાળામાં ખાસ ઉપયોગી

રમતોના નિયમો : દોડ, કૂદકા, ટ્રેક જેવી વ્યક્તિગત રમતો તથા હુલુલુ, ખોખો, હાંકડી તેમ જ વોલીબોલ, ફૂટબોલ, હોકી જેવી રમતોના નિયમો. કિ. રૂ. ૧-૦-૦ + ૦-૬-૦ ટ. ખર્ચ.

સા હી ર મ તો : હજારો બાળકોને રમી શકો તેટલી સંખ્યાબંધ રમતો. કિ. રૂ. ૧-૦-૦ + ૦-૨-૦ ટ. ખર્ચ

સં ઘ વ્યા યા મ : હજારો બાળકોને વાંસ, વોન્ડ, ડંબેલ્સ, કેલ્સેનિક્સ વગેરે કરાવવામાં સદાયમૂત. ૧૫૦

ઉપરાંત આકૃતિઓ. કિ. રૂ. ૧-૨-૦ + ૦-૨-૦ ટ. ખર્ચ.

આ ઉપરાંત પ્રેરક વ્યાખ્યાનગાળા, અંબુભાર્જના પત્રો, લાકડી, લાકડી, વગેરેનાં પુસ્તકો.

સુચીપત્ર મંગાવો:

ગૂજરાત વ્યાયામ પ્રચારક મંડળ

પો. કરાડી, જિ. સુરત

શાળાઓમાં નૃત્યો

નૃત્યુચારી માસના “નૃતનશિક્ષણ” ના ચર્ચાવિભાગમાં ભાઈ પિપાસુએ “શાળા અને નૃત્ય” એ શિર્ષક નીચે જે ચર્ચા અને તે અંગેના મુદ્દાઓ મૂક્યા છે તેની પાછળ નૃત્યકળા વિશેની તેમની સ્વયં સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે. તે કળા પરત્વેની તેમની અંધિઓનું દર્શન યાચ છે. જનવાગ્મેગ છે કે તેમણે નૃત્યના વિકૃત પ્રકારો જોયા હોય તેમણે એ વિકૃત કળાનાં અનિષ્ટ પરિણામો પણ જોયાં હોય, પરંતુ તેથી કંઈ ખુદ નૃત્યકળા તિરસ્કારને પાત્ર નથી-ત્યાજ્ય નથી. આવેશના જોશમાં નૃત્યકળા પર આવા આક્ષેપો ભાઈ પિપાસુ મૂકે એ સામે મારો પૂરતો વિરોધ છે.

આપણી આજની શાળાઓમાં આવી રહેલા નૃત્યોનું મૂળ શાળાના ઉત્સવને સમૃદ્ધ કરવામાં છે.

દુનિયાના દરેક દેશે પોતાની સંસ્કૃતિને જાળવી રાખવા માટે પોતાની સંસ્કૃતિને અમરત્વ આપવા માટેનાં ધણીયે સાધનો ધર્યાં છે-શિક્ષાલેખો, પુસ્તકો, શિક્ષક, વગેરે, તેમાં ઉત્સવો પણ એક સાધન છે. દેશદેશની સંસ્કૃતિનું દર્શન તેમના ઉત્સવો પરથી પણ થાય છે, ત્યારે ઉત્સવ વિશે તો એક સ્વતંત્ર નિબંધ લખી શકાય તેમ છે. છતાં સંક્ષેપમાં ઉત્સવ એટલે માનસિક ઉદ્દાસ; પોતાનાં સર્વ દુઃખો, વેરભાવ, અસપેક્ષતાની અધિકૃત અંધિઓનો ત્યાગ કરી સલાહસંપ અને પ્રેમપૂર્વકનો ભ્રાતૃભાવ કેળવવાની તક; એનું નામ તે ઉત્સવ-મનમેળો અને શુભ પ્રસંગ. ગઈ કાલના આપણા શુભ પ્રસંગો તરફ નજર કરો-તમને બાપજી-ઉપદેશો, ખાનું, જુગાર અને એવા કેટલાંયે દૃષ્યો નજરે આડશે. ત્યારે એવી જગ્યાએ સંગીત, નૃત્યો અને એવી બીજી લલિત કળાઓ સ્થાન શ્યે તેમાં શો વાંધો હોઈ શકે ? શા માટે વિરોધ હોઈ શકે ? ઉત્સવની સમૃદ્ધિ ગઈ કાલની પ્રણાલીમાં છે કે આજની ? જેટલા આપણા ઉત્સવો સાત્ત્વિક રહેશે તેટલી જ આપણી સંસ્કૃતિ સાત્ત્વિક રહેશે. સંસ્કૃતિ ઉપર તો વ્યક્તિ, સમાજ અને દેશની ઉન્નતિનો આધાર છે. હું તો માનું છું કે દરેક શાળા, દરેક સમાજ પોતાના ઉત્સવોને સમૃદ્ધ બનાવવા આવી કળાઓનો આશ્રય લે.

આજે આપણા દેશમાં સહશિક્ષણના પ્રયોગો ચાલે છે, એ આપણો સમાજ વિકાસને પંચે છે એની ઝાંખી કરાવે છે. મનુષ્ય માત્ર વિકાસશીલ છે અને તેથી તે પોતાનો વિકાસ સાધવા માટે એકબીજાની નજીક આવે જ છે, ત્યારે આપણા આ સહશિક્ષણના પ્રયોગને સરળ બનાવવા માટે સમાજના સ્ત્રીપુરુષોએ એકબીજાની નજીક આવવું જોઈશે. તેમના વચ્ચેનું આજે પ્રવર્તી રહેલું અંતર દૂર કરવું જોઈશે, તેમનાં વચ્ચેની અસમાનતા ઠીક દેવી પડશે. એ બધું કરવા માટે અને નૃત્યકળાની શક્તિ પર વિશ્વાસ એસે છે.

આજની આપણી કેળવણીના આદર્શ, જાળક પોતાના સ્વાભાવિક, શારીરિક અને માનસિક વિકાસ સાધી પોતાના સમાજનો એક આદર્શ સભ્ય બને એ છે. આ આદર્શ સર્વમાન્ય છે અને પ્રશંસનીય છે. આ આદર્શને પહોંચી વળવાના માર્ગને સરળ બનાવવા માટે બીજા માર્ગોની પેઠે નૃત્ય પણ સંપૂર્ણ વિશ્વાસ કરવા લાયક છે. મહાન કેળવણીકારો, પ્લેટો અને મોન્ટેસોરીના લખાણોના અર્થમાં આ વસ્તુ મંજૂર થઈ ચૂકેલી છે. નૃત્ય કરતી વખતે કરવા પડતો શારીરિક શ્રમ, કસતી પડતી બુદ્ધિ, કેળવતી પડતી આંખની કલામક દૃષ્ટિ, અને હૃદયના અવિઘોષોને રજૂ કરવા માટે વેલો પડતો માનસિક શ્રમ એ કેળવણીના આદર્શોના વિકાસ નહિ તો શું છે !

તમે માનતા હો કે બંગાળે ગૂજરાતને નૃત્યકળા બેઠ ધરી છે તો જૂલ ખાગો હો, નૃત્ય એ તો સ્વતંત્ર કળા છે. એના પર કોઈની માધિકી નથી તમાગમા, મારામા, પ્રાણી માત્રમા નૃત્ય ॥ આનિષ્કરિ સમાયેના છે ફક્ત ગાલ રરરપ આપનાના ગાગો દરેકના જુદા છે. આજે બંગાળીઓ તમને નૃત્યકળા પીરસે છે તેથી કઈ ગૂજરાતીઓમા નૃત્યકળા નથી એવું ન માનવું જોઈએ. આખરે એ લોકો પણ તમને આપણા નટવર (શ્રી કૃષ્ણ) ની કળા જ પીરસે છે. તમારી વૃત્તિઓ સુતેની છે ત્યારે એમની વૃત્તિઓ જાગૃત છે. ફરક માત્ર એટલો જ છે આપણી ઊગતી પ્રજાની એ વૃત્તિ જાગૃત થાય તેમા જરાય નિરોધ ન હોઈ શકે અને ન હોવો જોઈએ

હિંદના મહાન કેળવણીકારનો અભિપ્રાય પણ એવો છે કે નૃત્ય એ શિક્ષણશાસ્ત્રની કસોટીએ ચડેલી કળા છે આ કળાને સહશિક્ષણના ક્ષેત્રમા રચાન આપવા પાછળ સરચાના આત્મિક અથવા કાર્યગ્રાહકોનો અગત સ્વાર્થ નથી એમ હું માનુ છું અને એવો આરોપ મૂકવો તે એ ક્ષેત્રમા કામ કરનારા લોકોમા માટે અપમાનજનક કહેવાય.

કોઈ પણ પ્રજામા જો કઈ સારી વસ્તુ હોય તો તેને આવકાર આપવામા શો વાધો હોઈ શકે ? દરેક પ્રજા ચરસપરસ એક બીજા ની વિચિત્રતાઓનો રચાન આપે છે ત્યારે તો વિકાસ સાધી શકે છે. ગૂજરાતે નૃત્યકળાને વધારી આ પોતામા રહેલી કળાને સિદ્ધ રરરપ આપવા માટે પ્રયત્નો કરે તેમા શો વાધો હોઈ શકે ? શા માટે નિરોધ હોવો જોઈએ ?

નૃત્યની તાકાત*તો હમેશા સમાજની ઉત્થાનિ કરવામા રહેલી છે, સમાજની સમૃદ્ધિ વધારવામા રહેલી છે, પરંતુ તેનો દુરુપયોગ થાય, તેની વિકૃતિઓ ઉત્પન્ન થાય તેથી કઈ નૃત્યકળા નિશે ખોટા વિચારો બાધવા ન જોઈએ-આધુનિક પ્રથિઓ બાધી ન જોઈએ. એ તો એનો વહેવાર બંધાવ ન થાય તેનું પરિણામ હોય છે. હ ત. આપણે જોઈએ છીએ કે ધણુએ ખાદીધારીઓ ઢોંગી હોય છે અસત્ય બોલે છે, ધણુએ લોકો પ્રતિષ્ઠાની ખાતર ખાદી પહેરે છે, સમાજમા આગળ આવવા માટે પહેરે છે પરંતુ તેથી કઈ ખાદી અનિષ્ઠ છે અથવા ત્યજ્ય છે એવો આપણે સ્વીકાર નહિ કરીએ

આજ ॥ વિકૃત નૃત્યો સામે મારો પૂરનો વિરોધ છે. એના નૃત્યો મિલકુલ સન્માનવા ન જોઈએ, પરંતુ તેથી નૃત્યકળા બંધાવ છે એમ પણ માની ન લેવું જોઈએ કઈપણ પ્રકારની વિકૃતિ એટલે કે ઇતિહાસની, પુરાણની કે સ્મૃતિની વિકૃતિનું પ્રદર્શન કરવામા હું માનતો નથી એ સામે મારો પૂરનો વિરોધ છે અને સાચો નૃત્યકાર માને થયું નહિ ઇતિહાસ કે પુરાણોને પ્રજા સમક્ષ નથી રીતે મૂકવાનું કાર્ય ઈજ્ઞાપુત્રીકાર કરતા નૃત્યકાર જહુજ સરસ રીતે મૂકી શકે, અને એ કાર્ય સફળતા રીતે કરી શકે એમ હું માનું છું

ગૂજરાત કોઈ પણ કળાનું અધ અનુકરણ કરે, અથવા સમન્થા વગર નકલ કરે તેનો હું વિરોધ કરું પરંતુ જો તેને સગજને અપનાવવામા આવે તો તેનો વાધો જોતો નથી મહારાષ્ટ્રમા વ્યાયમ છે અને ગૂજરાતમા નથી ? અથવા ગૂજરાતીઓ કળાના પુખ્તરી છે અને મહારાષ્ટ્રીઓ નથી ? બન્નેની સમાજમા આરક્ષકતા છે અને તે દરેક દૃષ્ટિએ મન્ને એકબીજામા વણાયેલી છે નૃત્ય અને સંગીત સાથેની લનિત કસરત છે જે માણસના હૃદયો રપશે છે

મને સહશિક્ષણ આપતી શાળાઓના ગરવાઓ જોવાની તક સાપડી નથી પરંતુ જો તેમા જાતિય વિકૃતિ પોવાની હોય તો જરૂર ને ત્યાજ્ય છે એવી વિકૃતિનો મિનકુલ ન નમાવવી જોઈએ. બાકી નૃત્ય શાસ્ત્રથી નિર્દોષ માનસ બગડે છે અથવા નૃત્યથી નિર્દોષ માનસમા સડો પેસે છે એવી માન્યતા યોગ્ય નથી. હું એમા માનતો પણ નથી

સમાચારસંગ્રહ

— માર્ચ માસની રોજનીશી —

તા. ૧—મુંબઈ—શ્રી. સંતજીએ વ. મા. વ્યાખ્યાનમાળા અંગે શ્રી. 'દલપતરામ' વિરો વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું.

સ્ત્રીપા શુરુકલમાં રવામી અલયદેવજીને પ્રમુખપદે રાષ્ટ્રશિક્ષા સંમેલન યથું હતું. તેમાં નરવરલાલ વીમાવાળા, રમેશ્વરરામ, વિરેરેએ બોધક પ્રવચનો કર્યાં હતાં. રાત્રે જાજવારીઓના વ્યાયામના પ્રયોગો થયા હતા.

અંધેરી આર. એચ. વાઙક ઈન્ડસ્ટ્રિયલ સ્કૂલનો પાંચમો વાર્ષિક સમારંભ શ્રી. ખેરના પ્રમુખપદે જાળવવામાં આવ્યો. તેમણે પોતાનાં પ્રવચનમાં જાણીતાં કે દેશનું ક્ષીમતીમાં ક્ષીમતી ધન બાળકો છે. પણ એમને અવળી કેળવણી આપી એ સંપત્તિનો આપણે નાશ કરી રહ્યા છીએ. જે કેળવણીથી વિદ્યાર્થીની સર્વેક શક્તિ ખીલે, તેમનામાં રાષ્ટ્રપ્રેમ, ભાષાપ્રેમ અને સ્વમાનની ભાવના તેમજ સેવાવૃત્તિ ખીલે એ કેળવણી સાચી કેળવણી લેખાય.

તા. ૨—અમદાવાદ લો કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ મુંબઈ વિદ્યાર્થીઓના વાર્ષિક આન્સેસર શ્રી. મસાણીએ બાષણ કરતાં વિદ્યાર્થીઓને આવતા ભય સામે સાંપતાં પગલાં લઈ પ્રત્નને સાંત્વન આપવા જણાવ્યું હતું. શિસ્તબદ્ધ છવનથી જ કેળવણી શોભી શકે. જવાબદારી ન સમજનારા મુલકોએ કેળવણી પાછળ લીધેલો કામ વ્યર્થ ગયેલો જ મણાય.

અમદાવાદ (શાહપુર) : જાણીતા પત્રકાર શ્રી. ચીમનલાલ મોલીએ 'સુવકોનું કર્તવ્ય' એ વિરો બાષણ આપ્યું હતું.

અંધેરી : ભારતીય વિદ્યાભવન તરફથી શ્રી. હર્ગોચર કેવળરામ શાસ્ત્રીએ 'ઉપનિષદો અને ભાગવતનાં સિદ્ધાંતો' પર વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું.

મુંબઈ : પી. ઈ. એનના હિંદ વિભાગના આશ્રયે પ્રો. એમ. ડી. આલ્ટેકરના પ્રમુખપદે ડો. જે. કે. મજુ-દારે 'રામમોહનરાય અને હિંદની પુનઃજનૂતિ' એ વિષય પર બાષણ આપ્યું હતું.

તા. ૩—નૂતન બાલશિક્ષણ સંધના કાર્યકર્તાઓની એક સભા બાલસંકુલ મંદિરમાં સંધના પ્રમુખ શ્રી. સરલાદેવી અંબાલાલ સારાભાઈના પ્રમુખપદે મળી હતી; જે વખતે હાલના તબક્કે સંધનું કર્તવ્ય શું હોઈ શકે તેની ચર્ચા થઈ હતી.

તા. ૪—મુંબઈ : શ્રી. સંતજીએ મુંબઈ વિદ્યાર્થીઓનાં મકાનમાં વ. મા. વ્યાખ્યાનમાળા અંગે 'અર્વાચીન ગૂજરાતી કવિતા' પર વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું.

તા. ૫—મુંબઈ : શ્રી. સંતજીએ મુંબઈ વિદ્યાર્થીઓનાં મકાનમાં વ. મા. વ્યાખ્યાનમાળા અંગે 'અર્વાચીન ગૂજરાતી ગદ્ય' પર વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું.

તા. ૭—સુરત : મુનિ. સ્કૂલબોર્ડ તરફથી રમતગમતો, સાધિયા, ભરતચંચણની હરિકાઈમાં વિજયી થનાર શાળાઓને ૫૫ અને પ્રમાણપત્રો આપવાનો મેળાવડો માછ મહેસુલીપ્રધાન શ્રી. મોરારજીભાઈના પ્રમુખપદે યોજાયો હતો. બોર્ડના પ્રમુખ શ્રી. ચન્દ્રવદન શાહે તેમજ પ્રમુખશ્રીએ પ્રાર્થના પ્રવચનો કર્યાં હતાં.

હિંદે આજે 'ચીન-હિન'ની જાળવણી કરી હતી. એમ ધારવામાં આવે છે કે રૂપિયા ૧૨ લાખથી વધુ રકમ મેંડમ ચાંચ કાઈ રોકને મોકલવામાં આવશે. મુંબઈના ગવર્નરે રૂપિયા ૧૦૦૦ નો ફાલો આપ્યો છે.

તા. ૮—આણંદ : સરદારશ્રીના શુભ હસ્તે રોક મનમુખલાલ છગનલાલ ખેતીશાળાની ઉદ્ઘાટન વિધિ થઈ હતી. તેમણે ટ્રસ્ટીઓની મુંદર સખાવત અને મુંબઈ સરકારની સહાયનો ઉલ્લેખ કરી આશા પ્રદર્શિત કરી હતી કે આ સંસ્થા ખેડૂતને નહું દ્રષ્ટિબિંદુ આપીને તેનાં સામાન્ય કામમાં વૈજ્ઞાનિક રીતો શીખવીને ગૂજરાતની સેવા કરશે.

તા. ૯—રાવલપીંડી : શ્રી. ખલીક ગ્રામનના પ્રમુખપદે પંજબ મુસ્લીમ વિદ્યાર્થીમંડળની બીજી વાર્ષિક બેઠક મળી હતી.

મુંબઈ : મુંબઈ સાંતિસેના તરફથી કોમી એલલાસ વધારવાની હિલચાલ અંગે પ્રો. પી. જી. રાવના પ્રમુખપદે સભા બોલાવવામાં આવી હતી.

તા. ૧૨—અમદાવાદ : રોક શ્રી બીખાભાઈ જવાબાઈ વિદ્યાર્થીશ્રુદ અને સ્વ. મનનભાઈ ચતુરભાઈ પ્રસ્તાવિત મકાનોની ખાતમુહૂર્ત ક્રિયા સરદારશ્રીએ કરી હતી. અને તે પ્રસંગેએ પ્રેરક તથા બોધક પ્રવચનો કર્યાં હતાં.

મુળઈ બ્યેવેરની વોજમા પ્રો આર એમ લાગવતે 'Victory of death unveiled by science' ના વિષય પર ભારણ આપ્યું હતું

તા ૧૩—વડોદરા ફરિયાસન મંચેજના લોકપ્રિય પ્રિન્સિપલ શ્રી જી એલ મહાનનીએ શ્રી ગોવિંદરાવ મહારાજ મનનની શાળામાં 'કેળવણી અને લોકતાસન વા' એ વિષય પર આપેલા પોતાના ભાષણમાં દેશભાષી મેકારી કે નિરંજનનો નાગ કળા તથા કોમી ઐક્ય રચાણી એક રાષ્ટ્ર તરીકે પ્રતિષ્ઠિત કરવા કહ્યું હતું તેમણે જણાવ્યું હતું કે ગયા બવાને શિક્ષણ, જ્ઞાન, સ્વાતંત્ર્ય અને રોગી મળી શકે ત્યાં જ ખરી રહેવાની છે

તા ૧૪—યુ નિંદી સગ મુલતાન અહમના પ્રમુખપદે સર્વ ધર્મ પરિવર્ત મળી હતી તેમાં ઐક્ય સંબંધી મનનીય વિચારો દર્શાવવામાં આવ્યા હતા

તા ૧૫—અમદાવાદ સરદારશ્રીએ 'હાલની પરિસ્થિતિ' બંને પ્રવચન કર્યું હતું

સિદ્ધાંત કવિ શ્રી રામચૂરાના પ્રમુખપદે પુસ્તકાલય પરિષદ મળી હતી

તા. ૧૬—મરેડી ભારતીય વિદ્યાભવનના આશ્રયે ડૉ એચ ડી પુસાવકર 'મિથુની સંસ્કૃતિ' નો વિષય પર બહેર ભારણ આપ્યું હતું

તા ૧૭—મમસ્ત ચીનમાં 'હિન્દ - ચીન' ઉદ્ભવથી હોતો ચીની અખબારોએ હિન્દ વિશે ખાસ રેખા અને વધારાઓ પ્રસિદ્ધ કર્યા હતા જેમાં ભુદ્ધનો ઉપદેશ ચીન અને હિન્દ બ્રહ્મચર્યાની સરસીતિની એકતા તેમજ મૈત્રી વિશે પ્રધાનપણે ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો હતો

તા ૧૮—મુળઈ ગુજરાતી હિંદુ શ્રી મડળના આસરા હેઠળ ડૉ કેપ્ટન વજીરદારે 'હવાઈ હુમના વખતે સાવચેતી' એ વિષય પર વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું

તા ૧૯—ગાંધીજી શ્રી ઇન્ડુવાલ માસિકના પ્રમુખપદે વિદ્યાર્થી સંમેલન ભરવામાં આવ્યું હતું

તા ૨૦—વડોદરા મુળઈની કોમર્સ કોલેજના પ્રિન્સિપલ શ્રી ગુરુમુખસિંહના પ્રમુખપદે વડોદરા રાજેશ્વર વિદ્યાર્થીઓની પરિષદ ભરાઈ હતી

અખામા શ્રીમતી હસા મહેતાએ મહિલા કાર્યકર તાલીમ વર્ગ ખુલ્લો મૂક્યો તેમણે જણાવ્યું કે જે દેશમાં સામાજિક એવાનુ કાર્ય પદ્ધતિસર ચાલે છે ત્યાં શિક્ષકની માફક જ કાર્યકરોને પણ તાલીમ આપવાની જરૂરિયાતનો સ્વીકાર થયો છે અખિન હિંદ મહિલા પરિષદે આ કેપ બોલીને પોતાની ચરાકવગીમાં એક પીછાનો વધારો કર્યો છે

તા ૨૧—મુળઈ રરિયો મથકેથી શ્રી નરનારાય સીમાવાળાએ પ્રાચીન સુરતની મહાદુર વ્યખિ શ્રી અરદેશર કાપવાન વિશે પ્રવચન કર્યું હતું

પૂના એવ ઇન્ડિયા મેન્યુફેક્ચરીંગ કોન્ફરન્સની બેઠક ટિળક સમારક મંદિરમાં મળી હતી રવાગત પ્રમુખ શ્રી જી વી પુગાણેકે ભાષણ કરતા જણાવ્યું કે પ્રાંતોમાં ગણીય સરનાર હોય તો નવા ઉદ્યોગોને ઉત્તેજન મળે અને જુનાઓની હાલત સુધરે વધુમાં તેમણે રફરફની હિંદ પદ્યગમણીના શુભ પરિણામો મેળવવાની આશા વ્યક્ત કરી છે

તા. ૨૨—અમદાવાદ નાગજી ભુધર પુસ્તકાલયની ઉદ્ઘાટન વિધિ શ્રી ગણેશ વાસુદેવ માવજકના હસ્તે થઈ પુસ્તકાલય મડળના પ્રમુખ શ્રી સરવાદેવીએ એ પ્રસંગે પ્રમુખસ્થાન લીધું હતું

મુળઈ શ્રી બાળાસાહેબ ખેરે બોમ્બે છુલિયન એક્સચેન્જના હોનમા નવજીવન સંઘના વાર્ષિક સમેલન સમગ્ર જનતાને આમંત્રણોને આપનારી, પોતાનું અને પોતાના રાષ્ટ્રનું હલુ કરવા તેમજ ગૌરવ વધારવા હાકલ કરી હતી

તા. ૨૩—અમદાવાદ ચરનાત વિનય મંદિર વિદ્યાર્થી મડળના આસરા હેઠળ નવા વાડજમાં શ્રી નર્મદાસકર ગણપતરામ કાકરે 'ભગવાન રામચન્દ્રજીનું જીવન' એ વિષય ઉપર કીર્તન કર્યું હતું

તા. ૨૪—ટિળક મંદિરમાં મહારાષ્ટ્ર રાજકીય ચગિવ મળી હતી પ્રમુખસ્થાને શ્રી એમ આર જયકર બિરાજ્યા હતા

શાળાસમાચાર

નરિયાદ જયકારબહેન મફતવાલ કન્યા વિદ્યાલયની ઉદ્ઘાટનવિધિ સરદારશ્રીના હસ્તે થઈ હતી.

તા ૭મીએ શ્રી બના ન્યુ ઈંગ્લિશ સ્કૂલે શ્રી નીરેન્દ્રસય જેસાઈના પ્રમુખપદે ગાળાદિન જાળવ્યો હતો.

સુરતની મિશન હાઇસ્કૂલનો ૧૦૨મો સ્થાપના દિન સમારક તા ૭મીએ ડૉ કુવરજી નાયકને પ્રમુખપદે જાળવ્યો હતો તેમણે વિદ્યાર્થીઓને તેમના જીવનમાં બલિદાન, ત્યાગ અને સેવાની ભાવના ઉતારવાની હાકલ કરી હતી.

તા. ૨૮મીએ સર એસ. ડી. સકલાતવાળાએ સર દોશબજ તાતા ઍન્જ્યુએટ રફલ ઓફ સોરથલ વફના સંમેલન વખતે પ્રમુખસ્થાન લીધું હતું અને યુનિવર્સીટીના વાઈસ ચેન્સેલર શ્રી. મસાણીએ વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. મુંબઈની ગોકલદાસ તેજપાળ હાઈસ્કૂલના પ્રિન્સિપલ શ્રી. સગવાનદાસ નાનાભાઈ મરચંદ નિવૃત્ત થતા હોવાથી તેમની જગ્યાએ શ્રી. જ્યોતીન્દ્ર દેસાઈની મે માસથી પ્રિન્સિપલ તરીકે નિમણૂક કરવામાં આવી છે. શ્રી. બી. એમ. કાપડેયા વાઈસ પ્રિન્સિપલ નિમાયા છે.

પરચૂરણ સમાચારો

માર્શલ આંગ-કાઈ-શેકે શાન્તિનિકેતનને રૂ. ૮૦૦૦૦ની ભેટ આપી છે.

મદ્રાસ રાહેરના સિખારીઓ માટે હઘીજટ્ટહ ખોલવા માટે સરકારે કોરપોરેશન માટે રૂ. ૩૫૦૦૦ની લોન મંજૂર કરી છે.

મુંબઈ વિદ્યાપીઠની સેનેટમાં શિક્ષકોના પ્રતિનિધિ તરીકે મુંબઈના સાયન્સ ઈન્સ્ટીટ્યુટના પ્રો. આર. સી. શાહ અને સાંચલીની લિલિંગ્ડન કોલેજના પ્રો. વાટકર ચૂંટાયા છે.

મુંબઈ સરકારે છાપકામ ને કાગળની વધેલી કિંમતને લક્ષમાં લઈ હાઈસ્કૂલના પાઠ્યપુસ્તકોનાં પ્રકાશનો માટે ૨૫ ટકા, મિટ્લ રફલો માટે ૩૩ા ટકા અને પ્રાથમિક રફલોના પ્રકાશન માટે ૪૦ ટકા કિંમત વધારવાની વેપારીઓને ફટ આપી છે.

સૂરત સુધરાઈને પ્રાથમિક કેળવણી અંગે અપાતી સરકારી ઑટમાં કાપ મૂકવાનો સરકારે નિર્ણય કર્યો છે. આથી સુધરાઈ અને સરકાર વચ્ચે અડધો પડથો છે.

બેરા નિહા શાળાઓટં બોરસહ તાલુકાના ૧૩ ગામોમાં ન્યાં શાળામાં હરિજનોને પ્રવેશ મળ્યો નથી. તે શાળાઓને નોટીસો આપી માર્ચની ૩૨મી સુધીમાં શાળામાં હરિજન બાળકોને પ્રવેશ આપવા ફરમાવ્યું છે. તેમ નહિ થાય તો એ ગામની શાળાઓને એપ્રિલની પહેલીથી બંધ કરવામાં આવશે.

રા. જ્યોતીન્દ્ર હ. દેવેને રણુગિતરામ ચંદ્રક મળ્યો છે.

હિંદી સરકારના સરક્ષણ વિભાગે યુનિના તાલીમદળનું લશ્કરીકરણ કરવાનું ઠરાવ્યું છે અને તેને લશ્કરના અકુસ હેલ્ક લેવામાં આવશે. આવી જાહેશત મદ્રાસ યુનિની સેનેટમાં કરવામાં આવી છે.

શિક્ષકમંડળોના સમાચાર

સૂરત નિહા માધ્યમિક હેલ્કવણી પરિષદ : હપલી પરિષદ પારડીની ઉમરીમર હાઈસ્કૂલના યોગાનમાં તા. ૧, ૨ અને ૩ માર્ચના રોજ શ્રી. રંકરપ્રસાદ શુકલના પ્રમુખપદ હેલ્ક મળી હતી. સૂરત હલ્કાની માધ્યમિક શાળાના આચાર્યો, તથા શિક્ષકો હપરાંત હલ્કાની જાહેરના પશ્ચ કેટલાક શિક્ષકો પધાર્યા હતા.

આરંભમાં શ્રી. દયાબજ દેશાઈએ સર્વ શિક્ષકોને સૂરત નિહા માધ્યમિક શિક્ષક સંઘ તરફથી આવકાર આપતાં જણાવ્યું હતું કે સમાજમાં શિક્ષકોનું રયાન નેઈએ તેટલું લેવું નથી. તે વસ્તુરિયતે દૂર કરવાને આવાં સંમેલનો દ્વારા આપણે આપણી જુદીઓ દૂર કરી રાકીએ તથા ચિચારોની આપણેથી ધણું રૂપી રાકીએ.

શ્રી. શુકલે સંધોની જરૂરિયાત અને શિક્ષકોની જવાબદારી જણાવતાં કહ્યું કે લડાઈને લીધે જે લોકો નાસભાગ કરે છે, તેમ ભવિષ્યમાં બાળકો ન કરે અને તેઓ મુશ્કેલીઓનો સામનો કરતાં રીખે, એવાં બનવાં નેઈએ.

વડોદરાના આચાર્ય શ્રી. એન. એન. શાહે ‘સંસ્કૃતનું શિક્ષણ’ એ વિષય પર મનનીય વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. મેટ્રિકના પેપરમાં અંગ્રેજીમાંથી સંસ્કૃત કરવાનો પ્રશ્ન વિદ્યાર્થીઓના મોટા ભાગ ઓડી દે છે; કારણકે પ્રથમ અંગ્રેજી સમજવું હારે પડે છે. અંગ્રેજીને બદલે જુદી જુદી માતૃભાષાઓમાં એ ફરકો આપવો નેઈએ. સંસ્કૃતમાં જન્મતાં સાથે પાસ થઈ રાકાવાથી તેમજ સંસ્કૃત પાઠ્યપુસ્તકમાંના અનુવાદના જ ધણું માર્ક હોવાથી વિદ્યાર્થીઓ અનુવાદ ગોખીને પાસ થઈ જતા હોવાથી સંસ્કૃતનું મહત્વ ધણું ઘટી ગયું છે તે તરફ વડતાએ ધ્યાન ખેંચ્યું હતું.

આચાર્ય શ્રી નીનકક દ્વેએ 'આધુનિક શિક્ષક' પર માર્ગિક વાચણ કર્યું હતું હાલની કેળવણી સળધી તેમણે કહ્યું કે વિદ્યાર્થીકના સ્નાતકો સ્વેચ્છાથી ને વિષયો પસંદ કરે છે, તે પણ પરીક્ષા પૂરતા તૈયાર કરતા હોવાથી પરીક્ષા પછી તે વિષય ઉપર તેમનો ખાસ કાબૂ હોતો નથી.

બીજા દિવસના પ્રમુખ શ્રી સ્નેહરશ્મિએ બાળકોની શારીરિક દરિદ્રતાનું ચિન્ન ખડું કર્યું હતું માળાપોતુ બાળકો પ્રત્યે કેટલું દુર્લક્ષ હોય છે તે સળધી તેઓએ જણાવ્યું કે શહેરમાં એક માણસ રેસના એકાદ ઘોડાને પૂરો ઇતિહાસ નજીવો હોય છે, પરંતુ પોતાનો છોકરો કયા ધોરણમાં છે, તે નજીવો નથી ગામડાના એક ખેડૂતને બાળકના મરણ કરતા બળદનું મરણ વધારે સાચું છે આવી પરિસ્થિતિમાં શિક્ષકો તથા સર્વો શુદ્ધી રાકે છે તેના કેટલાક દર્શનાત્મક બતાવ્યા હતા ત્યારપછી વાલીઓનો સહકાર સાધવા શું શું કરવું જોઈએ તે વિશે રસપ્રદ ચર્ચા થઈ હતી.

શ્રી ને યુ ગહેતાએ 'Problem of Interest' એ વિષય ઉપર માણસ કરતા બાળકોને જણાવ્યા રસ કેમ નથી પડતો અને એમાં શિક્ષકો તથા શાળાના સંચાલકોની શી શી ત્રુટીઓ રહેલી છે એ વિષયોની બતાવ્યું હતું ન જણી શકતા બાળકોને ધક્કા મારીને ઉપર ચઢાવ્યા કરતા એમને કોઈ ઉલ્લેખ તરફ વાળવાની જરૂરિયાત પર એમણે ભાર મૂક્યો હતો.

આચાર્ય શ્રી નાનુભાઈ દેસાઈએ 'આચાર્ય અને ગદદનીશ શિક્ષક વચ્ચેનો સબધ' એ વિષય પર મનનીય માણસ આપ્યું હતું.

ત્રીજે દિવસે 'શિક્ષકનું સમાજમાં સ્થાન અને તે સુધારવા માટે શું કરવું' એ વિષય ઉપર સુદર વાર્તાલાપ થયો હતો.

દરજાના સન્નિધિવાર્યો અને વિદ્યાર્થીનીઓનો મનોરંજક કાર્યક્રમ રાખવામાં આવ્યો હતો એમાં બીજા દિવસના કાર્યક્રમમાં શ્રી સ્નેહરશ્મિએ એમના વિદ્યાર્થીજીવનનો રમૂજી ખ્યાલ ટેલેકા સુદર કાઢ્યો ગાઈ સજાગીવી આપ્યો હતો શ્રીતાએને એમાં ખૂબ આનંદ આવ્યો હતો.

નૂતન શિક્ષણ મધ્ય, સૂરત

સંધ્યાના વાર્ષિક સામાન્ય સભા તા ૧૪-૩-૪૨ના રોજ મળી હતી તેમાં પ્રમુખ તરીકે શ્રી અમૃત કૃષ્ણ મોહિયે, ઉપપ્રમુખ તરીકે શ્રી મનભાઈ નાયક, મંત્રીઓ તરીકે શ્રી અરુણચંદ્ર પટેલ અને શ્રી શુભાળદાસ વાકાલાજી, તેમજ ખજાનચી તરીકે શ્રી રણછોડદાસ મહેતા તેમજ કાર્યવાહક સચિતિના સભ્યો તરીકે શ્રી ચંદ્રવર્દન શાહ, શ્રી જયજીવાજી બારોડ, શ્રી હરિપ્રસાદ વીજી, શ્રી આત્મારામ શીર્ડે, શ્રી રમણલાલ દલાન અને શ્રી હરિભાઈ દેસાઈ, તેમજ અન્વેષકો તરીકે શ્રી યાદવ અને શ્રી તારકુડેની વરણી કરવામાં આવી હતી.

અમદાવાદ માધ્યમિક શિક્ષક સંઘ

[૧]

મુંમઈ વિદ્યાર્થીકના વાર્ષિક ચેન્સેલર સાથેની મુલાકાતનો હેવાલ

મુંમઈ યુનિવર્સિટીના વાર્ષિક ચેન્સેલર શ્રી આર પી મસાણી અમદાવાદની જોડતી મુલાકાતે તા ૨૮-૨-૪૨ તથા તા ૧-૩-૪૨ના રોજ આવ્યા હતા આ મુલાકાતનો લાભ લઈ અમદાવાદ માધ્યમિક શિક્ષક સંઘે તેમને નિમંત્રણ આપ્યું હતું, પરંતુ સમયના અભાવે તેઓ તે નિમંત્રણ સ્વીકારી શક્યા ન હતા, પરંતુ સંઘની કારોબારી સભાને મળવાની ખાહેશ દર્શાવી હતી અને સ્વિચાર, તા ૧-૩-૪૨ના રોજ સંઘની કારોબારી સભાને મુલાકાતનું માન આપ્યું હતું આ મુલાકાત અર્થે કલાક સાંજી હતી અને સંઘના કારોબારી સભાના સભ્યોએ તેમની સમક્ષ રજૂ કરેલી માગણીઓ પર નિષ્પાવસપણે સફલતાપૂર્વક ચર્ચા ચલાવી હતી.

સંઘ તરફથી અચકાર • યુગ્મ્યાતમાં સંઘના ઉપપ્રમુખ શ્રી વિનાયકરાવ ત્રિવેદીએ સંઘ તરફથી વાર્ષિક-ચેન્સેલરને આવકાર આપ્યો હતો અને સંઘની વિનંતિ માન્ય રાખી મુલાકાત આપવા માટે આભાર માન્યો હતો અને સરકાર તરફથી ત્રીજી વખત તેમની વાર્ષિક ચેન્સેલર તરીકે થયેલી નિમંત્રણ બદલ દર્શાવ્યો હતો. આગળ ચાલતા

શ્રી. રતિલાલ ત્રિવેદીએ શ્રી. દલાલની પ્રશંસા કરતાં જણાવ્યું હતું કે શિક્ષક સંધને અસ્તિત્વમાં લાવવા શ્રી. દિવાન અને શ્રી દલાલ બે જ યોગ્ય પુરુષ હતા. પરંતુ શ્રી દિવાન અનેક પ્રવૃત્તિઓમાં હોવાથી, શ્રી દલાલે આ કામ ઉપાડી લીધું હતું. હૈદરાબાદના સંધ હોય તો પણ બન્ને સંધમાં સંવાદીપણું ઊભું કરવાની તકા જીવી કરવી જોઈએ અને ધર્મણુ વધે તે પહેલાં તોડ કાઢવો જોઈએ.

શ્રી. દલાલે પ્રત્યુત્તરમાં જણાવ્યું હતું કે શ્રી. દિવાન, શ્રી. બલ્લુભાઈ, શ્રી. વિનાયકરાવ, વગેરે શિક્ષણ કાર્યના મુહરરોના પીઠબળથી જ તેઓ આ કામ કરી શક્યા હતા. હૈદરાબાદના સંધ પણ જોઈએ એવી તેમની માન્યતા હોવા છતાં એમણે જણાવ્યું કે એમાંથી અનિષ્ટ તત્ત્વો ઉત્પન્ન થશે એવો ભય ધરાવવાનું કંઈ કારણ નથી. આજના નવી શાળાઓના માલિકો એ થોડાં વર્ષો પહેલાંના શાળા જમાવનારા શિક્ષકો હતા. તેથી તેમણે શિક્ષકોને સલાહ આપી કે તમે ખૂબ વાંચો અને કામ કરો, શાળા જમાવો અને તમે નીચી કોટિના છો એવો વિચાર કાઢી નાખો તો માલિકો તમારી ઇચ્છાઓને ઠોકરે મારી શકશે નહિ. પણ તમે કોઈ ખાસે માગતા જશો નહીં.

બાદ શ્રી. વી. બી. દેસાઈએ પ્રમુખના ઉપકારની દરખાસ્ત મૂકતાં જણાવ્યું હતું કે શ્રી. વિનાયકરાવ બન્ને સંધમાં હોદ્દાદાર છે ત્યાં સુધી કડવારા જીવી થતી અટકાવશે એવી મારી આતરી છે. બાદ શ્રી. વૈષ્ણવે દરખાસ્તને ટેકો આપતાં જણાવ્યું હતું કે શ્રી. દલાલ આ સંધના પિતા છે; તેથી શિક્ષકો તે સંધને મજબૂત બનાવવાની ચોટાની ફરજ અદા કરીને જ શ્રી. દલાલને ખર્ચ માન આપી શકે. પરંતુ શ્રી. દલાલ પણ એ બાળકોને જેર અપાતું હોય તો અટકાવશે. બાદ બધાએ અધ્યાપક તથા શ્યામપાણીને ઇન્સાફ આપ્યા પછી સભા વિસર્જન થઈ હતી.

બૃ હ દૂ ગૂ જ રા ત

આચાર્ય સંમેલનનો હેવાલ

તા. ૧૩-૧૪-૧૫ મી ઑક્ટોબર ૧૯૪૧ ને દિને સૂરતમાં મળેલા સંમેલનનો વિસ્તૃત હેવાલ આ અંકમાં છાપવો શરૂ કર્યો છે. એની થોડીક નકલ પુસ્તકાકારે જુદી પ્રગટ કરવાનું નક્કી કર્યું છે.

એ પુસ્તિકા જેમને જોઈતી હોય તેમને ચોતાનું નામ વ્યવસ્થાપક 'નૂતનશિક્ષણ' કાર્યાલય, દેસાઈ પોળ, સૂરત, ને વેળાસર લખી મોકલવું.

તા કી દે ઑ ઈ ર નાં ધા વો.

કિંમત આઠ આના

ટપાલખર્ચ બે આના જુદા

ગુણવશિકાંગ

વર્ષ સાતમું • અંક દશમો

મે • ૧૯૪૨

સુરેશ

ત્રિજ્ઞાન • રૂઝમાઈ ત્રિવેદી • ચન્દ્રપદ્મ શાસ્ત્રી

૧. પ્રેરણા અને વૃત્તિ	શ્રી ચૂનીલાલ શાહ	૩૧૨
૨. કેમ્બ્રિજની શાળાઓ	શ્રી મણિભાઈ પટેલ	૩૧૮
૩. બાળકેળવણી અને સમાજ	શ્રી ત્રિલોચનદાસ પાનવાળા	૩૨૨
૪. આચાર્ય સંમેલનનો હેવાલ		
[૧] અંગ્રેજીના આયોજનની રૂપરેખા	કુ. સુલભા પનાન્દિકર	૩૨૮
[૨] માધ્યમિક શાળાઓમાં ભૂગોળશિક્ષણ	શ્રી. કૃષ્ણલાલ શેઠ	૩૩૫
[૩] અધ્યાસક્રમેતર પ્રવૃત્તિ	શ્રી. ઝીણાભાઈ દેસાઈ	૩૩૮
૫. ચર્ચા વિભાગ		૩૪૧
૬. પ્રાસંગિક નોંધ		૩૪૩
૭. સમાચારસંચય		૩૪૬

THE DAILY TELEGRAPH WAR MAP No. 6 : "THE RUSSIAN FRONT"; Re. 1/-
PHILIPS' NEW WAR MAP OF THE FAR EAST. Re. 1/-

These exceptionally clear, large-scale maps, with great detail, are a necessity for the reader who wishes to follow intelligently the events in this war, with their confusing mass of land and islands and their strange and unfamiliar names.

શુભરાતી વ્યાકરણ અને લેખનરચના-કર્તા : મિ. આર. ડી. દેસાઈ, એમ.એ., બી.ટી. અને મિ. જી. યુ. મહેતા બી.એ., બી.ટી. કિ. રૂ. ૧-૮-૦

આ પુસ્તક આધુનિક પદ્ધતિ પ્રમાણે તૈયાર કરેલું છે, અને તે સર્વ રીતે પરિપૂર્ણ છે. કિ. ૧-૮-૦.
નાનું વ્યાકરણ-કર્તા : મિ. ભરતરામ ભાતુસુખરામ મહેતા, ભાગ ૧ કિ. ૦-૧૨-૦ ભાગ ૨ કિ. ૦-૧૪-૦

હિંદુસ્તાનનો પ્રાથમિક ઇતિહાસ-કર્તા : મિ. એ. એમ. પરીખ, બી.એ., એસ.ટી.સી. કિ. ૦-૧૨-૦

હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ-મુસલમાન યુગ-કર્તા : મિ. એન. કે. દેસાઈ, એમ.એ., બી.ટી. અને મિ. એમ. જી. નાયક, બી.એ., બી.ટી. કિ. રૂ. ૧-૬-૦

હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ-બ્રિટિશ યુગ-કર્તા : મિ. એન. કે. દેસાઈ, એમ.એ., બી.ટી. કિ. ૧-૬-૦

ઇંગ્લેન્ડનો ઇતિહાસ-છેલ્લી ત્રણ સદીનો-કર્તા : મિ. એન. કે. દેસાઈ, એમ.એ., બી.ટી. કિ. ૧-૧૨-૦

દુનિયાની સરળ ભૂગોળ-કર્તા : મિ. એ. એમ. પરીખ, બી.એ., એસ.ટી.સી. કિ. ૧-૨-૦

રાજોપયોગી અક્ષર ગણિત-કર્તા : મિ. જી. એચ. ત્રિવેદી, બી.એ. અને મિ. પી. ઇ. રાજદેવ, બી.એ., એમ.એસ.સી.

બે પુસ્તકો ચાર ભાગમાં.
રાજોપયોગી ભૂમિતિ-કર્તા : મિ. જી. એચ. ત્રિવેદી, બી.એ. અને મિ. પી. ઇ. રાજદેવ, બી.એ., એમ.એસ.સી.

બે પુસ્તકો ચાર ભાગમાં.
સામાન્ય વિજ્ઞાનનાં પાઠ્યપુસ્તકો-કર્તા : પ્રિન્સિપલ કે. ઇ. નાયક, એમ.એ., ડી.એસ.સી. (લંડન) એફ.આર્થ.સી.

ભાગ ૧ કિ. ૦-૮-૦ ભાગ ૨-૩-૪ કિ. ૦-૧૦-૦ દરેકના

LONGMANS, GREEN & Co. LTD.
Nicol Road, Ballard Estate, BOMBAY.

પરીક્ષાના કામમાંથી આપણે બધા હંમણાં જ છૂટા થયા છીએ. આ સમય દરમિયાન આપણા કામે આપણને વિચાર કરતા કરી મૂક્યા હોવા નહિએ. ને રીતે હાલ પરીક્ષા લેવાય છે તેથી તો ભાગ્યે જ કોઈને સંતોષ થતો હશે.

આપણા પ્રશ્નપત્રો માટે હજી કોઈ સર્વમાન્ય વૈજ્ઞાનિક ધોરણ મુકરર થયું હાગતું નથી. કાં તો તે બહુ અધરા હોય કે બહુ સહેલા હોય; કોઈક વાર પરીક્ષક મુખ્ય-અગત્યની બાબતો પર પ્રશ્નો પૂછે, તો કોઈક વાર ઝીણી ઝીણી બાબતો પર પ્રશ્નો પૂછીને તે વિદ્યાર્થીઓને મૂંઝવે; કોઈક વાર એની ભાષા સામાન્ય વિદ્યાર્થીઓને ન સમજાય એવી અધરી હોય તો કોઈ વાર જેખીતી રીતે સરળ ભાષાના પ્રશ્નમાં એકાદ એવી આંદી હોય કે અસાધ્ય વિદ્યાર્થી આપોઆપ શુદ્ધ ખાઈ ભાય. અને હાલના પ્રશ્નપત્રોમાં એ વાત તો સામાન્ય જ હોય છે કે અભ્યાસક્રમના ચોડા નેટલા ભાગને જ તે સ્પર્શે છે.

વિદ્યાર્થીઓના જવાબોથી પણ કેટલા પરીક્ષકોને સંતોષ થાય છે ? ને ભવતા પ્રશ્નો પુછાય છે તેના જવાબમાં માહિતી ઉપરાંત તેની ચોખ્ખી પસંદગી ને ગોઠવણીની અપેક્ષા પણ રહે છે. આ કસોટીમાંથી વિદ્યાર્થીઓના કેટલા ટકા પાર બેતરી રાકતા હશે ? કોઈ પણ વિષયના ઉત્તરો માત્રાશુદ્ધિની દૃષ્ટિએ કેટલે અંશે સંતોષકારક કહેવાય ? અને છતાં પરીક્ષામાં પાસ થનાર વિદ્યાર્થીઓનું પ્રમાણ તો ૭૦ થી ૯૦ ટકા નેટલું હોય છે !

આ બધી હકીકત આંખ ઉઘાડનારી નથી છું ? ને આપણે ફક્ત પોષવા માગતા ન હોઈએ તો આ દિશામાં મુધારો કરવાની આપણી પહેલી ફરજ નથી શું ? વર્ષ દરમિયાન વિદ્યાર્થી ને કામ કરે—અને આમાં પરીક્ષાની ધામધૂમ વિના અવરનવર લેવાયેલી મૌખિક ને લેખિત કસોટી-ઓને પણ સમાવેશ થઈ ભય છે—તેની નોંધ રાખીને તે કામને આધારે તેમજ શિક્ષકો અભિપ્રાય ધ્યાનમાં લઈને વિદ્યાર્થીને ઉપર ચડાવવામાં આવે એજ સારામાં સારો માર્ગ છે. પરંતુ તે ગ્રહણ કરવા નેટલે આત્મ-વિશ્વાસ ને આપણામાં ન હોય તો પણ પરીક્ષાને વિરોધ વૈજ્ઞાનિક, વિદ્યાર્થીના જ્ઞાનને સર્વમાન્ય ધોરણે કસોટીએ ચડાવનાર તેમજ એકસરખા ધોરણે મૂલ્યાંકન કરનાર તો આપણે જરૂર બનાવી રાખીએ. પરીક્ષાને કાયદો સ્વતંત્ર વિચારણા ને હિંમતમયો ઉકેલ માગી લે છે. આપણે આ માગણી પૂરી પાડી રાખીશું ?

પ્રેરણા અને વૃત્તિ

શ્રી. સુનીલાલ શાહ

આચાર્ય • મહિલા વિદ્યાલય • ભાવનગર

મનુષ્ય યંત્ર નથી, પરંતુ ચૈતન્ય છે; અને તેની પ્રવૃત્તિઓ સહેતુક અથવા ધ્યેયલક્ષી હોય છે. એ આપણે પહેલા પ્રકરણમાં જોઈ ગયા. એ ધ્યેયોનું સ્વરૂપ કયા પ્રકારનું છે, એની સંખ્યા કેટલી છે, એમાં રૂપાંતર, એનો વિકાસ કઈ રીતે થાય છે એ સર્વેનું નિષ્પણ આ પુસ્તકમાં અંચરચાન લેશે. આ પ્રકરણમાં ધ્યેયનું સ્વરૂપ કઈ જાતનું છે, તથા પશુપંખીમાં અને મનુષ્યોમાં એ કઈ રીતે વ્યક્ત થાય છે, એ રીતો વચ્ચે કેટલું સામ્ય અને કેટલું અંતર છે તે વિચારવામાં આવશે.

મનુષ્યની અંદર રહેલ ચૈતન્યને વિચારકાએ જુદાં જુદાં નામ આપેલ છે. એને ફ્રેંચ તત્ત્વજ્ઞાની બર્ગેસે એલાં વાઈટલ [Elan vital] નિટ્શે જિન્નીવિયા [will to have] ફ્રાઈડ લીબીડો, આલ્ફર સત્તાકાક્ષા [will to power] બૌદ્ધો તાહા અને હિંદુઓ વાસના કહે છે. એ શક્તિ જુદે જુદે પ્રસંગે વિશિષ્ટ સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. એ શક્તિ જાણના પ્રસંગે એક સ્વરૂપે, કારુણ્યના પ્રસંગે બીજી રીતે, અને હાસ્યના પ્રસંગે ત્રીજી પ્રકારે વ્યક્ત થાય છે. બ્યારે જીવજંતુ, પશુપંખી અને પ્રાણીઓમાં એ શક્તિ ભિન્ન ભિન્ન પ્રસંગોએ જુદી જુદી રીતે વ્યક્ત થાય છે ત્યારે એ પ્રેરણા instinctના નામે અને એ જ પ્રમાણે મનુષ્યમાં વ્યક્ત થાય છે ત્યારે એ વૃત્તિ propensityના નામથી ઓળખાય છે. પ્રેરણા અને વૃત્તિ* કઈ રીતે વ્યક્ત થાય છે, અને તેમની વચ્ચે કયા પ્રકારનું સામ્ય તથા અંતર છે તેનો હવે આપણે વિચાર કરીશું.

પ્રેરણા

પશુને તેમજ મનુષ્યને કેટલીક પ્રેરણાઓ તથા વૃત્તિઓ વારસામાં પ્રાપ્ત થાય છે. તે શિક્ષણ અથવા અનુભવથી પ્રાપ્ત થતી નથી, પરંતુ જન્મની સાથે જ મનુષ્યને તેમ પશુને તે મળે છે. એ વૃત્તિઓ અનુસાર વર્તન રાખવાનું કયાઈ શીખવા જતું પડતું નથી; એ શક્તિ સ્વંયભૂ છે. એ શક્તિ વડે જ ખિસ્કાલી શિયાળા માટે ખોરાકનો સંચય છે, પક્ષીઓ માળા બાંધે છે, ઇંડાં સેવે છે, અને નાનાં બચ્ચાંઓને ખવરાવે છે. બીજી ખિસ્કાલીઓને ખોરાક સંગ્રહતા ખિસ્કાલીએ કદી જોઈ ન હોય છતાં પણ તે આંતર પ્રેરણાથી પ્રેરાઈને અનાજ સંગ્રહશે. એ જ પ્રમાણે પક્ષીઓએ બીજા પક્ષીઓને માળા બાંધતા જોયા ન હોય અથવા બીજા પક્ષીઓ માળા બાંધે છે એટલી યે ખચર ન હોય તો પણ પક્ષીઓ અંદરથી પ્રેરાઈને માળા બાંધશે. માળા બાંધવાની શક્તિઓ પક્ષીઓ વારસામાં લેતા આવે છે. આમાં શિક્ષણ ભાગ બજવતું નથી. એની ખાતરી કરવા એક પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો હતો. કુરોળિયાની એક એવી જાત થાય છે કે જે લોમાં દર બનાવે છે. આવા એક કુરોળિયાનો જન્મ થયો કે તરત જ તેને બીની માટીવાળા વાસણમાં મૂકવામાં આવ્યો હતો. આ કુરોળિયાએ કોઈને દર બનાવતાં જોયાં ન હતાં; દરમાં તેનો જન્મ થયો હતો, પણ દર તેણે જોયું ન હતું. છતાંય જેવો તેને બીની માટી વચ્ચે મૂકવામાં આવ્યો કે તરત જ તેણે જમીનમાં ખોદવા માંડ્યું અને તે ખાડાની કોર ઉપર બીની માટી મૂકવા માંડી.

* પ્રેરણા = Instinct અને વૃત્તિ = propensity. આ બે વચ્ચે ભેદ છે, છતાં પણ બન્ને વચ્ચે સામ્ય પણ હોવાથી કોઈ કોઈવાર અંગ્રેજીમાં બન્ને શબ્દો પર્વાય તરીકે પણ વપરાય છે; એટલે ઘણી વાર પ્રેરણા અને વૃત્તિ બન્નેને instinctના નામથી પણ ઓળખવામાં આવે છે.

એણે પોતાના શરીરમાંથી પણ કેટલોક પદાર્થ કાઢવાનું શરૂ કરી દીધું અને તેના પણ ઉપયોગ દર બનાવવામાં કર્યો. એ દર બનાવવામાં અનેક ક્રિયાઓ તેને કરવાની હતી. વળી દરને અનુકૂળ ઢાંકણું પણ બનાવવાનું હતું. અને એ ઢાંકણું ગરબર બંધાયેલું આવે એવું જ બનાવવાનું હતું. બોઈએ તે કરતાં નાનું કે મોટું ઢાંકણું ન ચાલે એટલે એ બનાવવામાં ઘણો અમ લેવો પડ્યો, અને એમાં માત્ર એની સાહજિક વૃત્તિ કામ ન ચાલી; એમાં તેને ફરી ફરીને ઢાંકણું બનાવવું પડ્યું હતું, અને સંજોગો અનુસાર ઢાંકણાનું ગાંધ ફેરવવું પડ્યું હતું; એટલે એમાં એને બુદ્ધિ પણ વાપરવી પડી હતી. આ હેતુથી ક્રિયા બાદ કરીએ તો દર બનાવવાની ગૂંચવણ ભરેલી સર્વ ક્રિયાઓ તેણે સહજ રીતે કરી હતી.

એ જ પ્રકારનું બીજું દૃષ્ટાંત એકલવિહારી ભમરીનું બોઈએ. આ ભમરી જન્મથી જ એકલી ફરે છે; તેને તેના સાથીઓ પારોથી શીખવાનો અવકાશ મળતો નથી છતાંય તે અનેક ક્રિયાઓ પ્રેરણાથી કરે છે. તે ભમરી બીની માટીથી કાંઈ સ્થળે પોતે રહી શકે તેવું દર બનાવીને તેમાં એક ઇંડું મૂકે છે, તેમાં નાના કોળિયાઓને એક પછી એક લાવીને મૂકે છે, અને પછી દરને બરાબર બીની માટીથી પૂરી દઈને બીની બંધ છે. જે બચ્ચાને માટે તેણે દર કર્યું, જે બચ્ચાને માટે ખોરાક ખાતાં શીખ્યાં પહેલાં તેણે ખોરાક સંધરીને મૂક્યો—તે બચ્ચાને જોના તે કદી પાછી આવતી નથી. ને ત્યાંથી બીડીને ગઈ તે ગઈ, ભમરી આ કાર્ય ક્યાંઈથી શીખતી નથી. તે જન્મથી જ એ શક્તિ લાવેલી હોય છે. બચ્ચાને માટે ખોરાક મૂકવાનું કામ તે સહજપ્રાપ્ત શક્તિથી વગર શિક્ષણ વગર અનુભવે કરે છે.

સર્વ જંતુઓ એક જ રીતે ક્રિયા કરે એટલે સર્વને જન્મથી જ એ પ્રેરણા અને ક્રિયા કરવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થઈ છે એમ ક્ષિત યાય છે.

હવે ધંખીઓમાં પ્રેરણા કઈ રીતે કાર્ય કરે છે તે જોઈએ. અમુક ઋતુમાં કબૂતરીને જોતાં કબૂતરોના જાતીય આવેગ જાગૃત યાય છે, આ આવેગ સંતોષતાં તે માથાનું હૃદય છતયા પ્રયત્ન આદરે છે. તે ગર્વભર્યો આગ તોમ ચાલે છે, છટાપૂર્વક તેની ડોક નમારતો જાય છે, તેની પાંખો પહેળી કરે છે, છાતી-પુલાવે છે, અને પારેવડીના હૃદયના તાર અણુઅણી બેઠે તેનું કૂચન કરે છે. માથાની ચક્ષુ અને કર્ણને આ પ્રમાણે મધુર સંવેદન પ્રાપ્ત થતાં તેની જાતીય પ્રેરણા જાગૃત થવા માંડે છે. પારેવાની આ ક્રિયાઓથી તેનું હૃદય પરવચ બનવાની શરૂઆત કરે છે. આ રીતે શરૂ થયેલું સંવનન દિવસો સુધી ચાલે છે; એના પરિપાકને અંતે તે યુગલ મૈથુન સેવે છે, અને પારાવતી સગમાં જાને છે.

એક પ્રેરણાથી ઉપજાવેલ ક્રિયાનો અંત આવતાં બીજી પ્રેરણાથી ઉદ્ભવેલ ક્રિયા શરૂ થાય છે. ઇંડાં મૂક્યા માટે તે યોગ્ય જગ્યા પસંદ કરે છે અને ત્યાં અમુક જ પ્રકારનો માળો બાંધે છે. માળો બંધાઈ રહ્યા પછી ત્રીજી પ્રેરણાનો ઉદય થાય છે. પારેવડી માળામાં ઇંડાં મૂકે છે. અને બન્ને ભોગાં મળીને તે સેવે છે. કબૂતર ખોરાક ચણવા જાદાર જાય છે, ને ખોરાક ખાઈને પાછો ફરે છે ત્યારે પારેવડી ઇંડાં સેવતી બેઠી હોય છે. હવે પારેવડીને થોડાક આરામ અને ખોરાક લેવાનું સમજાવે છે. તે ઇંડાં ઉપરથી બેઠે છે, અને હાથે કલાક બદાર માળો આવે છે, આ સમય દરમિયાન પારાવત નિષ્કાપૂર્વક ઇંડાં સેવવાનું કાર્ય કરતો હોય છે; આમ ને આમ વીસ એકવીસ દિવસ ચાલ્યા જાય છે, અને બચ્ચાં ઇંડાંમાંથી જાદાર નીકળે છે. હવે તેમને અવસાવવાની ચોથી પ્રેરણા શરૂ થાય છે. બચ્ચાં બીડી શકે અને પોતાનો ખોરાક મચ્છી શકે તેટલાં મોટાં થાય છે એટલે તે માળો છોડીને બીડી જાય છે. પારાવત અને પારાવતીની જીવન ઘટમાળ આ પ્રમાણે ચાલ્યાં કરે છે, અને કાંઈવાર તો તેજ પારાવન અને તેજ પારાવતી મૃત્યુ બુદ્ધ ન પાડે ત્યાંસુધી જીવનભર આવું ચાલંદ અને મધુરતામયું સહજવન માળે છે.

પારાયત અને પારાયતીનું આ વર્તન સહજ સ્વયંસ્ફુરિત છે. જન્મની સાથે વારસામાં જ આ પ્રેરણાઓ તેમને પ્રાપ્ત થાય છે. તેમને ક્રિયાઓ શીખવી પડતી નથી. એ કબૂતરને-નર અને માદાને-પંખી વિનાના કંઈ ટાપુમાં મૂકી દીધાં હોય તોપણ તે આ પ્રમાણે જ વર્તશે, કેમકે આ પ્રેરણાઓ તેમના જીવન સાથે જડાઈ ગઈ હોય છે; તે શીખવી પડતી નથી, તેમ તે ભૂટી ભુટાતી નથી. તેજ પ્રમણુ કરોળિયો કે ઇપિણુ જનના શિક્ષણ વિના જળ બનાવે છે, અને પક્ષીઓ યોગ્ય વખતે માળા બનાવે છે. પક્ષીઓ ગીત ગાતાં શીખ્યા ન હોય, તેમની જ જાતના પક્ષી પાસેથી ગીત સાંભળ્યું પણ ન હોય છતાં સંવનન સયથે તેમને ગીત ગાતાં આવડે છે.

જીવજંતુ તથા પક્ષીઓને જન્મથી દર જનાવવાની, માળો બાંધવાની કે સંવનન કરવાની માત્ર પ્રેરણા જ પ્રાપ્ત થતી નથી; પરંતુ તે પ્રેરણાને માટે સ્વરૂપ આપવાની શક્તિ પણ તેમને પ્રાપ્ત થાય છે; પ્રેરણા સાથે જ તેને આચારમાં મૂકવાની શક્તિઓ જણાઈ ગઈ હોય છે. માળો બાંધવાની ઇચ્છા અને શક્તિ સાથે જ ઉલ્લેખ પામે છે; માળો બાંધવાની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થયા પછી તે બાંધવાની શક્તિ પ્રાપ્ત કરવા પક્ષીઓને ક્યાંઈ શિક્ષણ લેવા જવું પડતું નથી. પહેલેથી છેલ્લે સુધી માળો બાંધવાની સંપૂર્ણ શક્તિ તેમને પ્રાપ્ત થાય છે. કંઈ વસ્તુ ભેગી કરવી, કેવી રીતે ગોઠવવી એ સર્વ તેમને સહજ છે. આથી તેમને બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરવાનો અવકાશ અદ્વાંશે જ રહે છે. સામાન્ય રીતે પક્ષીઓ સર્વ ક્રિયાઓ સાહજિક પ્રેરણાને વશ બનીને કરે છે; જ્યારે તેમાં કાંઈક મુશ્કેલી આવે ત્યારે તેમને બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરવો પડે છે. નાનાં જંતુથી માંડીને સર્વ પ્રાણીઓને વધને ઓછે અંશે બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરવાના પ્રસંગો આવે છે. એક પ્રકરણમાં આનાં દૃષ્ટાંતો આપણે જોઈશું.

ક્રિયા કરવાની સર્વ શક્તિઓ જંતુ તથા પક્ષીને પ્રેરણાની સાથે જ પ્રાપ્ત થતી હોવાથી નાના અને મોટા, બિનચતુર્ભુજી અને ચતુર્ભુજી જંતુઓ અને પક્ષીઓની શક્તિઓ સરખી જ હોય છે; તેમની શક્તિઓમાં કાંઈ જાણવાભેગ ફેર હોતો નથી.

જેટલી શક્તિ જીવાન અથવા વૃદ્ધ કરોળિયા અથવા કોડીમાં હોય છે તે સર્વ શક્તિઓ તરતના જન્મેજ કરોળિયા અથવા કોડીમાં હોય છે. ફેર હોય તો માત્ર એટલો જ કે વૃદ્ધ કરોળિયાને અથવા કોડીને વધારે અનુભવ હોવાથી નાના જંતુ કરતાં તે વધારે સહેલાઈથી જળ અથવા ઘર બનાવી શકે. એમાં માત્ર પુનરાવર્તનને લીધે જે ફેરફાર થાય તેટલો જ ફેરફાર બે વચ્ચે હોય છે. એ જ પ્રમાણે પક્ષીઓમાં પણ બને છે. વૃદ્ધ પક્ષી અને તરતના જન્મેલા પક્ષી વચ્ચે શક્તિઓમાં કાંઈ ધ્યાન ખેંચે તેવો ભેદ હોતો નથી. એકને મહાવરો છે, અને બીજાને મહાવરો નથી એ સિવાય કાંઈ ફેર પડતો નથી. કેટલાક પશુમાં પણ આ જોઈ શકાય છે. મરઘીનું બચ્ચું જન્મે છે કે તે આપ મેળે કાંઈપણ જાતના શિક્ષણ વિના ખોરાક શોધતાં અને ખાતાં શીખે છે.

નાનાં જંતુઓ, તથા પક્ષીઓને જે વાત લાગુ પડે છે તે મોટાં પ્રાણીઓને તથા મનુષ્યોને પણ કેટલેક અંશે લાગુ પડે છે. જેમ જંતુઓ તથા પક્ષીઓ કાંઈક ધ્યેય સિદ્ધ ન થાય ત્યાંસુધી તે શ્રમ લે છે, અને તે સિદ્ધ થાય એટલે તેઓ તે કાર્ય બંધ કરે છે, તેમ પશુઓ અને મનુષ્યો પણ ધ્યેય સિદ્ધ કરવા પ્રેરાય છે, અને જ્યાં સુધી તેમાં સિદ્ધિ પ્રાપ્ત ન કરે ત્યાં સુધી તે પ્રયત્ન કર્યા કરે છે. પશુઓ અને મનુષ્યોને આ ધ્યેયો જન્મથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. બયકારક સ્થિતિ જોઈને તેમાંથી મુક્ત થવાની વૃત્તિ અથવા ભૂખ લાગે ત્યારે ખાવાની જ્વિ તેને શીખવી પડતી નથી. જન્મથી જ એ આ શીખીને આવે છે. બયકારક પરિસ્થિતિમાં બયમાંથી મુક્ત થવું અથવા ભૂખને વખને આહાર મેળવવાનું પશુનું તથા મનુષ્યનું ધ્યેય હોય છે. નાનામાં નાના જંતુથી તે મનુષ્ય સુધી સર્વ પ્રાણીઓ ધ્યેય સિદ્ધ કરવા પ્રયત્નશીલ બને છે.

સર્વ જીવો ધ્યેય સિદ્ધ કરવા માટે પ્રવૃત્તિ આધારે છે એ ખરું છે, પરંતુ એ વાતનું બન સર્વને એક સરખું હોતું નથી એક પ્રવૃત્તિ શામાટે તે કરતા હોય છે તેનું બાન જીવનનું પળીઓને હોતું ।થી અગાનરતિ ધ્યેય સિદ્ધ કરવા તે પ્રેરણા હોય છે

પક્ષીઓ માણે બાધે છે ત્યારે તેના સગસ્ટ માણે બાધવાનું ધ્યેય હોય છે એમ આપણે માની શકતા નથી જો એને કાઠપિણુ બાન હોય તો એટલું હોઈ શકે કે હવે મારે અહીંઆ ખાડો બનાવવો છે, હવે મારે અહીંઆ ઘોડાક તણુખના મુકવા છે મનુષ્ય જ એવું પ્રાણી છે કે એને પોતાની પ્રવૃત્તિઓના ધ્યેય વિશે પૂરેપૂરું બાન હોઈ શકે છે જો કે માનસપૃથકકરણશાસ્ત્ર [Psychoanalysis] કહે કે કે મનુષ્યને પણ અનેકવાર પોતાની પ્રવૃત્તિઓના અંતિમ ધ્યેય વિશે માહિતી હોતી નથી.

વૃત્તિ

સર્વ પ્રાણીઓ-જનુથી તે મનુષ્ય સુધી-આમુક સજીવોમા એકસ ધ્યેય પાર પાડના પ્રયત્ન કરે છે પછી તે બાનપૂર્વક હોય કે અજ્ઞાનપૂર્વક આ બાગતમા સર્વ સમાન છે મનુષ્યો અને મોગ પ્રાણીઓ તેમજ જનુ આ પ્રાણીઓ વચ્ચે આટલું સામ્ય છે, પરંતુ બન્ને વચ્ચે મોટો તફાવત પણ છે, તે હવે જોઈએ નાના જનુઓ અને પક્ષીઓને માત્ર ધ્યેય જ પ્રાપ્ત થતા નથી પરંતુ તે ઘરેલો મર્મ સ્વરૂપ આપણની સંપૂર્ણ શક્તિ પણ પ્રાપ્ત થાય છે તે આપણે આ પ્રકરણમા જોઈ ગયા કરોળિયા અથવા કીડીને માત્ર જળ અથવા દર બનાવવાની ઇચ્છા જ વારસામા મળતી નથી પરંતુ જળ તથા દર કેવી રીતે બનાવના એની પૂર્ણ કરાગત પણ તેમો વારસામા મળે છે મોટા પશુને તેમજ મનુષ્યને ધ્યેય વારસામા મળે છે, પરંતુ ધ્યેયને પાર પાડવાની શક્તિ વારસામા મળતી નથી કરોળિયા તથા પક્ષીને આશ્ચર્યચક્ર બાધવાની ઇચ્છા થાય છે અને તે જળ અને માણે તરત બાધે છે, મનુષ્યને આશ્ચર્યચક્રનાની જરૂર પડે છે, તે કઈ એકપર રીતે પ્રાપ્ત કરવું તે શક્તિ તેને વારસામા મળી નથી, મનુષ્ય વિચાર કરવા યોગ્ય છે, તદ્દન પ્રાથમિક અવસ્થામા મનુષ્ય દક્ષીની કાગી, કે થડની બખોલ કે કોઈ કુદરતી શક્તિનું ધર બનાવે છે ધીમે ધીમે મનુષ્ય આગળ વધતો જાય છે તેનામા સર્જનશક્તિ છે એ આપણે પહેલા પ્રકરણમા જોઈ ગયા છીએ એ સર્જનશક્તિનો તે ઉપયોગ કરે છે અને અનુભવ શિક્ષણ અને અનુકરણથી તે વિરિધ પ્રકારના ધર બનાવે છે ધામના પનસના કે શરીરોના ઝૂપડા પણ તે સર્જશે અને બગ્ય પ્રાસાદો પણ તે સર્જશે તે જ ધર બાધે છે તેમા કોઈ એક માળના, કોઈ બે માળના તો કોઈ સીતેર અંશી માળના પણ હોય છે, કોઈ ધર માગીના- તો કોઈ આરસા પણ હોય છે, કોઈ ધર ઉપર એક પ્રકારનું છાપરુ તો બીજા ઉપર તદ્દન જુદી જાતનું છાપરુ કોઈનો આકાર એક જાનનો તો કોઈનો તદ્દન જુદી જાતનો, કોઈનો દેખાવ તદ્દન સામાન્ય તો કોઈનો આતિ રમણીય કલાકૃતિ જેવો આકાર હોય છે આ સર્જનમા મનુષ્યની બુદ્ધિને અસાધારણ અવકાશ રહે છે

મનુષ્યને જો જનુ કે પળીની મદક ધર બનાવવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થઈ હોત તો આપણે આ સૃષ્ટિ ઉપર એક આચાર કરતા તદ્દન નથી જ જાનનું દૃશ્ય જોને આપણે અનેક જાતના ધર નહિ પણ એક જ પ્રકારના ધર જોને જેમ એક કરોળિયા અથવા એક કાગડો ગૂરરાતમા તેમ જ બગાળામા સરખી જ જાતની જળ અથવા માણે બાધશે તે પ્રમાણે આરગ લોકો, કે અજેન લોકો કે ગૂરરાતીઓ એક જ નમૂનાના ધર બાધત, તેમના ધરમા નહિ જેવો જ તફાવત હોત, તે ધર બાધવામા સાદસિક શક્તિનો વિશેષ ઉપયોગ થયો હોત અને બુદ્ધિ અનુભવ, શિક્ષણ અનુકરણનો અવધારો ઉભોમ ચપો હોત

એ જ પ્રમાણે મનુષ્યના અને અન્ય સૃષ્ટિમા બીજા કોઈમા પણ જાણુમા જેવો ફેર પડે છે એક પક્ષીને બીજા પક્ષી ઉપર કોષ ચડે છે, તે તત્ત જ પોતાની આંતરથી તેની સામે લડવા જશે, કૂતરાને બીજા

કૂતરા સામે કોષ ચડે છે; તે તરત જ તેની સામે ભસશે, અને તેને કરડવા દોડશે; પરંતુ મનુષ્યને અન્ય મનુષ્ય ઉપર કોષ ચડે છે તો તે તેને તરત જ ગાળ દે, મારે અથવા હસીને તેને ઝેર ખવડાવે, અથવા તેના ઉપર કાચ લખાને વેર લે; તેનું કટાક્ષ વિષ કાઢીને તેના ઉપરની દાઝ વાળે છે. મનુષ્ય અનેક રીતે ખીજા મનુષ્ય ઉપર પોતાનો કોષ વ્યક્ત કરે છે; તેમાં તેની બુદ્ધિ અનેક રીતે વાપરી શકે છે.

એમીલા, રટનોર, આદિ એકકોશી નંતુ વિકાસક્રમની સૌથી નીચલી સપાટીએ છે, તેમને ઇચ્છાઓ અને તેને આચારમાં મુકવાની સંપૂર્ણ શક્તિ મળેલ છે; તેમને બુદ્ધિ વાપરવાનો અત્યંત ઓછો અવકાશ રહે છે. એ પણ કોઈ કોઈવાર બુદ્ધિ વાપરે છે. એનું એક દૃષ્ટાંત આપણે પહેલા પ્રકરણમાં જોઈ ગયા; હવે પછી તેના વિશેષ દૃષ્ટાંતો જોઈશું. જેમ જેમ વિકાસક્રમમાં ઉપલી સપાટીએ જઈએ છીએ તેમ તેમ ધ્યેયને પાર પાડવાની શક્તિમાં અલ્પ પણ ફેર પડે છે. ઉપલી જીમિકાના પ્રાણીઓને વારસાપ્રાપ્તશક્તિ ઓછી હોય છે, પરંતુ સંજોગોને અનુકૂળ થવાની શક્તિ તેમ જ બુદ્ધિ વાપરવાનો અવકાશ વધારે હોય છે. આપણે પક્ષીનાં દૃષ્ટાંત જોઈ ગયા. હવે આપણે મોટાં પશુનાં ઉદાહરણ લઈએ કૂતરા, ગાય તથા ઘોડાનાં અચ્ચાં તદ્દન નાનાં હોય છે ત્યારે તે કેવળ અસહાય હોય છે. ગરુડીઆં દશ બાર દિવસ સુધી કાંઈપણ પ્રવૃત્તિ કરી શકતાં નથી; તે આંખ પણ ઉઘાડી શકતાં નથી અને કૂતરીના દૂધ ઉપર તે રહે છે. એ જ પ્રમાણે વછરડાં તથા વછેરાં પણ આધ્યાવસ્થામાં અસહાય હોય છે, તે સ્વતંત્ર રીતે કાંઈ વર્તન કરી શકતાં નથી. આપણે જોઈ ગયા છીએ કે નાના કૌશળિયા અને વૃદ્ધ કૌશળિયા વચ્ચે કાંઈ ફેર હોતો નથી, પરંતુ વાછરડા અને ગાય વચ્ચે, વછેરા અને ઘોડા વચ્ચે શક્તિઓમાં ભેદ હોય છે. તેમની આધ્યાવસ્થા અને કિશોરાવસ્થા થોડોક સમય પણ લંબાય છે; એટલે એમને કાંઈક શીખવાનું મળે છે; તેમની બુદ્ધિ કાંઈક વિશેષ વપરાય છે.

મનુષ્યજાળ જન્મ વખતે સહુથી વધારે અસહાય હોય છે. તેનામાં જન્મ વખતે કાંઈ પણ શક્તિ હોતી નથી. એ સર્વ રીતે ખીજા ઉપર આધાર રાખે છે. તેને વૃત્તિઓ પ્રાપ્ત થયેલી છે; પરંતુ તેની પાસે વૃત્તિઓ સંતોષવાની જરા પણ શક્તિ નથી. તેને જૂમ લાગે છે. પણ તે મટાડવા તેને માતા ઉપર આધાર રાખવો પડે છે; તેને ટાક વાપ છે, તેમાંથી અથવા તે પોને કાંઈ કરી શકતું નથી; તે ખીજા ઉપર આધાર રાખે છે, તેને એક વસ્તુ લેવી છે; તે લેવા તે હાથ લંબાવે છે, પરંતુ તેનામાં આવવાની શક્તિ ન હોવાથી તે તે લાંઈ શકતું નથી. તેની આધ્યાવસ્થા અને કિશોરાવસ્થા વર્ષો સુધી લંબાય છે; એ સમય દરમિયાન તેની અસહાય દૃશ્ય ઓછી થતી જાય છે; તેની શક્તિઓ વિકસતી જાય છે; એનો પરિપાક ધીમે ધીમે થાય છે; એને ધીમે ધીમે આલતાં, કૃતાં, અને દોડતાં આવડે છે.

બાળક જેમ જેમ મોટું થતું જાય છે તેમ તેમ તેની જોવાની, સાંભળવાની, સંધવાની સ્વાદ પારખવાની સ્પર્શવાની શક્તિઓ વિકાસ પામે છે, એને સર્વ પદાર્થો વચ્ચે સક્ષમ ભેદો કરતાં આવડે છે; તેમ જ મિત્ર શિત્ર પદાર્થો વચ્ચે રહેલું સામ્ય પણ તે અનુભવી શકે છે. એ પ્રમાણે જુદા જુદા અવયવોનું સંયોજન કરીને હલન ચલનની સક્ષમ પ્રકારની ક્રિયાઓ પણ તે કરતાં શીખે છે, ખીજા રીતે કહીએ તો તેની માનેન્દ્રિયો અને કર્મેન્દ્રિયોની શક્તિ ખીજતી જાય છે.

નંતુ અને પક્ષીના વિકાસ અને આ વિકાસમાં ભેદ સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે. નંતુ અને પક્ષીઓનો વિકાસ જન્મની સાથે જ થયેલો હોય છે, પરંતુ બાળકને એવો વિકાસ સાધતાં વર્ષો લાગે છે વળી આ ભેદ કરતાં પણ મોટા ભેદ તો એ છે કે નંતુઓ પક્ષીને એ શક્તિઓ તેમની ઇચ્છાઓ પૂર્ણ કરવામાં સીધી રીતે કામ આવે છે. કૌશળીઆને જળ બનાવવામાં એને વારસામાં મળેલી શક્તિ પૂરેપૂરી કામ આવે છે. એ શક્તિ

વાપરે એટલે જાળ બંધાઈ જાય છે, એમાં કંઈ મુશ્કેલી આવે ત્યારે જ તે બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરે છે; અને તે પશુ અસ્થાંશે જ કરી શકે છે. સંજોગો તદ્દન નવીન હોય તો તે કંઈ કરી શકે નહિ. તેની ક્રિયાઓમાં પ્રેરણાત્મક કાર્ય મુખ્યત્વે અને બુદ્ધિ પૂર્વક થયેલું અસ્થાંશે હોય છે. પરંતુ મનુષ્યમાં માત્ર હાથ પગ હલાવવાની અને ધ્વજા પ્રગાળે શારીરિક ક્રિયાઓ કરવાની શક્તિ આવવાથી જ તે ધર બાંધી શકતો નથી; તેને તેમાં ધણો વિચાર કરવો પડે છે. ધરનાં રચણની પસંદગી, ધર બાંધવા માટેનાં સાધનોની પસંદગી, ધરની આકૃતિની પસંદગી, ધર બાંધવાની રીતની પસંદગી, એમ અનેક પ્રકારની પસંદગી તેને કરવાની હોય છે તેમાં તે કાઠવાર ખોદી તો કાઠવાર સાચી પસંદગી કરે છે; તેની ભૂલ થવાનો ધણો સંભવ છે; અનુભવ, અનુકરણ અને શિક્ષણનો તે ધણો ઉપયોગ કરે છે, અને તેમાં તેનાં બુદ્ધિ વૈભવને વાપરવાનો અત્યંત આવકાશ રહે છે. મનુષ્યની કૃતિમાં સાહજિક વૃત્તિ ભાગ ભજવે છે; તે જ તેને ધર બાંધવા પ્રેરે છે; પરંતુ ધર કેવી રીતે બાંધવું એ સર્વમાં તેની બુદ્ધિ ભાગ લેજવે છે. એટલે જ એમ કહેવાય છે કે મનુષ્ય સિવાયનાં અન્ય પ્રાણીઓ માત્ર પ્રેરણાથી કાર્ય કરે છે; મનુષ્ય બુદ્ધિથી પ્રેરણાને કાર્ય કરે છે. સત્ય એ છે કે મનુષ્ય અને અન્ય પ્રાણીઓ સર્વ સાહજિક ધ્વજાથી પ્રેરણા કાર્ય કરે છે; જાન્યે તેમાં બુદ્ધિ વાપરે છે, પરંતુ મનુષ્યેતર પ્રાણીઓમાં સાહજિક તત્ત્વ મધારે અને બુદ્ધિ તત્ત્વ અસ્થાંશે હોય છે; મનુષ્યમાં તેથી ઊંચડું હોય છે; તેની ક્રિયાઓમાં સાહજિક તત્ત્વ અસ્થાંશે અને બુદ્ધિતત્ત્વ વિશેષાંશે હોય છે હવે પ્રોફેસર વિલિયમ મેકડુગલે સાહજિક પ્રેરણા અને સાહજિક વૃત્તિની આપેલી વ્યાખ્યા યથાર્થ લાગશે.

“જ્યારે કેટલીક વારસાગત શક્તિઓ કોઈ સાહજિક વૃત્તિ સાથે જોડાઈને સવનન કરવામાં, ખોરાક મેળવવામાં અથવા દર કે મળો જનાવવામાં વપરાય છે, અને પહેલી જ વારે તે શક્તિઓ સફળતાપૂર્વક કાર્ય કરી શકે છે ત્યારે તે ક્રિયા પ્રેરણા કહેવાય છે.”*

ખીજા શબ્દોમાં આ વ્યાખ્યા મૂકીએ તો

પ્રેરણા - શક્તિઓ = વૃત્તિ, અથવા વૃત્તિ + શક્તિઓ = પ્રેરણા.

અને એજ પ્રમાણે

સાહજિક તત્ત્વ > બૌદ્ધિક તત્ત્વ = સાહજિક ક્રિયા

અને બૌદ્ધિક તત્ત્વ > સાહજિક તત્ત્વ = બૌદ્ધિક ક્રિયા.

* A propensity 'geared' to certain abilities is, then, the innate basis of a train of instinctive activity directed to some particular goal, such as mating, feeding, or building. And where such a complex unit of organization matures in virtue of the momentum of heredity and operates effectively the first time it is brought into play, we properly call it an instinct.

કેમ્બ્રીજની શાળાઓ

: રૂપાંતરકર :

શ્રી. મણિભાઈ ખટેલ

આચાર્ય • હાસત વિદ્યાલય • કરાડી

શાળાના નિરીક્ષકો

કેમ્બ્રીજની શાળાઓમાં આવતું કામકાજ બરાબર જોવું હોય તો શાળાના નિરીક્ષક [ઈન્સ્પેક્ટર]ની સાથે જોવા જવું એ સારામાં સારી રીત છે. મેં પણ એ રીત અપનાવ્યાર કરી. ત્યાંની શાળાઓ માટે એ પ્રકારના નિરીક્ષકો હોય છે. પહેલા પ્રકારના નિરીક્ષકો સરકારી કહેવાય છે, કારણ કે તેમની નિમણૂંક મધ્યસ્થ સરકાર કરે છે. તેઓને તેમને લગતી બાબતો-જેવી કે શાળાનું ગકન, આરોગ્ય, સ્વચ્છતા, વર્ગના ઓરડાઓ, વગેરે બાબતો પર ધ્યાન આપવાનું હોય છે. તેમને કેળવણીવિષયક પ્રશ્નોમાં રસ હોય તો શાળાના આચાર્ય સાથે એક અમલદાર તરીકે નહિ પણ મિત્રાત્વે ચર્ચા કરે છે. આ પ્રકારના નિરીક્ષકોને શાળાના શિક્ષકો ઉપર કંઈ જાતની સત્તા નથી હોતી. તે શાળાના શિક્ષકોનાં નામ પણ જાણતા નથી હોતા, તેમને જાણવાની જરૂર પણ નથી હોતી. તેવી રીતે આલતા વર્ગોમાં પણ તે જતા નથી, અને જવાની જરૂર પણ નથી હોતી. શાળામંડળ અને મધ્યસ્થ સરકાર બંનેની વચ્ચે તે માધ્યમ તરીકે કામ કરે છે. તેમનું મુખ્ય કાર્ય તેમને લગતું જ છે એટલે સરકારે શાળાઓને આપેલી મદદ યોગ્ય રીતે ખર્ચવામાં આવી છે કે કેમ તે તપાસીને સરકાર પાસે પોતાનો હેવાલ રજૂ કરવાનું કામ તેમનું છે.

ઈંગ્લંડની અંદર કેળવણીનાં સર્વ સૂત્રો બરાબર કે કાઉન્ટી કાઉન્સિલના હાથમાં હોય છે. બરાબર કાઉન્સિલ એ આપણી મ્યુનિસિપાલિટી જેવી સંસ્થા છે અને કાઉન્ટી કાઉન્સિલ આપણી લોકલ બોર્ડને મળતી સંસ્થા છે. ઈંગ્લંડમાં સરકારી શાળા તો છે જ નહિ, પણ 'સરકારી કોલેજ' એવું સ્વપ્ન પણ નથી. આ સ્થાનિક મંડળો એટલે કે કાઉન્ટી અથવા બરાબર પોતાના નિરીક્ષક તરીકે છે. આ નિરીક્ષકોનો પ્લિનને પ્રકાર આ નિરીક્ષકો જુદી-જુદી જગ્યાએ જુદા જુદા હોદ્દા-અધિકારથી ઝાળખાય છે. કેળવણીના સાચા કાર્યકરો અથવા તો સંતોષો આ નિરીક્ષકો છે. જે શાળાની મુલાકાતે જાય છે, તે શાળાની ઝીણી ઝીણી વિગતો તે જાણતા હોય છે. તે શાળાના દરેક શિક્ષકની સાથે સારો પરિચય સાથે છે. ઉપરાંત દરેક વિદ્યાર્થીની વ્યક્તિગત પ્રગતિ તેમના ધ્યાનમાં હોય છે. અને તેમની યાદદારત એટલી સતેજ હોય છે કે છેલ્લી મુલાકાત વેળાએ તે વિદ્યાર્થીની પ્રગતિ કઈ કક્ષા ઉપર હતી તેનો ખ્યાલ રાખે છે. મુશ્કેલી વિદ્યાર્થી (Difficult child) ને માટે તેનાં માતાપિતા શાળામાં બોલાવે છે, તેની સાથે ચર્ચા કરે છે. માર્ગ બતાવે છે. આની એક ચર્ચા શાળાની બાબત નિરીક્ષક અને તે વિદ્યાર્થીની મા વચ્ચે ચાલતી હતી, ભારે હું ત્યાં હાજર હતો તે પરથી મને આશ્ચર્ય થયું કે આ બાબત નિરીક્ષક વિદ્યાર્થીની પ્રગતિ માટે આટલો બધો રસ ધરાવે છે ! એ બેમાંથી કાણ તેની મા છે તે કહેવું મુશ્કેલ થઈ પડે તેટલી બધી કાળજી તે બાબત નિરીક્ષકની હતી. ત્યાંના નિરીક્ષકોને અમલદારી સુમાન હોતું નથી. તેમનામાં એ સુમાન આવતું જ નથી. ખરી રીતે આપણા દેશની પેઠે તે સુમાની અમલદારનું માનસ ધરાવતા નથી, પણ શાળાની અને વિદ્યાર્થીઓની પ્રગતિની સંભાળ લેનાર માનુદયવાળા, શિક્ષકોના મોટા ભાઈ જેવા હોય છે.

કેળવણી અમલદાર અને આચાર્ય

ત્યાં ખરા અધિકારી 'કેળવણી અમલદાર' ગણાય છે. તે વર્ષમાં બેથી ત્રણ વખત શાળાની મુલાકાત લઈ જાય છે. પણ ઇંગ્લંડમાં કેળવણી અમલદાર અને શાળાના શિક્ષકો વચ્ચેના સંબંધો આપણા કરતાં જુદા પ્રકારના છે. ત્યાં એમ માનવામાં આવે છે કે દરેકને સ્વમાન વધાવું છે અને દરેકનું સ્વમાન જળવાય એ રીતે પરસ્પર વર્તનની અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે. ગામડાની નાનામાં નાની શાળાના શિક્ષકને નિરીક્ષકનો હાક નથી ગભરાવતો કે નથી ડરાવતો. તે નિરીક્ષકને ગમે ત્યારે ગળી શકે છે. ગમે તે વાત કરી શકે છે. ગમે તેવી ચર્ચા કરી શકે છે. કેળવણી અમલદાર શિક્ષકના કામની બારીક તપાસ કરે છે. ખોડખાંપણો શોધી કાઢે છે પણ તેથી તેના પ્રત્યે જાગૃતી વર્તન બતાવવામાં આવતું નથી. કેળવણી અમલદાર શિક્ષકની રેખાઓ દોરી આપે છે. રંગ પૂરવાનું કામ શિક્ષકોનું છે. ઇંગ્લંડમાં નિરીક્ષક, અમલદાર કે કેળવણીનું પોલાડી મોકલું-જે કહે તે ખરી રીતે શાળાનો આચાર્ય છે. શાળાનું વાતાવરણ, તેનું ખર્ચ, વ્યક્તિત્વ એ બધાનો આધાર આચાર્યની પ્રતિભા ઉપર હોય છે અને તેથી જ કેળવણી અમલદારનું મદદરતું કાર્ય થોડા આચાર્યોને શોધી શોધી શાળાઓનું સુધારા તેમને સોંપી દેવામાં રહેલું છે. એવા આચાર્યો તેને મળે છે એટલે કેળવણી અમલદાર નિયંત્રિત રહે છે.

વિદ્યાર્થીઓ, વિષયો અને શિક્ષકો

પરીક્ષાઓ પાછળ પુસ્તકો અને અભ્યાસક્રમની નિયમબદ્ધ જડતા ઇંગ્લંડમાં નથી. દરેક શાળા આ બધી બાબતોમાં એક બીજાથી જુદી પડે છે. અને દરેક દરેક બાબતમાં તેના આચાર્યના વ્યક્તિત્વ અને પ્રતિભા પ્રમાણે શાળાનું ઘડતર થાય છે. સ્વાનંત્ર્ય જે આનંદના કેળવણીના પ્રધાન સ્ત્ર છે તે આદર્શની કેળવણી પદ્ધતિને પણ ગાન્ય છે. આચાર્ય પોતાના ક્ષેત્રમાં સંપૂર્ણ સત્તાશીલ છે. પાઠ્યપુસ્તકોની પસંદગી, શિક્ષણપદ્ધતિ, શાળાનું વાતાવરણ, તેનું ખર્ચ-એ બધું સ્વચાલમાં તે સ્વંત્ર છે. વખતોવખત જરૂર પડે ત્યારે કાઉન્સિલ કે બરા કાઉન્સિલ નીમેલા નિરીક્ષકોની તે સલાહ લે છે આ નિરીક્ષકો હંમેશાં નવા અખતરાઓ કરવા માટે પ્રેરિત હોય છે. નિષ્ફળ ગણાતા અખતરાઓને પાયામાં પુરાયેલાં શોધો ગણીને તેના પર નવું ચણતર કરે છે. આપણા દિંદમાં નિયમબદ્ધ જડતા ધર કરી બેસી છે. કારણ શિક્ષકો, આચાર્યો અને નિરીક્ષકો કેળવણીના આદર્શને સમજવા છતાં તથા પરદેશની શિક્ષણપદ્ધતિઓનો અનુભવ લેવા છતાં-બધાની નજર આગળ પરીક્ષા આપીને જામેલી હોય છે. તે દેશમાં વર્નાક્યુલર કાર્બનલ જેવી પરીક્ષા જ નથી. એણે આવડ્યારે કારણે વિદ્યાર્થીને તેને તેજ ધારણમાં બે વર્ષ પડી રહેતું પડ્યું નથી. વર્ગોની રચના ઉમ્મરના ધોરણે કરવામાં આવે છે. ૧૦-૧૧ વર્ષના વિદ્યાર્થીને ૯-૧૦ વર્ષના વિદ્યાર્થી સાથે બેસાડેલાં હોય જ નોવામાં આવે. દરેક વિદ્યાર્થીને આગળ ઉપર મોકલવો જ જોઈએ. દરેક વર્ગમાં સામાન્ય રીતે ઉત્તમ, મધ્યમ અને સામાન્ય એમ ત્રણ કક્ષાના વિદ્યાર્થીઓ હોય છે. પણ તે પ્રત્યે શિક્ષક બ્યક્તિગત ધ્યાન આપે છે. વિદ્યાર્થી અભ્યાસમાં નબળો હોય તો તેનો દોષ ગણવામાં આવતો નથી. સુઝતો વિદ્યાર્થી (Difficult Child) હોય તો તે માટે ખાસ શાળાઓ અથવા તો શાળામાં ખાસ વર્ગ હોય ત્યાં તેને મોકલી આપે છે અને ત્યાં ગાનસંસ્કારની રીતે તેનો ઉકેલ કરવાને પ્રયત્નો થાય છે. આવી ખાસ શાળાઓમાં કે વર્ગોમાં જુદી-જુદી ઉમ્મરના વિદ્યાર્થીઓ એકઠા થાય છે, છતાં બ્યક્તિગત ધ્યાન આપવામાં આવે છે. સામાન્ય રીતે વિદ્યાર્થી નબળો હોય તો તેને ઠપકાપાત્ર ગણવામાં આવતો નથી. આવા વિદ્યાર્થીને એ ત્રણ વર્ષ એક જ વર્ગમાં બેસાડી રાખવાનો કશો અર્થ નથી. કોઈ વિષયમાં તેનો અભ્યાસ નબળો હોય તો તેની કમબુદ્ધિને લીધે નહિ, પણ એ વિષય પ્રત્યે પૂરતા રસના અભાવને લીધે હોય છે અને તે માટે શિક્ષક જવાબદાર ગણાય છે. વર્ગમાં નબળા દેખાતા વિદ્યાર્થીઓ જીવનમાં વિજયવંત નીવડેલા થું નથી હોતા? તેમજ પરીક્ષાઓ પાસ કરી તેજસ્વી ગણાયેલા વિદ્યાર્થીઓ જીવનમાં નિષ્ફળ નથી નીવડેલા હોતા? એટલે પરીક્ષાથી જીવું કરાયેલું ખોટું મૂલ્યાંકન શા માટે જગતી યેદી પર છાપતું જોઈએ, કારણ કે આવાં ખોટાં મૂલ્યાંકન છાપવાથી તેનામાં લઘુતાચિંતો

જન્મ થાય છે. કેટલીક વખત ગણિતમાં ઠોઠ લાગતો વિદ્યાર્થી તે વિષય સિવાયના આપના વિષયોમાં પ્રથમ પંક્તિએ આવે છે. કાન્યની પ્રતિકા તેનાં કાવ્યોમાં પ્રગટે છે. તે ગણિતમાં કહેવાતું ઠોઠપણું ખતાવવા માટે તેને તે જ ધોરણમાં એક વર્ષ બેસાડી રાખવો એ જરાજર છે? તેમાં કોઈ જાતની ન્યાયબુદ્ધિ રહેલી છે? દરેક શિક્ષકના અનુભવમાં આવા ડઝનબંધ ઉદાહરણો આવેલાં હશે. કેમ્બ્રીજમાં આવું નથી. કારણકે મેટ્રીક સુધી વિદ્યાર્થી પહોંચે ત્યાં સુધી તેને કોઈ ધોરણમાં પડી રહેવાનું હોતું નથી. તે આગળ તે આગળ જાય જ છે. વર્ગના નમળામાં નમળા વિદ્યાર્થીની રસવૃત્તિ અને વલણ કઈ દિશામાં છે તે સતત શોધવાનું કાર્ય તેના શિક્ષક કરતો હોય છે. અને આ શોધને પરિણામે શિક્ષક જાણે છે કે વર્ગમાં ઠોઠ ગણાતો વિદ્યાર્થી સંગીત, ચિત્રકળા, લક્ષકાગ, યામકાગ અને લુહારીકામ જેવા વિષયોમાં તેના બીજા સાથીદાર વિદ્યાર્થીઓને કુદવી જાય છે. અને આથી કરીને તેનામાં લઘુગ્રંથિ જન્મતી જ નથી; જન્મેલી હોય તો છૂટી જાય છે. દળનો ભગતા વિદ્યાર્થીઓને સાપ સગાન નીવડેલી લઘુગ્રંથિ સામે જેદાદ ચલાવવાનું કાર્ય ત્યાંના શિક્ષકો કરતા હોય છે. હું એક શાળામાં ગયો હતો, ત્યાં એક નવ વર્ષની છોકરી હતી. તેને સરવાળાનાકાષ્ટી સુદ્ધે આવડતાં ન હતાં. વર્ગમાં તે સૌથી છેલ્લી પડી રહેતી હતી. પણ તેણે જુદાજુદા સામવિકાસમાંથી મેળવેલાં ચિત્રોનો એક સંગ્રહ મને ખતાવ્યો. તે સંગ્રહમાં શામર્ધા દેવળનાંજ ૩૭ ચિત્રો હતાં. તેણે તેની રીતે મારી સાથે લગભગ ૧૦ મિનિટ વાત કરી. તેમના વર્ગમાં અલાઉદ્દીન અને જાદુઈ દીવાનું નાટક લખવાનું મેં જોયું અને તેમાં તેજ છોકરી ઉત્તમ અભિનય કરતી હતી તે ફોટોગ્રાફી શીખતી હતી અને તેમની શાળામાં ગાયક તરીકે જાણીતી હતી. જે જાનુ નિરીક્ષક મારી સાથે હતાં, તેમના હૈયામાં આ બાલિકા માટે પ્રેમ ઉગરાતો હતો. આવો જ વિદ્યાર્થી આપણા દેશમાં હોય તો ધરમાં અને શાળામાં તેની શી રીતિ થાય? સરવાળાનાકાષ્ટી ન આવડવા માટે ધર આગળ માથાપ ઠાર ઠાર મારે. શાળામાં નૂતન વિચારનો શિક્ષક હોય તો માર ન મારે પણ મહેશ્વરે રાણાં તો જરૂર સંભળાવે. તેની કળા અને ચિત્રસંસ્કરને માથાપ ધરગાંથી હાંકી કાઢે અને શિક્ષક તેની કળાવૃત્તિના કારણે શબ્દોના બિના બિના કામ દે! અને નિરીક્ષક પરીક્ષા આવે ત્યારે નપાસ જ કરે! કેળવણીની વ્યાખ્યા તો આપણે સુરે બાંધીએ છીએ: 'અંતરમાં હોય તેને બહાર પ્રગટાવવું'. તો પછી આપણે ગણિતના દાખલાઓ ગણવાની કે પરાયા ભાવો જ શીખવવાની શક્તિને શા માટે પ્રગટ કરતાં શીખવીએ. સારી વાર્તા કહેવાની, કાવ્યો ગાવાની, રમતો રમવાની, કળાનો નમૂનો પ્રગટ કરવાની શક્તિને શા માટે પ્રગટ કરતાં શીખવતા નથી? આપણે પ્રાથમિક શિક્ષણને ફરજિયાત કરવાની વાતો કરીએ છીએ પણ તે વખતે ધ્યાનમાં રહેતું નથી કે જુદા જુદા વિદ્યાર્થીમાં પ્રગટ થવા મળતી જુદી જુદી શક્તિઓ પ્રગટ થાય તે માટે ખાસ ધ્યાન આપવું પડશે તથા પ્રબંધ કરવો પડશે અને આપણી જૂની દૃષ્ટિનાં પડળને બદલવાં પડશે. આજે જીવનનાં જુદાં જુદાં પાસાંનાં ભોગે શિષ્યવૃત્તિઓ લઈ જનાર વિદ્યાર્થીઓને અવગણવા પડશે. છોકરીઓને સોયકામ, ચિત્રકામ, અને હાથકામ માટે વધારે સમય આપવો પડશે અને છોકરાઓને પાટિયા ઉપર ચોપડીની મદદ વડે શીખવાની ભૂમિતિને બદલે સુધારી કામમાં અને બાળમગીયામાં તેને ભૂમિતિ શીખવતો અવકાશ આપવો પડશે.

શાળાઓના પ્રકાર

કેમ્બ્રીજમાં ૧૧ વર્ષની ઉમ્મર સુધી એક જ પ્રકારની શાળા હોય છે, જેને પ્રવેશ પ્રાથમિક શાળા (Junior Elementary school) કહેવામાં આવે છે. અહીં લગભગ એક સરખો અભ્યાસક્રમ હોય છે. છતાં શિક્ષક, વાતાવરણ, ખર્ચ વગેરેમાં શાળાના આચાર્યની પ્રતિભાના પ્રમાણમાં ફરક હોય છે. ત્યાં વર્તમાનકાર કાર્મિક જેવું છે જ નહિ એટલે આપણી પેઢે ધોરણ પાઠવાની જરૂર પડતી નથી. લગભગ ૧૧ વર્ષની ઉમ્મરે વિદ્યાર્થી પહોંચતા તેની રસવૃત્તિ અને વલણ કઈ દિશામાં છે તે નક્કી કરવાનું વધારે સરળ થાય છે અને ઉચ્ચ અભ્યાસ માટે લાયક છે કે નહિ તે નક્કી કરવામાં આવે છે. ત્યાં ૧૪ વર્ષની ઉમ્મર સુધી કેળવણી ફરજિયાત છે. ૧૧ વર્ષની ઉમ્મર પછી એટલે કે પ્રવેશ પ્રાથમિક શાળા (Junior Elementary School)

પછી શાળાઓના બે પ્રકાર રાજ થાય છે. એક પ્રકાર હવ્ય પ્રાથમિક શાળા (Senior Elementary School) કહેવાય છે બીજો પ્રકાર માધ્યમિક શાળા (Secondary School) કહેવાય છે. મેટ્રીકની પરીક્ષાને માટે માધ્યમિક શાળા વિદ્યાર્થીઓને તૈયાર કરે છે અને આગળ ઉપર વિદ્યાપીઠમાં મોકલે છે.

માધ્યમિક શાળામાં પ્રવેશ મર્યાદિત હોય છે. ૨૦ ટકા કે તેથી ઓછાને પ્રવેશ મળે છે. દાખલ થવા માટે પ્રવેશ પરીક્ષાઓ યોજાય છે અને તેમાં ઉત્તીર્ણ થનારને પ્રવેશ મળે છે. ૮૦ ટકા વિદ્યાર્થીઓ વિદ્યાપીઠની કેળવણી માટે નાસાયક કરે છે. અને આ ૮૦ ટકા વર્ષ હવ્ય પ્રાથમિક શાળામાં (Senior Elementary School) જોડાય છે. ત્યાંની શિક્ષણપદ્ધતિનો વ્યવસ્થા મોલ આ હવ્ય પ્રાથમિક શાળાઓ છે. કારણકે ત્યાંની વસ્તીના ૪/૫ ભાગ આ શાળાઓમાં જાય છે. અંગ્રેજ થોલો, અંગ્રેજ કારીગર, અંગ્રેજ વેપારી કે જના વડે ઇંગ્લંડ મરાઠ્ઠર અને મગરજ છે એ બધાને તૈયાર કરનાર આ હવ્ય પ્રાથમિક શાળા છે તે દેશ ગમે તેવો આગળ પડેલો ગણીનો હોય તોપણ જીવનનાં હવ્યતમ ક્ષેત્રો વસ્તીના ૨૦ ટકા જાગને માટે જ ખુલ્લાં હોય છે. અને આથી જ એ ક્ષેત્રોને ભરવ્યક થતાં અટકાવે છે. ઇંગ્લંડમાં સરકારી નોકરીનો કોઈને મોલ નથી. ધંધાઓ વધારે સન્માન્ય કદાચ ન મનાતા હોય પણ વધારે ક્ષાયકારક તો મનાય છે. કે સરકારી હોલોઓનો ખોટો મોલો નથી કે ખોટી સત્તા નથી, કારણકે તે બધી દરીકાઈથી પૂરવામાં આવે છે. ત્યાંના જાહેર જીવનમાં લાય રૂચત, કોમીવાદ, વગેરે આપણા દેશના કરતાં ઘણું ઓછું છે એમ જાહેર રીતે મારે કબૂલ કરવું જોઈએ. [ચાલુ]

અમારાં શાળોપયોગી પુસ્તકો

સાહિત્યકલ્પલોહ, ભા. ૧, ૨, ૩.

માધ્યમિક ધોરણ, ૧, ૨, ૩ તથા મુજરાતી ૫, ૬, ૭, માટે શ્રી. ખાનસાહેબ દ્વારા સંપાદિત ગદ્યપદ્ય સંગ્રહ. મુગલ ઇલાકામાં, વડોદરા રાજ્યમાં, રાજકોટ એજન્સીમાં, ઇત્યાદિમાં પાઠ્યપુસ્તકો તરીકે મંજૂર છે.

સવકી ઘોલી, ભા. ૧, ૨, ૩. લે. પંડિત સુર્યન

હિંદુસ્તાની બોર્ડના અભ્યાસક્રમ અનુસાર હિંદુસ્તાની વાંચનગાળા.

દેશદેશના લોકો,

શ્રી. વિ. દ. ધાટે કૃત, બુગોળનું આ એક અજોડ પુસ્તક છે. કિંમત, ૧-૪-૦

સાહિત્યપદ્ધતિ, ભા. ૧, ૨, ૩.

શ્રી. ઝીણાભાઈ દેસાઈ ને શ્રી. હમાયંકર જોષી દ્વારા સંપાદિત. લાખરૂલના ધોરણ. ૪, ૫, ૬, માટે અનુકૂળ ગદ્યપદ્ય સંગ્રહ.

મુંદર લેખન, ભા. ૧, ૨, ૩, ૪, ૫.

ખાળકોના અક્ષરો સુધારવા માટે એક નવી જાતની લેખન પોથીઓ.

હિંદ અને બ્રિટનનું રાજ્યતંત્ર, લે. રમણલાલ સોની, ખી. એ., એસ. ટી. સી.

દેશદેશાવરેમાં, (આપણો ઇલાકો, દેશ અને દુનિયા) લે. વી. એલ. પટેલ, ઇત્યાદિ

પ્રાથમિક ધોરણ ચોથા માટે બુગોળનું પાઠ્યપુસ્તક છે. લોકજીવન અને ભૌગોલિક સંયોગોની ગૂંથણી કરતું, રસમય શૈલીમાં, અનેક ચિત્રોથી ભરપૂર છે.

નૂતન ગણિત ભા. ૧, ૨, ૩, લે. દેસાઈ તથા અવેરી

માધ્યમિક ધોરણ માટે નવા અભ્યાસક્રમ પ્રમાણે વ્યવહાર દાખલાઓ સાથે લખાયેલું સરળ ગણિત.

પ્રકાશક: વોરા એન્ડ કંપની, પબ્લિકશર્સ, લીમિટેડ, રાઉન્ડ ખીલ્ડીંગ, કાલળાદેવી રોડ, મુંબઈ ૨.

બાળકેળવણી અને સમાજ*

શ્રી. ત્રિલોકચંદ્રાસ ખાનવાળા

બી. એ., બી. ડી.

બુનિયાદી કેળવણીનું તાલીમકેન્દ્ર - કતારગામ [સૂરત થઈને]

પ્રકરણ : ૮

કેળવણી અને અર્થ

માણસને પોતાની જરૂરિયાતો મેળવવામાં પડતી વિટંબણાઓ સમયે એકબીજાને મદદ કરવાની ઇચ્છા પરિણમે આખી પ સમાજરચના ઉદ્ભવી છે. મોટા બળવાન પ્રાણીનો એકને હાથે શિકાર કરવામાં ઘણી વખત માણસને આપતિ આવી પડતી. આવા સમયે બીજા માણસની સહાય મળે તો સાદું એમ એના મનમાં વિચાર આવતો, અને તે મુજબ અકસ્માત સદાય મળવાથી પેલા જાનવાર પ્રાણીને મહાત કરી શકાતો એટલે તેઓ સાથે ગળી કામ કરી ને મળે તેની વહેંચણી કરવા હમેશની મેત્રી બાંધતા. આ પ્રમાણે કરવાથી તેમને એમ સમજવા લાગ્યું કે ઘણા માણસો સહકારથી કામ કરે તો સહકાર કરનાર દરેકને એકલે હાથે કરે તેનાથી વધારે લાભ મળે છે, તેથી પુરુષ પુરુષ વચ્ચેના સહકારની ઇચ્છા લોકોમાં દૃઢ થઈ.

બીજી બાબુએ, ગર્ભ કે પ્રસૂતિના સમય દરમિયાન સ્ત્રીને પોતાની જરૂરિયાતો પૂરી પાડવામાં પુરુષની મદદની જરૂર જણાઈ. પોતાની સાથે ને પુરુષનો સંબંધ બંધાયો હોય તે પુરુષની મદદ તે ખાસ કરીને માગતી. પુરુષ મંદિ પડે તો સ્ત્રી તેને મદદ કરતી સ્ત્રી પુરુષને એકબીજાની સહાયની વારંવાર જરૂર પડવા લાગી; એટલે ધીરેધીરે એમનામાં એક કુટુંબની ભાવના ઉત્પન્ન થઈ.

જેવી રીતે સ્ત્રી પુરુષને સહલાઈથી મદદ કરી શકે, અને પુરુષ સ્ત્રીને સહલાઈથી મદદ કરી શકે તે માટે એક જ જગ્યાએ રહેવા લાગ્યા, અને ઘર કે કુટુંબ થયું. તેવી રીતે પુરુષ પુરુષને સહલાઈથી મદદ કરી શકે તેટલા માટે સહકારથી કામ કરનારા પુરુષોનાં કુટુંબો સાથે સાથે રહેવા લાગ્યાં. તેઓ એક ટોળી કે ગોત્રના નામથી ઓળખાવા લાગ્યા ને જગ્યાએ તેઓ સાથે સાથે ઝૂપડાં બાંધી રહેવા લાગ્યા તે જગ્યાને ગામની સંજ્ઞા આપવામાં આવી. આમ ધીરેધીરે માણસોને સમૂહમાં ગામડાં બાંધી રહેવાની ટેવ પડી.

આ કાંતિ દરમિયાન ગુપ્તજી શિકારીજીવનમાંથી બરવાડજીવનમાં, અને ભરવાડજીવનમાંથી ખેડૂત જીવનમાં ક્રમશઃ આવી ગયા હતા. જ્યારે તેઓ શિકારીજીવનમાં હતા, ત્યારે તેમને બેસીને વિચાર કરવાનો બિલકુલ અવકાશ નહોતો. શિકાર કરવાનાં સાધનો તૈયાર કરવાં, અને સવાર પડે કે શિકારની બોલામાં નીકળવું એ તેમનું મુખ્ય કામ હતું. કોઈક વખત સાંજ પડી જાય છતાં કંઈ શિકાર હાથ લાગતો નહિ, એટલે વ્હીસે મોંએ પાછા ફરવું પડતું હતું. આવી સ્થિતિમાં પોતાને, પોતાની સ્ત્રીને, તથા પોતાનાં બાળબર્મ્યાંને ભૂખે મર્યા રહેવું પડે નહિ, એટલા માટે તેમણે માંસને સંગ્રહ કરવાની રીત શોધી કાઢી. પોને મેળવેલું માંસ પોતાનું છે, બીજાનું નહિ, એ વિચાર આવવાથી ખાનગી મિલકતનો રિવાજ શરૂ થયો. આ ઉપરાંત તેઓ પ્રાણીને કંઈ રીતે સહલાઈથી પકડી શકે, અને કેવાં સાધનો કે હથિયારો વાપરવાથી તેને મારી શકે તે સિવાય તેમને આખો દિવસ બીજો વિચાર આવતો જ નહિ.

ભરવાડજીવનમાં મનુષ્યે આપ્યા, ત્યારે તેમને વિચાર કરવાની કુરસદ મળવા લાગી જ્યારે તેઓ પાણેતા જનનરો ચરાવવા લઈ જતા હતા, ત્યારે ઘાસના મેદાનમાં નદીકાંઠે કે ટેકરી પર સ્વેચ્છાથી ઢોર ચરતા, અને તેઓ એક ઝાડ નીચે કે પથ્થર પર બેસી આજુબાજુની કુદરતી વિશ્વતિઓનું અવલોકન કરતા, કારણ કે દિસક પ્રાણીઓમાંથી ઢોરનું સ્વેચ્છા કરવા સિવાય તેમને કાંઈ બીજું કામ નહોતું વળી કોઈ વખત અને વખત જતા વારવાર તેઓ કાર્ક અનાજ સનકારત્વ, અને બર કે વાસની પૌથી લાકડી લઈ વગાડતા, કોઈ નિવસ નહિ જોરેસો જનાવ જોઈ તેઓ તેના રિશે પોતાના મિત્ર અને સગાસબ્બીને વાન કરતા એવી વાર્તાઓ એક પાસેથી બીજા પાસે જતી અને રસ પડે કે બોધ આપે એવી વાર્તાઓ તો વરાપરપગ કહેવાતી આ રીતે દતકયાઓ શરૂ થઈ તેમાંની કેટલીક દતકયાઓ કવિતા રૂપે ગાના લાગી.

પછી જ્યારે મનુષ્ય ભરવાડજીવનમાંથી ખેડૂતજીવનમાં આવ્યા, ત્યારે તેમને ભરવાડજીવન કરતા નવા જીવનમાં વધારે અસહ્ય મળવા લાગ્યો, અને તેમની પાસે દ્રવ્ય પશુ વધુ એટલે જરૂરિયાતોની વસ્તુઓ ન મળી શકે તોપણ પોતાની સમૃદ્ધ કરેની વસ્તુઓમાંથી તેઓ લાગા કાળ સુધી પોતાનું ગુજરાન ચલાવવા કરતા. આ પ્રમાણે આનગી મિલકતની પ્રથા દૃઢ થવાથી સદકારવૃત્તિની સાથે સાથે તેમાંથી વિરુદ્ધ હરીદારની વૃત્તિ જન્મત થઈ આ કારણથી હરહ મેશના સદકારને જાતે મનુષ્ય જરૂર પડે સદકાર, અને જરૂર પડે સ્પર્ધા કરવા લાગ્યા એ સ્પર્ધાનો પ્રવાહ બે રીતે વહેવા લાગ્યો. એક પ્રવાહ એવો હતો કે બીજા કરતા પોતાનું દ્રવ્ય હરેક પ્રકારે વધારતુ, બીજો પ્રવાહ એ હતો કે અસહ્યના સમયે દતકયાઓ, કવિતાઓ, વગેરે નવું સર્જન કર્યું હોય તેને મદદ આપવી.

આને લીધે સમય જતા ધણી લોકો—જેવાકે, ઉત્પન્ન થયેની ધર્મ માન્યતાઓ પ્રમાણે માય તારા, બીજાને તે માન્યતાઓ સમજાવનારા, અને લોકોમાં વહેમ અને ભયનું વાતાવરણ ફેલાવી તે માન્યતાઓ પ્રમાણે ચાલવાની ફરજ પાડનારા—પોતાની દતકયાઓ, કવિતાઓ, વગેરેનો સમૃદ્ધ કરવા લાગ્યા, અને તેમાં વધારો કરના લાગ્યા, કારણકે લોકોનું મહત્ત્વ વધારવામાં, અને સામાન્ય લોકોમાં એમની છાપ પાડવામાં એ સમૃદ્ધની પ્રાપ્તિ મદદરૂપ હતી એટલા માટે તેમણે પોતાના કુટુંબમાં-સખધીઓમાં આ સમૃદ્ધ જળવાઈ રહે એની વ્યવસ્થા જામી કરી આ રીતે કેળવણીતંત્રની શરૂઆત થઈ ઉપર કહેલા કામમાં તેઓ આપો દિવસ ગુણવત્તા રહેતા હોવાથી પોતાની આજીવિકા માટે તેમને બીજાની આશ્રય લેવાની જરૂર પડી એ સમયના સમાજમાં જમીનદારવર્ગ પૈસા રાહતો, એટલે તેમની મદદ તેઓ મેળવના લાગ્યા બીજા બાજુએ, જમીનદારો ધર્મીઓની આશ્રય આપવામાં પોતાની મદદતા વધે છે એમ માનવા લાગ્યા ધર્મીઓની સમાજમાં જમીનદારોનું વર્ચસ્વ ચાલુ રાખવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા, કારણકે તેના પર જમીનદારોની મદદનો આધાર હતો.

કાળાતરે મનુષ્યે કેટલીક કુદરતી શક્તિઓને અકુશમાં લીધી, અને તેનો હુન્નરઉદ્યોગમાં, તેમજ વેપારના કાર્યમાં ઉપયોગ કરવા માડ્યો પહેરનાઓટવાની તથા સામાન્ય ઉપયોગમાં આતી ધણી વસ્તુઓ માણસોએ પત્રદારા બનાવવા માડી જમીન પર એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે જવા માટે રેલવે સડકો તૈયાર થઈ. ઈરિયા પાર જવા માટે વહાણને બાંધે આગમેટનો ઉપયોગ થવા લાગ્યો જેમ જેમ પત્રદારા જુવાજુલા કામ કરવા માડ્યા, તેમ તેમ વેપાર કરવામાં સાહસ વધુ વળી હુન્નરઉદ્યોગમાં કાચા માનને ફેરવી માણસના ઉપયોગમાં આવે એવો પાકો માય તૈયાર કરવા ની શોધખોળ થતા માડી પાકો માન તૈયાર કરના જોઈતો કાચો માન જ્યાંય ખેડવામાં કયા પ્રદેશમાં કયો માન વધારે પ્રમાણમાં સહેવાઈથી થઈ શકશે તે રિશે સરોધન થવા માડ્યું આ પ્રમાણે થયેલા ઔદ્યોગિક પરિવર્તનની અસર કેળવણી પર થઈ. વેપાર અને હુન્નરઉદ્યોગને લાગતી નિશાળો ખોલવામાં આવી વળી સરોધન કરવા માટે નવી સરચાઓ રચાઈ, અને શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ કેવી રીતે સરોધન પઈ શકે એની તાલીમ બાળકોને આપવા લાગી.

બાળકેળવણી અને સમાજ*

શ્રી. ત્રિલોચનદાસ પાનવાળા

બી. એ., બી. ડી.

બુનિયાદી કેળવણીનું તાલીમકેન્દ્ર • કતારગામ [સૂરત થઈને]

પ્રકરણ : ૮

કેળવણી અને અર્થ

માણસને પોતાની જરૂરિયાતો મેળવવામાં પડતી વિટંબણાઓ સમયે એકબીજાને મદદ કરવાની વૃત્તિના પરિણામે આખી ય સમાજરચના ઉદ્ભવી છે. મોટા બળવાન પ્રાણીનો એકલે હાથે શિકાર કરવામાં ઘણી વખત માણસને આપત્તિ આવી પડતી. આવા સમયે બીજા માણસની સહાય મળે તો સારું એમ એના મનમાં વિચાર આવતો, અને તે મુજબ અકસ્માત સહાય મળવાથી પેલા જબરા પ્રાણીને મહાત કરી શકતો એટલે તેઓ સાથે મળી કામ કરી જે મળે તેની વહેંચણી કરવા હમેશની મંત્રી બાંધતા. આ પ્રમાણે કરવાથી તેમને એમ સમજાવા લાગ્યું કે ઘણા માણસો સહકારથી કામ કરે તો સહકાર કરનાર દરેકને એકલે હાથે કરે તેનાથી વધારે લાભ મળે છે, તેથી પુરુષ પુરુષ વચ્ચેના સહકારની વૃત્તિ લોકોમાં દૃઢ થઈ.

બીજા બાબતે, ગર્ભ કે પ્રસૂતિના સમય દરમિયાન અને પોતાની જરૂરિયાતો પૂરી પાડવામાં પુરુષની મદદની જરૂર જણાઈ. પોતાની સાથે જે પુરુષનો સંબંધ બાંધેલો હોય તે પુરુષની મદદ તે ખાસ કરીને માગતી. પુરુષ માટે પડે તો સ્ત્રી તેને મદદ કરતી સ્ત્રી પુરુષને એકબીજાની સહાયની વારંવાર જરૂર પડવા લાગી; એટલે ધીરેધીરે એમનામાં એક કુટુંબની ભાવના ઉત્પન્ન થઈ.

જેવી રીતે સ્ત્રી પુરુષને સહેલાઈથી મદદ કરી શકે, અને પુરુષ સ્ત્રીને સહેલાઈથી મદદ કરી શકે તે માટે એક જ જગ્યાએ રહેવા લાગ્યા, અને ઘર કે કુટુંબ થયું. તેવી રીતે પુરુષ પુરુષને સહેલાઈથી મદદ કરી શકે તેટલા માટે સહકારથી કામ કરનારા પુરુષોનાં કુટુંબો સાથે સાથે રહેવા લાગ્યાં. તેઓ એક ટોળા કે ગોત્રના નામથી એળખાવા લાગ્યા જે જગ્યાએ તેઓ સાથે સાથે ઝૂપડાં બાંધી રહેવા લાગ્યા તે જગ્યાને ગામની સંસાર આપવામાં આવી, આમ ધીરેધીરે માણસોને સમૂહમાં ગામડાં બાંધી રહેવાની ટેવ પડી.

આ ક્રાંતિ દરમિયાન ગતુઓ શિકારીજીવનમાંથી ભરવાડજીવનમાં, અને ભરવાડજીવનમાંથી ખેડૂત જીવનમાં કમચાલ આવી ગયા હતા. જ્યારે તેઓ શિકારીજીવનમાં હતા, ત્યારે તેમને ખેડોને વિચાર કરવાનો શિલકુલ અવકાશ નહોતો. શિકાર કરવામાં સાધનો તૈયાર કરવાં, અને સવાર પડે કે શિકારની બોળમાં નીકળવું એ તેમનું મુખ્ય કામ હતું. કંઈક વખત સંજ પડી જાય છતાં કંઈ શિકાર હાથ લાગતો નહિ, એટલે બહીસે મોંઝે પાછા ફરવું પડતું હતું. આવી સ્થિતિમાં પોતાને, પોતાની સ્ત્રી, તથા પોતાનાં બાળબચ્ચાને ભૂખે મર્યા રહેવું પડે નહિ, એટલા માટે તેમણે માંસનો સંગ્રહ કરવાની રીત શોધી કાઢી. પોને મેળવેલું માંસ પોતાનું છે, બીજાનું નહિ, એ વિચાર આવવાથી ખાનગી ગિદંકતને રિવાજ શરૂ થયો. આ ઉપરાંત તેઓ પ્રાણીને કેવી રીતે સહેલાઈથી પકડી શકે, અને કેવાં સાધનો કે હથિયારો વાપરવાથી તેને મારી શકે તે સિવાય તેમને આખો દિવસ બીજા વિચાર આવતો જ નહિ.

નથી; સારું અને ઉપયોગી કામ કરવાની યત્નિ આવતી નથી; માટે ભુદ્ધિ અને કાર્યને મેળ સાધવા માટે ઉદ્યોગની પ્રતિ દરેક માટે આવશ્યક છે. ખીજું, ઉદ્યોગ કરતાં બાળકો કાર્મિક ઉત્પાદન કરી શકે છે, તેથી બધો ખર્ચ એમાંથી મેળવી શકાય નહિ તો થોડો ખર્ચ પણ મેળવી શકાય છે.

બીજી રીત પ્રમાણે વ્યાપક કેળવણી કરવાનું કામ થોડા પ્રમાણમાં સંભવિત છે, કારણકે બહેલા માણસોને પોતાનો નવરાશનો વખત આનંદનાં સાધનોમાં ગાળવાને બદલે શિક્ષણ આપવાના કામમાં ગાળવો પડે. બહેલા લોકો પોતાનાં નિત્યકામના થાકમાંથી આરામ ઇચ્છતા હોય, એટલે તેઓ આ દુરભિચાર કામ કંટાળાથી કરે, તેથી સારું કામ થઈ શકે નહિ. ધારોકે કેટલાક બહેલા માણસો અભણને શીખવવાને ઇતિમદ હોય, પણ અમણ માણસો કામ કરી આવ્યા પછી કંટાળી ગયેલા હોવાથી તેમના સમજબળ છતાં બહુવા આવવાને બાબુશ હોય તો તેમણે શું કરવું? આ કારણથી પણ વસ્તીના સો એ સો ટકાને બીજી રીતે કેળવણી આપવાની વ્યવસ્થા કરવી એ અતિ કઠણ કામ છે. જો બધાને કેળવણી આપવાનું કામ કરવું હોય તો તે રાજ્ય મારફતે જ થઈ શકે એમ છે. કેળવણીની યોજનામાં બાળકો પાસે ઉદ્યોગ કરાવવાની પ્રતિ રાખવાથી રાજ્યને ખર્ચ, નવાવવામાં થોડી ઘણી રાકત મળી શકે એમ છે. પણ તેમ છતાં એટલો બધો ખર્ચ વધે કે રાજ્યને મૂડીવાળાનો કે ઉદ્યોગપતિઓની મદદ લીધા વિના ચાલે નહિ. આ કારણથી કેળવણીની યોજનામાં તેમની લાગવગ અને અસરની છાપ પડે છે. એને લીધે શિક્ષણમાં બે પ્રકારની ખામી આવી ગય છે.

મૂડીવાળાઓને પોતાના પૈસાનો લાભદાયક ઉપયોગ કરવા તથા ઉદ્યોગપતિઓને ઉદ્યોગનો વિકાસ કરવા પછાત દેશો પર કાબૂ મેળવવાની જરૂર પડે છે, તે દેશો પર કાબૂ મેળવવાથી ત્યાંથી તેઓ કામો માલ ઓછી રીમતે, ઓછા ખર્ચે અને ઘણા પ્રમાણમાં મેળવી શકે છે; તેમજ કાચા માલમાંથી તૈયાર થયેલા માલનું વેચાણ દરીદ્રાર્થ વગર કરી શકે છે. આ કામ પાર પાડવા તેમને પછાત દેશના રાજ્યવહીવટની લગભગ પોતાના હાથમાં લેવાની જરૂર પડે છે. પછાત દેશમાં પોતાના દેશની રાજસત્તા જાહેર નહિ, ત્યાંસુધી તેઓ જાને, સલાહસંપત્તી, લાગવગ મેળવી શકતા નથી, તેથી પછાત દેશો છૂટલા તેમને પોતાના દેશમાં પ્રચાર કરવો પડે છે. તેઓ કહે છે કે ફાલ્ગુ પછાત દેશ આપણા કબજામાં નહિ આવે તો આપણી પડોશમાં આવેલો ફાલ્ગુ દેશ તેને છૂટી લેશે, અને તે પછાત દેશ છૂટી બળવાન થશે તો પછી આપણા દેશની સ્વાતંત્રતા બચમાં આવી પડશે. એટલા માટે જો આપણે આપણા દેશનું રક્ષણ કરવું હોય, અને તેને સ્વતંત્ર રાખવો હોય તો આપણે પછાત દેશોમાં આપણી સત્તા જમાવવી જોઈએ. આમ તેઓ લોકોના સ્વદેશાભિમાનના જુસ્સાને પ્રેરણા આપે છે. અને તેથી તેઓ પોતાના દેશનો વાનટો પછાત દેશોમાં ફેરકાવવા ઉકેરણ છે, અને પછી વાલડા ખાતર મરવા તૈયાર થાય છે. પ્રજામાં આવે જુસ્સો જગૃત રાખવા તેઓ પોતાના દેશના સ્થાપિત રાજ્ય પાસે પોતાની લાગવગથી ઉપર જણાવ્યા મુજબના સંસ્કાર પડે એવી કેળવણીની યોજના તૈયાર કરાવે છે. સમય જતાં પછાત દેશોમાં મૂડીવાળાઓ અને ઉદ્યોગપતિઓના સદવાસથી રાષ્ટ્રવાદ જગૃત થાય છે, અને તે દેશો પણ સ્વતંત્ર થવા પ્રયાસ કરે છે. તેમના પ્રયાસો વિનંતી દેશના અનુકરણ પર રચાયેલા હોવાથી તે દેશના લોકો બળવાન થઈ વિનંતી દેશના લોકો જેવા જ સંપ્રામાણ્યવાદી થાય છે. માટે કેળવણીની યોજના ઘડવામાં મૂડીવાળાઓની કે ઉદ્યોગપતિઓની લાગવગ ચાલે નહિ એવી વ્યવસ્થા રાજ્યે ઊભી કરવી જોઈએ. (કેવી વ્યવસ્થા જોઈએ તે આગલા પ્રકરણમાં જણાવેલું છે.)

બીજી ખામી એ આવે છે કે પૈસાદાર અને લાગવગવાળા પક્ષનાં બાળકો માટે એક પ્રકારની કેળવણી આપવાની પ્રથા હોય છે, ત્યારે મધ્યમ, ગરીબ, અને મજૂર વર્ગનાં બાળકો માટે જુદા જુદા પ્રકારની કેળવણી હોય છે. બધા વર્ગો માટે કેળવણી મેળવવાની સગવડમાં પણ ફેર પડે છે. આ કારણથી જ બાળકો પૈસાદાર વર્ગમાં જન્મ્યા હોય તેને જન્મથી જ સારી કેળવણીની સગવડ મળે છે, તેથી એ વર્ગનાં બાળકો થોડી મહેનતે ઉપર તરી આવે છે, ત્યારે ગરીબ વર્ગમાં જન્મેલા બાળકો કેળવણીની નેહરતી સગવડ નહિ મળવાથી

પોતાની હોશિયારી છતાં આગળ ચાલી શકતાં નથી. આ રિયલિ કાયમને માટે ચાલુ રહે છે, એટલે ધીરે ધીરે વર્ગ અને વર્ગ વચ્ચે અંતર વધતું જાય છે, અને હરીફાઈને લીધે વર્ગો વચ્ચે કસલ જાય છે.

જો કદાચ ગરીબનાં કેટલાંક અંતિ આસાક બાળકો પોતાની હોશિયારી અને ચિકિત્સાને લઈને હરીફાઈમાં આગળ આવી જાય છે તો પછી તેમનાં કુટુંબો પોતાના જવાં બીજાં ગરીબ કુટુંબોથી વિખૂટાં પડી જાય છે, અને જે સહાય ગરીબ કુટુંબોને આગળ વધેલાં કુટુંબો તરફથી મળતી જોઈએ તે મળતી નથી. આ કારણથી વર્ગ પ્રમાણે કેળવણીની જુદી વ્યવસ્થાની પ્રથા નાબૂદ કરવી જોઈએ, અને બધા વર્ગનાં બાળકોને એક જ પ્રકારની કેળવણી મેળવવાની સગવડો મળે એવી વ્યવસ્થા થવી જોઈએ.

આ પ્રકારની વ્યવસ્થા કરવામાં એક બાબત અવરોધરૂપે નીવડે છે. જમીનદાર, ઉદ્યોગપતિ, અને પૈસાદાર વેપારી કે સરાફ રાજ્યને કેળવણી સંબંધી અનેક પ્રકારે મદદ કરે છે. તેઓ શાળા આંધવા પૈસા આપે છે. સંસ્થાઓ સ્થાપવા ઉદાર વૃત્તિથી મોટું ફંડ એનું કરી આપે છે. બાળકોને મદદ કરવા શિષ્યવૃત્તિઓનાં નાણાં આપે છે. અથવા કાયમનું ફંડ રહે એવી વ્યવસ્થા કરી આપે છે. તેમની આ ઉદારતા વખણવાયોજ્ય છે; પણ તેઓ કેળવણી માટે દાન એવી શરતોથી કરે છે કે તેથી એમનું દાન કેળવણીની ચોજનાને બે પ્રકારે હાનિકર્તા થઈ પડે છે.

એક તો પૈસા આપનાર ગૃહસ્થની માન્યતા પ્રમાણે કેળવણી અપાતી હોય તેવી સંસ્થા અંગે આપેલી પૈસાની મદદને ઉપયોગ કરવો. એવી શરત કરેલી હોય છે, એટલે રાજ્યને શરત પ્રમાણેની કેળવણી આપવાનું કામ જરૂર હોય નહિ છતાં ચાલુ રાખવું પડે છે. દા. ત. એક ગૃહસ્થે એવી શરતે પૈસા આપ્યા કે અમુક સંસ્થામાં તમારે શાબ્દિક કેળવણી સાથે અમુક પ્રકારની ધાર્મિક કેળવણી પણ આપવી. હવે ધારા કે લોકોના વિચાર બદલાયાથી એવા પ્રકારના શિક્ષણની બાળકોને જરૂર હોય નહિ, પણ ઉદ્યોગ સંબંધી શાસ્ત્રીય જ્ઞાન આપવાની વધારે જરૂર હોય; આમ છતાં શરતને લીધે રાજ્યને બિનજરૂરી શિક્ષણ આપવાનું કામ ચાલુ રાખવું પડે, બીજું, ધારા કે એ ગૃહસ્થે એ સખાવત આપી તે સમયે શરત પ્રમાણેની કેળવણી યોગ્ય ગણાતી હોય, પણ સમય જતાં સંજોગોવશાત્ એમાં ફેરફાર કરવાની જરૂર જણાય તેમ છતાં શરતના બંધનને લીધે રાજ્ય તેમાં યોગ્ય ફેરફાર કરી શકે નહિ. આ કારણથી સખાવત લેતી વખતે રાજ્યે શરતોમાં એવી એક કક્ષમ રાખવી જોઈએ કે કાળ અને સંજોગોતુસાર સંસ્થાની કેળવણીની પ્રથામાં પ્રજ્ઞની જરૂરિયાત પ્રમાણે દેશના કાયદાને અનુસરી કેળવણી સંબંધી શરતોમાં યોગ્ય ફેરફાર કરાવવાનો રાજ્યને અધિકાર છે. આમ કરવાથી જેમ જેમ લોકોમાં કેળવણી સંબંધી વિચારોમાં ફેરફાર થાય તેમ તેમ શરતોત્તરણ સખાવતોમાં જરૂર મુજબ રાજ્ય યોગ્ય ફેરફાર કરાવી શકે.

પ્રાચીનકાળમાં હિંદુસ્તાનના આર્ય લોકોમાં જ્ઞાતિઓની શરૂઆત કામની વહેંચણી પરથી થઈ હતી. ધર્મનું કામ કરનારા બ્રાહ્મણ કહેવાયા, રક્ષણનું કામ કરનારા ક્ષત્રિય કહેવાયા. વેપાર અને ખેતીનું કામ કરનાર વૈશ્ય કહેવાયા. ઉપરના ત્રણેની સેવાનું કામ કરનારા શૂદ્ર કહેવાયા. સમય જતાં ઉપરોક્ત ચાર જ્ઞાતિઓમાંથી જુદા જુદા ધંધા પ્રમાણે ધણી જ્ઞાતિઓ થઈ. તેમાં ધંધાને અંગે યતી કમાણી અને તે કમાવામાં પડતી સરળતાના પ્રમાણમાં જ્ઞાતિનાં જ્ઞાન અને બ્યાજનું ગણવામાં લાગ્યાં. વધારે કમાનારા અને સહેલું કામ કરનારા ઉચ્ચ જ્ઞાતિના મનુષ્યો ગણાયા, અને એછી કમાણી કરનારા અને અધરું તેમજ અનીચ્છીય કામ કરનાર દલદી જ્ઞાતિના મનુષ્યો ગણાયા. પછી ઉપરી જ્ઞાતિઓને કેળવણીની વધારે સગવડ મળી; નીચલી જ્ઞાતિને મિલકતુલ મળી નહિ. (એકલવ્યનો દાખલો લો.) આજ પ્રમાણે બીજા દેશોમાં આર્થિક કારણોને લીધે વર્ગો પડ્યા, અને ત્યાં પણ કેળવણીમાં ભેદ પડ્યો. આ પ્રથા વંશપરંપરા ચાલવાથી રૂઢ થઈ ગઈ, એટલે એમાં ફેરફાર થઈ શકે નહિ એવી માન્યતાનો લોકોમાં પ્રચાર થયો.

આર્થિક કારણોને લીધે વર્ગ અને જાતિ પડવાથી જેવી રીતે પુરુષ પુરુષ વચ્ચે ભેદ પડ્યો છે, અને કાયમની અસમાનતા ઊભી થઈ છે, તેવીજ રીતે એજ કારણોને લીધે તેવી, બદકે, તેના કરતાં વધારે અસમાનતા ઊભી અને પુરુષ વચ્ચે ઊભી થઈ છે. પુરુષની પ્રવૃત્તિઓમાં પૂર્તિ કરવા ઉપયોગી પ્રાણી તરીકે એનું સ્થાન ગણવામાં આવે છે, અને તેથી એને જે કેળવણી આપવામાં આવે છે તે પુરુષને ઉપયોગી થાય તેવી, તથા જેટલે અંશે ઉપયોગી થઈ શકે એજ હોય તેટલી હદ સુધીજ આપવામાં આવે છે. પુરુષ જેવી, અથવા પુરુષ જેટલી કેળવણી લઈ સ્ત્રી સ્વતંત્ર થાય તે વાત અનિચ્છનીય ગણવામાં આવે છે. વળી એકજ સંસ્થામાં છોકરા છોકરીને લાજવાવાનું કામ પણ શિશુસ્ત લોકોને વખોડવા જેવું લાગે છે. સ્ત્રી માટે આ બધાં બંધનો તેમની આર્થિક પરતંત્રતાને લીધે પુરુષોએ ઊભાં કર્યા છે. જો છોકરી છોકરાની માફક સ્વતંત્ર રીતે કમાઈ શકે એવી સ્થિતિ ઉત્પન્ન થાય તો છોકરા અને છોકરી વચ્ચે શિક્ષણની બાબતમાં જે ભેદ પાડવામાં આવ્યો છે, અને જે ભેદ ચાલુ રાખવા શિશુસ્તો હિંમત કરે છે તે ભેદ ઝાઝો સમય ચાલી શકે નહિ.

ઉપરની હકીકત પરથી સ્પષ્ટ સમજાવ્યું એમ છે કે પુરુષપુરુષ વચ્ચે અને સ્ત્રીપુરુષ વચ્ચે કેળવણી સંબંધી જે ભેદભાવ છે તેને માટે અત્યારની આર્થિક વ્યવસ્થા જવાબદાર છે. જો એ ભેદભાવ તોડી બધાને સમાન સગવડો મળે એવી કેળવણીની ચોજના ધડવી હોય તો હાલની આર્થિક વ્યવસ્થામાં મહત્ત્વનો ફેરફાર કરવાની જરૂર છે.

જો કેળવણીનું સ્વરૂપ આખા સમાજને હિતકારી કરવું હોય તો ખાનગી મિલકત રાખવાનો રિવાજ તેમજ ભેગી કરેલી મિલકતનો વારસો ગણવાનો રિવાજ નાબૂદ થવો જોઈએ; કારણકે મિલકત અને વારસાના રિવાજને લીધે એક બાળકને બીજા બાળક કરતાં વધારે સારી કેળવણી મળે છે. આ અકુદરતી છે, કારણ કે બાળકે મેળવેલી કેળવણી પોતાની શક્તિના પ્રમાણમાં નથી, પણ મળેલી સગવડને લીધે છે. ખરી રીતે દરેક બાળકને પોતાની શક્તિના પ્રમાણમાં કેળવણી મેળવવાની સગવડ હોવી જોઈએ.

દરેક બાળક પોતાની શક્તિ પ્રમાણે કેળવણી મેળવી શકે એવી વ્યવસ્થા હોય તો પણ બાળક બાળક વચ્ચે હેસિયારીની અસમાનતા તો રહેવાની, પણ તે બાળકની કુદરતી શક્તિના પ્રમાણ પ્રમાણે હોવાની. શક્તિની અસમાનતા કુદરતી છે, અને તે તો રહેવાની. બીજા બાળક, એક શક્તિશાળી પુરુષનો પુત્ર શક્તિ વગરનો નીકળે તોપણ અત્યારની પ્રથા પ્રમાણે તેને બંધી સગવડો મળે, અને તેને લીધે તે આગળ આવે, પણ શક્તિ પ્રમાણે કેળવણીની સગવડ મળતી હોય તો જરૂર એ પાછો પડવાનો; એટલે શક્તિ જળવી રાખવાની સ્પર્ધા કુદરતી રીતે રહેવાની.

વારસાના રિવાજથી કુદરતી સ્પર્ધાનો નાશ થાય છે, અને ખોટું પરિણામ આવે છે. આથી ઊલટું, બાળકોને સમાન સગવડો આપવાની પ્રથા હોવાથી સમાજમાં દરેકને સંપૂર્ણપણે પોતાની સ્વતંત્રતા અને સહી-સહાયતા રહેશે એમ વિશ્વાસ આવે છે, અને તેથી તે પોતાની શક્તિનો સારામાં સારો ઉપયોગ નિર્ભયપણે કરે છે.

તમારી શાળામાં આસ ઉપયોગી

રમતોના નિયમો : દોડ, કૂદકા, ફેંક જેવી વ્યક્તિગત રમતો તથા હુલુલુ, ખેખે, લંગડી તેમજ વોલીબોલ, ફૂટબોલ, હોકી જેવી રમતોના નિયમો. ફિ. શ. ૧-૦-૦ + ૦-૧-૦ ટ. ખર્ચ.

સા હી ર મ તા : હમરો બાળકોને રમીડી શકો તેટલી સંખ્યાબંધ રમતો. ફિ. શ. ૧-૦-૦ + ૦-૨-૦ ટ. ખર્ચ
સં ઘ વ્યા યા મ : હમરો બાળકોને વાંસ, વોન્ડ, ડંબેલ્સ, કેલ્સથેનિક્સ, વગેરે કરાવવામાં સહાયશ્રુત. ૧૫૦

ઉપરાંત આકૃતિઓ. ફિ. શ. ૧-૨-૦ + ૦-૨-૦ ટ. ખર્ચ.

આ ઉપરાંત ગ્રેડ વ્યાખ્યાનબાળા, અંજુભાષિના પત્રો, લાકી, લાકડી, વગેરેનાં પુસ્તકો.

સૂચીપત્ર મંગાવો:

ગૂજરાત વ્યાયામ પ્રચારક મંડળ

પા. કરાહી, જિ. સરત

નૂતનશિક્ષણ સંઘ, સૂરતના આશ્રયે મળેલું બૃહદ્ ગુજરાત આચાર્ય સંમેલન⁺

[દિવસ : તા. ૧૩-૧૪-૧૫ ઓક્ટોબર ૧૯૪૧]
[સ્થળ : સાર્વજનિક હાઈસ્કૂલ, નાનપરા-સૂરત]

[૬]

અંગ્રેજીશિક્ષણના આયોજનની રૂપરેખા*

મિસ સુલભા પનાન્દિકર
સેકન્ડરી ટ્રેઈનીંગ કોલેજ - મુંબઈ

અંગ્રેજીશિક્ષણ પૂરતા આપણી શાળાનાં સાત વર્ષના ત્રણ ભાગ પાડવા :

પહેલો તબક્કો : ધોરણ ૧-૩

બીજો તબક્કો : ધોરણ ૪-૫

ત્રીજો તબક્કો : ધોરણ ૬-૭

મુખ્ય અંગ્રેજી શિક્ષક : અંગ્રેજી શીખવાર શિક્ષકો પૈકી એક અનુભવી ને કામેલ શિક્ષકને આપી શાળાના અંગ્રેજીશિક્ષણનું નિરીક્ષણ કરવાનું કામ સોંપવું. આને માટે તેને પોતાને બીજા કરતાં જોઈતા તાસરું શિક્ષણકામ આપવું. આ શિક્ષકનું કામ નીચે પ્રમાણેનું હોવું જોઈએ.

[૧] એ ત્રણ વર્ષે બધા પ્રકારકો પાસેથી અંગ્રેજી વાચનમાળા, ગદ્યપદ્યસંગ્રહો, વ્યાકરણ ને લેખનના ગ્રંથો, કલ્યાદિ મંગાવી, પોતાની સાથીઓના અભિપ્રાય લઈ આવી શાળાના બધા વર્ગો માટે અંગ્રેજીનાં પાઠ્યપુસ્તકો મુકરર કરવાં.

[૨] જુદા જુદા વર્ગોમાં અંગ્રેજી શીખવતા શિક્ષકોનાં સંમેલનો યોજાવવાં ને તેનું સંચાલન કરવું.

[૩] આપી શાળાના અંગ્રેજીશિક્ષણના કાર્યનો સમગ્રપણે વિચાર કરી તેનું આયોજન કરવું, ને દર વર્ષે શિક્ષકોના અનુભવોને આધારે તેમાં સુધારાવધારા કરતા રહેવું.

આયોજનના સિદ્ધાંતો : અંગ્રેજીશિક્ષણનું આયોજન કરતી વખતે નીચેના મુદ્દાઓ પર ખાસ લક્ષ આપવું.

[૧] સમજપૂર્વકનું વાચન [Comprehension]

[૨] પુનરુક્તિ અને મુખવાચન [Repetition and Reading aloud]

[૩] મૌખિક કામ [Speech-Oral expression]

[૪] લેખિત કામ [Written expression]

ખાસ કરીને આપણી શાળાના પહેલા તબક્કામાં વાચનનો અભ્યાસક્રમ નક્કી કરતી વખતે પાનાની સંખ્યાને જલ્દે બાપા, શબ્દભંડોળ, વસ્તુની વિવિધતા, વગેરે જાળવો. લક્ષમાં રાખવી જોઈએ. વાચનશક્તિ

+ આ હેવાલના પહેલા બે હપ્તા 'નૂતનશિક્ષણ'ના ગાયં ને એગ્રિલ માસના અંકમાં પ્રગટ થયા છે.

* મિસ પનાન્દિકરે હપ્તેકાંત વિષય પરની ચર્ચા શરૂ કરવાનું સ્વીકાર્યું હતું. પરંતુ તેમને અણધાર્યા મુંબઈમાં રોકાઈ નહોતું પડ્યું. આથી પોતાના વ્યાખ્યાન માટે તૈયાર કરેલા મુદ્દાઓ અહીં રજૂ કર્યા છે.

[Reading Ability] ની કસોટી કરવામાં ખપ લાગે એવા પાઠોની પસંદગી થાય એ ઇષ્ટ છે. કસોટીના સામાન્ય ધોરણ તરીકે સ્વીકાર્ય થઈ પડે એવા પાઠો-ફક્ત પસંદ કરવાની બાબતમાં શિક્ષકો દર વર્ષે થોડું સંશોધન કાર્ય કરે તો તે પણ જરૂર લાભદાયી નીવડે.

ત્રીજે તબક્કે પહેલોતા વાચનના એવા પાઠોની પસંદગી કરવી કે જેથી ધીમે ધીમે વિદ્યાર્થીઓ અંગ્રેજી સાહિત્યકારો અને સાહિત્યનાં વિવિધ સ્તરોનો પરિચય સાધે.

પહેલા તબક્કાના મુખ્યકામ ને લેખનકામ સંબંધી વિદ્યાર્થીઓની વિચારદર્શનશક્તિનો વિકાસ [Development of Expression] બતાવતો એકાદ નકશો [chart] તૈયાર કરાવવો જોઈએ. પાખર કૃત 'ઇંગ્લીશ યુ એક્શન' નામના પુસ્તકમાં આપવામાં આવેલા નકશાને ધોરણે જુદી જુદી ભાતનાં વાક્યો [type sentences], વાક્યરચનાના ક્રમબદ્ધ પ્રકાર, અને શબ્દભંડોળના વિકાસનો આમાં સમાવેશ થઈ શકે.

લેખનકામના કામનું આયોજન ઓછામાં ઓછા એક સત્ર માટે તો પહેલેથી થવું જ જોઈએ. અ.પારે કાર્પણ જાતની યોજના કે પૂર્વવિચાર વિના આ કામ થાય છે તે જરાબર નથી. આ કામની યોજના કરતી વખતે નીચેના મુદ્દા ધ્યાનમાં રાખવા જોઈએ :

[૧] વિદ્યાર્થીના વાચનના પાઠો ઉપર લેખનકામ રચાવું જોઈએ. [જુઓ, રાધર્ન અને બ્રેઇન કૃત 'વિલેજ રીડર્સ'] સને ૧૯૩૧માં મિ. ચેમ્પિયને વાંચની રીતે કહ્યું હતું કે 'મેઠી વહેલી પણ વાચનમાળા પરથી લેખનકામ પર જવાની અળવળ શરૂ થશે.'

[૨] મૌખિક કામ [oral composition]ની યોજના કરવામાં વિષયોની યોગ્ય પસંદગી કરવી જોઈએ; દરેક વિષયની અર્થમાં સામાન્ય રીતે વાપરી શકાય એવા શબ્દોની શિક્ષકે યાદી કરવી જોઈએ; અને એ વિષયનું શિક્ષણ કયા રીતે-કયો પદ્ધતીથી શિક્ષક કરવા માગે છે તેનો નિર્દેશ કરવો જોઈએ.

[૩] લેખનકામની યોજના તૈયાર કરવામાં શિક્ષકે વિષયો અને સ્વરૂપ [form]નું વૈવિધ્ય પૂરું પાડવાનું ચૂકવું નહીં. આ કાર્યનો હેતુ એ છે કે વિદ્યાર્થીઓ નવીન વાક્યરચના અને શબ્દો ઉપર ઉત્તરોત્તર વધારે ને વધારે પ્રત્યુત્તર મેળવે. લેખન કામની યોજના કરતી વખતે શિક્ષકે આ હેતુ ધ્યાનમાં રાખવો જોઈએ.

[૪] લેખનકામમાં જોડણીની ભૂલો ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. આથી સામાન્ય ભૂલોની યાદી તો શિક્ષક કરે જ. તે ઉપરાંત દરેક ધોરણમાં જોડણી સંબંધી કેટલું કામ થઈ શકે અને કેટલું કરવું જોઈએ તે પણ જો શિક્ષક નક્કી કરે તો સાત વર્ષમાં સામાન્ય વપરાશમાં આવતા મોટા ભાગના શબ્દોની જોડણી વિદ્યાર્થીઓ શીખી જાય.

[૫] મુખ્ય લેખનકામ માટે અનુલેખનનો સતત મદદારો આપવાની ખાસ જરૂર છે. દરેક પ્રકારનું લખાણ વિદ્યાર્થીઓ સારી રીતે લખી શકે તે માટે અનુલેખનમાં ય યોગ્ય ક્રમ જળવાવો જોઈએ. ઉપરના ધોરણોમાં અનુલેખન હેતુપૂર્વકનું હોવું જોઈએ. વિદ્યાર્થીઓને પેતાના કાવ્યસંમહો, સારા ગદ્યકર્તાઓ, વગેરેના સંમહો જાણવાનું મહેવાળી આ હેતુ પાર પડે.

અંગ્રેજીશિક્ષણના કામનું આયોજન કરવામાં નીચેનાં પુસ્તકો ઉપયોગી થઈ પડશે :

1. Miss Lambert : Foundations of the Teaching of English.
2. Palmer : Oral Method of Teaching Languages.
3. Palmer : English Through Action.
4. Ghosh : Article on 'The Teaching of English' printed in 'Teaching', December 1935.
5. Michael West : Learn to Speak by Speaking.
6. Bowman : Essaywriting in Schools.
7. Champion : Lectures on the Teaching of English.

— સામાન્ય ચર્ચા —

‘અંગ્રેજ શિક્ષણ’ આયોજન ના વિષય પર જે ચર્ચા થઈ તેનો સાર નીચે આપ્યો છે:

શ્રી. રણછોડજી દયાળજી દેસાઈ [આચાર્ય નવસારી હાઈસ્કૂલ નવસારી]:

શ્રી. ચંદ્રવર્દન શાહે અંગ્રેજ લખાણમાં યતી ભૂલોની સૂચનાઓ કરી અને સુધારવાની વાતો કરી. હું માનું છું કે ભૂલો સુધારવા કરતાં, ભૂલો કેમ થાય છે તેનું કારણ શોધવું અગત્યનું છે. આત્મારનું વિદ્યાર્થીઓનું અંગ્રેજ લખાણ નીચેની ભૂલોથી ભરેલું હોય છે:

(૧) ખોટી વાક્યરચના

(૨) ભેડણીની ભૂલો

(૩) શ્લેષધોષોગતો ખોટો ઉપયોગ

મારો અનુભવ છે વિદ્યાર્થીઓની ભેડણીની ભૂલો સુધારો તો પણ તે કાયમ રહે છે. તેમ પ્રથમો વ્યાકરણના શ્લેષધોષોગતો પણ ખોટાં રહે છે. એટલે પરભાષાનું શિક્ષણ કેમ આપવું તે જેનું ભેડાં.

માનું માનવું છે કે આપણે આપણા વિચારો વાક્યોમાં જ રજૂ કરવાં ભેડાં. ખરાં વાક્યો લખવાની ટેવ પાડવી જરૂરની છે. નીચેના ધોરણમાં વાક્યોની ભરાખર પુનરુક્તિ [ફ્રીસ] થતી નથી; તેથી ભૂલો બહુ રહે છે. સીધી અને પરાક્ષ રચનામાં પણ તેવીજ ભૂલો થાય છે. ચોથા ધોરણમાં active & passive voice આમે તે ચોખ્ખી નથી. વિદ્યાર્થીઓને પૂરું વાક્ય લખવાનું બાન હોતું નથી તો એ ભેડનાં ફરફાર કરી રીતે સમજાવી શકે. વળી તેનું શબ્દભંડોળ પણ ઓછું હોય છે. તેથી ખોટા શબ્દો વાપરી ભેડણીની પણ ભૂલો કરે છે. તેના ઉચ્ચાર પણ ટેકાણા વિનાનાં હોય છે. ભૂલો કરવાની તેને ટેવ પડે છે અને એ ટેવ કહેવત [Habit is second nature] મુજબ સ્વભાવ [Nature]માં પરિવર્તન પામે છે. ક્રિયાપદના ઉપયોગમાં પણ ઘણી ભૂલો થાય છે. એટલે ચોથા ને પાંચમા ધોરણમાં વાક્યરચના ઉપર ખાસ ધ્યાન આપવાની જરૂર છે; અને ત્યારે જ કામ સારું થશે.

શ્રી. વૈદુંકરાય ભૂપતરાય દેસાઈ [જે. એલ. ન્યૂ ઈંગ્લીશ સ્કૂલ, અમદાવાદ]:

હું અંગ્રેજ શીખવવામાં સિનેગાનો ઉપયોગ કેમ કરવો તે સંબંધમાં ખોટા માનું છું. ત્યારે આપણે ઈંગ્લીશ કોમ્પોઝીશન લેતા હોઈએ ત્યારે વિદ્યાર્થીઓને રસ પડે એવા આધુનિક વિષયો પસંદ કરવા ભેડાં. વળી અંગ્રેજ વ્યાકરણ શીખવવામાં પણ પ્રખ્યાત નટનટીનાં નામોનો ઉપયોગ કરવાથી વિદ્યાર્થીને એ વાક્યમાં વિરોધ રસ પડશે અને એની રચના તેના મનમાં ભરાખર ફસી જશે.

આપણે આપણી જૂની પ્રથા છોડી દેવી ભેડાં અને શિક્ષણકાર્યમાં નટનટીઓનાં નામોવાળાં વાક્યો બનાવવાથી જે વિદ્યાર્થીઓ વધારે સ્વેચ્છ રીતે અંગ્રેજ શીખી શકતા હોય તો તેથી બડકવાની જરૂર નથી. અમદાવાદમાં આવતી બધી દિગ્ગાના નટનટીઓનાં નામવાળાં વાક્યો બનાવી એ પાંચમા ધોરણમાં વ્યાકરણ શીખવ્યું હતું તે તેઓ ભૂલ્યા નથી. શ્રી. ચંદ્રવર્દન શાહે શિક્ષણના આયોજનની જે વાત કરી તે પણ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે. દરેક મુખ્ય શિક્ષકે જુદા જુદા વિષયના શિક્ષણકામની રૂપરેખા પહેલેથી તૈયાર કરવી ભેડાં. ત્યારબાદ જે શિક્ષણનું કાર્ય ચાર થાય તો વિદ્યાર્થીઓને જરૂર કાપડે થાય.

.. શ્રી. ઝીણાભાઈ રતનજી દેસાઈ [આચાર્ય શ્રી. ઝીમનલાલ નગીનલાલ વિદ્યાલય-અમદાવાદ]:

અંગ્રેજ કોમ્પોઝીશન શીખવવાનો રો હેતુ છે તે આપણે પ્રથમ નક્કી કરવું ભેડાં. હું માનું છું તે મુજબ લખાણની સ્પષ્ટતા એ ખરો હેતુ છે. અંગ્રેજ ભાષા શીખવવા ખાતર હું તે શીખવતો નથી; expression માટે હું તે નથી શીખવતો; પણ વિચારો ભણવા-જણાવવા માટે શીખવું છું. તેથી એમ ન હોતું ભેડાં કે વિદ્યાર્થી ખોટું શીખે તો તે આપણે ગિભાવી લઈએ. વિદ્યાર્થી ખરું અંગ્રેજ તો શીખતો હોયો ભેડાં.

નાનાં બાળકોનું લખાણ ચોખ્ખું હોયું જોઈએ. કેટલીક શાળામાં કાચી [rough] અને સાફ [fair] એવી બે પ્રકારની લેખનપોથીઓ રાખવામાં આવે છે તે ગતે તો અસહ્ય લાગે છે. દરેક લખાણ સફાઈદાર જ હોયું જોઈએ. બૂલ પડે તો વિદ્યાર્થી તે બદલે છેડી કાઢે. સ્વચ્છ લખાણ માટે નાનાં બાળકોને સૌથી પહેલા પેન્સિલથી લખવાનું કહેવું જોઈએ અને પછીથી સાહીથી લખવાની ટેવ પાડવી જોઈએ. આગ ક્રવાથી સ્વચ્છતા જળવાશે. નહીં તો બાળકોની આંગળી સાહીથી કેટલી બધી અસ્વચ્છ બની રહે છે ? ફાઉન્ટન પેનના ઉપયોગથી અક્ષર બગડ્યા છે તેથી તેના પથ ઉપયોગ પાછળથી થવો જોઈએ, આ તો અંગ્રેજ કોમ્પોઝીશનનું બાહ્ય સ્વરૂપ થયું.

અંગ્રેજ કોમ્પોઝીશન ગાટેના પ્રશ્નો પાઠ્યપુસ્તકોમાંથી પસંદ થયેલા હોવા જોઈએ, વળી વ્યાકરણ પણ તે તેમાંથી જાણે એવું હોયું જોઈએ. બાળકો પોતે પોતાના વિચારો સારી રીતે દર્શાવી શકે તે આપણે હેતુ છે. તેથી તેમને ગમે તે વસ્તુ ઉપર લખવાનું તેમને કહેવું જોઈએ. ખાસ કરીને ચિત્ર ઉપરથી તેઓ સાડું લખી શકે છે એવા ધણોનો અનુભવ છે તેથી તેના પસંદ કરેલા ચિત્ર ઉપર તે ગમે તેટલાં વાક્યો લખે. ચિત્ર વાચન-લેખન [Picture Composition] ધણું અગત્યનું છે. એમાં માળાપનો સહકાર જરૂરનો છે. મારે ત્યાં લગભગ ૨૫૦ વિદ્યાર્થીઓ શાળામાં રહે છે તેમનાં સર્માંવહાલાં બદારથી ચિત્રો મોકલે છે અને તેના ઉપર બાળકો લખે છે. આ રીતે માળાપ પણ ગદ્દ કરી શકે છે. ચિત્ર ઉપરથી રંગ વગેરેનો પણ તેને ખ્યાલ આવશે.

હું ડિરેક્ટ મેથડનો વિરોધી નથી. પરંતુ મારે કહેવું જોઈએ કે એ રીતથી સચોટ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું નથી. મારી શાળાનું વાતાવરણ શૃંગશતી છે, બોલવાનું-પહેરવાનું, વગેરે. એટલે અંગ્રેજીમાં વાતચીત કરવી ગમે કૃત્રિમ લાગે છે. જૂના મેટ્રિક થયેલા માણસો હાલમાં મેટ્રિકના વિદ્યાર્થીઓ કરતાં સારા પ્રમાણમાં અંગ્રેજી, વગેરે લખી શકે છે. ડિરેક્ટ મેથડ પ્રમાણે શીખેલાના લખાણમાં looseness હોય છે. પાઠમાળાના ઉપયોગથી સારાં વાક્યો તૈયાર કરી શકાય છે અને તેનાથી વ્યાકરણ પણ શીખવી શકાય છે. અંગ્રેજ કોમ્પોઝીશનની નોટબુક તપાસવાનું કાર્ય અધરું છે. જેટલા શિક્ષકો તે તપાસતા હોય તેમને બેવડું કામ આપવું જોઈએ નહિ. જે કદાચ મારા શિક્ષકો સંમેલનશાલ તપાસી શકે નહીં તો 'Seen' એટલું જ લખી મૂકે છે એટલે વિદ્યાર્થીઓ જાણે છે કે શિક્ષક એવું લખાણ તપાસી શક્યા નથી.

શ્રી. મગનલાલ વ્યાસ [ન્યુ ધરા રૂલ • મુંબઈ] :

અમરી શાળામાં સામાન્ય પ્રથા એવી છે કે વિદ્યાર્થીઓ પોતે જ લેખનના વિષયો શોધી કાઢે. મારા શિક્ષકો જાણે જ વિષયો સૂચવે છે. ગયોક્ત વિષયો પર લખવાના દિવસો વહી ગયા છે. નીચલાં ધોરણોમાં વર્ષા ઋતુ કે એવા બીજા જે જે વિષયોના સંપર્કમાં તેઓ આવતા હોય તેના પર લખવાનું આપણે તેમને કહેવું જોઈએ. ઉપલાં ધોરણોમાં એમને ડુએ એવા વિષયો પર તેઓ લખે એ ધોરણ સ્વીકારવું જોઈએ. નિર્બંધ લખવાનું શરૂ કરતાં પહેલાં એને માટે જરૂર સામગ્રી એકઠી થવી જોઈએ. આને માટે યોગ્ય પુસ્તકો વિદ્યાર્થીઓને મળવાં જોઈએ; જે તેમની પાસે કંઈ લખવાનું હશે તો તેઓ તે સારી રીતે લખી શકશે એની મને ખાતરી છે. લેખનનો વિષય એકાદ અઠવાડિયા પહેલાં આપવો જોઈએ.

હું પોતે એમ માનું છું કે જે વિદ્યાર્થીઓનું લખાણ ખૂબ જીજ્ઞવટથી સુધારવામાં આવે છે તો તેમનો ઉત્સાહ માર્ગો જાય છે. બધી બહેનો આપણે ન સુધારીએ પણ ચોડી વિદ્યાર્થીઓને સુધારવા માટે રહેવા જોઈએ તે તેમની પાસે સુધારાની એ તો જોઈું નથી. પોતે એક પણ વાક્ય ખરું લખી શકતા નથી એવી છાપ એમના મન પર પહોંને આપણે તેમને હતાશ કરવા ન જોઈએ. સામાન્ય રીતે દર અઠવાડિયે એક નિબંધ અને બે વ્યાકરણના મનોક્તો લખાવવાનો હું આગ્રહ રાખું છું. અઠવાડિયા દરમિયાન જે રમ આવતી હોય તો વિદ્યાર્થીઓ નિબંધ ધેરથી લખી લાવે છે.

લેખનકામનું લક્ષ્ય શું છે ? વિદ્યાર્થીઓના વિચારો ગોઠવવાનો અને વ્યાકરણશુદ્ધ શૈલી વિસ્તારવાનો આપણો આશય છે. વિદ્યાર્થીઓને વર્તમાનપત્રો તેમજ સારા લેખકોના નિબંધો ને ફક્ત વાંચવાનો મહાવરો આપવો જોઈએ, માહિતી મેળવવા માટે તેઓ વાંચે એ ઇચ્છ છે. પોતાના વિચારો દર્શાવવામાં આ વાચન મદદરૂપ થશે. આ રીતે જુદા જુદા વિષયો સાથે તેઓ પરિચય સાધી શકશે. અને તો પછી તેઓ વધારે સચોટ લખાણ લખી શકશે. જ્યારે શાળામાં કોઈ ઉત્સવ કે જયંતી ઉજવવામાં હોય ત્યારે તેને વિશે વિદ્યાર્થીઓને લખવાનું કહી શકાય. તેમને લખવાની પ્રેરણા થતી હોય તો આપણે તેમને રોકવાની જરૂર નથી.

મુખ્ય શિક્ષકોને બધું લેખનકામ જોઈ જવાનો અવકાશ નહિ મળે તોપણ તેઓ શિક્ષકોને યોગ્ય માર્ગદર્શન તો જરૂર કરાવી શકે. દાખલા તરીકે, એક દિવસ એક શિક્ષક મારી પાસે દસ વિદ્યાર્થીઓ લઈ આવ્યા ને મને કહ્યું: “આ છોકરાઓનું લેખનકામ ખૂબ નબળું છે.” મેં ‘Old man and his sons’ જેવી પ્રચલિત વીસેક વાર્તાઓ ભેગી કરી અને દરેક વિદ્યાર્થીને બીજી દિવસે તેની એકેક નકલ વહેંચી આપી. ત્યારપછી દરરોજ વિઠાંતિના ગાળામાં એક પછી એક બધી વાર્તાઓ પોતાની મેજે લખવાનું તેમને કહેવામાં આવ્યું. હું તેમને અવરનવર માર્ગદર્શન કરાવતો. આ પ્રયાસને પરિણામે એક મહિનામાં વર્ગના સામાન્ય વિદ્યાર્થીઓની હરોળમાં તેઓ આવી ગયા.

મિ. એમ. સી. બેન્સન [પ્રિન્સિપલ - આર્થ. પી. મિશન હાઈસ્કૂલ - સુરત] :

અંગ્રેજ કોંપોઝીશનનો પ્રશ્ન આપણા કેટલાક મૂંઝતા પ્રશ્નોમાંનો એક છે. વિદ્યાર્થીઓના લેખનકાર્યને સુધારવાનું કામ ખરેખર કંટાળા આપે એવું હોય છે. યંત્રોના આ જગાનમાં કોઈ સંશોધક આ કામને માટે પણ જો એકાદ યંત્ર શોધી કાઢે તો આપણે તેમને આશીર્વાદ આપીએ, પરંતુ તેમ થાય નહીં ત્યાં સુધી તો આપણે આપણી મુશ્કેલીઓનો ખ્યાલ બરાબર રાખવો જોઈએ અને તેનો સામનો કરવાને ઉપાયો યોજવા જોઈએ.

લેખનકામ તપાસવાની કામગીરી વહેંચણી કરતાં પહેલાં શિક્ષકોની પસંદગી ભણી લીધી હોય તો ઠીક. દરેક કામ માટે આપણે યોગ્ય અને લાયક વ્યક્તિને જ પસંદ કરવી જોઈએ. આ કામ કરવા ખાતર કરે તેના કરતાં ખાતરના ઉગમકાથી વિદ્યાર્થીનું લેખન સુધારવાનો સહુથી પ્રયાસ કરવાનો નિશ્ચય કરી બેઠેલા શિક્ષકને આ કામ સોંપાય તો તેનું વધારે પ્રોત્સાહક પરિણામ આવે. કોંપોઝીશન શિક્ષકનો ઉત્સાહ અપરિમિત હોવો જોઈએ.

મારી શાળામાં હું પોને અંગ્રેજ પહેલા ધોરણમાં અંગ્રેજીના થોડા તાલ લઈ છું. શિક્ષણ દરમિયાન બાળકો જેવાં હાવબાવ કે અગ્નિય કે ક્રિયા કરતાં અને સંમય થતો નથી. દાખલા તરીકે run, jump, hop, sweep, stand, sit જેવાં શબ્દો સમજાતી વખતે તેમાં સમાવશી બધી ક્રિયાઓ હું કરું છું; તેટલા વખત માટે મારું મોઢાપણું ભૂલી જઈને બાળકોની સોજનમાં હું પણ બાળક બની જાઉં છું. ઘણી વાર હું કવિતાનાં જોડકાં [Nursery Rhymes] તેમને ગાઈ સંજાળાઉં છું ને તેમાં તેમને ખૂબ મગા પડે છે. મને ખાતરી છે કે ગિસ રસ્તમજ એક બે જોડકાં સુંદર રીતે ગાઈને આપણને આનંદ આપશે. મને પણ એકાદ જોડકું અહીં ગાવાની ઇચ્છા થાય છે પરંતુ સમય ઘણો થઈ ગયો છે એટલે આપણે રાતના કાર્યક્રમ વખતે જોઈશું. શિક્ષણની સારામાં સારી પદ્ધતિ એ છે કે આપણે બાળકોને ખાતરી કરી આપવી જોઈએ કે આપણને તેમનામાં ખૂબ રસ છે. શિક્ષક જો આવી છાપ પાડી શકે તો બહુ સારાં પરિણામ આવે.

વિદ્યાર્થીઓનું લેખનકામ સુધારતી વખતે આપણે જોઈએ કે તે કામ ચોક્કસ રીતે થાય છે. આપણે વિદ્યાર્થી પાસે સારા અક્ષર ને છેકછાક વિનાના કામગીરી આશા રાખીએ ને આપણે કરેલા સુધારાવધારામાં સુધરના કે સફાઈ ન હોય તો આપણને લાંછન લાગે. આપણા સુધારા પણ સ્પષ્ટ અક્ષરમાં થયેલાં હોવાં જોઈએ. કોંપોઝીશન સુધારવાની સારામાં સારી રીત મને તો એ લાગી છે કે આપણે જ્યારે એ કામ કરતાં હોઈએ ત્યારે વિદ્યાર્થીને આપણી પાસે બોધાવવો અને આપણે જે ભૂલે સુધારીએ તે જોવા-સગળવા એને કહેવું. આમ કરવાથી વિદ્યાર્થી પોતાની ભૂલ બરાબર સમજે છે, શિક્ષક કરેલા સુધારો વાળ્યો છે એમ તેની ખાતરી થાય છે અને ભવિષ્યમાં તેજ ભૂલ ફરીથી કરવાનો સંભવ ઓછો રહે છે.

લેખનકાર્યમાં નિબંધોની સંખ્યા કરતાં લેખન ઉત્તમ ક્રાંતિનું હોય છે એ આપણું લક્ષ્ય હોવું જોઈએ. જે કામ વિદ્યાર્થીઓ કરે તે બંધે પ્રમાણમાં ઓછું હોય પરંતુ સમગ્રપૂર્વકનું અને સારા પ્રકારનું હોય તો તે વધારે ધ્યાન છે.

શ્રી. લાલભાઈ દેસાઈ :

હું એક બે વાત સૂચનારૂપે મૂક્યા હોજો થયો છું. અંગ્રેજી શિક્ષણના આ યોજનની વાત બ્યારે આપણે કરીએ છીએ ત્યારે અંગ્રેજી લેખનકામ શીખવવામાં આવતી અગવડોનો આપણે વિચાર કરવો જોઈએ.

મને લાગે છે કે મૂળ પાયામાં જ વાધો છે. તે એ છે કે આપણી શીખવવાની પદ્ધતિમાં જ ભૂલ છે. કેટલીક શાળામાં કહેવાતી ડિરેક્ટ મેથડ નિરીક્ષકને ખુશ કરવા ખાતર જ વપરાય છે. પછીથી પાછી જૂની રીતે અનુવાદ પદ્ધતિ [Translation Method]થી કામ ચાલે છે. એટલે આવી અર્ધદંધ રીતથી જરૂર ગેરલાભ જ થાય. એટલે આ યોજના કરતી વખતે તમારે વિચારી લેવું જોઈએ કે તમે ડિરેક્ટ મેથડથી શીખવવા માગો છો કે અનુવાદ પદ્ધતિથી. ગમે તે એક રીત નક્કી કર્યા પછી તેને વળગી રહેવું. પણ ધડીમાં આ અને ધડીમાં પેલી એવું ન કરવું જોઈએ. ખતાવવાનું જુદું અને કરવાનું જુદું એમ ન થવું જોઈએ. જે ડિરેક્ટ મેથડ પ્રમાણે શીખવવાનું હોય તો દરેક મુખ્ય શિક્ષક તેને લાયક શિક્ષક શોધવા જોઈએ. ડિરેક્ટ મેથડ કઈ નકામી વસ્તુ નથી. અંગ્રેજી 'કોમ્પોઝીશન'માં કેટલાક શિક્ષકોને દર અઢવાડિયે ૨૦૦ નોટબુક તપાસવાની હોય છે એવી ફરિયાદ થઈ છે. જે તેમ હોય તો તે વિચારપૂર્વક થવા જોઈતા આયોજનનો અભાવ જ ખતાવે છે. કામનું પ્રમાણ જાળવવાને એમ પણ થઈ શકે કે લેખનકાર્ય તપાસનાર શિક્ષકને બીજા કરતાં પ્રમાણમાં ઓછું શિક્ષણકામ આપી શકાય. કામ ઓછું હોય કે વધારે પણ જે કામ થાય તે ચોક્કસ ને ચોક્કસ રીતે થવું જોઈએ. આજ વાત ગઢવની છે ને તેથી હું તેના પર ખાસ બાર મૂકું છું.

કોમ્પોઝીશન તપાસવાની ત્રણ પદ્ધતિઓ છે. એ મારી રીત નથી પણ ત્રણ વર્ષ પહેલાં વિશ્વાતથી કેળવણીકારોનું એક ઉપયુક્ત અર્ધો આવેલું તેની સાથેની ચર્ચામાં આ પદ્ધતિઓનો ઉદ્દેશ્ય કરવામાં આવ્યો હતો.

પહેલી રીત એ છે કે ૧૦% જેટલા વિદ્યાર્થીઓ માટે લાલ પેન્સિલનો ઉપયોગ ન કરવો જોઈએ. બીજી રીત એ છે કે કેટલાક વિદ્યાર્થીઓને લાલ પેન્સિલથી નિશાની જ કરી આપવી, અને જાતે સુધારવા કહેવું; ત્રીજી રીત એ છે કે કેટલાકને ભૂલો સુધારી પણ આપવી પડે તો તે પણ કરવું જે શિક્ષક જાણકનો અભ્યાસ કરે તો તેના લખાણ માટે કઈ જાતની રીત વાપરવી તે સમજી શકાય અને ત્યાંસુધી વિદ્યાર્થીઓને જ ભૂલ તપાસવા કહો; ને તેને ભૂલ ન જડે તો જ તમે સુધારો. સુધારો પ્રમાણસર હોવો જોઈએ.

મિ. એ. બી. એચ. જે. રૂસ્તમજી :

જો કોઈ મુખ્ય શિક્ષક કોઈ શિક્ષકને ૨૦૦ કે ૫૦૦ નિબંધો દર અઢવાડિયે તપાસવાનું સોંપે તો તેના હાથપણ વિશે મને શંકા હોય. શિક્ષણ ઉપરાંત આટલું કામ થઈ જ શકે નહીં. મારી તો એવી સૂચના છે કે અંગ્રેજીના શિક્ષકોને બીજા કરતાં ઓછું કામ આપવું જોઈએ. લેખન કામની તપાસણી ઉપરાંત તેને જો વર્ગશિક્ષણનું કામ બરાબર કરવું હોય તો પૂર્વતૈયારીમાં ખૂબ વખત જાળવેા પડે છે. એક વેળા વ્યાકરણના એક તાસ માટે જરૂરી, ચોખ્ખ વાક્યો ભેગાં કરતાં મને બે કલાક લાગ્યા હતા.

રોજબા જીવન સાથે સંબંધ ધરાવતા વિષયો જે આપણે પસંદ કરીએ તો આપણું કામ સરળ બને. દાખલા તરીકે, મુંબઈમાં અનેક જાતના લોકો — પઠાણ, ગારવાડી, પારસી, વગેરે — જેવામાં આવે છે. આ લોકોનું બરાબર નિરીક્ષણ કરી તેમનું વર્ણન લખવાનું જે વિદ્યાર્થીઓને કહેવામાં આવે તો તેઓ એક સરસ પશુનાત્મક નિબંધ જરૂર લખી શકશે.

મિ. ચર્ચલિનનાં મુદ્ધપ્રવચનોની પુસ્તિકા ખરીદ કરીને એમાંના પસંદ કરેલા ફકરા મોઢે કરવાનું જે વિદ્યાર્થીઓને કહીએ તો સુંદર, ભાવવાહી અંગ્રેજી વાક્યો તેમને કંઠરથ થશે ને તેમની શૈલી જરૂર સુધરશે. આજ રીતે બીજા વિખ્યાત ગદ્યવાચીઓના લખાણનાં સુંદર નમૂના મોઢે કરવવાની પ્રથા અખત્યાર કરવા જેવી છે.

નીચલાં ધોરણોમાં અંગ્રેજીનું મૌખિક કામ ખૂબ અગત્યનું છે. વાક્યોના જુદા જુદા પ્રકારના નમૂના એકઠા કરી તેનો મહાવરો વિદ્યાર્થીઓને આપવો સારો છે. જુદી જુદી રીતે અનેક વાક્યો વિદ્યાર્થીઓ સમજ રજૂ કરે. વાક્યોનું રૂપાંતર [Transformation] કરવાના મનોમત્તો પણ ખૂબ પ્રમાણમાં આપો. આ કાર્યથીજ સારા અંગ્રેજી લખાણનો પાયો નખાય છે.

ખીલ એક વાત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી એ છે કે વ્યાકરણ અને લેખન કામને છૂટા પાડી શકતાં નથી. તેઓ એકબીજાનાં પૂરક છે ને સાથેજ જાય છે. અંગ્રેજીનો વિષય એક અને અવિભક્ત છે. એના ટુકડા પાડીને જુદા જુદા શિક્ષકોને સોંપી શકાય નહીં. એક જ શિક્ષક આખા વિષય માટે જવાબદાર રહેવો જોઈએ.

કોમ્પોઝીશનના વિષયો વિદ્યાર્થીઓ પાસે માગતાં આપણે સંકેત અનુભવેા જોઈએ નહીં. આ વિષયો એક અકવારિયા પહેલાં અપાય એ ઠીક છે. એમ કરવાથી વિદ્યાર્થીઓને તૈયાર થવાનો અવકાશ મળશે અને તેઓ વ્યવસ્થિત લખાણ લખી શકશે.

અંગ્રેજીના શિક્ષકે જેટલાં અને એટલાં પુસ્તકો શાળાએ પૂરાં પાડવાં જોઈએ. એનાથી વસાતી શકાય એટલાં પુસ્તકો એણે વસાવવાં પણ જોઈએ. પુસ્તકો તો એનાં સાધનો છે. જેમ આપણે કોઈ સુધાર કે દરજ્જે પોતાનાં સાધનો વિના કામ કરતો કદખી શકતાં નથી તેમ કોઈ શિક્ષક પણ પુસ્તકો વિના પોતાનું કામ સારી રીતે કરી ન શકે. આપણે હેતુ સર્વોત્તમ કાર્ય કરવાનો છે અને તેને માટેની યોગ્યતા કેળવવાને જરૂરી એવું બધું પ્રત્યેક શિક્ષકે કરવું જોઈએ.

મુખર્ષિ પ્રાંત વડોદરા અને બીજાં રાજ્યોનાં કેળવણીખાતાંએ
શાળાઓ તથા પુસ્તકાલયો માટે મંજૂર કરેલું

નૂતનશિક્ષણ

તથા

‘છાત્રાલય અને માળાપ’

— બૃહદ્ ગૂજરાતના શિક્ષકોનું મુખ્યપત્ર —

દર માસની પહેલી તારીખે નિયમિત રીતે પ્રગટ થાય છે.
જે તમે ગ્રાહક ન હો તો આજે જ નમૂનાનો અંક મંગાવો.

• વાર્ષિક લવાજમ •

પત્રવ્યવહારનું સરનામું

હિન્દમાં - રૂપિયા અઢી

• વ્યવસ્થાપક •

બ્રહ્મદેશમાં - રૂપિયા સાડા ત્રણ

નૂતનશિક્ષણ કાર્યાલય

પરદેશમાં - ૭ શિલિંગ

દેસાઈપાળ • સુરત

આપણી માધ્યમિક શાળાઓના ભૂગોળશિક્ષણની વ્યવસ્થા

શ્રી. કૃષ્ણલાલ ત્રિલુવનદાસ શેઠ

બી. એ., બી. ઇ., એસ. ઇ. સી.

આચાર્ય • સાર્વજનિક મિડલ સ્કૂલ • સૂરત

આપે મારી પાસેથી કાંઈ આંજી નાખનારી વાતોની આશા રાખી હશે, તો મને દહેશન છે કે હું આપને સંતોષી શકીશ નહિ. મારી દૃષ્ટિ સમક્ષ તો માત્ર સામાન્ય કોટિના વિદ્યાર્થીઓ તથા શિક્ષકો જેમાં હોય એવી શાળા છે. આ દૃષ્ટિબિંદુ ધ્યાનમાં રાખીને, આવી એક શાળામાં ભૂગોળશિક્ષણ વિશે જે અનુભવો હું મેળવી શક્યો છું, તે હું આપ સમક્ષ રજૂ કરીશ. જનવાજોગ છે કે મારી પાસેથી આપને ઘણાં નવાં સૂચનો ન મળી શકે.

ભૂગોળનું શિક્ષણ આપવામાં બે હેતુ હોઈ શકે: વર્ણન અને તેની સમજૂતી, આ બંને હેતુઓ અગત્યના છે, પરંતુ આ પૈકી પાછળે હેતુ પહેલા કરતાં વધારે અગત્યનો ગણી શકાય. અત્યંત, વસ્તુનું વર્ણન જેમ ૨૫૯ હોય તેમ તેને સમજાવવાનું કામ વધારે સરળ બને છે. કેળવણી ખાતાએ નક્કી કરેલા અભ્યાસક્રમનો ‘ક’ વિભાગ બેતાં માલુમ પડશે કે ભૂગોળના શિક્ષણમાં ઇનિટાસના શિક્ષણની ગાંઠને એકકેન્દ્રિય [Concentric] તેમજ વિભાગીય યોજનાઓનો સમાવેશ થાય છે. એ વિભાગમાં દુનિયામાં જુદા જુદા દેશોનો શિક્ષણક્રમ નીચે મુજબ આપો છે:

(૧) દિંદુસ્તાન તથા એશિયાખંડ, (૨) યુરોપ અને ઉત્તર અમેરિકા, (૩) દક્ષિણના ખંડો; આમ આખી દુનિયા પહેલાં ત્રણ ધોરણોમાં પૂરી કરવી. તે સાથે આકાશી અને પ્રાકૃતિક ઇતિહાસનું અવલોકન અને પ્રાયોગિક અભ્યાસ ક્રિયાત્મક ભૂગોળ પર ધ્યાન આપવું. આ ઉપરાંત ચોથા અને પાંચમા ધોરણમાં દુનિયાના ઔદ્યોગિક દેશોનો અને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનો અભ્યાસ કરવો. ખાતાએ નક્કી કરેલા આ અભ્યાસક્રમમાં દિંદુસ્તાન માટે બહુ અગત્યના એવા ચીન, રશિયા, અને વાયવ્ય દિશાના મુસલમાની રાજ્યોનો સમાવેશ થતો નથી.

આ અભ્યાસક્રમને અમલમાં મૂકતી વેળા પદ્ધતિપુસ્તક, શિક્ષક, અને શિક્ષણપદ્ધતિના ત્રિકોણને ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે. વસ્તુદર્શન વિદ્યાર્થીઓની ઉમ્મરના પ્રમાણમાં બંધબેસતું હોવું જોઈએ. તેથી માધ્યમિક શાળાનાં નીચલાં અને ઉપલાં ધોરણોમાં ભૂગોળ શીખવવાની પદ્ધતિમાં ફેર છે. ઉપલાં ધોરણોમાં શિક્ષણ શાસ્ત્રીય તથા તર્કશુદ્ધ હોવું જોઈએ એમ સૌનું કહેવું છે. નીચલાં ધોરણોમાં વસ્તુદર્શન માટે બે મતો છે : (૧) પ્રાંત તથા દેશોને સંપૂર્ણ એકત્રે તરીકે ગણીને તે વિશેનું જ્ઞાન બાળકને સમજાવ્યે એવી સરળ રીતે આપવું. અહીં ખાસ કરીને સરળતા પર ભાર છે; વસ્તુદર્શન શાસ્ત્રીય હોય તો તે ચાલી શકે છે. (૨) મુસાફરીના રૂપમાં, મુસાફરીની વાર્તા કહેવાની શૈલીમાં ભૂગોળનું શિક્ષણ આપવું. આમાં વસ્તુદર્શન સરળ હોવા ઉપરાંત બાળમાનસને અનુકૂળ હોવું જોઈએ.

અહીંયાં, સાર્વજનિક સેવાયત્રીની શાળામાં અને પાછલી પદ્ધતિએ લખાયેલાં પાઠ્યપુસ્તકો વાપરીએ છીએ, અને મને તો બે કારણો માટે તે યોગ્ય માલુમ પડ્યાં છે: (૧) જે રચના અથવા વસ્તુઓનું વર્ણન કર્યું હોય તેનું સ્થાન ચોક્કસ કરવાને જુદી જુદી મુસાફરીઓનાં નકશાઓ વિદ્યાર્થીઓએ તેમજ શિક્ષકોએ ફરજિયાત દોરવા પડે છે. (૨) વિદ્યાર્થીઓએ મેળવેલા ભૂગોળના જ્ઞાનને યાદ રાખવાને યોગ્ય રીતે વ્યવસ્થિત કરવા માટે તેમને અભ્યાસમાં સ્વાતંત્ર્ય મેળવવાની તાલીમ મળે છે, મારા નક્કર મત પ્રમાણે આ બે મુદ્દાઓ ખાસ નોંધવાયોગ્ય છે, ભૌગોલિક

સ્થાનનું જ્ઞાન એ ભૂગોળના અભ્યાસનો પાયો છે. છતાં મેટ્રિકના વિદ્યાર્થીઓ તેમજ મરજિયાત વિષય તરીકે ભૂગોળ પસંદ કરનારા કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ ભૌગોલિક સ્થાનની વાજતમાં બહુ જ અસ્પષ્ટ માલુમ પડે છે. એ કારણને લીધે મેં મારી શાળામાં નક્કી પૂરવાનું કાર્ય ભૂગોળના શિક્ષણની પદ્ધતિ તરીકે દાખલ કર્યું છે એટલું જ નહિ, પણ વિદ્યાર્થીઓને નક્કીમાં રચણો ખતાવવાની રમત રમવાનું પણ પ્રોત્સાહન આપવામાં આવે છે. વિદ્યાર્થીઓને આવી ક્રિયાત્મક પદ્ધતિથી લાણું ગમે છે, એ ખરું; પરંતુ ગાત્ર એજ કારણથી વિષય રસમય બનતો નથી. આકર્ષક ચિત્રો અને મનુષ્યને લગતી વાજતો પર ખાસ કાર મૂકી, શિક્ષકે કરેલાં આગેદ્વજ વર્ણનો પણ ભૂગોળના સદૃશ શિક્ષણમાં મોટો ફાળો આપે છે.

પરંતુ અહીં યોગ્ય શિક્ષકનો પ્રશ્ન જાણે થાય છે. આપણી સામાન્ય કોટિની શાળાઓને મદદન શિક્ષકો મેળવવાનું સહવાગ્ય પ્રાપ્ત થતું નથી. દાખલા તરીકે, મારી શાળાના ૨૦ શિક્ષકોના શિક્ષકગણમાંથી આ કામ કરવા માટે માત્ર ત્રણ શિક્ષકો મદદા મુરકેલીએ હું મેળવી શક્યો. મેં તેમને દરેકને છ થી સાત વર્ગોનું એક એક ધોરણ સોંપી દીધું; તેમની સાથે એક વર્ષ કામ કર્યું; અને બીજા વર્ષે તેમની પાસેથી સારા કામની આશા રાખી. પરંતુ જૂન માસમાં તેઓ પૈકી એ શિક્ષકો શાળા છોડી ગયા : એક બાઈની બીજી શાળામાં બદલી કરવામાં આવી અને બીજા વાર્ષ વધુ અભ્યાસ અર્થે ગયા. હવે મારે તેમની જગ્યાઓ પૂરવાને યોગ્ય શિક્ષકો શોધવા પડ્યા. આવા સંજોગોમાં આગેદ્વજ વર્ણન કરવાની શક્તિ ધરાવનાર વ્યક્તિ શોધી કાઢવાનું કામ સરળ તો નથી જ.

વળી શિક્ષકને અભ્યાસ કરવા માટે યોગ્ય પુસ્તકો આપ્યા સિવાય તેમની પાસેથી સામાન્ય વર્ણનની પણ આશા ન રાખી શકાય. આમાં કેટલાંક પુસ્તકોમાં નામ આ પ્રમાણે છે.

- 1 Fairgrieve's Human Geographies
- 2 Columbus Regional Geographies
- 3 Stamp's New Age Geographies.
- 4 Stenbridge's World-Wide Geographies
- 5 Colling's Reason Why Geographies
- 6 Finch's Golden Hind Geographies
- 7 Blackie's Lands and Peoples Series
- 8 Nelson's High roads of Geographies
- 9 Philips Adventures of Exploration Series

વર્ણન વધારે રસમય બનાવવા માટે Blackie's Regional Pictures, Pictorial Education, Illustrated Weekly, વગેરેમાંથી યોગ્ય ચિત્રો શિક્ષકે વાપરવાં જોઈએ.

પણ વિદ્યાર્થીઓના વધારાનાં વાચન માટે શું ? શ્રીયુત ઘાટેના મૂળ મરાઠીમાં લખેલા પુસ્તકોનો ગૂજરાતીમાં અનુવાદ કરી લખાણેલા 'દેશદેશના લોકો' એ પુસ્તક બાદ કરતાં, મારી જન્ય પ્રમાણે તો ગૂજરાતી ભાષામાં બીજું એક પુસ્તક વિદ્યાર્થીઓ માટે નથી. શ્રી. ઝીચુઆર્થ દેસાઈએ બાળકોને માટે નાટકો રચવાની 'અપીલ' કરી. તેવી જ ભૂગોળના વિષયમાં વધારાના વાચન માટે ગૂજરાતી ભાષામાં એક પુસ્તકમાળા તૈયાર કરવાની મારી અપીલ છે. આ પુસ્તકમાળા Children in far off Lands, Every Child Series, Question Time Series, Adventures of Exploration Series, વગેરે પુસ્તકોની શૈલી પર રચાતી જોઈશે. વિષય સમજાવતી વખતે શિક્ષક યોગ્ય ચિત્રો નક્કીએ અને બીજા પુસ્તકોમાંના ફરાઓનો ઉપયોગ કરી શકે તે માટે પોતાના પાનાં પુસ્તકની નકલમાં કોરાં પાનાં મુકાવે તો બહુ અનુકૂળના થાય. કારણકે આમ કરવાથી છપેલી બાજતોનું વર્ણન કરવાને અથવા તે સમજાવવાને જોઈતા બીજા વાચનની અથવા ચિત્રોની સામેનાં કોરાં પાનાં પર નોંધ

કરી શકે. ચિત્રો સહેલાઈથી મળી શકે એટલા માટે યોગ્ય અનુક્રમશીલ અને તેના કાગ પ્રમાણે તેની જાળવણી પણ ખાસ અગત્યની છે. ચિત્રો કાપીને ચોંટાડી શકાય એવાં 'આલ્બમ્સ' પણ બનાવી શકાય.

અગાઉથી પુખ્ત વિચાર કરીને ગોઠવેલાં આનંદપર્યટનો તથા આનંદપર્યટનોમાં જોવાનાં અને જોયેલાં દ્રશ્યો વિશે તે જોયા પહેલાં તથા જોયા પછી યોજનામાં આવેલી ચર્ચાઓ, બૂગોળના શિક્ષણમાં ધણો અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. પરંતુ જો આપણે દુનિયાનું દર્શન કરવા ન જઈ શકીએ, તો પણ દુનિયાને તો આપણે આંખે લાવી શકીએ-ખાસ કરીને સિનેમા મારફત. આ જાળવવામાં દરેક શાળાએ મુંઝવેલી શાળાઓને મળતી સગવડો મેળવવી એ ધણું મુશ્કેલ કાર્ય છે; એમ છતાં મુંઝવેલી જઘ્ઘાતની ગૂજરાતની શાળાઓ એકન ધર્મને દ્વિભો ખરીદી શકે છે અથવા જો તે કોડાક કંપની પાસેથી દ્વિભો લાડેથી મેળવી શકે છે. અહીં શિક્ષકે એટલું ધ્યાન રાખવું ઘટે કે દ્વિભોનો વિષય જ જાતિ વિદ્યાર્થીઓ વર્ગમાં શીખી ગયા હોય અગર શીખવાના હોય તે જાતિને લગતો હોય એટલું જ જોવું ન જોઈએ, પણ તે વિષય, વર્ગમાં શીખવાતા બૂગોળના પાઠોનો એક અગત્યનો ભાગ બનવો જોઈએ.

પહેલા અને બીજા ધોરણમાં બૂગોળ શીખવતાં માલમ પડશે કે ત્યાં ઇતિહાસ તથા બૂગોળના વિષયો એકબીજા સાથે સંકળાયેલા છે. પહેલા ધોરણમાં આપણે બૂગોળમાં ઉત્તર હિંદુસ્તાનના કુદરતી વિભાગો અને શહેરો વિશે અને ઇતિહાસમાં આર્યોનું હિંદમાં આગમન અને વસવાટ વિશે તેમજ વેદ, રામાયણ, મહાભારત વગેરેના સમય વિશે શીખવીએ છીએ. બીજા ધોરણમાં આપણે આજના વિશ્વ યુદ્ધને યુરોપનો બૂગોળ સાથે સંકળી શકીએ.

ત્રીયમાં ધોરણમાં અવલોકન શક્તિને ઉપયોગ કરીને શિક્ષણ અપાય એ ધણું અગત્યનું છે. આ માટે આપણે પડખાંચી નોંધ, સૂર્યોદય અને સૂર્યાસ્તના સમયની નોંધ, ઉષ્ણતામાપકમાં પાસની ચક્ર-જીતરની નોંધ અને સાદા માફ દોરવાનું કામ કરાવીએ છીએ. સૂર્ય, ચંદ્ર અને તારાઓનો અભ્યાસ મનુષ્યના માનસ પર ઊંચી અને ઉમ્મદા અસર કરે છે, જાળકેને તેનું અવલોકન જાડું મને છે. આપણે આપણી શાળા તેમજ તેની આસપાસના લતાઓના નકશા દોરાવીએ. વળી ખાસ કરીને ચોમાસામાં જમીન ખેડીને કે ઉપસારીને જમીન અને પાણીના ભૌગોલિક આકારો અને તે સાથે ધસારો તેમજ નવરચનાની પ્રાથમિક સમજ આપણે આપી શકીએ. આ જાળવવા માત્ર નકશામાંથી કે વર્ણનથી સ્પષ્ટ સમજાતી નથી. દા. ત. મલખાર કિનારાના 'બેકવોર્ટર્સ' નો ખ્યાલ માત્ર વર્ણનથી નથી આવતો; એ અનુભવની વાત છે.

પહેલાં ત્રણ ધોરણના બૂગોળશિક્ષણ સંબંધી જે વિધાનો કર્યા છે તે ઉપલાં ધોરણોને માટે પણ સાચાં છે, જો કે વિષયની રજૂઆત કરવાની રીતમાં ફેર પડે છે ખરો; નકશા દ્વારા હકીકત રજૂ કરીને પછી તેની સમજૂતી આપવામાં આવે છે. નકશાની રૂપરેખામાં વિગતો પૂરાવવાનું કામ તો ચાલુ જ રહે છે. ચિત્રોનું રચન મોટે ભાગે નકશાઓ લે છે.

ફરીથી યોગ્ય લાચકાતવાળા શિક્ષક મેળવવાનો પ્રશ્ન આપણી સામે ખડો ધાય છે. બૂગોળના સિદ્ધાંતોનું એનું જ્ઞાન ચોક્કસ હોવું જોઈએ. તે જ્ઞાન સુદૃઢ. જાળવવાને તેમજ તેમાં વધારો કરવાને નીચેનાં પુસ્તકોનો આગ્રહ ઉપયોગ કરવાની ભલામણ તેને કરી શકાય :

1. Morrison & Stamp's World
2. Fairgrieve's Human Geographies (Senior Series)
3. Leonard Brooks' New Regional Geographies
4. Stamp's Intermediate Geographies

અભ્યાસક્રમેતર પ્રવૃત્તિઓ

શ્રી. જીલ્લાભાઈ રતનજી દેસાઈ

આચાર્ય • શ્રી ચીમનલાલ નગીનદાસ વિદ્યાવિહાર • અમદાવાદ

આ વિષય ઉપર મારો બે સંસ્થા—મુંગઈમાં વિદ્યેપાઠેની શ્રી. ગોકળીબાઈ શાળાનો અને અમદાવાદમાં શ્રી. ચીમનલાલ નગીનદાસ વિદ્યાવિહારનો—નો અનુભવ હું આપની સમક્ષ રજૂ કરીશ. મને જણાવતાં હવે થાય છે કે જન્મે અખતરમાં મને ફત્તેહ મળી છે. જ્યારે મેં મુંગઈની શાળાનો ચાર્જ લીધો ત્યારે તેમાં ૨૮૮ વિદ્યાર્થીઓ હતા અને ચાર વર્ષમાં તે વધીને ૧૦૦૦ થયા હતા અમદાવાદમાં તે જ પ્રમાણે પહેલાં વર્ષમાં ૧૮૮ વિદ્યાર્થીઓ હતા; તે ત્રણ વર્ષમાં વધીને ૪૫૦ થયા.

શાળાનું સુકાન હાથમાં લેતાં પહેલાં મને યત્ન કે નહીં શાળાનો અમલ કેમ કરીશ ? સંસ્થા એટલે શું ? શિક્ષક ને વિદ્યાર્થીઓનો સંબંધ શો ? આચાર્ય તરીકે મારે દરેક વિદ્યાર્થીને ઓળખવો જોઈએ. તે કેવી રીતે બની શકે ? વગેરે પ્રશ્નો ઊભા થાય. નાની શાળા હોય તો બધાને મળવું સહેલું છે પરંતુ મોટી શાળામાં કેવી રીતે મળાય ? મારે તો મળવું હતું જ. એટલે મેં શિક્ષકોને વાત કરી. શિક્ષકોને તો હું તેમની સભામાં ગળ્યો; વાતો કરી; હું તો બધા પાસે શીખવાની વૃત્તિવાળો છું એમ મેં જણાવ્યું. વિદ્યાર્થીઓને મારે મળવું કેવી રીતે ? અમે બધા હોલમાં એકઠા થયા. મેં કહ્યું આપણે દરરોજ મળતા રહેવું કે નેથી પરિચય વધે. શાળાનું કામ શરૂ થતાં પહેલાં અમે ૨૦ મિનિટ બધા એકઠા મળતા. પછી સમૂહ-સંગીત યત્ન ને અમે છૂટા પડતા. ૮ થી ૧૦ દિવસમાં તો એક સંગીત મોટે યત્ન એટલે અમે બીજું પસંદ કરતા. એ રીતે સમૂહગીતો ગાતાં ૭ વર્ષમાં ૧૫૦ ગીતો વિદ્યાર્થીઓને મોટે થયાં. એટલે જે વિદ્યાર્થીઓ શાળા છોડી જતા તે તેની સાથે સંસ્કારોમાં સમૃદ્ધ લેતો જતો. એક મહિના પછી અમે બધાં જ ગીતોનું પુનરાવર્તન કરતા. સંગીતશિક્ષક સાથે બનન પથ ગાતા. તેઓ સંગીતની ખૂબીઓ પણ તે વખતે સમજાવતા. એકઠા મળીએ ત્યારે શાળામાં આવતી મુશ્કેલીઓની ચર્ચા પણ કરી લેતા. વિદ્યાર્થીઓ માટેનાં પરિપત્રો હું તેજ વખતે કાઢતો. ચાલુ તાસમાં મને પરિપત્રો ફેરવવાનું પસંદ નથી. વળી અમે ચાલુ બનાવેલી ચર્ચા પણ કરતા. ચાલુ બનાવેલી ચર્ચાનું કામ હું જાને જ કરતો. તેનાથી વિદ્યાર્થીઓ ઉપર સારી છાપ પડતી. આચાર્ય જે સારા હોય તો જરૂર સારા સંસ્કારો તેના ઉપર પાડી શકે. શાળામાંથી રાજકારણને તથા સમાજને આપણે દૂર રાખી શકતા નથી. એટલે તે સંબંધમાં પણ તેમનું વલણ યાદના માટે યોગી ચર્ચા થતી. શિક્ષકો જેની છાપ પાડશે તેની બીજા તરફથી પડવાની નથી; માટે શિક્ષકે બહુ સાવચેતી રાખવાની જરૂર છે. તેનું દરેક કાર્ય વિચારપૂર્વકનું હોવું જોઈએ. આપણો યુવાન વર્ગ અત્યંત બેજવાબદાર થતો જાય છે. શ્રી. ર. વ. દેસાઈ જેવા સાહિત્યકારને કોલેજમાં લાપથળ આપતી વખતે હાંકી કાઢવામાં આવે એ શું સૂચવે છે ? સભામાં કેમ વર્તવું તેના સંસ્કાર પણ આપણે શાળામાંથી જ પાડવા જોઈએ. ગ્રામી શાળાનાં સંમેલનો [Assembly] આ હેતુ સાધવામાં ખૂબ મદદરૂપ થાય છે. શરૂઆતમાં શાળાના સંમેલનમાં કામં સાડું થતું. કેમકે વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા નાની હતી. જેમ તે વધી તેમ મુશ્કેલીઓ આવતી ગઈ. હું સંમેલનમાં લાપથળ આપતો નથી. પરંતુ ફક્ત વાતો જ કરું છું, તેની જ રીતે શાળામાં વર્ગમાં લેતો હોઉં ત્યારે પણ વાતો જ કરું છું. ૬૫૦ વિદ્યાર્થીઓ સાથે હું વાતો કરી શકું છું. સામાન્ય રીતે અવાજ ધાંધ, પરંતુ તેને માટે મેં એક બે યુક્તિ શોધી છે:

(૧) ન્યારે વિદ્યાર્થીઓ રાજી થાય ત્યારે તાળી ખાડવાને બદલે જાધા સાથે હાથ દલાવે ત્યારે વનમાં પવનની હલેરથી ઝડોની ડાળીઓ હાલે તેવો દેખાવ થઈ રહે છે.

(૨) મારો અવાજ મોટો નથી એટલે ન્યારે ઘોંઘાટ થાય ત્યારે હું હાથ ઊંચો કરું તેની સાથે મારી સામે જોનાર એક હાથ ઊંચો કરે અને વાતો કરનારના ખખડ ઉપર ખીન્ને હાથ મૂકે કે જેથી તે શાંત થાય.

આવી રીતે સંમેલનમાં અમે શાંતિ જાળવીએ છીએ. ૧૦૧૧ વાગે વિદ્યાર્થીઓ તામ હોય છે. ન્યારે અમે કોઈ મહેમાનને બોલાવીએ ત્યારે ૧૦૧૧ વાગે જ બોલાવીએ છીએ. તે પશુ સમૂહ ગીતમાં ભાગ લે છે અને પછી તે બે શબ્દો કહે છે. જે બાપશુ કરતાં વખત વધી જાય તો તે પ્રમાણે ખીન તાસની ગોઠવણ થાય છે. મારે ત્યાં આવેલા મહેમાનોમાં ડૉ. રાધાકૃષ્ણ, ડૉ. જયકર, શ્રી સરોજીની નાયકુનો સમાવેશ થાય છે. તેમનાથી પડેલા સંસ્કારે મનમાં રહે છે અને જતે દિવસે તે ખીલે છે એની મને ખાતરી છે, પછી બસે તે પ્રુદિધી ઝીલે કે નહિ.

મં વિલેપારચેતી શાળામાં કામ કરવા માંડ્યું ત્યારે વિદ્યાર્થીઓને વ્યવસ્થા કે ચિરતનું બાન ન હતું. મં યજ્ઞવલ્કિયા, તોફાની વિદ્યાર્થીઓને શોધ્યા અને તેમને જોખમદારીનું કામ સોંપ્યું. શાળાનો સમારંભ થવાનો હતો, તેમાં છૂટું છૂટું કામ વહેંચી આપ્યું. ત્યાર પછી તેઓનું તોફાન ઓછું થયું. મં તેમને રેસ્ટોરાં કાઢવા પૈસા આપ્યા. ખોટ પશુ આવી એટલે મેં કહ્યું : ‘શાઈ ખોટનો ધધા ચાલે નહિ.’ વિદ્યાર્થી પંચાયત નીમી તેમાં ૮ ખાતાં પાડ્યાં. એ રીતે કામ કરતા થયા એટલે આપોઆપ તોફાન ઓછું થયું.

અમારી ખીજી પ્રવૃત્તિ તે જન્માષ્ટમિનો ઉત્સવ. તેમાં વિદ્યાર્થીઓ જાને કૃષ્ણની મૂર્તિ લાવ્યા, ગીતા લાવ્યા, ગીતા ઉપર ટીકા લખી, એ પ્રમાણે સંઘળું કામ જાને કર્યું. ત્રીજી પ્રવૃત્તિ [Project] ગાંધીજીયતીની છે. ગાંધીજીયતી પ્રસંગ હમેશ કાયમ રહે તેથી ગાંધીજીને વિશે લખાયેલાં કાવ્યો, નિબંધો, વગેરે તેમણે એકઠું કર્યું. અને એ રીતે ૧૫૦ પાનાનું પુસ્તક બહાર પાડ્યું. અમે ફક્ત ગૂજરાતી ભાષામાં કાવ્યો તથા નિબંધો લીધા. નહિ તો પુસ્તક બહુ મોટું થતે.

અમદાવાદમાં પશુ મેં એવી પ્રવૃત્તિઓ શરૂ કરી છે. અકબરને ૪૦૦ વર્ષ ૧૯૪૨માં પૂરા થશે તેથી અકબરના ઉપર હસ્તાલખિત પુસ્તકો, સિદ્ધપના નમૂના, વગેરે એકઠાં કરી પ્રદર્શનમાં મૂકવા અમારો વિચાર છે. ત્યાર પછી કોઈને આમંત્રણ આપવા અમારો વિચાર છે. એ રીતે અકબરના સંબંધમાં વિદ્યાર્થીઓને ધણું સચોટ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થશે.

આ ઉપરાંત ખીજી પ્રવૃત્તિઓ પશુ દાખલ કરવા જેવી છે.

બાળકોએ અધરાં કામો કરવાં જોઈએ. ડિસેંબરમાં પર્યટન કરવાં જોઈએ. ગામડામાં જઈને ત્યાં રહીને ગામડાં સંજોધાં તેઓ માહિતી મેળવે તે સારું છે. ત્યાં ગીત-નાટકનાં કાર્યક્રમો યોજે, ખેતરો જુએ, અને આમજીવનનો સંપર્ક સાધે તો જરૂર તેમને ફાયદો થાય. અમારી શાળામાં ૭ વર્ષની એક યોજના રચી છે, તે એ છે કે વિદ્યાર્થીઓએ પગે ચાલી ૭ વર્ષમાં ગૂજરાતનો અભ્યાસ કરવો. તેમ કરવાથી ગૂજરાતની ભૂગોળ, ત્યાંના લોકો, તેમની રીતભાત, રિવાજો, વગેરે તેઓ સારી રીતે જાણી શકે.

વળી ગાંધીજીયતી વખતે અમારી શાળામાંથી વિદ્યાર્થીઓએ ૧૩ હજારનું હુંડી વેચાણ કર્યું છે. ગયે વર્ષે ૧૦ હજારનું હુંડી વેચાણ થયું હતું. જો કે પૈસા એમના હાથમાં મૂકવાં એ જોખમભરેલું લાગે છે પશુ મને કોઈનો કડવો અનુભવ થયો નથી. રેલસંકટ વખતે અમારા વિદ્યાર્થીઓએ ઉત્સવ કરી પૈસા એકઠા કરવા કહ્યું. તે લોકો શરીરથી મદદ કરી શકે તેમ ન હતું, કેમકે જ્યાં નાનાં બાળકો હતાં એટલે ઉત્સવ કરી રૂ. ૩૦૦૦) અમે એકઠા કર્યા. આ બધી વસ્તુઓથી વિદ્યાર્થીઓના આરિત્ર ધણાય છે; તેમાં મને તો શંકા નથી. બાળકો કંઈ કરે છે તેની પાછળ તેઓને કંઈ લાભ જ છે એવું હું માનું છું.

વાદ્યસાગીની વાત હું નથી કરતો, પણ એક બીજા તાસની વાત કરવા માણું છું. તે સંગીતનો તાસ છે; અમારી શાળાનું સમયપત્રક નીચે મુજબ છે:—

	તાસ
સંગીત	૨
ચિત્રકાગ	૨
ઉદ્યોગ	૧૦
સંમેલન	૩
ભણતર	૨૭

૪૪

આ પરથી આપ જોશો કે સંગીત અને ઉદ્યોગને અમે અમારા અભ્યાસક્રમમાં આવશ્યક સ્થાન આપ્યું છે. દરેક વિદ્યાર્થીને થોડું સંગીત તો શીખવું જ પડે છે. જેને સંગીતનો વિશેષ શોખ છે તેમને તેમાં પ્રાવીણ્ય મેળવવાની તક આપવામાં આવે છે.

નૃત્યની પ્રવૃત્તિ મેં મુંબઈમાં દાખલ કરી હતી. એ પ્રવૃત્તિ ઉત્તમ છે. બાળકોને તે ગમે પણ છે. એની પાછળ એકસ હેતુ હોવો જોઈએ. મારો અનુભવ કડવો છે. નૃત્ય શીખતાં બાળકોનાં કપડાં પ્રત્યે મોહ વધે છે. પરદેશી કપડાં તો અમે પહેરતા નથી. એટલે એ પ્રવૃત્તિ અમદાવાદમાં મેં બંધ કરી. અમે બધા ખાદીનો ગણવેશ (યુનિફોર્મ) પહેરીએ છીએ. ખાદીના ગણવેશ અમે સર્વાનુમતે દાખલ કર્યો હતો.

અમારી શાળામાં વર્ગપંચાયત છે. પરંતુ તેનો મને કડવો અનુભવ થયો છે. કોઈપણ ધોરણના વિદ્યાર્થીઓની પંચાયત પહેલેથી નક્કી કરી નાહક ભજવે તો તે દિવસે આખી શાળાનું સંચાલન તેમના હાથમાં હોય છે. બધું તેઓ તેજ કરે. બીજા દિવસે સંચાલનનું કાર્ય તેઓ મહાગંત્રીને સોંપી દે છે. એક વખતે એક ઉત્સવ પૂરો થયો ત્યારપછી ઉત્સવ ખાતાના ગંત્રીએ રાહનામું આપ્યું. કેમકે એક ટોપી ખોવાઈ ગયેલી અને ખડિયા ભાંગ્યા હતા અને તેની જવાબદારી કોઈ માથે લેતું ન હતું. એટલે તેઓને પૈસા ભરવાના આવ્યા. તેથી મેં તેમને બોલાવ્યા અને સમજાવ્યા ને નક્કી કર્યું કે આખા વર્ગે તે પૈસા ભરી આપવા. વર્ગના વિદ્યાર્થીઓ નાં પાડના હતા. મેં સમજાવ્યા અને વર્ગ પોતાની જવાબદારી સગળ્યો. શિક્ષકોએ વિદ્યાર્થીઓને સાથ આપવો જોઈએ, પરંતુ વિષ બીજા તેમના જીવનમાં રોપવાં નહિ.

દરેક શિક્ષકે એક વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે. તે એ છે કે જ્યારે આપણું બાળક ભણતર બહાર નીકળે ત્યારે તે સમૂહનું-સમાજનું અંગ છે એમ એને લાગવું જોઈએ. અને સાચા શિક્ષણનું તેજ કાગ છે. આપણે પ્રજા તરીકે, વ્યક્તિ તરીકે, સારા છીએ પરંતુ સમૂહ તરીકે સારા નથી. ટુકડી (ટીમ) તરીકે આપણું કાર્ય સારું થયું નથી. તેથી જ આપણા દેશમાં ગુલામી છે. મારે શિક્ષકોએ સમૂહગત જીરૂસો (Team Spirit) કેળવવો જોઈએ.

શ્રી તંત્રી, નૂતન શિક્ષણ, સરત

નૂતન શિક્ષણના એપ્રિલ માસના અંકમાં 'માધ્યમિક શિક્ષણમાં નિરાશાજનક ચિહ્નો' એ મથાળા હેઠળ શ્રી ડોક્ટરમાઈ ડોક્ટરે જે ચર્ચાપત્ર લખ્યું છે તેમાં કેટલીક અસલ અને અર્થસલ વસ્તુઓને લાગણીનો ઓપ આપી 'પ્રત્યાધાતી બળે અને નિરાશાજનક ચિહ્નો' વગેરે મોટા શબ્દો વાપરી અમદાવાદના આચાર્ય સંઘને ઉત્તરી પાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, અને શિક્ષક સંઘ અને આચાર્ય સંઘ એ કેઈ સામસામાં બાખડતાં બળો હોય એવું દેખાડવાનો અવજો રસ્તો લીધો છે. અમને દિલગીરી થાય છે કે જે વસ્તુ અમને પૂછીને ઘેર બેઠે તે સમજી શક્યા હોત તેને એક ચર્ચાપત્રનો વિષય જનાવી ધરકબિયાની વસ્તુને જાહેર કરવાનું એમણે યોગ્ય ધાર્યું છે.

તેમણે ચર્ચેલા મુદ્દામાં સાચી હકીકત નીચે પ્રમાણે છે.

(૧) આચાર્ય સંઘ પાસે કેળવણીવિષયક કાર્યક્રમ નથી એમ કહેવું અયુક્ત છે એમ અમારા સંઘના ઉદ્દેશો જોતાં જણાઈ આવશે અને છતાંય કેળવણીના કાર્યમાં આર્થિક પ્રશ્નોની અવગણના ન જ કરી શકાય એમ તો વહીવટી કાર્યમાં પરોણા કેઈ પણ સમજી શકી શકે એમ છે.

(૨) આચાર્ય સંઘ માસિકીની શાળાઓનો સંઘ નથી પણ કેળવણી ખાતાએ માન્ય કરેલી શાળાઓનો સંઘ છે. આર. સી. હાઈસ્કૂલના હેડમાસ્ટર પણ અમારા સભ્ય છે અને જાહેર સંસ્થાઓ જેવી કે અંજુમન હાઈસ્કૂલ, ખી. પી. જૈન હાઈસ્કૂલ અને મોડેલ હાઈસ્કૂલના હેડમાસ્ટરો પણ અમારા સભ્ય છે.

(૩) શાળાઓએ વાર્ષિક દશ રૂપિયા આપવાનું બંધ કર્યું છે તેનું સાચું કારણ એવું છે કે સંસ્થા શરૂઆતમાં 'માધ્યમિક શાળા સંઘ'ને નામે ઓળખાતી તે હવે 'માધ્યમિક શિક્ષક સંઘ'ને નામે ઓળખાય છે. અમે શિક્ષક સંઘના મંત્રીને બે વર્ષથી કહેતા આવ્યા છીએ કે હવે શિક્ષકો વ્યક્તિગત લવાજમ ભરે એજ યોગ્ય છે, અને અમે આચાર્યો પણ શિક્ષક તરીકે અમારું લવાજમ આપીશું.

(૪) ત્રણ મહિનાની રી સાથે લીધી એમાં જાણે કેઈ ભયંકર ગુન્હો હોય એવી રીતે જે બાલિય ઉદાપોદ કરવામાં આવ્યો છે તેનો ઉત્તર અમે અહીંનાં દૈનિક પેપરોમાં આપ્યો છે. અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટી એવી જવાબદાર સંસ્થાએ પ્રાથમિક શાળાઓની પરીક્ષા એપ્રિલને બદલે માર્ચની ૧૬ થી અને તે બદલીને માર્ચની ૭ થીએ લીધી એજ દેખાડે છે કે તે વખતે વાતાવરણ વ્યથ હવું. તારીખોની આ ફેરબદલીને, વિદ્વાન ચર્ચાપત્રો, અમદાવાદની કુસેવા કહી શકશે ? ધાડ નથી પડી અને હજી પહે એવાં કેઈ ચિહ્નો જણાતાં નથી જ્યાં 'લોકસેના' અને મોકાઓ ઊભી કરવામાં આવે છે તે ગભરાટ ફેલાવવા અને લોકોની કુસેવા કરવા ? હવાઈ હુમલા ૫૦૦૦ માર્શલ દૂર હતા ત્યારની એ. આર. પી.નું કામ જોરોરથી ઉપાડવામાં આવ્યું છે તે શું જનતાને ગભરાવવા ? સમયસચકતા વાપરીને લીધેલા પગલા માટે આખું ધોધલ કરવાનો અને વાલીઓની ફરિયાદ વિના તેમના વડીલ યઈ તેમને 'અત્યાન' કહેવાનો અધિકાર શ્રી ડોક્ટરે કેવી રીતે પ્રાપ્ત કર્યો ?

(૫) સાધારણ રીતે એપ્રિલ મહિનો પરીક્ષાનો મહિનો જ ગણાય છે.

આ વખતે માર્ચના ૧૦ દિવસ તેમાં ગયા ખરા, પણ 'પ્રાથમિક શાળાઓમાં ભણતાં અમારાં બાળકો સાથે જ જે માધ્યમિક શાળામાં ભણતાં બાળકો છૂટાં થાય તો તેમને વેળાસર ખીજે મોકલી શકાય' એવી અને વાલીઓએ સંચાલકો પાસે માગણી કરેલી અને તેના ઉત્તર રૂપે કરેલી બ્યવસ્થામાં કેળવણીનો ગંભીર દોષ જોવા એ એક પ્રશ્નની છિન્ના-વેધી વૃત્તિ છે એમ અમને લાગ્યું છે.

(૬) સંધનું સંચાલન 'ગુપ્તવાન' કે 'ધરડા' 'કેટલાક' હેઠાસ્તરોના હાથમાં નથી. બધા જ સક્રિય સાથે આપી, બીજાને ઉતારી પાડવાથી જ પોતે સાચા દેખાયા એવું માનનાર કેટલાક કહેવાતા કેળવણીકારોએ આમદાવાદનું નામ હલકું કરી નાખ્યું છે તેને ફરીથી તેને યોગ્ય સ્થાને લાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

(૭) નિરર્થક 'શક્ટોના ભાર' ખેંચવાનું છોડી દેવાય તો અમદાવાદનું માધ્યમિક શિક્ષણ કોઈને પણ 'નિરાશાજનક કે બચળાજનક' લાગે એવું નથી એમ અને જવાબદારીના જ્ઞાન સાથે ખાતરીપૂર્વક કહી શકીએ છીએ.

દામુખભાઈ શુક્લ

મંત્રી,

અમદાવાદ આચાર્ય સંઘ

[૨]

રા. રા. "નૂતનશિક્ષણ"ના તંત્રી સાહેબો,

કેળવણીના ક્ષેત્રમાં નૂતન વિચારો આપતા આપના મત્સિકમાં નીચે લખેલી વાચ્યત ઉપર શિક્ષક વર્ગના વિચારો અનુભવો અને મત્સનાઓ માગી તે સંબંધે કેટલું કરવું હિતજવાનું છે તે ઉપર આપના વિચારો દર્શાવશો તો આભારી થઈશ.

(૧) મોન્ટેસોરી અગર કિન્ડરગાર્ડન કે એવી બીજી કોઈ પદ્ધતિઓની જાણ થઈ ત્યાર પહેલાં બાળકોની શારીરિક, માનસિક અને લાગણીઓનો વિકાસ નહોતો થતો એવું કંઈ નહોતું.

(૨) તો બાળકોનો વિકાસ કયા કયા સાધનો દ્વારા થતો હતો તેનો વિચાર કરવો જોઈએ.

(૩) ગૂજરાતનાં બાળકોના બાલજીવનમાં જે જે રમતો, ઉત્સવો, કથાવાર્તાઓ અને બીજા પ્રસંગો, એમનું જીવન કેવી રીતે સમૃદ્ધ કરતા હતા તે ઉપર વિચાર કરવો જોઈએ.

(૪) મોન્ટેસોરી અગર બાળ કેળવણી માટે વિચાર કરનારી સંસ્થાઓ ગામડાંમાં પહોંચી શકતી નથી તો પછી ગામડાના જીવનમાં જે વસ્તુઓ અને રીતો બાળશક્તિ ખીલવે છે તેના ઉપર વ્યવસ્થિત વિચાર કરી તે બાબતો જુસાર્ધ ગઈ હોય તો બાલજીવનમાં લાવવી જોઈએ જેથી બાળકોનો વિકાસ જે નવી પદ્ધતિઓ ન પહોંચી શકે તેના અભાવે અટકી પડે નહિ.

(૫) બન્યું એવું છે કે બાળકો રમતોદ્વારા ઘણી શક્તિઓ ખીલવતાં તે ગામડાના શિક્ષકના ધાકે અટકી ગયાં છે અને જમ છે. આ અર્થાપન ઉપરથી એમ લાગે છે કે જે જે પ્રસંગો બાલવિકાસ માટે જરૂરી છે તે તેને ઉત્તેજન આપી તેમાં બાળકો વધુ રસ લે એમ શાળા તરફથી જવું જોઈએ.

(૬) મારા વિચારની રેખાનો કંઈક ખ્યાલ આપવા માટે થોડી એક રમતો અને પ્રસંગો ગણાવું છું.

(૧) બાળકોના હાથના સ્નાયુઓ લખેાટી રમીને કેળવાતા.

(૨) તેમનું ચિત્રકામ અને રંગનું શિક્ષણ સાધિયા દ્વારા લેવાતું.

(૩) તેમની આંખની શક્તિ પતંગ દ્વારા કેળવાતી.

(૪) તેમનું મારીકામ હેળી ઉપર જુદા જુદા આકારનાં હોળિયાં બનાવીને કરાતું.

(૫) તેમનું તાલનું અને સંગીતનું જ્ઞાન મંદિરમાં ઘંટ કે નગારું વગાડી આરતી બજાવેાદ્વારા અપાતું.

(૬) તેમની કક્ષનાશક્તિ માણુજાતની રામલીલા મારફતે ખીલવવામાં આવતી.

ધ ન્યૂ ઇસ રૂઢ, મુંબઈ

તા. ૨૫-૩-૧૯૪૨

જિ. સેવક,

ચંદુલાલ ત્રિ. વ્યાસ

[૧] શિક્ષકો અને બેકારી

હાલના વિશ્વવિગ્રહને અંગે જે અનેક વિષય પરિસ્થિતિઓ ઉપસ્થિત થતી આપણે જોઈએ છીએ તેમાંની એક શિક્ષકોને સ્પર્શે છે તેથી તે જરાબર સમજી લેવાની અને તેમાંથી નીકળવાના ઉપાયો શા છે તે વિચારવાની ખાસ જરૂર છે. જરૂરને યુદ્ધમાં અંપણાનું પડી દિનરે માથે વિગ્રહનો લાયક ઝંઝૂમવા લાગ્યો છે. કોલમ્બો અને દક્ષિણ હિન્દના પૂર્વ દિનારા પરનાં હવાઈ આક્રમણોએ અને બંગાળના ઉપસાગરમાં તેમ જ હિંદી મહાસાગરમાં થતી હરિયાઈ ક્રયાક્રપીઓ હિન્દને આંગણે યુદ્ધ આણી દીધું છે. મુંબઈના લોકોમાં પણ એવી લાગણી વિશેષ પ્રમાણમાં પ્રવર્તવા લાગી છે કે મુંબઈ શહેરમાં દૂક સગવડમાં કોલેજીની સ્થિતિ ઉત્પન્ન થશે. આથી મુંબઈ ખાલી થવા લાગ્યું છે. જેમને પોતાના કામઘડાને લીધે મુંબઈમાં જ રહેવું પડે એમ છે તેમણે પણ પોતાનાં કુટુંબોને ફેરમાં ખસેડી લીધાં છે. પરિણામે કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ એપ્રિલ-મેની ફ્રી આપીને કે આખા વગર મુંબઈની શાળા છોડીને ચાલ્યા ગયાં છે તે એથી વધારે મોટી સંખ્યા જૂન માસના હાજર રહેવાને બદલે પ્રમાણપત્રો મંગાવી લે એવો ભય રહે છે. મુંબઈથી ઘણા એવા પ્રમાણમાં પણ એ જ પ્રકારનો ભય અમદાવાદને માથે પણ ઊભો છે એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી.

આ પરિસ્થિતિ તદ્દન અણધારી છે. વર્ષ પહેલાં કોઈએ એની કલ્પના પણ નહીં કરી હોય. લડાઈ દરમિયાન છુપનના એકેએક શ્વેતનો બ્યબહાર ખોરવાઈ જાય છે એવું આ એક દૃષ્ટાંત છે. શાળામાં વિદ્યાર્થીઓ ન આવે તો આવક ઓછી થાય તે પરિણામે શિક્ષકો કમી કરવા પડે. આ માર્ગ પ્રથમ દૃષ્ટિએ તદ્દન સ્વાભાવિક લાગે શાળાના સંચાલકોએ આ માર્ગ મુંબઈમાં અને અમદાવાદમાં અપાલ્યાર કર્યો છે. અમે સંચાલકોની મુશ્કેલીઓની અવગણના કરવા માગતા નથી. અમને એ પણ ખબર છે કે મુંબઈની કેટલીક શાળાઓના સંચાલકોએ પોતાના મકાનમાલિકો સાથે લાંબો સમય મકાન ભાડે રાખવાનો કરાર કર્યો છે તે તેથી તેમની આર્થિક વિરંજણા વિશેષ ગંભીર બની છે. આવી આવી અનેક મુશ્કેલીઓ એમને હંફાવતી હશે એની ના પાડી શકાય એમ નથી. પરંતુ આપણી સમક્ષ પ્રશ્ન એ છે કે શિક્ષકોને છૂટા કરવાનો એમણે જે માર્ગ કાઢ્યો છે તે સિવાય બીજા કોઈ તોડ નીકળી શકે એમ છે કે નહીં. જો કોઈ બીજો માર્ગ નીકળી શકતો હોય તો શાળાઓ, શાળાના સંચાલકો ને શિક્ષકોના હિતમાં આપણે તે કાઢવો જોઈએ. શિક્ષકોના સંગઠનની સામિતિ આપવાનો આ અવસર ધણે વખતે સાંપડ્યો છે. માલિક અને તોડર, મુખ્યશિક્ષક ને મદદનીશ શિક્ષક, કાયમી શિક્ષક ને હંગામી શિક્ષક—એ બધા બેઠા બૂઝી જઈને આપણે હાલની પરિસ્થિતિનો શિક્ષકજનતાના હિતમાં હલતા અને નીડરતાથી સામનો કરવો જોઈએ.

વિગ્રહની પરિસ્થિતિ દરેક વ્યક્તિ પાસે ઓછાવતી આત્મભોગ માગી લે છે. વિગ્રહને લીધે નજરે પડતી મોંઘવારી વિશે લખતાં અમે આ વાતનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો, ને શાળાના સંચાલકોને મોંઘવારી અર્થે આપી શિક્ષકોને કંઈક રાહત આપવા વિનંતિ કરી હતી. અમારે કષ્ટત્વ કરવું જોઈએ કે જે શહેરોમાં શિક્ષકોને બેકાર બનાવે એવી આ પરિસ્થિતિ જોખી થઈ છે ત્યાં મોંઘવારી ભથ્થોનો સવાલ ગૌણ બની જાય છે. બેકારીની આક્રમ

સમાચાર સંગ્રહ

— અખિલ માસની રોજનીશી —

તા. ૨—મુંબાઈના મેયર તરીકે શ્રી. યુસુફ મહેર-અલીની વરણી કરવામાં આવી. શ્રી. મહેરઅલી વિદ્યાર્થીઓ અને યુવાનોના નેતા છે. ૧૯૨૮માં હોલંડમાં ભરાયેલી વિશ્વ યુવક પરિષદમાં હિંદના યુવાનોના પ્રતિનિધિ તરીકે તેમની વરણી થઈ હતી તેમજ અખિલ હિંદ વિદ્યાર્થી પરિષદનું સાતમું અધિવેશન પટણામાં થયું હતું તેના એએ પ્રમુખ હતા.

તા. ૩—મુંબાઈમાં ઈરટરના તહેવારોમાં અખિલ હિંદ પુસ્તકાલય પરિષદ ભરવામાં આવી હતી. 'પુસ્તક પ્રદર્શન'ની ઉદ્ઘાટન વિધિ શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશીને હાથે થઈ હતી. એ પ્રસંગે શ્રી. મુનશીએ લેખનકળાના પ્રાચીન તેમજ અર્વાચીન ઇતિહાસની અભ્યાસપૂર્ણ સમા-લોચના કરી હતી.

વડોદરામાં ન્યુખીલી બાગમાં શ્રી. માવળંકરે 'આવતી કાલે શું?' એ વિષય ઉપર ચાલની પરિસ્થિતિને અંગે માર્ગદર્શક પ્રવચન કર્યું હતું. તેમણે જણાવ્યું હતું કે યુદ્ધ આપણે બારણે જ આવી બેસી હોવાથી 'યુધ્ધસ્ય કયા રમ્યા' આપણે મટિ રહી નથી છતાં આ પ્રસંગે આપણે સંગઠન અને વ્યવસ્થા વડે જ સામનો કરી શકીએ. આપણને શી શી મુશ્કેલીઓ આવશે તેનો તાદેશ ચિંતાર આપી તે માટે તૈયાર રહેવા તેમણે જણાવ્યું હતું.

તા. ૬—અમદાવાદમાં ઝીણા ચમનમાં શિક્ષણ પ્રદર્શન યોજવામાં આવ્યું હતું. આ પ્રદર્શનમાં ઈરલાંડી શહેનશાહના સમયની જૂની કિતાબો તથા દુસ્તપત્રિકાઓ વગેરે મુકવામાં આવ્યાં હતાં.

કડી તાલુકામાં કરણનગર મુકામે ગ્રામોલોહ પ્રદર્શન યોજવામાં આવ્યું હતું. ખાદી અને ગ્રામોદ્યોગની સંખ્યા-બંધ ઓળે તેમજ તેની બનાવટ માટેની પદ્ધતિ અને સાધનો અંગેની સંગઠિત રજૂ કરવામાં આવી હતી.

તા. ૭—અમદાવાદમાં સુપ્રસિદ્ધ સાક્ષરવર્ધ આચાર્ય શ્રી. ડૉ. આનંદશંકર કુવતું તેમના નિવાસસ્થાને અવસાન થયું.

બેલ્જામમાં શ્રી. નારાયણ જોષીના પ્રમુખપદે અઝ-ગવ્ય નાગરિકોની-હાજરીએ યુનિવર્સિટીની રચાપના માટે વિચાર કરવા એક સભા મળી હતી.

તા. ૧૦—બનારસ યુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થીઓએ મુદ્દ પરિસ્થિતિના કારણે હોલેને બંધ કરવા તેમજ પરીક્ષાઓ

મુલતવી રાખવા કરેલી અરજની બાબતમાં વાઈસ ચેન્સેલર સર રાધાકૃષ્ણને તેઓની એક સભા બોલાવી તેમના કર્તવ્યની સમજ આપતું એક નોટીસું પ્રવચન કર્યું હતું. રાષ્ટ્રની સમૃદ્ધિ તેની પાસેના શસ્ત્રોમાં નથી પણ આધાતો અને અણુધાર્યા બનાવોને પ્રસંગે ટકાર રહેવાના અને શાંતિથી સહન કરવાના પ્રબળા ખમીરમાં રહેલ છે અને એ ખમીર બતાવવાની આપણને તક સાંપડી છે એમ તેમણે જણાવ્યું હતું, અને વિદ્યાર્થીઓને ઔરવ્યુક્ત જીવન જીવવા હાલક કરી હતી.

તા. ૧૧—વીસનગરમાં રોક મૂળચંદ મનસુખલાલ મનસુખલાલ હરિજન બાળ જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તકાલયનું શ્રી. મહાસુખભાઈ ચૂનીલાલે ઉદ્ઘાટન કર્યું હતું.

લાહોરમાં વાઈસરોયની ફારોબારીના સભ્ય નસિની-રંજન સરકારે ટાગોર રમારક પુસ્તકાલયનું ઉદ્ઘાટન કર્યું હતું. તેમણે જણાવ્યું હતું કે ટાગોર ખરા રાષ્ટ્રભક્ત હતા અને તેમની રાષ્ટ્રભક્તિ લોકપ્રસાધી અભિપ્રાય હતી.

તા. ૧૨—મહેસાણા પ્રાંત પુસ્તકાલય પરિષદનું ચોથું અધિવેશન ધીણીજ, મુકામે સાક્ષરશ્રી રમણલાલ દેસાઈના પ્રમુખપદે થયું હતું.

તા. ૧૩—મુંબાઈમાં વનિતા વિશ્રામના બાગમાં શ્રી. મુનશીના પ્રમુખપદે ડૉ. આનંદશંકર કુવતું અવસાન નિમિત્ત શહેરીઓની રોક સભા ભરવામાં આવી હતી અને સદગતની યુલુમીમાંસા કરી તેમને ભાવભરી અંજલિ અર્પવામાં આવી હતી.

મુંબાઈ યુનિવર્સિટીમાં 'ઉપનિષદકાળનું સમાજ જીવન' વિષે ડૉ. મણિલાલે વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું.

તા. ૧૪—ભાવનગરમાં શ્રી. હરભાઈ ત્રિવેદીએ 'સંસ્કારનાં મૂળ' વિષય પર શિક્ષણપ્રેમી મેડળી સમક્ષ રાષ્ટ્રીય પ્રવચન કર્યું હતું.

તા. ૧૫—અમદાવાદમાં આચાર્ય શ્રી. આનંદશંકર કુવતું અવસાન માટે રોક પ્રદર્શિત કરવા શહેરીઓની પ્રેમાભાઈ દોલમાં સર ચીનુભાઈના પ્રમુખપદે નહેરુ સભા થઈ હતી, જેમાં પ્રમુખશ્રી ઉપસંત શ્રી. માવળંકર, રોક કરેતરભાઈ, પ્રો. દાવર, ડૉ. હરિપ્રસાદ, શ્રી. રતિલાલ ત્રિવેદી, વગેરે સ્વર્ગસ્થને અંજલિ આપી હતી.

તા. ૧૮—વડોદરામાં પ્રભંડળ તરફથી રોધ્ય મહેદેસવ જીવવા કાર્યક્રમ નક્કી કરવા સભા મળી હતી.

તા. ૧૬—મુંબઈના ધી આર્ટ સર્કલના આસર હેઠળ ગ્રીન્સ હોસ્ટલમાં પ્રિ. ફ્રેન્ચીએ 'વિશ્વની ભાવિ કેળવણી' એ વિષય ઉપર વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું.

મુંબઈમાં શ્રી. રૂસ્તમ ગાંધી, કેપ્ટી ખરાસ અને રાન શ્રી નામના ત્રણ હિંદી સાહકલીસ્ટા દુનિયાની ૫૫૦૦ માર્કલની સફર કરી નવ વર્ષે હિંદ પાછા ફર્યા, તેમને અમરગઢ પુરેષા અને સંસ્થાઓ તરફથી અભિનંદન અને આવકાર આપવામાં આવ્યાં હતાં.

તા. ૨૧—અબમેરમાં ભણીતા કેળવણીકાર અને સરકારી કોલેજના પ્રિન્સિપલ શ્રી. રોશાદ્રીતું અવસાન.

તા. ૨૪—સુરતમાં નગેશ સાહિત્ય તરફથી સદ્ગત આનંદશંકર ધ્રુવ અને ઝંજાલાલ ભનીના અવસાન નિમિત્તે પ્રો. રામનારાયણ પાઠકના પ્રમુખપદે શોક સભા ઘડી હતી, જેમાં પ્રમુખશ્રી ઉપરાંત પ્રો. મોહનલાલ દેવે, પ્રો. કમળાશંકર ત્રિવેદી, પ્રો. વિધ્યુપ્રસાદ ત્રિવેદી,

ને શ્રી. રતન માર્યાલ, વગેરેએ સદ્ગતના જીવનકાર્યની સમીક્ષા કરી તેમને સૌ તરફથી અંજલિ આપી હતી.

તા. ૨૫—વડોદરા સ્ત્રી કેળવણી મંડળની એક ખાસ સભા શ્રી. મહારાણી ગર્લ્સ હાઈસ્કૂલના મકાનમાં મંડળના બંધારણમાં ફેરફાર સંબંધી વિચાર કરવા મળી હતી.

સુરતની સુધરાઈએ 'હુડી પે'ના પ્રશ્ન અંગે સરકારના 'મનસ્વી નિર્ણય'ના વિરોધ તરીકે પોતાને ત્યાંના પ્રાથમિક શિક્ષકોને તાક્ષીમ લેવા પ્રાથમિક ટ્રેઇનિંગ સંસ્થામાં ન મોકલવા તેમજ તા. ૧-૪-૪૨ થી પ્રાથમિક શિક્ષકોને પગારના ૨૦ ટકા લોકલ એલાવન્સ આપવાના ઠરાવો કર્યા.

તા. ૨૭—સુરત સ્ત્રીમંડળ અને મહિલા કલણમાં શ્રી. રંગાદિયાએ 'હવાઈ હુમલા વખતે સાવચેતીનાં પગલાં' એ વિષય ઉપર વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું.

શાળાસમાચાર

હોર હાઈસ્કૂલના હેડમાસ્ટર શ્રી યશવંત ખંડેરાવ વેધ તા. ૨૧ મી એ. નિવૃત્ત થયા અને તેમની જગ્યાએ સોનિયા હાઈસ્કૂલના હેડમાસ્ટર શ્રી. રોહની નિમલુક કરવામાં આવી, અને સોનિયાની હાઈસ્કૂલના હેડમાસ્ટરની જગ્યા ૧૨ એક વર્ષ માટે શ્રી. વિકુલભાઈ પરસોત્તમ પટેલને નીમવામાં આવ્યા.

વડોદરાની સંઘાઈ હાઈસ્કૂલના નવા મકાન માટે સરકાર તરફથી તેને વખર વ્યાજે રૂ. ૩૦૦૦૦ ની લોન આપવામાં આવી.

સુરતની જેન હાઈસ્કૂલના ટ્રસ્ટીઓએ રૂ. ૨૫૦૦૦)ની રકમનું વધારાનું મકાન વિદ્યાર્થીઓની વધતી જતી સંખ્યાને પહોંચી વળવા બંધાવવું શરૂ કર્યું. જૂન માસથી વધારાના નવા વર્ગો શરૂ થશે. સદરજી શાળાના વિદ્યાર્થીઓની એક ટુકડી શ્રી. પ્રીતમલાલ મજમુંદાર અને શ્રી. પ્રાણીલાલ મહેતાની આગેવાની હેઠળ નમૈદા તટની સહેલગાહ માટે તા. ૨૭ મીએ જાપાની ચૂકી છે, જે અધીયા, રાજીપજા, ચાદોદ, રજોઈ, વગેરે સ્થળોએ ફરી સુરપાણેશ્વર સુધીના નદી કાંઠાનું પર્યટન હોટીમાં કરીને તા. ૬ ફેબ્રે એ સુરત પાછા આવશે.

અમલસાઈ હાઈસ્કૂલના એક તંત્રસંચાલક રા. સમ. હીરાચંદ ધૂળચંદ અવસાન પામ્યા હોવાથી શાળા અને ખામમાં (તા. ૫ મીએ) શોકસભા ભરવામાં આવી હતી. સદ્ગતના વારસદારોએ બોર્ડિંગ માટે નહું મકાન બાંધવા, સદ્ગતની શાળાના ગોશાનમાં પ્રતિમા જાળી કરવા તેમજ ખાંચ આગળ પડતા વિદ્યાર્થીઓને તેમના નામની શિષ્યવૃત્તિ મળે એ હેતુથી રા. ૧૫૧૦૧)ની શાળાના સંચાલકમંડળને બેટ કરી છે.

— શિક્ષકમંડળોના સમાચાર —

અમદાવાદ માધ્યમિક શિક્ષક સંઘ : અમદાવાદ માધ્યમિક શિક્ષક સંઘની સામાન્ય ખાસ સભા તા. ૨-૪-૪૨ના રોજ મોંઘવારી ભથ્થાનાં પ્રશ્ન પર વિચાર ચલાવવા શ્રી. હાકોરલાલ હાકોરના પ્રમુખપદે મળી હતી. આ સભામાં મોંઘવારી ભથ્થાના પ્રશ્ન અંગે ચર્ચા કરવા તથા તે પ્રશ્ન પરત્વે સહાનુભૂતિપૂર્વક વિચાર ચલાવવા ઉ. વિ ના એન્જીનેયરિંગ ઈન્સ્પેક્ટરને વિનંતિ કરવા શ્રી. હાકોરલાલ હાકોર, શ્રી. મનવંદરાય વેશવ, શ્રી. રંગનાથ દેસાઈ, શ્રી. સાતીલાલ ગાંધી અને શ્રી. એલ. એમ. ઘોશાનું ઉપરોક્ત મોકલવાનો, ઉ. વિ.ના એન્જી. ઈન્સ્પેક્ટર સાથે આ પ્રશ્ન અંગેની સલાકત કરી તથા ખાદ તે સંબંધી આખાએ પ્રશ્નને છૂટું એક નિવેદન સંઘઈ પ્રાંતિય માધ્યમિક શિક્ષક સંઘ પર મોકલી આ પ્રશ્ન અમદાવાદ માધ્યમિક શિક્ષક સંઘ વડી ઉપાડી લેવાની તે સંઘને વિનંતિ કરતો, અને સંઘની વાજબી માગણી પ્રેસદાર

લોકપ્રિય બનાવવા શ્રી. હાકોરલાલ હાકોર, શ્રી. વેદુકરામ દેસાઈ અને શ્રી. સી. ડી. દરુની એક પ્રચાર સમિતિ નીમવાનો ઠરાવ થયો હતો.

અમદાવાદની પ્રેમપ્રેમીટી હાઇસ્કૂલ તથા જે. એલ. ન્યુ. ઈન્સ્ટીટ્યુટ સ્કૂલે તેમની શાળાઓમાં કામ કરતા શિક્ષકોને અનુક્રમે તા. ૧-૨-૪૨ અને તા. ૧-૩-૪૨ થી રૂ. ૧૦૦ થી ઓછું વેતન મેળવનારાઓને માસિક રૂ. ૫ અને રૂ. ૪ મોંઘવારી લખ્યા તરીકે આપવા ઠરાવ્યું-છે.

અમદાવાદ માધ્યમિક શિક્ષક સંઘનું પ્રતિનિધિમંડળ મંગળવાર, તા. ૧૪-૪-૪૨ ના રોજ ઉ. વિ.ના એન્યુ. ઈન્સ્ટીટ્યુટને મોંઘવારી લખ્યા અંગે મળ્યું હતું. પ્રતિનિધિમંડળે જણાવ્યું હતું કે ખાનગી શાળાના શિક્ષકોને નિયમિત પ્રમોશન મળતાં નથી તેમજ પેન્શન મળતું નથી ઉમ્મર છતાં નોકરીમાંથી ઓછો પગાર કે રૂબરૂ મળવાનો સંભવ હોય છે તેથી હાલના તેના રૂકા પગારમાં મોંઘવારી લખ્યું એક જરૂરી મદદ છે. ખાનગી શાળાઓના માલિકો એક યા બીજી રીતે સારી કમાણી કરે છે અને શાળામાંથી સારી જેવી રકમ હેડમાસ્ટર, પ્રિન્સિપલ, મેનેજર તરીકે ઉપાર્જી પછી શિક્ષકોને કાંઈ આપવાનું રહેતું નથી એમ જણાવે છે, પરંતુ ૪૦૦ થી ઉપરની સંખ્યા ધરાવતી શાળાઓની આર્થિક સ્થિતિ સારી હોય છે.

તે શાળાઓ સારો નફો કરતી ન હોય તો તેની નવી નવી શાળાઓ ન કહાડે. વળી ગયા રમખાણને અંગે કેટલીક શાળાઓએ તો સારી કમાણી કરી છે તે અમારી પાસે કંઈ જાત નથી એમ બહાનું કહાડી શકે તેમ નથી. પણ હવે સંજોગો કપરા આવશે તેનો અગાઉથી હાઉં જાણ કરી શિક્ષકોને છૂટા કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે એવી ભીતિ છે.

આ બધી હકીકત ઉ. વિ.ના એન્યુ. ઈન્સ્ટીટ્યુટ શ્રી. લાલભાઈ દેસાઈએ બહુજ સહાનુભૂતિપૂર્વક સાંભળી હતી અને જવાબમાં કેળવણી ખાતાના વડા હું અને કેટલું કરી શકે તે સુલાકાતીઓને જણાવ્યું હતું અને વધુમાં જણાવ્યું હતું કે પરિસ્થિતિ આ શહેરમાં પશ્ચાત્ત્ય તો શિક્ષકો બેકાર ન રહે તેવી ચોજના ધરાય છે. ખાતાની શિક્ષકો પ્રત્યે પૂરી હમદર્દી છે એમ દર્શાવતાં છેલ્લે પ્રતિનિધિમંડળને જણાવ્યું હતું કે મોંઘવારી લખ્યા અંગે અમદાવાદ માધ્યમિક શિક્ષક સંઘ કેવા પ્રકારની મદદની આશા સરકારના કેળવણી ખાતા પાસે રાખે છે તેના મુદ્દા તેમને લખી જણાવવામાં આવશે તો પોતે પોતાનાથી બનતું કરશે. બાદ પ્રતિનિધિમંડળે શ્રી. લાલભાઈ દેસાઈનો ઉપકાર માની વિદાય લીધી હતી.

અમદાવાદ માધ્યમિક શિક્ષક સંઘની સામાન્ય ખાસ સભા રવિવાર તા. ૧૨-૪-૪૨ ના રોજ આચાર્ય શ્રી ડા. આનંદશંકર મુવના અવસાન નિમિત્તે શોક દર્શાવવા મળી હતી. સભાએ નીચેના ઠરાવ સર્વાનુમતે પસાર કર્યો હતો.

જીજ્ઞાસુતા અને સમસ્ત ભારત વર્ષના પ્રખર કેળવણીકાર અને મહાન સાક્ષર અને અમદાવાદ માધ્યમિક શિક્ષક સંઘને પ્રેરણા આપનાર સદ્ગત આચાર્યશ્રી ડા. આનંદશંકર બાપુભાઈ મુવના અવસાનની આ સભા સંમેદ નોંધ લે છે અને સદ્ગતના અમર આત્માને પ્રભુ ચિરસ્થળી શાંતિ આપે એવી પ્રભુ પાસે પ્રાર્થના છે. આ ઠરાવની નકલ સદ્ગતના કુટુંબીજનોને મોકલવાની સત્તા પ્રમુખ સાહેબને આપવામાં આવે છે.

નૂતનશિક્ષણ સંઘ, સૂરત : સંઘની કાર્યવાહક સમિતિએ મોંઘવારી લખ્યાને અંગે એક નિવેદન તૈયાર કરીને શહેરની માધ્યમિક શાળાના સંચાલકો ઉપર મોકલી આપ્યું છે. એમાં રૂ. ૪૦ કે તેથી ઓછો પગાર મેળવનારને ૨૫% રૂ. ૪૧ થી ૫૦ નો પગાર મેળવનારને ૨૦% રૂ. ૫૧ થી ૭૫ નો પગાર મેળવનારને ૧૫% અને રૂ. ૭૬ થી ૧૦૦ નો પગાર મેળવનારને ૧૦% નું મોંઘવારી લખ્યું આપવાની માગણી કરવામાં આવી છે.

આવતા માસનો કાર્યક્રમ

જાનાણી રત્નમાં વ્યાખ્યાની શાસ્ત્રીય તાલીમ માટે અગ્રામા, અમદાવાદ, ધંધુકા અને બાવનગર ખાતે મેના પહેલા અઠવાડિયામાં તાલીમ વર્ગો શરૂ થશે.

કરાલીના ભારત વિદ્યાવસને વાર્ષિક ઉત્સવ તા. ૧-૨-૩ મે ૧૯૪૨ના દિવસોએ બજાવશે.

ગુણગણિતશાસ્ત્ર

૧૫૦ સાલનું • અંક અભિયાસો

જૂન ૧૯૪૨

૫૨

તંત્રીઓ • ડુરભાઈ ત્રિવેદી • ચન્દ્રપદ્મ શાહ

૧ વ્યાયામ શાળાનો આદર્શ	શ્રી. રમણ ન. વકીલ	૩૫૦
૨ મનુષ્યજીવનમાં યુદ્ધિનું સ્થાન	શ્રી. ચૂનીલાલ નારણજી શાહ	૩૫૪
૩ કેમ્બ્રીજની શાળાઓ	શ્રી. મણિભાઈ પટેલ	૩૬૦
૪ આચાર્ય સંમેલનનો હેવાલ		
[૧] અભ્યાસેતર પ્રવૃત્તિઓ	શ્રી. શંકરપ્રસાદ ઉત્તમરામ શુક્લ	૩૬૩
[૨] શાળાનું પુસ્તકાલય	શ્રી. એન. જી. નારણકર	૩૭૨
[૩] આપણું પુસ્તકાલયને વાચનાલય	શ્રી. ચન્દ્રવદન શાહ	૩૭૫
૫ આત્મકેન્દ્રી વિદ્યાર્થી		૩૭૯
૬ ચર્ચાવિભાગ		૩૮૦

HIGH SCHOOL COMPOSITION. By E. E. Speight, B. A.	Rs. 2/4
JUNIOR ENGLISH COMPOSITION. By E. E. Speight, B. A.	Rs. 1/6/6
હિન્દુસ્તાનનો પ્રાથમિક ઇતિહાસ-કર્તા : મિ. એ. એમ. પરીખ, બી.એ., એસ.ડી.સી. ડિ. ૩. ૦-૧૩-૬	
હિન્દુસ્તાનનો ઇતિહાસ-યુસવમાન યુગ-કર્તા : મિ. એન. કે. દેસાઈ, એમ.એ., બી.ડી. અને મિ. એમ. જી. નાયક, બી.એ., બી.ડી. ડિ. ૩. ૧-૬-૬	
હિન્દુસ્તાનનો ઇતિહાસ-મિદિશ યુગ-કર્તા : મિ. એન. કે. દેસાઈ, એમ.એ., બી.ડી. ડિ. ૩. ૧-૬-૬	
ઇંગ્લેન્ડનો ઇતિહાસ-હેઝીઝી ત્રણ સદીનો-કર્તા : મિ. એન. કે. દેસાઈ, એમ.એ., બી.ડી. ડિ. ૩. ૧-૧૫-૬	
દુનિયાની સરળ ભૂગોળ-કર્તા : મિ. એ. એમ. પરીખ, બી.એ., એસ.ડી.સી. ડિ. ૩. ૧-૪-૬	
લૉંગમેન્સનો ગુજરાતી એટલાસ-આમાં ૨૪ પાનાં, અને ૩૨ નકશા છે. હિન્દુસ્તાનના દરેક ભાગના નકશા આવેલા છે. કિંમત રૂ. ૦-૬-૦	
શાળાપયોગી અક્ષર મણિત-કર્તા : મિ. જી. એચ. ત્રિવેદી, બી.એ. અને મિ. પી. જી. રાજદેવ, બી.એ., એમ.એસ.સી. એ પુસ્તકો ચાર ભાગમાં. ડિ. ૩. ૦-૮-૦; ૩. ૦-૧૦-૦; ૩. ૧-૪-૦; ચોથો ભાગ હુંક સમયમાં બહાર પડશે.	
શાળાપયોગી ભૂમિતિ-કર્તા : મિ. જી. એચ. ત્રિવેદી, બી.એ. અને મિ. પી. જી. રાજદેવ, બી.એ., એમ.એસ.સી. એ પુસ્તકો ચાર ભાગમાં. ડિ. ૩. ૦-૬-૦; ૩. ૦-૧૪-૦; ૩. ૧-૨-૦; ચોથો ભાગ હુંક સમયમાં બહાર પડશે.	
સામાન્ય વિજ્ઞાનનાં પાઠ્યપુસ્તકો-કર્તા : પ્રિન્સિપાલ કે. જી. નાયક, એમ.એ., ડી.એસ.સી. (લંડન) એફ.આઈ.સી. ભાગ ૧ ડિ. ૩. ૦-૬-૦ ચોથા ધોરણ માટે. ભા. ૨-૩-૪, ૩. ડિ. ૩. ૦-૧૧-૬ દરેકના. પંચમા, છઠ્ઠા, તથા સાતમા ધોરણ માટે.	
આ પુસ્તકો અંગ્રેજી, ગુજરાતી અને મરાઠીમાં પણ મળી શકે છે.	
લૉંગમેન્સનું ઉચ્ચસ્તરીયું ગ્રામ્યજિત-કર્તા : મિ. ડી. એફ. જી. રેસર બી.એ., બી.એસ.સી. અને મિ. એ. એમ. આર્થર્ક, બી.એ. ગુજરાતીમાં અનુવાદ કરનાર મિ. એમ. જી. અંબરિયા, બી.એ. એસ.ડી.સી. ડિ. ૩. ૨-૦-૦	
અંગ્રેજી-ગ્રામ્યજિત શાળાઓનાં પ્રથમ ત્રણ ધોરણ માટે. કર્તા : મિ. એ. એમ. પરીખ, બી.એ., એસ.ડી.સી. ભાગ ૧ ધોરણ ૧ લા માટે ડિ. ૩. ૦-૬-૦	
ભાગ ૨ ધોરણ ૨ લા માટે ડિ. ૩. ૦-૭-૦	
ભાગ ૩ ધોરણ ૩ લા માટે ડિ. ૩. ૦-૭-૦	

LONGMANS, GREEN & CO. LTD.

Nicol Road, Ballard Estate, BOMBAY.

વર્ષ • ૭૦ અંક • ૧૧

જૂન • ૧૯૪૨

થોડા દિવસોમાં શાળાઓ ખૂલશે ને નવા વર્ષના કામનાં મંડાણ મકારો. વિદ્યાર્થીઓની શાળામાં પ્રવેશ મેળવવા માટેની ટોડાટોડ; ક્યાંક ક્યાંક શાળા-સંચાલકોની વિદ્યાર્થીઓ મેળવવા માટેની ખેંચાખેંચ; તાલેતરમાં મેટ્રિક કે બી. એ. થયેલા ઉમેદવારોની તોડરી મેળવવા માટેની પડાપડા! ને પણ કામની વહેંચણી યરો, ને ધરિયાળની નિઃશ્વસ-નિઃપ્રાણ નિયમિતતાથી વળી પાછું શાળાપત્ર ચાલવા માંડશે.

વિદ્યાર્થીઓને લાયકાત મુજબ યોગ્ય વર્ગમાં પ્રવેશ આપવામાં, અનુકૂળ વૃત્તિ અને લાયકાત ધરાવનાર ઉમેદવારોને શિક્ષક તરીકે પસંદ કરવામાં અને શિક્ષણકામની વિવેકપૂર્ણ વહેંચણી કરવામાં આખા વર્ષ દરમિયાન યનારા કાર્યની સફળતાને પાયા નખાય છે એ સાદું વૈજ્ઞાનિક સત્ય આપણામાંથી ફેરવાને સમભલ્યું છે? ને સમભલ્યું હોય તો ફેરવાએ તેને આવશ્યકમાં મૂક્યું છે? સરકારી કેળવણી ખાતાએ મુકર કરેલી મર્યાદા પ્રમાણે કોઈ વર્ગમાં એક પણ બેઠક ખાલી હોય તો પ્રવેશ માગનાર વિદ્યાર્થીને હજી આપણે દાખલુ ક્યેં જ નહીંએ છીએ-પછી તે વર્ગમાં અભ્યાસ કરવાને તે લાયક હોય કે ન હોય. ખાનગી શાળાઓમાં તેમજ સંસ્થાઓની શાળાઓમાં કેળવણીવિષયક દૃષ્ટિબિંદુને બદલે આર્થિક દૃષ્ટિબિંદુને વિરોધ પ્રાધાન્ય અપાય છે. હલકી કોટિની હરીફાઈમાં સપડાયેલી શાળાના સંચાલકો તો બીજી શાળામાં ઉપર ચડવાને નાલાયક કરેલા વિદ્યાર્થીઓને ઉપલા વર્ગમાં પ્રવેશ આપતાં સંકોચ, શરમ કે અપ્રમાણિકતાનો દરા અનુભવતા નથી.

શિક્ષકોની પસંદગીમાં પણ એજ લાયકાત ને વ્યક્તિત્વ ધરાવનાર ઉમેદવારની નિમણૂક કરવાનું ધોરણ સર્વત્ર સ્વીકારાયું છે એમ કહી શકાય નહીં. અંજલ લાગવગ, સમપણ કે સંબંધ શિક્ષકના ધંધા માટે સ્વભાવ, શિક્ષણ કે આદર્શોની દૃષ્ટિએ લાયક નહીં એવી અનેક વ્યક્તિઓને શાળા પર લાદવા માટે જવાબદાર છે. શિક્ષણ માટે અંતરના હમજકાનો અભાવ, એને માટે જરૂરી જહેમત લડાવવાની અશક્તિ કે આગસ, અને ચોતાની સ્થિતિમાંથી નીપજતો અસંતોષ એમના કાર્યને નિષ્ફળ, નીરસ અને નિષ્પ્રાણ બનાવવામાં મોટા ફાળો આપે છે. આવા શિક્ષકો નથી ચોતાનું હિત જળવતા કે નથી ચોતાને સોંપાયેલાં, ફેરની મુઠા સમા બાળકોનું ભાવિ સુધારતા.

શાળામાં રાયરચીકું હોય, શિક્ષણનાં સાધનો હજી અંતરિયાન મકાઈ હોય; પરંતુ એ બધું પ્રાણ વિનાના ઝોળિયા જેવું છે. શાળાનો પ્રાણ તેના શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓ છે. એમની પસંદગીમાં આપણે નેટલી ચોવટ ને વૈજ્ઞાનિકતા દાખવીએ એટલું આપણું કાર્ય સરળ ને સફળ બનશે એ નિઃસંદેહ છે.

વ્યાયામશાળાનો આદર્શ *

શ્રી. રમણ ન. વકીલ, એમ. એ.

આચાર્ય . ધી મોડર્ન સ્કૂલ . મુંબઈ.

શારીરિક કેળવણીનો પ્રશ્ન આજે પ્રત્યેક શાળા કે શિક્ષકને મુકતી રહ્યો છે, તેમાંથી શહેરની શાળાઓ માટે આજે એનો ઉકેલ લાવી શકાય એવા સંજોગો નથી. શારીરિક કેળવણી માટે સૌથી પહેલી જરૂરિયાત ખુલ્લી જગ્યાની રહે છે. મુંબઈ જેવા શહેરમાં-જ્યાં જગ્યાની ભાવ દોહડોથી ચારસો રૂપિયે ચોરસવાર હોય ત્યાં આપણી ગરીબ શિક્ષણસંસ્થાઓ કે વ્યાયામશાળાઓ પાસે પોતાનું રમતગમતનું મેદાન હોવાનો સંભવ જ ક્યાંથી હોય ? નિતનિત શારીરિક શિક્ષણના વિકાસ માટે નવા નવા તુકા ઉગાડતી આપણી પ્રાંતીય સરકાર અને મ્યુનિસિપાલિટી કે એવી બીજી સ્થાનિક સંસ્થાની આ પ્રશ્ન પ્રત્યેની ઉદાસીનતા એ પ્રશ્નને વિશેષ ઘેરો બનાવે છે. જ્યાં થોડી ધણી પણ ખુલ્લી જગ્યા હોય તેમાંથી પણ ભાડું ઉપજાવવાની મનોવૃત્તિ આજે સર્વત્ર દેખાય છે; અને પરિણામે જેના પૈસાથી આવી સ્થાનિક સંસ્થાઓ ચાલે છે તેનાં જાળકેને રમવા માટે ખુલ્લી જગ્યા પણ મળતી નથી. આવી વસ્તુસ્થિતિમાં શારીરિક કેળવણીનો વિકાસ થવાનો કોઈ સંભવ ખરો ?

આથી પણ વિશેષ ચરમની વાત તો એ છે કે, શાળાઓ શાળાઓ વચ્ચે ભેદભાવભરી દૃષ્ટિએ જોવામાં આવે છે. મુંબઈમાં એક યુરોપિયન જાળકે માટેની શાળા છે. એ શાળાને રમી, ક્રિકેટ, ફૂટબોલ, હોકી એમ જુદીજુદી રમતો માટે પાંચ જુદાં મેદાનો આપવામાં આવેલાં છે. જ્યારે બીજી શાળાઓ પ્રતિવર્ષ રમતગમતના મેદાન માટે ચરણ કર્યા જ કરે તેમને એક જ જવાબ દરેક વર્ષે મળવાનો, કે અમારી પાસે તમને આપવા એક પણ મેદાન નથી. આપણા સ્વરત્ર કે રાષ્ટ્રીયતાનું અપમાન આપણે આમ મુંગે મોઢે સહી જ લેવાનું શું ?

આવી જ રીતે શાળાઓ કે વ્યાયામશાળાઓને સરકાર કે સ્થાનિક સંસ્થાઓ તરફથી અપાતી મદદ પણ આજે તો ઉપદાસનો વિષય બની રહ્યો છે. એ કરતાં તો સરકાર જાહેર કરે કે શારીરિક શિક્ષણનો વિકાસ કરવાની નથી અમારી ઇચ્છા કે નથી અમને એ માટે ચતુરતા, તો જોયી ડોક એમના પર આધાર રાખતી અને ઘીટ ઘાંડી રહેલી વ્યક્તિઓ કે સંસ્થાઓને પોતાનો માર્ગ શોધી લેવાની સૂઝ યડે. અત્યારે તો માત્ર મુદામના સરકારે જાહેર કરેલી નીતિનો દંભવાર્થો દેખાવ જ કરવામાં આવે છે. આજે એ આદર્શ રહ્યો નથી, માત્ર આદર્શનો દંભ જ રહ્યો છે; ને દંભ પોષવાનું સાધન ટકાવી રાખવા તથા જનતાને બતાવવા સહાયતા વિનાની ને અસ્વ-દગારુ યોજનાઓ જ આગળ કરવામાં આવે છે. એમને કાઈપણ ભોગે ટકાવી રાખવામાં ગૌરવ લેવામાં આવે છે.

એથી જુદી જાતની વસ્તુસ્થિતિ ગામડાંમાં ને નાનાં શહેરોમાં જોવામાં આવે છે. અહીં ખુલ્લાં મેદાનો છે-જગ્યાની ખૂબ છૂટ છે. ત્યારે પૈસાની તંગી છે; ભાવના ને કાર્યક્ષમતાની ખોટ છે. આગ જ્યાં ભાવના ને શક્તિ છે ત્યાં સાધન નથી. જ્યાં સાધન છે ત્યાં આજે ભાવના કે શક્તિ નથી. જ્યાંસુધી આ બંને ઊણપો રાખી નહીં શકાય ત્યાં સુધી શારીરિક શિક્ષણનો વિકાસ થવો અશક્ય જ રહેવાનો.

આજે આપણે જે વાતાવરણમાં રહીએ છીએ તે આ પ્રશ્નને વિશેષ મદદરતો બનાવે છે. જગતમાં જ્યાં ત્યાં કસ્ટોમર કલ્ચર ને ઇલ્લાજ વ્યાપી રહ્યાં છે, બળવાન નબળાને લૂટી, મારી, તાબે કરવા મથી રહ્યો છે. ને સમસ્ત જગત નિરાધાર ને કમજોરોના લોહીથી ખરડાઈ રહ્યું છે. આવા સમયમાં શારીરિક બળના મદદરતો પ્રશ્ન

સ્વચ્છતા હોય પણ ખરા ? આજે તો એ સ્વચ્છ પ્રતીતિનો વિષય બની રહ્યા છે. આત્મરક્ષણ અને નિરાધારના બચાવ માટે પ્રત્યેક વ્યક્તિએ શારીરિક બળ પ્રાપ્ત કર્યા સિવાય છૂટકા નથી. પણ કેવળ શારીરિક બળ પ્રાપ્ત કરતાં પહેલાં એક બાબતનો વિચાર કરવો જરૂરનો છે.

માનસિક વિકાસવિદોણું શારીરિક બળ કેવળ નિરાધારીની નિશાની છે. એ માણસને માત્ર પશુત્વ તરફ જ દોરી જાય છે, માણસનો પશુ જ બનાવે છે ને જીવનનો જંગ ખેલવામાં બહુધા નિષ્ફળ બનાવે છે. ઇતિહાસ તપાસતાં એવી પ્રત્યક્ષા અનેક દાખલા આપણી દૃષ્ટિએ પડે છે. શરીરનાં બળ ને સૌંદર્યમાં જ રચ્યાપચ્યા રહેનાર ગ્રીક અને રોમાનોની સંસ્કૃતિનું એના જીર્ણ થયેલા પથ્થરોના અવશેષો સિવાય બીજું કંઈ નામનિશાન પણ આજે રહ્યું નથી. કેવળ શારીરિક સામર્થ્યથી જગતને જીતવા તીકજનાર જંગીઝમ્બાનની આખી જાતિ આજે આ પૃથ્વીના પર પરથી અદૃશ્ય થઈ ગઈ છે. હજુ, સેરેસન અને એવી અનેક અસંસ્કારી જાતિઓ રાક્ષસી શક્તિવાળી હોવા છતાં એનો આજે સદતર લોપ થયો છે. પ્રચંડ બળ ધરાવતો હાથી, વાઘ કે ઘોડો અદ્ય શારીરિક શક્તિ ધરાવતા માનવનો ગુલામ બની રહે છે. કારણ, ત્યાં માનવની માનસિક શક્તિ એ પ્રાણીની અમાપ શારીરિક શક્તિ કરતાં વિશેષ સમળ નીવડે છે. આમ બ્યાંસુધી માનસિક અને શારીરિક શક્તિઓનો સુમેળભર્યો સમન્વય કરીને વિકાસ ન સંધાય ત્યાંસુધી કેવળ શારીરિક શક્તિ મિથ્યા છે.

આમ કલેશભય જગતમાં પોતાની હરતી ટકાવી રાખવા શારીરિક અને માનસિક શક્તિનો વિભાસ અને સમન્વય અનિવાર્ય છે. પણ ભાવનાશાળી માનવ માટે એટલું પૂરતું નથી. એ આદર્શ સ્વયંસંપૂર્ણ નથી. આજે સુસંસ્કૃત ને યુદ્ધિશાળી ગણાતા દેશો એકબેક સાથે આપડે છે એ આપણે જોઈએ છીએ. એક બીજાને નાશ કરવામાં અને નિરાધાર અને કમજોરો ઉપર પોતાની સત્તા સ્થાપવામાં બધા મધ્યામંડયા રહે છે, એમાં ગૌરવ માનતા લાગે છે. કેવળ શારીરિક બળ માણસને પશુ બનાવે છે. કેવળ માનસિક શક્તિ સાથે જોડાયેલું શારીરિક બળ માનવને રાક્ષસ કે શયતાન બનાવે છે. આજનો સ્વાતો ઇતિહાસ આ વાતની સાક્ષી નથી પૂરતો શું ? એટલે ગૌરવરીઠ માનવ બનવા માટે હજુ એમાં કંઈ ખૂટતું લાગે છે. એ ખૂટતું તરવ તે આધ્યાત્મિક બળ. આમ માનવને સમર્થ, ગૌરવશાળી બનાવવા માટે શારીરિક, માનસિક અને આધ્યાત્મિક વિકાસ અને બળનો સુમેળભર્યો સમન્વય આવશ્યક છે. બ્યાંસુધી સમસ્ત માનવજાત આ કક્ષાએ નહીં પહોંચે ત્યાંસુધી જગતભરી ઈર્ષ્યા, અસુધા ને કલેશનો અંત નથી આવવાનો; ત્યાંસુધી માનવજાત સુખ, શાંતિ ને સંતોષમાં રહી શકનાની પણ નથી.

આદર્શ વ્યાયામશાળામાં શારીરિક, માનસિક ને આધ્યાત્મિક શક્તિનો એક સાથે અને એક સરખો વિકાસ થવો જોઈએ. આ દૃષ્ટિબિંદુને પોતાની સકળ પ્રવૃત્તિનું કેન્દ્ર બનાવી આજથી પચીસ વર્ષનીયે પહેલાં પુરાણી બહુઓએ ગૂજરાતમાં વ્યાયામ પ્રવૃત્તિનું કાર્ય કર્યું હતું, અને તેમાંથી શ્રી. અંબુભાઈ પુરાણીએ વ્યાયામપ્રવૃત્તિને પોતાનું જીવનકાર્ય લેખ્યું હતું. શ્રી. અંબુભાઈએ રથાપેલી વ્યાયામશાળાઓ આજે પણ ગૂજરાતમાં આલે છે, પણ સંસ્થામાંથી પ્રાણુ જતો રહેતાં એક યંત્રના ચક્રવત્ એ પ્રતિદિન ફીણ થતી ગતિથી, જૂનકાળમાં મળેલા બળના આધારે ફરે છે. ગૂજરાતની વ્યાયામ પ્રવૃત્તિનું એ મદા દુર્ભાગ્ય છે કે એ પ્રવૃત્તિને જીવન અને વેગ આપનાર બે ભાઈઓમાંથી એક આજે રાજકીય ક્ષેત્રમાં પોતાની શક્તિ વેડતી રહ્યા છે, બીજા ગૂજરાતથી ઘણે દૂર પોંડી-ચેરીમાં અરવિંદાશ્રમમાં યોગસાધના કરી રહ્યા છે. આજે પણ શ્રી. અંબુભાઈ અને એમના જમણા હાથિસમા, ગૂજરાતના જાણીતા કવિ શ્રી. પૂનકાલ દરદરથી ગૂજરાતના કાર્યકર્તાઓને પ્રેરણા આપવા પરોક્ષ પ્રયત્નો કરી રહ્યા છે; પણ શ્રી. અંબુભાઈ જે ઉત્સાહથી, શક્તિથી ને નિશ્ચયથી ગૂજરાતમાં રહી આ વ્યાયામપ્રવૃત્તિનું સુકાન ફેરવતા, તેવી રીતે પોંડીચેરી રહ્યા રહ્યા સુકાનમચાલન ન કરી શકે એ દેખીતું જ છે. અને પરિણામે જે ભાવનાથી શ્રી. અંબુભાઈએ આ પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી હતી તે ભાવના આજે તો માત્ર ભાવના રૂપે જ રહી છે.

વિદ્યાર્થીઅવસ્થામાં ૧૯૧૮ થી ૧૯૨૭ સુધી શ્રી. અંબુભાઈની આ પ્રવૃત્તિને લાભ મને પણ મળ્યો હતો. આ વર્ષો દરમિયાન જાણે અજાણે આત્મવિકાસ સાધતાં એ યોજના પ્રમાણે જે કાર્ય થતું ને એ યોજના મને જે સ્વરૂપે સમજાઈ હતી તે દૂંકમાં હું તમારી સમક્ષ રજૂ કરું છું; કારણ મેં વ્યાયામશાળાને જે આદર્શ તમારી સમક્ષ રજૂ કર્યો તે આદર્શ મને આ યોજનામાંથી જ લાધ્યો છે.

વ્યાયામ પ્રવૃત્તિ : સામાન્ય રીતે સોમવારથી શુક્રવાર સુધી સવારે અગર સાંજે વ્યાયામશાળાના વિદ્યાર્થીઓ શારીરિક વિકાસ થાય એવો વ્યાયામ કરતા. શારીરિક વિકાસ સાથે સ્વચ્છતામાં પણ લાગે. એવી પ્રવૃત્તિઓ, જેવી કે લાઠી, લકડી, કુસ્તી અને જ્યુજુત્સુના ઘણાં એમાં સમાવેશ થતો. શરીરના જુદા જુદા અવયવો યોગ્ય રીતે ખીલવવા અસ્થિખાંભ, મગજળ, શ્વેત્રાશ્મ, ને આસનો વિદ્યાર્થીઓને શીખવવામાં આવતાં. સંઘમાં રહી એક સરખી રીતે કામ કરતાં શીખવામાં ઉપયોગી થઈ પડે એ માટે વ્યાયામશાળાના કાર્યક્રમમાં ક્લાયમને પણ મહત્વનું સ્થાન આપવામાં આવતું. શારીરિકવિકાસની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિમાં શિસ્તવાસન એ મહત્વનું અંગ લેખાતું ને વ્યાયામશાળાને લગતા ધારાધોરણ પ્રત્યેક વિદ્યાર્થીને ફરજિયાત પાળવા પડતા. વ્યાયામશાળાને લગતું બધું કામ જેનું કે પાણી છાંટવાનું, ઝાડુ કઢવાનું, સાધનો સાફ કરી વ્યવસ્થિત રીતે મૂકવાનું, કુર્સીનો અખાડો ખોતવાનું, વિદ્યાર્થીઓ જાતે જ કરી લેતા; ને એમ શારીરિક શ્રમ સાથે સ્વાસ્થ્ય ને સેવાના શુભો ખીલવવા પણ મથતા હતા. વ્યાયામનું કામ ખલાસ થયા પછી ઘણા વિદ્યાર્થીઓ મોટા વિદ્યાર્થીઓ સાથે કે વ્યાયામશાળાના સંચાલક સાથે પોતાની ક્લિનિકમાંથી ચર્ચા કરતા, પોતાના અંગત પ્રશ્નોનો ઉકેલ માગતા, પોતાની ફોટુમિશ્રિ કે એવી મુશ્કેલીઓ રજૂ કરી તેમની સલાહ લેતા. આમ વ્યાયામશાળામાં ધર જેનું પરિચિત ને પ્રેમ ભર્યું વાતાવરણ પ્રવર્તી રહેતું. એમાં ખીલુ વ્યાયામશાળાઓ કરતાં આ વ્યાયામશાળાની વિશિષ્ટતા રહેલી હતી.

શાળાની બહારની પ્રવૃત્તિ : શનિવારે બધા વિદ્યાર્થીઓ પોતપોતાની ટુકડી સાથે આસપાસના પ્રદેશોમાં દૂંકા પ્રવાસે જતા. અર્ધ રસ્તે ચાલતી ને અર્ધ રસ્તે દોડતી આ ટુકડીઓ આસપાસના જીવન ને પ્રદેશનો પરિચય સાધતી. પ્રવાસ દરમિયાન કુદરત સાથેનો પરિચય ને તે સંબંધી ગાન પણ વધતાં. ખીલુ કાઈ ટુકડીઓ ગામબહારના મેદાનમાં દોડી કે કુટખોલ રમવા જતી. છેક નાના વિદ્યાર્થીઓ ગામને પાદરે કે નદી કાંઠે જઈ શારીરિક શ્રમ પડે ને સાથે માનસિક વિકાસ સધાય એવી રમતો રમતા. આમ શનિવારનો દિવસ વ્યાયામ-શાળાની બહાર વ્યતીત થતો ને બહારના વિસ્તૃત જીવન સાથે અને તેટલો સંપર્ક સાધવા પ્રયત્ન થતો.

રમના કોઈક દિવસે કે કોઈક રવિવારે ઝડીવાળી ટેકરીઓ પર અમે સવારે જતા. ત્યાં ટુકડીઓ પાકી "હિલ ફાઈટ"ની રમતદ્વારા લડાઈના વ્યૂહ યોજતા, સહનશીલતા અને ખેલદિલી શીખતા. સામા પક્ષનું માનસ સમજવા યત્ન કરતાં અમારી યોજના હુખાવતા. બાળશિક્ષાના ગૌરવથી અમે આ "હિલ ફાઈટ"ની રમત રમી છેક જાણે ચાંચાપાંચા, કાંટા વગાડી ઘેર આવતા.

આરે લાંબી રમતો પડતી ત્યારે નાના ને મોટા વિદ્યાર્થીઓ પગપાળા પ્રવાસે નીકળતા. પાતંગમ, આકાશમ, આશુ, મુરપાણેશ્વર જેવી જગાઓ પ્રવાસ માટે નક્કી થતી. દરેક વિદ્યાર્થીને પોતાનો સામાન જાતે જ ઊંચકવો પડતો. રસોઈના કામમાં પણ બધાને પોતાની મતિ-શક્તિ પ્રમાણે ઉપયોગી થવાનું હતું. પ્રવાસ દરમિયાન રાતવસો થાય ત્યાં મોઢી કરવા પણ વારા બાંધવામાં આવતા; અને લણીવાર ભર જંગલમાં પણ પડાવ નાખવાની અગતે ફરજ પડતી. ગિરિમંડનો ખરો પ્રવાસ પગપાળે જ હોઈ શકે એ સત્ય આજે સમજાય છે. આગગાડીના પ્રવાસ દરમિયાન જે નેહાંએ છીએ તે આગગાડીની જાતિથી નેહાંએ છીએ, એટલે અર્થ સમય માટે મનમાં રહીને સરી જતી હાપ રથાથી નીવડી શકતી નથી. તે સિવાય પગપાળા પ્રવાસમાં જે ઝીણવટભરી વિગતોમાં ઊનરી શકાય છે તે આગગાડી કે મોટરના પ્રવાસમાં શક્ય નથી. આ ઉપરાંત સ્વાસ્થ્ય, સેવા, સહનશીલતા ને ખેલદિલીના શુભો વિકસાવવાની તકો પણ આવા પ્રવાસોમાં વિશેષ પ્રમાણમાં મળી રહે છે. આ પ્રવાસો દરમિયાન

જે રચણાએ જવાનું હોય તેનું ઐતિહાસિક, ભૌગોલિક, ધાર્મિક કે સ્થાપત્ય વિષયક માહત્તમ્ય પણ શ્રી. અંબુભાઈ કે પૂનશાલ વિદ્યાર્થીઓને સમજાવતા ને આમ પ્રવાસની હદેર માણતા અમે અમારા અદ્ય જ્ઞાનમાં વધારો કરતા.

હોળીને દિવસે વ્યાયામશાળાના વિદ્યાર્થીઓ સરઘસ રૂપે ગામમાં ફરતા, ચક્રે ચક્રે વ્યાયામના પ્રયોગો યતા, ગીતો ગવાતાં, પ્રવચનો યતાં ને આમ ગામના તોફાની ખીજાસ છોકરાઓને વ્યાયામશાળા તરફ આકર્ષવાના અને એમના બિનજવાબદાર વર્તનમાંથી પાછા વાળવાના પરોક્ષ યત્નો યતા. હાલમાન જન્મતીને દિવસે જાહેર મેળાવડો યોજાતો. તેમાં વ્યાયામ ને રમતગમતની હરીફાઈ યતી. આ બન્ને ઉત્સવ પ્રસંગે વ્યાયામશાળાની પ્રવૃત્તિનો પ્રચાર યતો ને વ્યાયામશાળાને જનતા તરફથી આર્થિક મદદ પણ મળી રહેતી.

ગામસેવા : વિદ્યાર્થીઓ નાગરિક ધર્મના ધાઠ પણ શીખતા. ગામમાં આગ લાગે કે એવી કોઈ હોનારત આવી પડે ત્યારે વ્યાયામશાળાના વિદ્યાર્થીઓ સેવા માટે પ્રયત્ન દરોળમાં જ હોય. જોને માથે આવા સમયમાં મદદ કરવાની જવાબદારી હોય છે, એવી સ્થાનિક સરઘાઓને પણ શરમાતું પડે એવી સેવા અનેક વેળાએ વ્યાયામશાળાના વિદ્યાર્થીઓએ કરી બતાવી હતી આમ આ વ્યાયામશાળાઓ માત્ર પોતાના કાર્યમાં જ પ્રવૃત્ત નહોતી; પરંતુ પ્રભુજીવનનું એ જીવતું જાગતું અંગ બની રહેતી; તે પ્રજાની સેવાનો આર્દ્ય પ્રત્યેક તરુણ માનસમાં ખડો કરી તેને વિકસાવવા યત્ન કરતી.

શરીરને આરામની જરૂર હોય છે. એક પણ દિવસ આરામ ન મળે એવી નિયમિતતાથી વ્યાયામ કરવો એ મને પોતાને બહુ ઈષ્ટ લાગતું નથી. આવા જ કોઈ કારણે શ્રી. અંબુભાઈની વ્યાયામશાળાઓમાં રવિવારે વ્યાયામનો કાર્યક્રમ બંધ રહેતો. તે દિવસે વિદ્યાર્થીઓ સભા ભરતા; સામાજિક, ધાર્મિક, કે શિક્ષણવિષયક વિષયો પર ચર્ચા યતી, કોઈકવાર વ્યાખ્યાનો યોજાતાં. આમ રવિવારનો દિવસ જ્ઞાનસિક ને આધ્યાત્મિક વ્યાપારમાં ગણાતો. વિચારોની આપ સે યતી, મનોભેદ પ્રત્યે ઉદારતા ને સહિષ્ણુતા કેળવાતી ને સમાજોક્ષ દાળી બોલવાની છટા ખીલવવાની તક બધા વિદ્યાર્થીઓને ત્યારે સાંપડતી. આ સિવાય વ્યાયામશાળા તરફથી દસ્તલિખિત માસિકો પણ પ્રગટ યતાં ને તે દ્વારા વિચાર કરવાની શક્તિ ને વિચાર કે ભાવનાને સારી સરકારી બાધામાં રજૂ કરવાની શક્તિનો વિકાસ સધાતો.

રજાઓના દિવસે દરમિયાન મોટા વિદ્યાર્થીઓ નાના વિદ્યાર્થીઓને તેમની શાળાનો અભ્યાસ કરવામાં સહાયશ્રુત યતા. ધર્મીવાર રજાઓ દરમિયાન શ્રી. અંબુભાઈ જાતે જ બપોરે ગીતા કે મહાભારતના પર્વો ચલાવતા, ને વિદ્યાર્થીઓની અંગત મૂંઝવણો કે મુશ્કેલીઓ સમજી એનો ઉકેલ પણ બતાવતા.

આવી વ્યાયામશાળાઓ અંબુભાઈએ ગૂંજરાતમાં અનેક રચણે રચાવી છે. આર્થિક સંકડામણ ને કાર્યક્રમોના અજાણે આજે એની પ્રવૃત્તિ આટલી વૈવિધ્યભરી ને ઉપયોગી નથી રહી એ આપણા સહુ માટે બારે શંકા ને શરમનો વિષય છે. પણ શ્રી. અંબુભાઈની દાજરીમાં ચાસતી એમની વ્યાયામશાળા એ જ મારો વ્યાયામશાળાનો આદર્શ. આજે શ્રી. અંબુભાઈ દૂર જતાં એમાં જડ તત્ત્વ વિશેષ આવી ગયું છે, પણ શ્રી અંબુભાઈનું આદર્શ છેક જ અધૂરું નહીં રહે, ને એમની આદ્યાઓ ને બાવનાઓ પાર પાડે એવા સેવાભાવી એમના અનુગામીઓ નીવડશે એવી આપણે સૌ આશા રાખીએ.

આમ શારીરિક, માનસિક ને આધ્યાત્મિક વિકાસ એક સાથે સાધવાની તક વ્યાયામશાળા તરફથી મળતી જોઈએ; એ ત્રણેનો સાચો સમન્વય સાધે તે જ સાચી વ્યાયામશાળા-ખાડીના માત્ર દરાયા ઢોર જેવા અસમસ્ત યવાના અખામ. આજે કેળવણીમાં નવું દૃષ્ટિગિહુ આવ્યું છે. આપણે કહીએ છીએ કે શાળા ધર જેવી હોવી જોઈએ, ધર શાળા જેવું હોવું જોઈએ. વ્યાયામશાળાને વિશે કહેતાં હું વિના સંકોચે કહું કે ધર અને શાળા એ બંને સંરચનાં આવશ્યક તત્ત્વોને વ્યાયામશાળાની ધ્યાનમાં સમાવેશ થવો જ જોઈએ.

મનુષ્યજીવનમાં બુદ્ધિનું સ્થાન

શ્રી. ચૂનીલાલ નારણજી શાહ

આચાર્ય • મહિલાવિદ્યાલય • ભાવનગર.

આપણે હેઠ્ઠા પ્રકરણમાં જોઈ ગયા કે પ્રાણી માત્ર પ્રેરણાથી અથવા વૃત્તિથી પ્રેરાઈને પ્રવૃત્તિ આદરે છે, અને તેમાં બુદ્ધિ વધતે એછે અંશે ભાગ બનવે છે. પ્રેરણા-બુદ્ધિ (Instinct-intelligence) અથવા વૃત્તિ-બુદ્ધિ પ્રાણી માત્રની પ્રવૃત્તિને જન્મ આપે છે. પ્રેરણા અથવા વૃત્તિ અને બુદ્ધિ કયા પ્રકારનું કાર્ય કરે છે; બન્નેના કાર્યમાં કઈ રીતે ફેર પડે છે તે આપણે હવે જોઈએ.

આપણે હેઠ્ઠા પ્રકરણમાં જોયું છે કે જેમ જેમ આપણે વધારે વિકસિત પ્રાણીઓનું નિરીક્ષણ કરીએ છીએ તેમ તેમ આપણને માલૂમ પડે છે કે તેમની પ્રવૃત્તિઓમાં બુદ્ધિનો ઉપયોગ વધારે થયેલો હોય છે. અમીવાની પ્રવૃત્તિમાં તેનો ઉપયોગ અદ્વાંશે અને મનુષ્યોની પ્રવૃત્તિઓમાં તેનો ઉપયોગ મહદંશે થયેલો હોય છે. પરંતુ કેટલાકને આ વિધાનમાં શંકા ઉભાવવાને કારણે મળે છે. બર્ગસોં જેવા ચિંતકો કહે છે કે જંતુઓની પ્રવૃત્તિઓ એક જ પ્રકારની હોય છે, તેમાં માત્ર પ્રેરણા જ કાર્ય કરે છે; તેમને વારસામાં જે શક્તિ પ્રાપ્ત થઈ હોય છે તે શક્તિથી જ તે પોતાનું કાર્ય કરે છે; તેમને બુદ્ધિનો જરા પણ ઉપયોગ કરવો પડતો નથી. પરંતુ તમે જો મનુષ્યોની પ્રવૃત્તિઓ પ્રત્યે લક્ષ આપશો તો તેમાં કેવળ બુદ્ધિનો ઉપયોગ થયેલો માલૂમ પડશે. પ્રેરણા અને બુદ્ધિ એક બીજાનાં પૂરક નથી; બન્ને સાથે મળીને કાર્ય કરતાં નથી પરંતુ બન્ને એક બીજાથી વિરોધી તરવો છે. જ્યાં પ્રેરણા કાર્ય કરે છે ત્યાં બુદ્ધિનું અસ્તિત્વ હોતું નથી; તેમ જ જ્યાં બુદ્ધિ કાર્ય કરે છે ત્યાં પ્રેરણાનું અસ્તિત્વ હોતું નથી. મનુષ્યેતર પ્રાણીઓ પ્રેરણાને બળે અને મનુષ્યો કેવળ બુદ્ધિને બળે જીવન જીવે છે. વળી તે કહે છે કે મનુષ્ય સિવાયના પ્રાણીઓમાં કેવળ પ્રેરણા જ, કેવળ વારસાપ્રાપ્ત શક્તિઓ જ કાર્ય કરતી હોવાથી તેમના કાર્યોમાં ચોક્કસાઈ, અને એકસરખાપણું જોવામાં આવે છે, પરંતુ સાથે સાથે વૈવિધ્યનો અભાવ પણ જોવામાં આવે છે. દરેક કરોળિયા કયાંથી શિક્ષણ પામ્યા વિના, માત્ર સ્વયંપ્રેરણાને વશ બનીને જળ બાંધે છે, જગતના કરોળિયા માત્ર એક જ પ્રકારની જળ બાંધે છે; મદ્રાસના કરોળિયાની જળમાં અને મેક્સીકોના કરોળિયાની જળમાં આપણે જરા પણ ફેર જોઈ શકીએ નહિ, કેમકે તેની પ્રવૃત્તિમાં અંધ પ્રેરણા કાર્ય કરી રહી છે. પરંતુ હવે મનુષ્યની સ્પષ્ટ તરફ દૃષ્ટિપાત કરો. મનુષ્યમતિએ વાયુ, અગ્નિ અને વિદ્યુતને પોતાના ઘસ બનાવ્યા છે, તેણે ગગનચુંબી પ્રાસાદો બનાવ્યા છે, નગરસભી વિશાળ નીકાઓ બનાવી છે; તે સમુદ્રને તળીએ ડૂબી મારે છે અને ગગનમાં વિહાર કરે છે; ક્ષણવારમાં તે સેંકડો મોઝક દ્વાર સંદેશ મોકલી શકે છે, અને એટલે જ દૂરથી તે ઝીંકી પણ શકે છે; તે જટન ઘણે છે અને રાત્રિનો દિવસ બની જાય છે; તે ચક્ર ઉપર હાથ મૂકે છે અને ગાલના ગંજેગંજ ખડકાય છે; પળવારમાં તે જંગલને સ્થળે મંગળ કરી મૂકે છે, અને એથી પણ વિશેષ ત્વરાથી તે સર્વનો સંહાર પણ કરે છે. મનુષ્યે બુદ્ધિબળથી જ આ સંસ્કૃતિ નિર્માણ કરી છે.

વળી બુદ્ધિબળથી જ મનુષ્ય પોતાનાં હિતાદિતનો વિચાર કરે છે; મારો સ્વાર્થ શોમાં રહેલો છે, કયો માર્ગ લેવાથી મને સુખ પ્રાપ્ત થશે, કયા રાત્રનો આશ્રય લેવાથી હું દુઃખમુક્ત બનીશ, સત્ય કયું, અસત્ય કયું, આ કાર્ય નીતિમય છે કે અનીતિમય એ સર્વેનો નિર્ણય કરવામાં બુદ્ધિ તેની વહારે ધાય છે

આ પ્રમાણે રચૂલથી સક્ષમ પ્રદેશ સુધી બુદ્ધિ વિહરી રહી છે એને વશ બનીને સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ પ્રવૃત્તિઓ આપે છે, મનુષ્યજીવન ઉપર આ પ્રમાણે બુદ્ધિનું સામ્રાજ્ય છવાઈ રહ્યું છે

આ ઉપરથી એ ક્ષિતિ થાય છે કે મનુષ્યજીવનને પનડાવતું હોય તો એની વિચારસરણીમા ફેરફાર કરી નાખવો જોઈએ સત્ય શું છે અને એને પહેાચવામા કયાં સાધનો જરૂરના છે એ મનુષ્યને સમજાવવામા આવે તો તેના જીવનનો રાહ પકડાઈ જાય છે ખોટા ધર્મે જનારને એટલું ગતાવી આપવાની જરૂર છે કે 'તે જે માર્ગે ગ્રહણ કર્યો છે તે ખોટો છે અને હું જે માર્ગે જતાલું છું તે સાચો છે' નિર્ધાર્યાના આરિઘ્નકતરમાં તેમ બુદ્ધિનો સ્પર્શ બહુ મહત્ત્વનો છે. એને તમે સાચો જીવનરાહ ગતાવી આપશો, એ જીવનરાહની ઉપયોગિતા વિશે તેને ખાતરી કરી આપશો એટલે તે એ માર્ગે પ્રવાસ આદરશે જો તમે મનુષ્યની બુદ્ધિને સ્પર્શ કરશો તો તમે સારામે જગતને હલાવી મૂકશો

બુદ્ધિવાદમા કેટલે અંશે સત્ય છે તે હવે વિચારીએ આ વાદ બે વિધાન આપણી સમક્ષ રજૂ કરે છે (૧) મનુષ્ય સિવાયની સૃષ્ટિમા બુદ્ધિ નથી, તે માત્ર પ્રેરણાને તથા જનીને પ્રવૃત્તિ આદરે છે આ વિધાનમા હોય રહેનો છે, પરંતુ તે હોય અહીં નહિ દર્શાવતા અન્ય પ્રકરણમા તે દર્શાવીશું (૨) બીજું વિધાન એ છે કે મનુષ્યમા પ્રેરણા કે વૃત્તિ નથી, પરંતુ તે સર્વ કાર્યો બુદ્ધિથી પ્રેરાઈને કરે છે. અહીંઆ આ વિધાનનો વિચાર કરીશું.

આ સમગ્રદ્યુના પક્ષમારો માને છે કે મનુષ્ય પોતાના સુખદુખનો વિચાર કરીને, સર્વ પ્રકારની તુલના કરીને વર્તન કરે છે પરંતુ આ શું સત્ય છે? મનુષ્ય ખાવાનું શરૂ કરે છે ત્યારે શું તે અન્ય પ્રાણીઓથી જુદા મનોનાપારથી પ્રેરાઈને જન્મે છે? કોઈ પશુને જૂળ લાગે છે ત્યારે તે એમ વિચાર કરવા નથી બેસતું કે મારે હવે ખોરાક લેવાની જરૂર લાગી ચઈ છે, મહેનત કરવાથી મારામા જે ગરમી ધની મળે છે તે ખોરાક ખાવાથી આવશે કામ કરવાથી મારા શરીરને જે ધમારો લાગ્યો છે તે પૂરે પડશે, મારામા શક્તિ આવશે, અને સરવાળે મને સુખ યશે. આવા સમજોમા જાળકે કેવી રીતે વર્તે છે? શું તે વિચાર કરવા બેસે છે કે નહિ ખાતા કરતા ખાવામા વધારે ફાયદો છે? શું મોની ઉંમરના મનુષ્યો બોજનના ફાયદાનો વિચાર કરીને ખાતા બેસે છે? શું પાણી પીતી વખતે કેઈ વ્યક્તિ વિચાર કરવા યોગ્ય છે કે આથી મારી શરીર શુદ્ધિને વેગ મળશે? જોય લેતા પહેલાં કોઈ ઉધા મા ફાયદા અને જગવાના એરક્ષય. વિશે વિચાર કરવા બેસે છે? ખોરાકમાથી અને નિત્રામાથી જેટલી શક્તિ લેવાની હતી તેટલી લઈ લીધી જેટલો લાભ લેવાનો હતો એટલો લઈ લીધો માટે બોજન પૂરું કરીએ, અને જોય ત્યજ દઈએ એવો વિચાર કેટલા મનુષ્યો કરતા હશે? એજ પ્રમાણે લાયકુલત પરિચયિત સમક્ષ લાયકીત ખાતા પહેલાં કોઈ વસ્તુ વિશે જિજ્ઞાસા દાખવતા પહેલાં અથવા કોઈ પ્રત્યે રોહ દાખવતા પહેલાં શું આપણે મનમા એમ વિચારીએ છીએ કે હવે આપણે આ પરિચયિતમા બીવું જોઈએ, હવે આપણે જિજ્ઞાસા દર્શાવી જોઈએ, અથવા રોહ દાખવવો જોઈએ?

યોગકની ઉપયોગિતાનો વિચાર કરીને કોઈ ખાતુ નથી સહુ કોઈ ખાય છે કેમકે ખોરાક સ્વાસ્થિ લાગે છે. કોઈને પ્રશ્ન પૂછીએ કે જે તમને બાવે છે તે તમે કેમ ખાવ છો? તો પ્રશ્નનો જવાબ આપવાને બદલે એ મનુષ્ય આપણે કોઈ વિચિત્ર પ્રાણી હોઈએ એમ આપણી મામે તાકી રહેશે આપણે શા માટે હસીએ છીએ, શા માટે રેગે ભગઈએ છીએ, શા માટે બીએ છીએ, શા માટે પ્રેમમા પડીએ છીએ, એ પ્રશ્નો સામાન્ય મનુષ્યોને ઉપચિત થતા નથી, એ પ્રશ્નો તત્ત્વચિતકોને જ સ્પર્શે છે. આપણે તો હસવા જેવું હતું માટે હસ્યા, કોષિ ચડવા જેવું હતું માટે કોષિ લાતાયા, બીવરાવે એવું હતું માટે બીધા, એટલા ઉત્તરથી જ સનેાપ અનુભવીએ છીએ, પરંતુ હસવા જેવું કે રોગે લાતાયા જેવું કે બીધા જેવું એ પ્રસંગોમા શું હતું એ પ્રશ્નોનો વિચાર કરવા બેસતા નથી આપણે વિચારથી પ્રેરાઈને એ ક્રિયાઓ કરતા નથી, બુદ્ધિ એ ક્રિયામા પ્રેરકબળ

તરીકે ભાગ બજવતી નથી; એ કાર્યો એ વિશિષ્ટ સંજોગોમાં સ્વાભાવિક છે, એટલે કે વૃત્તિથી પ્રેરણાને આપણે એ કાર્યો કરીએ છીએ.*

પરંતુ એમ માનીએ કે મનુષ્યો વર્તન કરતાં પહેલાં લાભાલાભ અને યોગ્યતાનો વિચાર કરે છે તો એ પ્રશ્ન તો ઊભો જ રહે છે કે યુદ્ધિએ આપેલા નિર્ણયો અનુસાર મનુષ્યો પ્રવૃત્તિઓ આદરે છે? યુદ્ધિ કરતાં કોઈ યજ્ઞવાન વસ્તુ મનુષ્યને ખેંચી જતી નથી?

યુદ્ધિએ યથોચિત રસ્તા કરતાં વિરુદ્ધ રસ્તે શું આપણે નથી જતા? યુદ્ધિ જેની મુશ્કેલ નિર્ણય પતી જાય એવી કોઈ પ્રધાન શક્તિ આપણને કોઈવાર યુદ્ધિએ દર્શાવેલા રાહથી આરા રાહ ઉપર આપણને નથી દેરી જતી? યુદ્ધિ પાગર પતી જાય એવું કોઈ બળ કાર્ય નથી કરી રહ્યું?

“મારી યુદ્ધિ કહે છે એ પ્રમાણે હું વર્તી શકતો નથી” + એમ કહેનાર દુર્યોધન કોઈ રડયો ખડયો અપવિદ્યમ મનુષ્ય હતો કે સારીએ મનુષ્યમતિને મુઝવી રહેલ કાપડો રબૂ કરનાર સ્પષ્ટ વિચારસરણિવાળો મનુષ્ય હતો?

માનવજીવનની કસોટી એમાં નથી રહેલી કે મનુષ્ય વિચાર કરે છે કોઈ અને આચરે છે કોઈ. સ્વયં પ્રદેશથી માંડીને સુદૃઢ પ્રદેશો સુધી તેના વિચાર અને આચારમાં મોટું અંતર રહેલું નથી હોતું? મનુષ્ય વિચાર કરે છે કે વહેલા ઊઠવામાં જ મને ફાયદો રહેશે છે, પરંતુ તે ભાગ્યે જ પોતાના નિશ્ચય અનુસાર વર્તી શકે છે. મનુષ્યને પ્રતીતિ થાય છે કે દારૂ જ એના કુટુંબનો વિનાશ કરી રહેલ છે છતાંય એ દારૂ છોડી શકતો નથી. મનુષ્યને ખાતરી થયેલી છે કે સત્ય જ જીવનમાં સર્વોપરી હોતું જેઈએ છતાંય અસત્ય આચરે

* વિલિયમ જેમ્સે આ વિચાર તેની લૅક્ચરિક શૈલીમાં આ પ્રમાણે દર્શાવ્યો છે: “Science may come and consider these ways, and find that most of them are nsefol. Bnt it is not for the sako of their utility that they are followed, but beoanse at the moment of following them we feel that is the only appropriate and natural thing to do. Nat one man in a billion, when taking his dinner, ever thinks of ntility. He eats beoause the food tastes good and makes him want moro. It you ask him why he should want to eat moro of what tastes like that, instead of revering you as a philosopher ho will probably laugh at you far a fool. The connection between the savoury sensation and the act it awakens for him is absolutu, and a priory synthesis of the most perfect sort, needing no proof hut its own evidences. To the metaphysician along can such questions occur as: “Why do wn smile, when pleased, and not scowl? Why are wo unable to talk to a crowd as we talk to a single friend? Why does n particular maiden turn our wits so upsidu down? The common man can only say, ‘of course wo smile, of course our heart palpitates at the sight of a crowd, of course wo lorn the maiden, that beautiful soul clad in that perfect form, so palbably and flagrantly made from all eternity to be loved!’” And so probably does each animal feel about the particular things it tends to dn in the prosence of particular objects. To the broody hen the notion would probably seem monstrous that there should bo n creaturn in the world in whom a nestful of eggs was not the utterly fascinating and precions and never-to-be-too-much-sat upon object it is to her.”

+ જાનામિ ધર્મે ન ચ મે પ્રવૃત્તિ : ।

જાનામ્યધર્મે ન ચ મે નિવૃત્તિ : ॥

(પાંડવ ગીતા)

છે. મનુષ્ય વિચાર સેવે છે કે મારે સંયમી જીવન ગાળવું છે પરંતુ એ વિકારવશ બને છે અને અસંયમી જીવન ગાળે છે. ક્રૌંચ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી રિક્ટેનો અનુભવ કહે છે કે મનુષ્ય વિચારને અધીન રહી જીવન ગાળતો નથી પરંતુ કોઈ બીજી જ વસ્તુ તેને જીવનની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ તરફ ધકેલી રહી છે. દ્વિત્રિયવિજ્ઞાનના પ્રદેશમાં શોધ કરવા માટે રિક્ટેને ઈ.સ. ૧૯૧૩માં નોબેલ પ્રાઈઝ મળ્યું હતું. એ પોતાના વિશે લખે છે કે, “તંબાકુ તુકસાનકરક છે, અને તમાકુનો ધુમાડો શરીરનો વિનાશ કરે છે. એ ધુમાડામાં બચ્કર વાયુ-કાર્બન મોનોક્સાઈડ, હાઈડ્રો સાઈનીક એસીડ, નીકોટીન-રહેલાં છે, છતાં હું એ સર્વની વચ્ચે રહું છું. સ્વચ્છ, તાઝગીપૂર્ણ હવા સેવાને બદલે આ ઝેરી વાયુઓના આસ્વાદથી હું મારી બૂખને, મારી રચ્ચિતને, મારી ઊંધને અને મારા હૃદયને તુકસાન કરી રહ્યો છું. મને તંબાકુના તુકસાનની ખબર નથી એમ હું કહી શકું તેમ નથી, કારણ કે આ સર્વ તુકસાનથી હું પૂરેપૂરો વાકેફગાર છું. હું તે જાણું છું છતાં પણ હું તંબાકુ છોડી શકતો નથી કેમકે હું ટેવનો શુલામ છું; આ ટેવની સાંકળોથી મેં મારી આસપાસ બધોનો બાંધેલાં છે. હું મારી મૂર્ખાઈ સમજું છું છતાં પણ તેમથી હું મુક્ત બની શકતો નથી.”

યુદ્ધિ કરતાં પણ જીવનની પ્રવૃત્તિઓમાં વિશેષ મહત્વનો ભાગ ભજવનાર અન્ય કોઈ શક્તિ છે એમ આપણે જાણી શકીએ છીએ.

વળી માનસપ્રયત્નરજુશાસ્ત્ર કહે છે તે સ્વીકારીએ તો મનુષ્યો પોતાના વર્તન માટે જે કારણો રજૂ કરે છે તે સાચાં હોતાં નથી; ખરાં કારણો તો બુદ્ધિ જ હોય છે. એની યુદ્ધિને તો આમાં કોઈ સ્થાન રહેતું જ નથી. પણ અને મનુષ્યો વચ્ચે જે ભેદ પાડવામાં આવે છે એજ યથાર્થ નથી. પણ તદ્દન યુદ્ધિવિહીન છે, તે કેવળ સદૃશ પ્રેરણાથી પ્રવૃત્તિ આદરે છે એ મંતવ્ય દોષભરેલું છે. અલબત્ત પણ પ્રેરણાને વશ થઈ વર્તે છે, પરંતુ એની ક્રિયાઓમાં યુદ્ધિ પણ ભાગ ભજવે છે. આ ભાગ કયા પ્રકારનો હોય છે એ વિષય આપણે એક સ્વતંત્ર પ્રકરણમાં વિચારીશું. મનુષ્યોના વિચાર અને આચાર વચ્ચે બહુ અંતર હોય છે એ હકીકત દર્શાવે છે કે વિચાર ઉપરાંત કોઈ સમર્થ શક્તિ મનુષ્યને સસારયુગમાં ધકેલી રહી છે અને એ શક્તિ કઈ તે આ પ્રકરણનો વિષય છે.

યુદ્ધિ સિવાયની કોઈ શક્તિ મનુષ્યને પ્રેરે છે એ આપણે સ્વીકારીએ છીએ, અને એ શક્તિને આપણે વૃત્તિ કહીએ છીએ. વૃત્તિના સ્વરૂપનો વિચાર હેતુ પ્રકરણમાં આપણે કરી ગયા છીએ. હવે પ્રશ્ન એ યાવ છે કે મનુષ્યજીવનમાં યુદ્ધિનું સ્થાન શું છે ? યુદ્ધિ મનુષ્યજીવનમાં અતિશય મહત્વનો ભાગ ભજવે છે એ વિશે કોઈને શકા રહે તેવું નથી. સંસ્કૃતિ આગળ ધપી છે તે મનુષ્યની યુદ્ધિના બળે. મનુષ્યને યુદ્ધિની જરૂર પડે છે તે મહાન શોધો કરવા માટે જ પડતી નથી, તેને સામાન્ય દૈનિક વ્યવહારમાં પણ યુદ્ધિનો ખપ પડે છે. યુદ્ધિ વિના મનુષ્ય પ્રવૃત્તિ આદરી શકતો નથી. દરેક પ્રવૃત્તિમાં યુદ્ધિની જરૂર તો રહે છે જ, પછી તે ભલે અદ્યપો રહેતી હોય, જે મનુષ્યને અદ્ય યુદ્ધિ પણ પ્રાપ્ત થઈ ન હોય તે કોઈપણ કરી શકતો નથી. જગતમાં કેટલાક એવા પણ દુર્ભાગી મનુષ્યો છે કે જે તદ્દન યુદ્ધિરહિત હોય છે, અને જે પોતાનો જીવનવ્યવહાર ચલાવી શકતા નથી. ‘જનથી ગોડા છે’ એમ આપણે આજ મનુષ્યો વિશે કહીએ છીએ. યુદ્ધિ, યુદ્ધિમાં પણ ભેદ હોય છે. અદ્યમાં અદ્ય યુદ્ધિવાળા મનુષ્યોથી માંડી અસાધારણ યુદ્ધિવૈભવવાળા મનુષ્યો આપણે જગતમાં જોઈએ છીએ. યુદ્ધિનું માપ કાઢવા માટે આજે કેટલાય માનસશાસ્ત્રીઓ પ્રયોગો આદરી રહ્યા છે.

યુદ્ધિ મનુષ્યજીવનમાં મહત્વનું સ્થાન ભોગવે છે, પરંતુ એ કયું સ્થાન ? એ પ્રવૃત્તિઓને પ્રેરતી નથી તો એ શું કરે છે ? મનુષ્યને પ્રવૃત્તિઓમાં પ્રેરનાર ધ્યેયલક્ષી વૃત્તિઓ છે. મનુષ્યમાં આ વૃત્તિઓ જ ન હોય તો કોઈ પ્રવૃત્તિ બની શકે નહિ. લાંબકર પરિરિચિત મનુષ્યની આસપાસ પ્રવર્તી રહી હોય, તેમાંથી મુક્ત થવા માટે, ઉપાયો યોજવાની તેનામાં યુદ્ધિ હોય, એ ઉપાયો આચારમાં મૂકવા માટે સંજોગો અવરૂંઢ હોય, અને તેમ

કરવાની તેનામાં શક્તિ હોય છતાં પણ તેને લયમુક્ત થવાની વૃત્તિ જ ન જાગે તો એ બુદ્ધિ, એ સંજોગો અને એ શક્તિઓ અદ્વજન જાય, પરંતુ મનુષ્યમાં એ વૃત્તિ સદૃશ રીતે હોવાથી બુદ્ધિ વાપરીને એમાંથી છૂટવા એ પ્રયત્ન કરે છે. તે સંજોગોનો ઉપયોગ કરે છે, તેની શક્તિઓ વાપરે છે અને લયમાંથી મુક્ત ન થાય ત્યાં સુધી તે નંપતો નથી. પ્રકૃતિ તેને સર્વ પ્રવૃત્તિઓમાં અંબલાવવાને પ્રેરે છે. પ્રકૃતિ યાન્ત્ર મૂતાનિ । પ્રકૃતિ જીવનનું સર્વોપરિ બળ છે.

મનુષ્યમાં વૃત્તિઓ છે; પરંતુ એનામાં બુદ્ધિ ન હોય, સંજોગ અનુસાર વર્તનમાં ફેરફાર કરવાની શક્તિ ન હોય તો તે વૃત્તિ કાર્યસાધક નીવડતી નથી. બુદ્ધિ વૃત્તિઓનો જગણો હાય છે. વૃત્તિઓ ધ્યેય તરફ ધસતી જાય છે, બુદ્ધિ એ ધ્યેય તરફ પહોંચવાનો માર્ગ દર્શાવે છે. વૃત્તિઓ સાધ્ય દર્શાવે છે તો બુદ્ધિ સાધન દર્શાવે છે. વૃત્તિ અને બુદ્ધિ વિરોધી તત્ત્વો તરીકે કાર્ય કરે છે એમ કેટલાક માને છે, પરંતુ તે બંને સાંધે રહીને સહકાર કરીને કાર્ય કરે છે એમ આપણે સ્વીકારવું જોઈએ. જેમ વૃત્તિ વારસામાં જીતરી આવે છે, એ જ પ્રમાણે બુદ્ધિ પણ વારસામાં પ્રાપ્ત થાય છે. જે જંતુઓ મુખ્યત્વે વૃત્તિઓથી પ્રેરાઈને કાર્ય કરે છે તેમની પ્રવૃત્તિઓમાં પણ બુદ્ધિનો ઉપયોગ હોય છે.

આપણે જોઈ ગયા છીએ કે બુદ્ધિ આપણને સાધ્ય તરફ પ્રેરતી નથી, એ તરફ પ્રેરનાર વૃત્તિ છે; પરંતુ સાધ્ય તરફ કૂચ કરવા માટે જે સાધનોની જરૂર પડે છે તે સાધનો બુદ્ધિ નક્કી કરે છે. આદ્યમાંથી છૂટવાનો, વેર વાળવાનો, સેવા કરવાનો માર્ગ આપણને બુદ્ધિ આપે છે. બુદ્ધિ સાધ્ય તરફ આપણને ધકેલતી નથી છતાં પણ સાધ્ય પ્રાપ્ત કરવાનાં સાધનો એ નક્કી કરે છે. વૃત્તિ સત્રધાર છે અને બુદ્ધિ તેનો જગણો હાય છે.

સર્વ સૃષ્ટિ વૃત્તિથી પ્રેરાઈને કાર્ય કરે છે; મનુષ્ય જીવનમાં પણ તે સારો ભાગ બજાવે છે એ આપણે જોઈ ગયા. આ રીતે અન્ય સૃષ્ટિ સાથે આપણે આપણું સગપણ સ્વીકારીએ એમાં આપણને કોઈ હીચકપત નથી. આપણે ઈતર સૃષ્ટિનાં સર્ગા છીએ, છતાં પણ આપણે આપણને સર્વને પ્રાપ્ત થએલ મુકીને જુઠીજુઠી રીતે ઉપયોગ કર્યો છે. જીવ જંતુઓએ બુદ્ધિનો ઉપયોગ માત્ર જીવન ટકાવવા અને સંતેતિની વૃદ્ધિ કરવા પૂરતો જ કર્યો છે; પરંતુ મનુષ્યે તે બુદ્ધિને અનેક દિશામાં જઠલાવી છે; અને તેને પરિણામે જ તે સંસ્કૃતિના ઊંચામાં ઊંચા સિખરે જોતો રહી શકે છે; તેમજ નીતિના ઉદ્દેશમાં ઉદ્દેશ પ્રમથિયા ઉપર પણ તે જીતરી શકે છે. એ બુદ્ધિ બળે જ શંકરાચાર્ય, બાલકરાચાર્ય, રામમોહનરાય, દયાનંદ સરસ્વતી, ગાંધી, એરિસ્ટોટેલ, સોક્રેટિસ, ન્યૂટન કે આઈન્સ્ટાઈન યઈ શકે છે, તેમજ નીરો, રાસ્ટ્રીન અને તેના જેવા મનુષ્યો યઈ શકે છે.

આ વૈવિધ્યને પ્રેરનાર વૃત્તિઓનું બળ છે, અને તે સૃષ્ટિ માત્રમાં કાર્ય કરી રહી છે. વૃત્તિરૂપી ચૈતન્ય પ્રત્યેક જીવંત પ્રાણીમાં સામાન્ય છે. સૃષ્ટિ માત્ર ગાતાના ઉદરમાં એક કોણ (cell) રેંચેજ જીવન રાફ કરે છે; એ રીતે સદૃ સરખાં છે. એમીના અને મનુષ્ય એક જ રીતે જીવન રાફ કરે છે, પરંતુ એમીના એમીના ન રહે છે અને મનુષ્ય મનુષ્ય બને છે. તે શરીર સૌન્દર્યમાં સુષાકર જેવો અને બુદ્ધિમાં જુદરપતિ જેવો વિલસી રહે છે. વૃત્તિ, બુદ્ધિ અને વાતાવરણ

વૃત્તિઓ વાતાવરણ અથવા સંજોગો અનુસાર નમત થાય છે. હસવાનો પ્રસંગ હોય ત્યારે મનુષ્ય રસતો નથી કેમકે વાતાવરણ એવું છે, એટલે વૃત્તિઓના ઉદ્દેશમાં વાતાવરણ બાગ બજાવે છે. એ જ પ્રમાણે બુદ્ધિ પણ વાતાવરણ અને સંજોગો પ્રમાણે પોતાનાં સાધનો ચોજે છે, એટલે વાતાવરણ અને સંજોગો પણ મનુષ્યજીવનની પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ બજાવે છે. પ્રવૃત્તિઓનું બળ વધે કે ઘટે એનો આધાર આસપાસની પરિસ્થિતિ ઉપર છે. આસપાસનું વાતાવરણ મનુષ્યની વૃત્તિઓમાં પ્રબળ પરિવર્તન કરી શકે છે, એટલે મનુષ્યના ધરતરમાં

વાતાવરણ પશુ યુદ્ધિની માફક ભાગ ભજવે છે. જો ધ્યેયલક્ષી વૃત્તિઓ બીજ છે તો વાતાવરણ ખાતર છે. જેમ બીજ વિના ખાતર કાંઈ કરી શકે નહિ તેમજ ખાતર વિના બીજ પશુ થકિ પામે નહિ. જેમ વૃક્ષઉછેરમાં ખાતરને મહત્વનું સ્થાન છે તે જ પ્રમાણે શિક્ષણને જીવનના ઘડતરમાં મહત્વનું સ્થાન છે. શિક્ષણ વિના મનુષ્ય પ્રાથમિક દશામાં રહે; પરંતુ શિક્ષણની શક્તિઓને પશુ મર્યાદા છે. શિક્ષણથી આપણે જાળકનું જીવન આપણી ઈચ્છાનુસાર ધડી શકતા નથી. જાળક ગાડીનો પિંડો નથી કે જેમાંથી આપણે ગનગમતો આકાર રચી શકીએ. એ નિર્જીવ વસ્તુ નથી, એ જીવંત વસ્તુ છે, એને સ્વયંકૃતિ છે, એ જીવન-વિકાસના નિયમેને અધીન રહીને વર્તે છે. આ પ્રમાણે શિક્ષણ વૃત્તિઓને વશ બનીને તેમને કેળવે છે.

આ પ્રમાણે ત્રણ બળો મનુષ્યજીવનમાં ભાગ ભજવે છે. એમાં સહુથી પ્રથમ સ્થાન આપણે વૃત્તિઓને આપીએ છીએ. વૃત્તિઓ એ કાયનેમો છે; યુદ્ધિ અને સંજ્ઞો તેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી વિદ્યુત સર્વ સ્થળે પહોંચાડવાનું કાર્ય કરે છે, વૃત્તિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ શક્તિદ્વારા મનુષ્ય વાતાવરણમાંથી અનુભવ અને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે, જીવનની સારી કે ખરાબ, ઊંચી કે નીચી ફિલસૂફી ધરે છે, અને આદર્શો, મનોદર્શો કે ઈચ્છાઓ સેવે છે. એ સર્વને સિદ્ધ કરવાનો રસ્તો યુદ્ધિ દર્શાવે છે. વૃત્તિ, સંજ્ઞો અને યુદ્ધિ-બળનેનો ઉપયોગ કરીને ચેતાનું કાર્ય આગળ ધપાવે છે. મનુષ્ય જોટલે માત્ર વૃત્તિઓને જોરે કાર્ય કરતું પ્રાણી નહિ, મનુષ્ય જોટલે કેવળ વારસા-પ્રાપ્ત શક્તિ ઉપર વેપાર કરનાર પ્રાણી નહિ, મનુષ્ય જોટલે માત્ર વાતાવરણને અધીન રહી પરવશ બનેલ પ્રાણી નહિ, મનુષ્ય જોટલે કેવળ યુદ્ધિવૈભવમાં રાચતું પ્રાણી નહિ. મનુષ્ય શક્તિનું એવું કેન્દ્ર છે જે વૃત્તિથી પ્રેરાઈને યુદ્ધિએ ધ્યેયલક્ષી રસ્તા અનુસાર સંજ્ઞો અને વારસાનો ઉપયોગ કરે છે. સારામાં સાદું વાતાવરણ અને સારામાં સારો વારસો કોઈ વ્યક્તિને પ્રાપ્ત થયો હોય છતાં પણ તે ખરાબ બની શકે છે, અને ઊલટું, ખરાબમાં ખરાબ વાતાવરણ અને વારસો કોઈ વ્યક્તિને પ્રાપ્ત થયો હોય તો પણ તે સારો બની શકે છે. પ્રસિદ્ધ અમેરિકન ખાઈ હેલનકેશર આ વિધાનનું ઉત્તમજળ દર્શાવે પૂરું પાડે છે. તે ખાઈ અંધ, બહેરી અને મૂંઝી હોવા છતાં પણ અભ્યાસ કરી શકી અને પુસ્તકો લખી શકી. પ્રતિકૂળ સંજ્ઞોમાં પણ મનુષ્ય પુરુષાર્થથી શું કરી શકે છે એ આ દાખલા ઉપરથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ. સરસ વાતાવરણમાં ઉછેરલા હોવા છતાં, સર્વ પ્રકારની અનુકૂળતા હોવા છતાં પણ વ્યક્તિ કોઈ કરી શકતી નથી એના દૃષ્ટાંતો ઇતિહાસના પાને પાને નજરે ચડે છે. પુરુષાર્થ, ચૈતન્ય એ પ્રથમ વસ્તુ છે, અને યુદ્ધિ, વાતાવરણ, વારસો એ પછી આવે છે એટલું જ આ ઉપરથી ફલિત થાય છે; જો કે મનુષ્યની પ્રગતિ સગજજામાં એ સર્વનું મહત્વનું સ્થાન છે. ચૈતન્યવાદને એને જે નિર્ણય ઉપર આપણે આભ્યા હતા તે જ નિર્ણય ઉપર આપણે આ પ્રમાણે બીજી રીતે આવીએ છીએ.*

મનુષ્યની પ્રવૃત્તિઓમાં વૃત્તિની આસપાસ યુદ્ધિનાં ચર એવાં જાણ્યાં હોય છે કે વૃત્તિનું બળ જોળખવું મુશ્કેલ થઈ પડે છે; વૃત્તિનાં બળ કરતાં યુદ્ધિનું બળ વધી જાય છે એટલે આપણે મનુષ્યને યુદ્ધિશાળી પ્રાણી કહીએ છીએ; પરંતુ આપણે 'પ્રેરણા અને વૃત્તિનાં' પ્રકરણમાં જોઈ ગયા એ પ્રમાણે એ સાબી દૃષ્ટિએ જ વપરાય છે.

* જુઓ નૂતનશિક્ષણ ૧૯૪૧; પૃ. ૪૧ ચૈતન્યવાદ.

* જુઓ નૂતનશિક્ષણ: મે ૧૯૪૨.

કેમ્બ્રીજની શાળાઓ*

: રૂપાંતરકાર :

શ્રી. મણિભાઈ પટેલ

આચાર્ય • ભારત વિદ્યાલય • કરાડી

[૨]

પરદેશી ભાષા

ત્યાંની શાળાઓમાં પરદેશી ભાષાને માધ્યમ તરીકે સ્થાન નથી. આપણા દેશમાં માધ્યમ તરીકે અંગ્રેજી ભાષાને અતિમહત્વનું સ્થાન આપાયેલું છે. મેટ્રિક થતાં થતાં આપણા વિદ્યાર્થીઓને 'શૅલ' અને 'વીલ'ના ઉપયોગો, કોમ્પોઝિસ સેન્ટન્સ, ક્લોઝીઝ, ફ્રંકશન્સ-એવી અનેક ગોખણપટ્ટીઓ કરવી પડે છે. ભોગભોગે મેટ્રિક થતાં થતાં નપાસ થાય તો એક વર્ષમાં જળ્યે કે ત્રણત્રણ વખત પણ આ નીરમ ગોખણપટ્ટીઓ કરવી પડે છે. અને ધારે કે એ મેટ્રિક પાસ થયો અથવા તો ન થયો-પણ તેને વારતવિક જીવનમાં આ ગોખણપટ્ટી ક્યાં આગળ જરૂરની થઈ પડે છે તે સમજાતું નથી. પાસ થનારને કદાચ નોકરી મળી એમ માની લાઇએ, જો કે ૧૦ માંથી એક જ જણને નોકરી મળે છે; બાકીના નવ જણને તો પોતાનું જીવન જીવવા માટેનાં નાખવાનું હોય છે. નોકરી કરનારને વ્યાકરણની કરેલી ગોખણપટ્ટી કામ આવતી નથી. ઓફિસમાં કે બેન્કમાં તેને 'શૅલ' અને 'વીલ'ના ઉપયોગોની જરૂર પડતી નથી. ક્યાં તો ફાઈલો ઉપસાવવાની હોય છે, તેની નકલો કરવાની હોય છે અથવા તો અંગ્રેજી આંકડાઓ ઉઠાવવાના હોય છે. અને આ બધાં જ કામકામ એવા પ્રકારનાં છે કે સામાન્ય શૂબરાતી લખી વાંચી જાણનાર પણ કરી શકે. શૂબરાતી લખી વાંચી જાણનાર આ કામ હાલ નથી કરી શકતો કારણકે બધું અંગ્રેજીમાં રાખવામાં આવે છે. એટલે આ ઉપરથી એટલું તો ખુટું જ કે મેટ્રિક પાસ થઈ નોકરી કરનારને પણ શાળાઓમાં કરેલી ગોખણપટ્ટી કામ આવતી નથી. ભાષાનો અર્થ સમજવા જેટલા જ્ઞાનની જરૂર ખરી.

હવે જે નોકરી કરતા નથી, અને જુદા જુદા ધંધાઓમાં જોડાય છે તેને પંજુ એ ગોખણપટ્ટી નથી કામ આવતી. ધંધામાં ન પડનાર એવા જે પોતાના ગામમાં ગામમાં જાતે વસે છે તેને તો ભાષા શૂંલવી પડે છે. તેને કાળે જ બાર મહિનામાં એકાદ બે તાર વાંચવાના આવતા હશે અથવા તો અંગ્રેજીમાં વાત કરવાનો એકાદ પ્રસંગ મળતો હશે. એટલે આ પરિસ્થિતિમાં એટલી બાંધીને ગોખેલા 'શૅલ' અને 'વીલ'ના ઉપયોગ કે ક્લોઝીઝ નકામાં થઈ પડે છે. આપણા વિદ્યાર્થીઓને તે સહાયક નથી.

ઈંગ્લંડની શાળાના વિદ્યાર્થીની રિયલિટ આપી જુદી જ છે, ત્યાં ફ્રેન્ચ કે જર્મન ભાષા જરૂર પૂરતી શીખવાની હોય છે. ત્યાં બીજા દેશની ભાષા માધ્યમ તરીકે નથી પણ જરૂર પૂરતી છે. ધંધામાં જોડાનાર, પ્રવાસે જનાર કે ઈતિહાસ જોજોળતો ઊંડો અભ્યાસ કરનાર કે પર ભાષાઓના સાહિત્યનો રસાસ્વાદ આમવા ઇચ્છા ધરાવનાર આ સર્વે પોતપોતાની દૃષ્ટિએ જેટલી જેટલી જરૂર હોય, તે પ્રમાણે તે ભાષા શીખે છે.

એકોલે

હાલની વખોડાયેલી શિક્ષણપદ્ધતિની યોજના કરનાર એકોલેને ખૂબ નિંદામાં આવે છે. પણ એકોલેએ જ્યારે આ યોજના કરી ત્યારે અંગ્રેજી લાણેલાઓની આજ્ઞાની ખૂરી હાલત કરવાનો તેનો ખ્યાલ ન હતો. તેમ જ માનુષાધાને રચેલ અંગ્રેજી ભાષાને બેસાડી દેવાનો પણ તેનો વિચાર ન હતો. તેનો ખ્યાલ તો એ હતો કે ઉચ્ચ

* ત્રૈમાસિક Teaching માથે '૪૨: શ્રી. ઈશકમારના 'કેમ્બ્રીજ રૂઝ્કસ' નામના લેખનું રૂપાંતર. પહેલા હપતા માટે જુઓ નૂતનશિક્ષણ: એ '૪૨.

વર્ગના યોગ્ય જથ્થા અંગ્રેજ શિક્ષક પામે અને એ શિક્ષક પામેલા પોતાના ખીજા દેશગાંધેવામાં એ શિક્ષક દ્વારા મેળવેલા જ્ઞાનના પ્રસાર પોતાની બાધમાં કરે. પણ આપણે ત્યાં તો અંગ્રેજ શિક્ષક લેનારનો કારે ધસારે થયો અને અંગ્રેજ બાધાને માધ્યમ બનાવ્યું અને તેનું પરિણામ એ, આપણે કે આજે એચ્યુએટોને શામે પણ કારકુની જ આવી.

ઉચ્ચ પ્રાથમિક શાળાઓ

ઈંગ્લંડની કેળવણીનો મોલ ગણીએ તો ઊચ્ચ પ્રાથમિક શાળાઓ છે. કુલ વિદ્યાર્થીઓના માત્ર ૨૦ ટકા જ માધ્યમિક શાળાઓમાં દાખલ થઈ શકે છે, તે સિવાય બાકીના ૮૦ ટકા ઊચ્ચ પ્રાથમિક શાળાઓમાં દાખલ થાય છે. અને આ ૮૦ ટકા વિદ્યાર્થીઓ નથી પરીક્ષા આપતા કે નથી એક એક ધોરણમાં ગળે વર્ષ ગાળતા.

ઊચ્ચ પ્રાથમિક શાળાઓ પણ તેના આચાર્ય અને ત્યાંના રથાનિક સંમેલો પ્રમાણે જુદી જુદી રચના વળી હોય છે. આ શાળાઓમાં પણ સ્વાતંત્ર્ય મધ્યસ્થાને હોય છે અહીં પણ અભ્યાસક્રમ અને વર્ગોની સમાનતાની જડતા નથી હોતી. દરેક આચાર્ય તેની પોતાની રીતે કામ કરે છે. અને ઉપરી અમલદારોનો પૂરેપૂરો વિશ્વાસ ભોગવે છે. આચાર્યે અમુક વિષયો વિદ્યાર્થીઓને શીખવવા જોઈએ તેનું નથી. તે શીખવે કે ન પણ શીખવે, પણ શિક્ષણના કોઈ એક ઉપાંગમાં તેણે કાર્યકુસળતા મેળવી લેવી જોઈએ.

શહેરની ઊચ્ચ પ્રાથમિક શાળાઓ આમ પ્રાથમિક શાળાઓ કરતાં જરા જુદા પ્રકારની હોય છે. કારણ કે શહેરમાં સુખી કુટુંબોનાં છોકરાં આવતાં હોય છે. એટલે તેમને શીખવાતા વિષયો, તેગની તાલીમ, તેમનું શિક્ષણ જરા જુદા પ્રકારનું હોય છે. છતાં દરેક ઊચ્ચ પ્રાથમિક શાળામાં પછી તે શહેરની હોય કે ગામની હોય-તો પણ કળા અને હુન્નર ઉદ્યોગ શીખવાય છે. સુધારી કામ, છબી કામ, બાગ કામ, ચિત્ર કામ, મધમાખી ઉછેર, રમકડાં બનાવટ વગેરે શિખવાય છે. છોકરીઓને રાંધણી કળા, શિવણ કળા, તથા ધરગથ્થુ શાસ્ત્ર શિખવાય છે. વિદ્યાર્થીઓ કાર્યકુસળ કારીગર થતા નથી કારણ કે ૧૪ વર્ષની ઉંમર પહેલાં એ શક્ય નથી, પણ તે પોતાના હાથપમનો ઉપયોગ કરતાં શીખે છે, પોતાની શક્તિને પરિચય કરે છે અને પોતાની જાતમાં વિશ્વાસ મેળવે છે. તેથી તેનું ચારિત્ર ધણીય છે અને નાગરિકતાના પાઠ શીખે છે.

શહેરની ઊચ્ચ પ્રાથમિક શાળા

એક શાળાના પ્રદર્શનમાં ૧૪ વર્ષની નીચેના વિદ્યાર્થીઓએ શાસ્ત્રીય રીતે બનાવેલા 'નમૂનાઓ' (Models) જોયા તે ઉત્તમ હતા તેમાંનાં કેટલાકનાં નામ નીચે આપું છું.

Flushing cistern, Hero's engine, Branca's wheel, Railway signal operated by a solenoid, a fire alarm, anemometer, working the governor principle, a two way stair lighting, an electric lift, microphone, etc.

ઉપરના નમૂનાઓ વિશે આપણા શિક્ષક કે વિદ્યાર્થીઓ બહુ ઓછું જાણતા હશે પછી તે કેવી રીતે કામ કરે છે અથવા તો આપણે એવા નમૂનાઓ બનાવી શકીએ કે કેમ એ તો બહુ દૂરની વાત થઈ ગઈ. તે શાળામાં મેચક લેન્ટર્ન, સિનેમા અને રેડિયોનો ઉપયોગ શિક્ષણનાં સાધન તરીકે સારી રીતે કરવામાં આવે છે. તથા જુદી જુદી વ્યાખ્યાનમાળાઓની યોજના પણ કરવામાં આવે છે. તે સત્રમાં સ્વીટ્ઝર્લેન્ડની રમતો, અમેરિકાનો પ્રવાસી, હવાનું બલિષ્ઠ, હિંદના ગામડાનું જીવન, હિમાલય વગેરે વ્યાખ્યાનો ગોઠવાયાં હતાં. અને હિમાલય પર મેલવાનું આમંત્રણ આપાયું હતું. ગારા વ્યાખ્યાન પછી શિક્ષક અને વિદ્યાર્થીઓએ આપણને વિચિત્ર સામે તેવા કેટલાક સવાલો પૂછ્યા હતા. 'તમે કેટલા વાક્ય હિમાલયમાં ભાષી હતા?' 'તમારા ધરમાં વાક્ય આવે છે?' 'તમારે ઘેર કેટલા હાથી છે?' 'ખિરસામાં સાપ રાખો છો?' સામાન્ય અંગ્રેજ હિંદ વિશે ઘણો અજ્ઞાન છે. તે હિંદ વિશે જે કંઈ થોડી ધણી માહિતી મેળવે છે તે તેણે ઠીપ્પીંગની વાતોમાં પરથી મેળવેલી હોય છે. વળી સામાન્ય રીતે માથાપો પાસેથી પણ એવી જ માહિતી તેમને મળે છે કે હિંદ એ રાજા ગદારાજાઓ અને શેઠ

સોશાલિસ્ટો દેશ છે. દરેકને ગાંધીજી વિશે થોડી ધણી માહિતી તો હોય છે. ત્યાંના વિદ્યાર્થીઓએ જેટલા સવાલો પૂછ્યા તેટલા બુદ્ધિશાળી સવાલો આપણા વિદ્યાર્થીઓ ભાગ્યે જ પૂછી શકે !

આ શાળાઓની વિશેષતા ટૂંકા અને લાંબા પ્રવાસોની છે. કારણાતું, ઐતિહાસિક સ્થળ કે કેળવણીનું સ્થળ-આ ત્રણ પૈકી ગમે તે એક સ્થળે આ વિદ્યાર્થીઓને મહિનામાં એક વખત લઈ જવામાં આવે છે. તે તેમના સમારંભો પણ જોઈ શકે છે અને તેમાં નૃત્ય, મોટર સાયકલિંગ, બોક્સિંગ, રાફ્ટિંગ શુટિંગ-વગેરે ભાત ભાતના કાર્યક્રમો હોય છે. વિદ્યાર્થીઓ જ આ બધું જોઈ શકે છે અને તેમાંથી ૪૨ પાઉન્ડ મેળવેલા તે સિનેમા પ્રોજેક્ટર ખરીદવામાં આવી દીધેલા.

આમશાળા

ચહેરની શાળાઓ કે ત્યાં ડઝન એન્જ્યુએટ શિક્ષકો રોકેલા હોય અને બુદ્ધિપ્રધાન કેળવણી પ્રત્યે વધુ લક્ષ્ય અપાતું હોય તેના કરતાં જુની જ ઢંગની શાળાઓ આમશાળાઓ હોય છે; ત્યાં મોટેભાગે ખેતીવાડી અને હાથ ઉદ્યોગ ઉપર વધુ લક્ષ્ય અપાય છે. આવી શાળામાં મોટે ભાગે વધુ ગરીબ અને કંઈક અંશે ઓછી બુદ્ધિશાળી જનતામાંથી વિદ્યાર્થીઓ આવે છે જેટલે તેમને તેવી જ ભતતી તાલીમ આપવી જોઈએ. હું આવી એક શાળા જોવા ગયો હતો. એક જૂના દેવળમાં બે ચોરસની વચ્ચે પાંદો નાખીને ત્રણ ચોરસ બનાવી લઈને આ શાળા પોતાના ત્રણ વર્ગો ચલાવતી હતી. રમતગમત તો શુ પણ કવાયત કરાવવા માટે જોઈતી બુલ્ડોઝી જગાવાળું આગળ મેદાન ન હતું અને તે વખતે ગમે મારી ગાત્રબુધિ પંજાબની એકાદ શાળાનું સ્વચ્છ થયું અને સરખામણી કરવા મંડી પડ્યો. પંજાબની એકાદ પ્રાથમિક શાળા અહીંની શાળા કરતાં વધારે મોટું મકાન, વિશાળ મેદાન, અને રમતગમતનાં વધારે સાધનો ધરાવતી હતી. અહીંની શાળામાં પાંચ વર્ષથી ગાંડીને ૧૪ વર્ષની ઉંમર સુધીના લગભગ ૭૦ વિદ્યાર્થીઓ આવતા હતા. અને ઉમ્મર પ્રમાણે ત્રણ જૂથ પાડેલાં હતાં. ૫ થી ૮, ૮ થી ૧૧ અને ૧૧ થી ૧૪ ત્યાંના આચાર્ય લગભગ તેર વર્ષથી વધારે વખત થયાં તેજ શાળામાં છે. આ આચાર્યના કાર્યથી કેળવણી અમલદારને પૂરતો સંતોષ હતો અને શાળા માટે નર્મિત હતા. આ આચાર્યને સુધારી કામમાં લેવો રસ હતો અને તે શાળાની તે વિશેષતા ધર્ષ પડી હતી. તે શાળાનું તમામ રાયરચીલું ત્યાંના વિદ્યાર્થીઓએ બનાવેલું હતું. સુધારી વર્ગ માટે જોઈતું જાપડું તેમજે બિલ્ડું કંઈ હતું. અને શામના લોકોની સામાન્ય જરૂરિયાતોની ચીજો ધડી આપવાનું કાર્ય આ શાળામાં થતું હતું. છોકરીઓને કપડાં ધોવાની કળા શીખવવામાં આવતી હતી. આ બધાં છોકરાંને ગણિત અને એલ્જીબ્રા કે બૂમિતિ કાગળ પર કે પાટિયા પર શીખવવામાં આવતાં ન હતાં પણ તેગના-હવોમની સાથે સંકળાઈને જેટલી જરૂર પડે તેટલું જ શીખી લેતાં હતાં. [અપૂર્ણ]

તમારી શાળામાં આસ ઉપયોગી

રમતોના નિયમો : દોડ, કૂદકા, ફેક જેવી વ્યક્તિગત રમતો તથા હુલુલુ, ખેલો, લંગડી તેમ જ લોલીબોલ, ફૂટબોલ, હોકી જેવી રમતોના નિયમો. ફિ. રા. ૧-૦-૦ + ૦-૬-૦ ટ. ખર્ચ.

સા દી ર મ તા : હજારો બાળકોને રમકી ચકા તેટલી સંખ્યાબંધ રમતો. ફિ. રા. ૧-૦-૦ + ૦-૨-૦ ટ. ખર્ચ

સં ઘ વ્યા યા મ : હજારો બાળકોને વાંસ, વોન્ડ, ડ્રેસિંગ, કેલેન્ડરનિર્મિત, વગેરે કરાવવામાં સહાયબૂત. ૧૫૦

ઉપરાંત આકૃતિઓ. ફિ. રા. ૧-૨-૦ + ૦-૨-૦ ટ. ખર્ચ.

આ ઉપરાંત ત્રેસ વ્યાખ્યાનશાળા, અંચુભાર્ષના પત્રો, લાકી, લાકડી, વગેરેનાં પુસ્તકો.

સૂચીપત્ર મંગાવો:

ગૂજરાત વ્યાયામ પ્રચારક મંડળ

પો. કરાહી, જિ. સુરત

નૂતનશિક્ષણ સંઘ, સુરતના આશ્રયે મળેલું બૃહદ્ ગુજરાત આચાર્ય સંમેલન⁺

[દિવસ : તા. ૧૩-૧૪-૧૫ ઓક્ટોબર ૧૯૪૧]
[સ્થળ : સાર્વજનિક હાઈસ્કૂલ, નાનપરા-સુરત]
[૯]

અભ્યાસેતર પ્રવૃત્તિઓ*

શ્રી. શંકરપ્રસાદ ઉત્તમરામ શુક્લ

એમ. એ., ડી. ડી. બાર-એટ-લો

આચાર્ય. હંસરાજ મોરારજી પંચલીક સ્કૂલ. અંધેરી

અમારી ૪૬-શાળા હોવાથી ઇતરપ્રવૃત્તિઓ માટે અમને બહુલો આવકારા ગળે છે; પરંતુ દિવસે ચાલતી સામાન્ય શાળાઓ પણ એવી અનેક ઇતર પ્રવૃત્તિઓની યોજના કરી શકે.

અભ્યાસેતર પ્રવૃત્તિઓની સફળ યોજના માટે કેટલીક બાબતો આવશ્યક છે: (૧) ઉત્સાહી શિક્ષકો; (૨) સુયોજના [Planning]-જેમાં નાની નાની વિગતો પર પણ ધ્યાન આપવામાં આવે. એ યોજના સર્વાંશ સંપૂર્ણ ને વ્યવસ્થિત હોવી જોઈએ. (૩) કાર્યક્રમની ગોઠવણી ને યોજનાની ક્ષણીપરી જવાબદારી વિદ્યાર્થીને શીર નાખી તેમને રસ જાગ્રત કરવો અને (૪) શાળાના સંચાલકો તરફથી તેમને સક્રિય સહકાર તેમજ યોગ્ય માર્ગદર્શન મળવાં જોઈએ.

અમારી શાળામાં ઇતરપ્રવૃત્તિઓ બધી જ વ્યવસ્થિત યોજાયેલી હોય છે અને અમે એ હાય ધરીએ છીએ કેમકે અમારી માન્યતા છે કે એ દ્વારા શિષ્યો ધણું શીખે છે તેમજ એમાં જો એ એમણે સક્રિય ભાગ ન લીધો હોય તો એમની કેળવણી પરિપૂર્ણ બની શકે નહિ. સત્ય હકીકત તો એ છે કે શાળાના ઓરડામાં આપતા શિક્ષણ કરતાં આ પ્રવૃત્તિઓ ઉત્તમતર કેળવણી અર્પે છે. શાળાના ઓરડામાં તો ફક્ત શિક્ષણ [instruction] આપાય છે-કેળવણી જેવું કંઈ જ નથી.

અભ્યાસેતર પ્રવૃત્તિઓ અનેક પ્રકારની હોય છે, યોડીક ગણાવું: શાળા-સભા (અથવા વર્ગ-સ્ત્રમા); શાળાપત્ર (અથવા વર્ગ-પત્ર); શાળા-વિવાદ સભા કે શાળા નાટ્યગૃહ; હોળીઝ કલ્પ; સંગીત કે કળામંડળ; નૈસર્ગિક અભ્યાસ મંડળ; ઉદ્યાનકામ; બહારની સહેલગાહે; મુસાફરીઓ; કારખાનાં, મ્યુઝિયમ, કલામંદિર, જાહેર સ્થળો, મકાનો કે ઓફિસો (બેન્કો; પોસ્ટ ઓફિસ; રેલ્વે-સ્ટેશન; કોલેજો, સ્થાનિક બજારો, છાપખાના, મોટા રોડો), વગેરે સ્થળોની મુલાકાતો; વળી જાહેર જલસાઓ, સિનેમા, નાટ્યપ્રયોગો, રમતગમતો, સભાઓ, પ્રદર્શનો, મેંચો વગેરે પણ ઇતરપ્રવૃત્તિ અંગે સમાવી શકાય.

+ આ હેવાલના ત્રણ હપ્તા 'નૂતનશિક્ષણ'ના માર્ગ, એપ્રિલ અને મે માસના અંકમાં પ્રકટ થયા છે.

● આ વિષય પરના પેલાના અનુભવો સંમેલનમાં રજૂ કરવાને શ્રી. શંકરપ્રસાદ શુક્લને નિમંત્રણ આપવામાં આવ્યું હતું. પરંતુ છેલ્લે દિવસે માંદગીને કારણે સુરત આવવાનું મોકુફ રાખવાની તેમને ફરજ પડી. આ નિબંધ સંમેલનમાં રજૂ કરવાને એમણે તૈયાર કર્યાં હતાં. શ્રી. રણછોડદાસ મહેલાએ એનો ગુજરાતીમાં અનુવાદ કર્યો છે તે અહીં પ્રગટ કરતાં અમને આનંદ થાય છે.

શિક્ષકો આ બધી વસ્તુઓમાં રસ લે તો એ સર્વ પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરી શકાય તેમજ સફળ રીતે પાર પાડી શકાય. દરેક શિક્ષક બધી વસ્તુઓમાં રસ દર્શાવી ન શકે પરંતુ શાળાના શિક્ષક સમુદાયમાંથી એકએક શિક્ષક એને ગમે તે એક યા બીજી પ્રવૃત્તિમાં રસ લેવા તત્પર હોવો જોઈએ; કદાચ એના વગ કે સમૂહ પૂરતી બે ત્રણ પ્રવૃત્તિઓ એક શિક્ષક સહજે હાથ ધરી શકે. એ પ્રવૃત્તિ હાથ ધરનાર વ્યક્તિને તેની યોજના તથા કાર્ય માટે પૂરતી સગવડ મળવી જોઈએ તેમજ તેના સહકાર્યકરો તરફથી જરૂર હોય ત્યાં યોગ્ય સહકાર મળવો જોઈએ. વળી એ પ્રવૃત્તિના દરેક કાર્યક્રમમાં બની શકે તેટલા શિક્ષકોએ ભાગ લેવો જોઈએ કે હાજરી આપવી જોઈએ. એક જ વ્યક્તિનું એ કાર્ય ન બની જતું જોઈએ ને બીજા દુક્ત શિક્ષકો કે ટીકાકારો બની ન બેસે તે પણ ધ્યાન રાખવું જરૂરી છે. ઉપરાંત દરેક પ્રવૃત્તિ માટે પૂરતો સમય, સાધનો ને નાણાં આપવાં જોઈએ; નહિ તો કોઈ પણ સુંદર પ્રવૃત્તિ અભ્યાસના આખા વર્ષ દરમિયાન નબી નહિ શકે.

આ પ્રવૃત્તિઓ શાળાનું સામાન્ય ને સ્વાભાવિક કાર્ય બને અને ઉત્તમ રીતે પરિણમે એ હેતુસર સત્તની શરૂઆતમાં જ પૂર્ણ યોજના ધરાવી જોઈએ. દરેક વિષય અંગે વિગતવાર યોજના ધરાવી શિક્ષકોની સભા થવી જોઈએ; દરેક કાર્યક્રમના ક્ષણે ને તારીખો નિર્ણયિત થવાં જોઈએ; દરેક અંગ્રાહિયે કાર્યક્રમ થતાં હોય તો સમય અને દિવસ નક્કી કરી દેવા જોઈએ. વળી જ્યાં અગાઉથી મહિત્તી મેળવવાની આવશ્યકતા હોય ત્યાં જલદીથી કામનો પ્રારંભ કરવો જોઈએ કે જેથી સમયસર જોઈતી સર્વ વિગતો મળી જાય અને જેમને તેની જરૂર હોય તેમને તે વિગતો પૂરી પાડી શકાય. ગમે તે રીતે ધિતર પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધર્ય છે તેથી જ એમાં ખામીઓ કે ભૂલો આલુમ પડે છે. છેલ્લી ધડીએ કાર્યક્રમો ધરાય ને તેથી જ માનસિક તેમજ શારીરિક શક્તિનો હાસ થાય છે; ઉતાવળથી કામ કરવાનું આવી પડે છે અને બહુ ત્રાસજનક લાગે છે; પ્રારંભથી યોજના વિચારાઈ ન હોવાથી એવા કાર્યક્રમો અંગે ચુસ્તો, બેઠીથી વગેરે ઉત્પન્ન થાય છે ને ફાયદો ન થતાં તુકસાન બિપજે છે.

સાધારણ યોજનાયુક્ત કાર્યક્રમ રાખવો ને તે પાર પાડવો બહેતર છે પરંતુ કોઈ એક ધડીના તરંગ પ્રભાવે ચાલતું ઇંટ નથી. આ બધી પ્રવૃત્તિઓ કેળવણી અંગે છે એ હકીકત મુલાઈ ન જવી જોઈએ અને વિદ્યાર્થીઓને જે કાર્યક્રમો લાભપ્રદ ન બને તે હાથ ન જ ધરવા. યોજનામાં જડતા ન આવવી જોઈએ તેમજ ખાલી ચીસો ન પડી જવો જોઈએ. આગળથી યોજના ધડી દેવાય છે માટે એમાં કોઈ નવીન તત્ત્વ દાખલ ન જ કરાય એવી વૃત્તિ થાય તો જૂના ચીલાના યુગ્મ જની જવાબ. આપણે એવા કાર્યક્રમો યોગ્ય હદે ચેતનવંતા બનાવવા ઇચ્છીએ છીએ, સમય, મોસમ તેમજ વધુ અગત્યના કાર્ય તરફ લક્ષ આપવાની જરૂર બીજી થાય તો પહેલેથી યોજાયેલા કાર્યક્રમમાં પણ યોગ્ય ફેરફાર કરવાને આપણે તત્પર રહેવું જોઈએ. આ બધી પ્રવૃત્તિઓની યોજના તેમજ કાર્યપદ્ધતિ વિશે યોડીક સૂચનાઓ આવશ્યક છે:

શાળા-સભા:—[School Assembly] અમારે ત્યાં સવારમાં કાર્યના પ્રારંભ પહેલાં કે દિવસને અંતે ૨૫ કે ૪૦ મિનિટની સંખ્યા રાખવામાં આવે છે. કાર્યક્રમને પ્રારંભે એક નાની પ્રાર્થના હોય છે ને તેને અંતે એક રાષ્ટ્ર ગીત કે સમૂહ ગીત હોય છે-દા. ત. 'જનમણ' અથવા 'વંદેમાતરમ'. કાર્યક્રમમાં ગીતો હોય, ઔષ્ધિક કવિતા હોય, ભાષણો હોય, નૃત્યો હોય અથવા સંવાદો કે નાટકોના ભાગો હોય, કોઈ નાટકનું દ્રશ્ય હોય કે કોઈ વાર્તા નાટક રૂપે દર્શાવાય અથવા સંગીત ને વાજીત્વાદન હોય. શિક્ષકો પણ કાર્યક્રમમાં ફાળો આપતા રહે છે તેમજ પ્રારંભમાં કે અંતે શાળાની જાહેરાતો કે પરિષદો વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ મુકાય છે. વળી સાહિત્ય કે વિજ્ઞાન પર દૂકા વાર્તાવાચ અત્રે જ થાય છે; વિદ્યાર્થીઓ સામાન્ય ગૂઢ પ્રશ્નો પણ અહિંયા જ પૂછે છે ને તેના ઉત્તરો ત્યાં જ મળે છે. આમ પોતાની સર્જનાત્મક શક્તિનો વિદ્યાર્થીને ખ્યાલ આવે છે, તેઓ કુદરતી બક્ષીસો ખીલવી શકે છે, સળાસોતમાંથી બિગરી જાય છે, તેઓ વ્યવસ્થિત રીતે વિચાર કરતાં શીખે છે, તેમજ પોતાની અનેક શક્તિઓ વધુ ઉપયોગી રીતે દર્શાવી શકે છે. આજ બધી વસ્તુઓ એમને પરોક્ષ રીતે શીખવાય, તેના કરતાં

એઓ પ્રત્યક્ષ રીતે કામ કરી ને માહિતી કે અનુભવ મેળવે છે તે વધુ કાયદાકારક નીવડે છે. શૈક્ષકવર્ગ તરીકે પણ તેઓ કુદરતી વર્તન રાખતાં થાપે છે. પોતાની કક્ષા કે વર્ગ પ્રમાણે જ શિષ્યો કાર્યક્રમ રજૂ કરે છે. આવા કાર્યક્રમ સાથે સંગીતશિક્ષક તેમજ બાળશિક્ષક સંકળાયેલા હોય છે એટલે સામાન્યતઃ બોક્સ ધોરણ સચવાય છે ને ઉત્તરોત્તર ઉત્તમતર કાર્યક્રમો રજૂ થતા જાય છે. કાર્યક્રમ નિયમિત રજૂ થાય એટલા માટે દરેક વર્ગનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતી એક નાની વ્યવસ્થા સમિતિ હોય છે ને એક યોગ્ય શિક્ષક તેને પ્રમુખપદે હોય છે.

દરેક શાળા આવો કાર્યક્રમ રજૂ કરી શકે એમ છે; એક સપ્તાહમાં એક કે બે શાળા-સભા યર્થ શકે. કોઈ પણ શાળા સંગભૂમિ અંગેના યોડા સરસામાન ખરીદી શકે એમ છે; સાધારણ રીતે સામાન્ય વસ્તુઓ ખર્ચામાં સહેલાઈથી મળી શકે એવી હોય તેજ ખરીદવા ઉત્તેજન આપવું.

શાળા વિવાહ-સભા : દરેક સુવ્યવસ્થિત શાળામાં આ પ્રવૃત્તિ હોવી જ જોઈએ દરેક શાળામાં વિવાહ શક્તિને પૂરતા અવકાશ તેમજ ઉત્તેજન આપવામાં આવતા નથી. આખા સત્ર માટેના કાર્યક્રમ અગાઉથી ધડવામાં આવતો નથી. વિવાદના વિષયો છેલ્લે સુધી નક્કી હોતા નથી. વક્તાઓ પણ છેલ્લી ધડીએ અથવા ઘણે મોડેથી નક્કી કરવામાં આવે છે અને તેથી જો કે વિવાદનો નિશ્ચિત સમય તો બ્યતીત થાય છે, છતાં એનાં સારાં પરિણામ બાબેજ નેવામાં આવે છે. અમે તો બધું આગળથી જ નક્કી કરી રાખીએ છીએ. વળી એ સમયે લગભગ બધા જ શિક્ષકો હાજર રહી શકે છે અને યોડા શિક્ષકો ઉગાય પહે વિદ્યાર્થીઓ પછી બોલે પણ છે. આમ વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ વક્તૃત્વકળાના સારા નમૂનાઓ રજૂ થયા કરે છે એક શિક્ષકની દોરવણી નીચે કાર્યક્રમ અંગે નાની સમિતિ હોય છે. વિવાદનો વિષય તે અઘવાડિયા માટે શાળામાં એક મોટા બનાવ બની રહે છે અને તે અંગે વિદ્યાર્થીઓને પુસ્તકો, લેખો વગેરે વાંચવાનું ઉત્તેજન મળે છે; અને એ રીતે વિદ્યાર્થીઓ બોક્સ નિષ્પત્તિ તરફથી કે વિરુદ્ધમાં વિચારો મેળવી લે છે. ઘણા નાના વિદ્યાર્થીઓ મન પર આવતા શરમાય છે અને તેથી એમનો સહાસોમ દૂર કરવા યોગ્ય પગલાં લેવામાં આવે છે. મોટા વિદ્યાર્થીના વિવાદ કાર્યક્રમોથી અલગ કાર્યક્રમ નાના વિદ્યાર્થીઓ માટે રાખવામાં આવે છે અને બહુ જ મહત્વના પ્રસંગે એ બધા સામાન્ય વિવાદ માટે ભેગા થાય છે.

વિવાદ ઉપરાંત અમુક વિષય પર તૈયાર કરેલાં બાપણો પણ વિદ્યાર્થીઓ રજૂ કરી શકે એવી ટેવ પાડવામાં આવે છે. ‘શાળાની રમતો અને તે શા માટે રમતી જોઈએ,?’ ‘અભ્યાસેતર પુસ્તકો અને તેની ચોખ્ખતા’ વિગેરે વિષયો પર બાપણો અપાય, ‘અમુક લેખકના લખાણ પર જુદી જુદી દૃષ્ટિ’ પર બોલાય. પ્રસંગે પ્રસંગે અમુક નક્કી કરેલા વિષય પર ટૂંક સમયમાં જ બોલવાને વિદ્યાર્થીને કહેવામાં આવે ને એ રીતે વક્તૃત્વની રપધી યાય છે.

વળી શાળાની નાટ્યસભા કળા કે સંગીતમંડળ નાટકના કાર્યક્રમો, સંગીતના જલસાઓ ગોઠવે છે. આ કાર્યક્રમો અગાઉથી જ સુવ્યવસ્થિત યોજાયેલા હોય છે; શિક્ષકો તરફથી યોગ્ય માર્ગદર્શન થાય છે; અને પૂરતાં સાધનો સોંપવામાં આવ્યાં હોય છે; કાર્યક્રમોની દોરવણી અને ગોઠવણી મોટે ભાગે વિદ્યાર્થીઓ જ કરે છે, અને રાખ્ય હોય તો માખાપોને પણ આમંત્રણ આપવામાં આવે છે; અને એ રીતે શિષ્યોને પૂરતું ઉત્તેજન મળે છે. દરેક સત્રને અંતે વિવિધ પહેરેશની હરીફાઈ રાખવામાં આવે છે ને જાતજાતના વેશો કે પરિધાનોની માહિતી મેળવવા જુદા જુદા પ્રકારના લોકોનાં વચ્ચે તેમજ રીતમાતોની હકીકતો જાણવા વિદ્યાર્થીઓ ઉત્સુક બને છે. આવી રીતે પ્રત્યક્ષરીતે પ્રાપ્ત કરેલુ જ્ઞાન કદી જુલાતું નથી અને ક્રિતિકાસ કે બુદ્ધિગાળના વર્ગમાં અપાતા જ્ઞાન કરતાં એ જ્ઞાન વધારે સચોટ હોય છે.

સહેલગાહો-મુસાફરીઓ : સત્ર દરમિયાન રચાનિક રચણો માટે સહેલગાહો યોગ્ય છે. સારે ગાળે ગાળે જુદાંજુદાં રચણોની મુલાકાતો ગોઠવાય છે. એમાં જો બાગ લેવા માગતા હોય તેમને વખતસર વિગતો પૂરી પાડવામાં

આવે છે. આવી મુદ્દાકાતો ભાગ લેનારાઓને ખરચાણ ન થઈ પડે કે વધારે પડતો શારીરિક કે માનસિક શ્રમ ન આવે તેની ખાસ કાળજી રાખવામાં આવે છે. પગપાળે જવાની જરૂર લાગતી હોય તો અંતર એટલું બહુ લાંબું ન હોવું જોઈએ કે સૌને થાક ચડે. પડાવ નાખવાની જગ્યા પૂરતી રક્ષણવાળી ને પાણી વગેરેની સવડાણી હોવી જોઈએ. દરેક વિદ્યાર્થી યોગ્ય પોષાક પહેરે તે જામત પર પથુ ખાસ લક્ષ રાખવામાં આવે છે. પહેરવેશ સાદો હોય તો જ હલનચલનમાં ફીક પડે છે. દા. ત. બાળવીરોનો મથુ-પોષાક, મોઝા અને ચામડાના જોડાં ચાલી શકે. જે જગ્યાની મુદ્દાકાત લેવામાં આવે છે તેની ઐતિહાસિક તેમજ ભૌગોલિક મહત્તા વિશે વિદ્યાર્થીઓને વિચાર કરવાનું કહેવામાં આવે છે; તેમજ એ અંગે કાંઈક વ્યવહારુ કાર્ય ઊંપાડી લેવાનું એમને શિર હોય છે. વર્ષ દરમિયાન દરેક વર્ગ માટે આવી દસેક સહેલગાહો ગોઠવવામાં આવે છે. આવી એક દિવસની મુદ્દાકાત ઉપરાંત દરેક સત્રમાં આખી શાળાનો એક કેમ્પ ગોઠવવામાં આવે છે. એમાં વિદ્યાર્થીઓને આઠ દિવસ ખીન્ન જિસ્તામાં પડાવ નાખવાનો હોય છે. તે જિસ્તાના કોઈક મધ્યસ્થ સ્થળે એમનો પડાવ રહે છે અને એ આઠ દિવસના સમય દરમિયાન દરેક જિસ્તાના જુદા જુદા ભાગેની મુદ્દાકાત માટે વિદ્યાર્થીઓને લઈ જવામાં આવે છે. અહિંયાં તેઓ પગપાળે લાંબું અંતર કાપે છે, ટેકરીઓ પર ચડે છે ને આખો દિવસ ફરતા રહે છે; આથી એઓ દૃઢ મનના બને છે ને એક ખીન્નને ગદગદ થઈ પડે છે; નાની નાની અગવડો વેઠી લેતા તેઓ તૈયાર થાય છે. આ દિવસોમાં પોતાનું ધણું ખુરું કાગ વિદ્યાર્થી જાને તંબૂમાં આટોપી લે છે. વિદ્યાર્થી ઔદ્યોગિક ને ઐતિહાસિક સ્થળોની મુદ્દાકાતો સારી રીતે લઈ શકે છે. રેલવે તરફથી સર્વ જાતની સગવડો મળી રહે છે ને સારી સંખ્યામાં વિદ્યાર્થીઓ ભેગાં થાય તો ખાસ ટ્રેન પથુ દોડાવવામાં આવે છે. નાતાશ્રમ કે મોટી રજાઓમાં લાંબી મુસાફરીઓ ગોઠવાય છે.

કેમ્પ અને મુસાફરીઓ વિશે : સૌથી અગત્યનો મુદ્દો એ રહે છે કે અમે આગમ્યથી જ બધી તૈયારી કરીએ છીએ; પૂરનો વખત તેને માટે ગાળીએ છીએ. કાર્યક્રમ ગોઠવવાને આમ આગળથી જ પૂર્વ તૈયારી રાખેલી હોવાથી કાર્ય સુગમ બને છે; ઉપરાંત ઊપડવાને દિવસે પણ જેટલી તે સ્થળ માટે માહિતી મેળવવાની હોય તે મેળવી લેવાય છે. આમ વિદ્યાર્થી સમગ્ર તે વિગતો જતાં પહેલાં તેમજ ઊપડતી વખતે રજૂ થઈ જાય છે.

વળી બહુ જ નીવડથી વિદ્યાર્થીની દેખરેખ રાખવામાં આવે છે. દરેક પંદર વિદ્યાર્થીના સમૂહ માટે એક શિક્ષક તો હોય જ. આવી કેમ્પો કે મુસાફરીઓ દરમિયાન એક કામચલાક ખમર-ખાતું ઊભું કરવામાં આવે છે અને મોટા વિદ્યાર્થીઓને તેમના સમૂહના નેતા તરીકે નીમી અનેક જાતની જવાબદારીઓ સોંપાય છે. કઈ કઈ જરૂરી વસ્તુઓ ને વસ્ત્રો સાથે લઈ જવાના હોય તેની અગાઉથી વિચારણા કરવામાં આવે છે ને બંધી વિગતો અગાઉથી વખતસર પૂરી પાડવામાં આવે છે. મોટા વિદ્યાર્થીઓ એક નોંધપોથી રાખી પોતાના દૈનિક કાર્યક્રમને ટૂંક હેવાય યંચી રાખે છે. ફોટોગ્રાફીના શાળાના વિદ્યાર્થીઓને સારા ચિત્રો લેવાની સુદર તક મળે છે; વાત સાચી છે કે નાના વિદ્યાર્થીઓનું વલણ કેમ્પ અને ખરચાણ રહે છે. વિદ્યાર્થી-ફોટોગ્રાફી-ક્લબની મદદથી શાળાના જુદા જુદા કાર્યક્રમો, મુસાફરીઓ અને કેમ્પોના ચિત્રોનું અમારી શાળાએ એક ઉત્તમ પ્રદર્શન રજૂ કર્યું છે. વળી મુસાફરીઓમાં એક ભવ્ય રહેશે હોય છે. નાના કે યૌનઅતુભવી વિદ્યાર્થીઓ એક કે બે મુસાફરીઓમાં ગયેલા હોવાથી જે કોઈ નવીન લાગે, આકર્ષણ ઉપજાવે એવું હોય તે ખરીદવા તત્પર બની રહે છે ને તેથી અવ્યય ખરચ કરી બેસે છે; આની તકેદારી રાખવા દરેક ટુકડોના નેતાને સૂચના આપવામાં આવે છે; આથી નકામો ખરચ થતો અટકે છે.

ઉપયોગી જાહેર સંસ્થાઓની મુદ્દાકાતો : જે સ્થળે શાળા હોય તેની નજીકમાં આવેલી ઉપયોગી જાહેર સંસ્થાઓની મુદ્દાકાતો યોજવામાં આવે છે. એ માટે દરેક વર્ગ કે સમૂહને અર્ધો દિવસ આપવામાં આવે છે. કારખાનાં, ડબ્બા-મંદિરો, મુઝિયમો, બેન્કો, પોસ્ટ-ઓફિસો, રેલવે સ્ટેશન, જાહેર જાળરો વગેરે સ્થળો કેળવણીની દૃષ્ટિએ અતિ ઉપયોગી છે. અમક કક્ષાના વિદ્યાર્થીઓ માટે કઈ રીતે

સંસ્થાઓ ઉપયોગી છે તે અગાઉથી જણાવી દેવાય છે તેમજ તે જગ્યાએ પણ માહિતી આપાય છે. કેટલીક વખત ઘણી ખાજતોની અગત્ય તેજ રથજે જણાવવામાં આવે છે; મુશ્કેલીઓમાં કળાના નમૂનાઓ કેમ બેગા કરવામાં આવે છે તેનો વિદ્યાર્થીઓને ખ્યાલ આપવામાં આવે છે અને તેથી જાહેર સંસ્થાઓની શી ઉપયોગિતા છે તે પણ તેમને સમજાય છે. અંગત મુલાકાતથી દરેક સંસ્થાનું દૈનિક કાર્ય પણ સમજામાં આવે છે.

વળી વિદ્યાર્થીઓને જાહેર જલસાઓમાં, ગિનધધાદારી નાટકોમાં, સિનેમામાં, જાહેર હરિકર્ષિઓમાં કે પ્રદર્શનોમાં લઈ જવામાં આવે છે; ગમત સાથે જ્ઞાન મેળે તે બાબત પર ખાસ લક્ષ્ય રાખવામાં આવે છે; છતાં એ બધી વસ્તુમાં જ્ઞાનની અગત્ય છે તે જુદી ન જવાય તેની તકેદારી રાખવામાં આવે છે. આને અંગેના કાર્યક્રમો આગમચથી તૈયાર ન કરી શકાય કારણ કે એ તો પ્રસંગાનુસાર યોજાય છે; પણ એમાંના યોગ્યતાની મુલાકાતે વિદ્યાર્થીઓ જાણ એ આવશ્યક છે; ત્યાંની મુલાકાત માટે શાળાએ ગોઠવણ કરવી જોઈએ. વિદ્યાર્થીઓ એકલા ગમે તેમ અણુદોરવાપેક્ષા એવે રથજે જઈ ચડે તેના કરતાં તેમની ખાસ બ્યવસ્થિત મુલાકાતો થાય તો શાળા તેમજ વિદ્યાર્થી બન્નેને ફાયદાકારક થઈ પડે.

શાળાપત્ર અને હોબીઝ કલમ : અમારી શાળા એક પત્ર અને હોબીઝ કલમ પણ ચલાવે છે. ઘણી શાળામાં શાળા-પત્ર હોય છે પરંતુ બ્યવસ્થાની દૃષ્ટિએ તેમાં બિચુપો દેખાય છે. હસ્તલિખિત શાળા-પત્ર કેટલીક વાર તાત્કાલિક બિચુ કરવામાં આવ્યું હોય છે; યોગ્ય લોકોના ઉત્સાહ કે તરંગનું એ પરિણામ હોય છે; પરંતુ અમારી શાળામાં એ કાર્ય બાપાશિક્ષકો યોજે છે અને એ દ્વારા ઘણું સુંદર સર્જન વિદ્યાર્થીઓ કરી શકે છે. શાળાપત્રને યોગ્ય રીતે ચલાવવા એક નાની વિદ્યાર્થીસમિતિ હોય છે; પછી એ પત્ર માસિક હોય કે ત્રૈમાસિક કે વાર્ષિક હોય. દરેક અઠવાડિયે અમારે ત્યાંનો હોત-પત્ર પણ પ્રગટ થાય છે. આ પત્રોમાં અમારા વિદ્યાર્થીઓ સારો રસ ખતાવી રહ્યા છે. હોત-પત્ર તો વિદ્યાર્થીઓને ખૂબ ગમી ગયું છે ને શાળામાં એનું સુપરિચામ દશ્મમાન થાય છે. આ પત્રો શાળાની જુદી જુદી પ્રવૃત્તિઓની નોંધ લે છે અને શાળાના બલિષ્ઠના કાર્યક્રમની જાહેરાત પણ કરે છે. હોત-પત્રોનો વિચાર આગળ ધપાવી શકાય એમ છે અને વિદ્યાર્થીઓ જે જે બાબા બેસતા હોય કે શીખતા હોય તે તે બપામાં એની અનેક આટ્ટિઓ પણ પ્રગટ થઈ શકે.

શિક્ષકમંડળના દરેક સભ્યને શિર કાર્ડ કાર્ડ અભ્યાસેતર પ્રવૃત્તિ રહે છે. સત્રની રાસ્યાતમાં દરેકને તે અંગેની કામતી જવાબદારી આપી દેવાય છે, વળી સમયના અભાવે કે શિક્ષકોની નિરરસતાથી કાર્ડ પણ પ્રવૃત્તિ મારી ન જાય તેની કાળજી રાખવામાં આવે છે. સત્રને અંતે વિદ્યાર્થીઓના મંત્રીઓ કે તે કાર્યની સમિતિના મોટ સભ્યો કાર્ય અંગેના અહેવાલ તૈયાર રાખે અને તેથી દરેક ખાતા અંગે કેટલી સફળતા કે નિષ્ફળતા મળી તેનો ખ્યાલ આવી જાય છે. દરેક વિદ્યાર્થી આવી પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા એક ઉત્તમ નાગરિક બને તેની અમે ખાસ દરકાર રાખીએ છીએ; તેમાં વિદ્યાર્થીઓના નેતાઓ તો આદર્શ નાગરિક બને એવું વર્તન રાખે તેના આગ્રહ રાખવામાં આવે છે. બીજા વિદ્યાર્થીઓ પર દક્ષતા હકુમત ચલાવે કે શોષક કરે કે ઘાંઘળીરી કરે તેવા શિષ્યોને પહેલેથી જ અંકુશમાં રાખવામાં આવે છે.

આવી પ્રવૃત્તિઓ-કાર્યકારક તો છેજ, પરંતુ તેનું કિતેજન રહેતે રહેતે રીતસર આપવાનું છે. બરાબર બ્યવસ્થા થાય તો જ એ પ્રવૃત્તિઓ આદરવી; કેમકે ગમે તેમ યોજેલી કે દોરવાયેલી પ્રવૃત્તિઓથી ગેરલાભ વિશેષ થાય છે. અબ્યવસ્થા, શિસ્તનો અભાવ, નાણાંની જરવાદી અને શક્તિનો હાસ અવિચારી પ્રવૃત્તિનાં પરિણામો છે.

— સામાન્ય ચર્ચા —

પ્રો. એન. જી. નારણકર [આચાર્ય • નૂતન મરાઠી વિદ્યાલય હાઈસ્કૂલ • પૂના]

હું મારી શાળાની માત્ર એક અભ્યાસક્રમેતર પ્રવૃત્તિનો ખ્યાલ અહીં આપને આપીશ. ઉનાળાની રજા દરમિયાન ચાર અઠવાડિયાં માટે અમે કેટલાક ઔદ્યોગિક વર્ગો ચલાવીએ છીએ, જુદી જુદી જાતના ૨૮ વર્ગોની યોજના અમે કરી છે. એક વર્ગમાં અમે વિદ્યાર્થીઓને પુસ્તકો આપતાં શીખવીએ છીએ. બીજામાં કાગળનાં રમકડાં બનાવતાં શીખવીએ છીએ. ત્રીજા વર્ગમાં વિદ્યાર્થીઓને છાપકામ [ખાસ કરીને કોમ્પોઝ કરવાનું] કામ] શીખવવામાં આવે છે. કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ સીવણકામ શીખે છે જ્યારે કેટલાકને સામાન્ય વ્યાપારી તાલીમ પણ આપવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત શાળાના જુદા જુદા વિષયો માટેના વર્ગોમાં યુદ્ધિશાળી વિદ્યાર્થીઓને ચારપાંચ શિક્ષકો માર્ગદર્શન કરાવે છે જેથી પરીક્ષાઓમાં તેઓ બીજાની હરીફાઈમાં સારાં પરિણામો લાવી શકે. આ ઉપરાંત સંગીત અને એર રાઇફલ ક્લાસ પણ અમે ચલાવીએ છીએ, અપેરે વિદ્યાર્થીઓને તરતાં શીખવવાનો પ્રયત્ન પણ અમે કર્યો છે.

આ વર્ગો ચાર અઠવાડિયાં સુધી દરરોજ બે કલાક માટે-મોટે ભાગે સવારે આઠથી દશ-શાળાના મકાનમાં શિક્ષકોની દેખરેખ હેઠળ ચાલે છે. હું પોતે પણ આ સમયે અચૂકપણે હાજર રહું છું. ખાસ ઉદ્યોગ માટે એના નજીકારને રોકવામાં આવે છે. આ વર્ગોમાંથી કેટલાક માટે બિલકુલ લગાજમ લેવામાં આવતું નથી, જ્યારે કેટલાક માટે રૂ. ૧ થી રૂ. ૫ સુધીનું લગાજમ અમે લઈએ છીએ. મને જણાવતાં આનંદ થાય છે કે આ વધારાના કામ માટે અમે શિક્ષકોને વેતન આપીએ છીએ, એક કલાકના વધારાના કામ માટે રૂ. ૧૫) અને બે કલાકના વધારાના કામ માટે રૂ. ૨૫) તેમને આપવામાં આવે છે. અધા વર્ગોમાં જરૂરી સાધનો શાળા તરફથી પૂરાં પાડવામાં આવે છે. આ વર્ગો યોગ્ય દિવસ ચાલે છે છતાં એ વાત ખરી છે કે આ વર્ગમાં જોડાનાર વિદ્યાર્થીઓનો સામાન્ય અભ્યાસ પણ આથી સુધરે છે.

ત્યારબાદ શ્રી. નારણકરે શ્રી. લાલભાઈ દેસાઈના કહેવાથી પોતાની શાળાના 'વિદ્યાર્થી વસ્તુ' ભંડારની ઘોડીક વિગતો જણાવી હતી. અમે સને ૧૯૪૯માં આ ભંડારની શરૂઆત કરી. ખરું કહું તો 'આ ભંડાર કાઢતા પાછળ વિદ્યાર્થીઓમાં સ્વદેશપ્રેમની ભાવના ખીલવવાનો જ હેતુ હતો. આ ભંડારનું સંચાલન વિદ્યાર્થીઓના હાથમાં છે. અમે બહુધા વિશ્વાસ પર કામ કરીએ છીએ. શાળાના વિદ્યાર્થીઓના સમય ઉપરાંત સાંજે સાડાપાંચથી સાડાસાત સુધી આ ભંડાર ખુલ્લો રહે છે. મારી શાળાના કેટલાક સારામાં સારા વિદ્યાર્થીઓ એમાં કામ કરે છે. વિદ્યાર્થીઓને વેપારી બનાવવાનો અમારો હેતુ નથી છતાં આ ભંડારનો પહોંચ કરતા કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ વેપારની શુક્રિપ્રવૃત્તિઓ શીખી ગયા હોય છે ને વિદ્યાભ્યાસ પૂરો કરીને તેઓ પોતાની દુકાન માંડે છે.

મેં આગળ કહ્યું તેમ આ પ્રવૃત્તિ પાછળ મુખ્ય ભાવના સ્વદેશપ્રેમચારની છે. વિદ્યાર્થીઓ પોતાના દેશમાં બનેલી વસ્તુઓ ખરીદવા અને વાપરવાનું મનસ્વી કેળવે એજ અમારો આશય છે. અમે વિદ્યાર્થીઓને ખાદી પહેરવા માટે ઉત્તેજન આપીએ છીએ. આમાંથી જ સ્વદેશપ્રેમ નિર્મળ થાય છે. આ રીતે અમે સ્વદેશી વીજળે માટેનો પ્રેમ એમનામાં નિર્મળ કરવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ. અલગત અમે જેટલા ઉત્તેજનની આશા રાખીએ તેટલું તો અમને વિદ્યાર્થીઓ આપતા નથી, કેમકે આપણા વિદ્યાર્થીઓને દહીં પરદેશી વસ્તુ ખરીદવાનો મોહ છે. આમ છતાં ઉદ્દેશ ૨૨ વર્ષમાં અમે લગભગ અડી લાખ રૂપિયાની કિંમતનો ગાલ વેચ્યો છે.

શ્રી. ચન્દ્રવદન શાહ [જૈન હાઈસ્કૂલ • સુરત]

અમારે ત્યાંની સઘળી અભ્યાસક્રમેતર પ્રવૃત્તિઓ શાળાના સમય દરમિયાન—એટલે સાંજે સાડાચારથી સવાપાંચ સુધીમાં-હાથ ધરવામાં આવે છે. દરેક વર્ગને અઠવાડિયામાં એકેક દિવસ વાદસભા અને ચિત્રદર્શન [Visual Instruction]ની પ્રવૃત્તિ તો હોય જ છે. તે ઉપરાંત એક દિવસ હિંદી રમતોની આંતરવર્ગીય

હરીદ્વારિઓ ગોઠવવામાં આવે છે. બાકીના બે દિવસો વિદ્યાર્થીઓ પોતે પસંદ કરેલી કોઈ પણ બે પ્રવૃત્તિઓમાં ગાળે છે. આવી પ્રવૃત્તિઓમાં સંગીત, આગકામ, સ્કાઉટિંગ, વર્ગસફર્ષ, હસ્તલિખિત સામયિકો, વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. ધોરણુવાર યોજાયેલી વાદસભાઓ દીક દીક પ્રમાણમાં વિદ્યાર્થીપ્રિય જનતાં જાય છે. ઘણા વિદ્યાર્થીઓ એની ચર્ચામાં સ્વેચ્છાથી ને રમપૂર્વક ભાગ લે છે. સંગીતવર્ગનું કામ પણ હવે બ્યવસ્થિત થતું જાય છે. સુકરર કરેલા અભ્યાસક્રમ મુજબ વિદ્યાર્થીઓ તાલીમ મેળવે છે.

આ ઉપરાંત શહેરનાં ઔદ્યોગિક, ઐતિહાસિક ને જોવાલાયક મથકોની મુલાકાતે વિદ્યાર્થીઓને સમૃદ્ધમાં લઈ જવાની બ્યવસ્થા પણ અમે કરી છે. એમની દૃષ્ટિ વિશાળ કરવાની તેમજ એમને સામાન્ય જ્ઞાન તથા માહિતી પૂરાં પાડવાની ભાવના એમાં રહેલી છે. આને અમેની આખા સત્રની યોજના પહેલેથી જ નક્કી કરવામાં આવે છે.

વિદ્યાર્થીઓની અભ્યાસક્રમેતર પ્રવૃત્તિઓમા જેનો સમાવેશ ન થાય એવી એક પ્રવૃત્તિનો પણ હું અહીં ઉલ્લેખ કરી દઉં. છેલ્લાં બે વર્ષથી પ્રત્યેક ધોરણુ માટે એક ‘વાલી દિન’ [Parents' Day]ની યોજાજ અમે કરી છે. આખી શાળાના વિદ્યાર્થીઓના વાલીઓને એકી વખતે બોલાવવા કરતાં ધોરણુવાર યોજાયેલા કાર્યક્રમ વિશેષ ફળદાયી નીવડે છે. આ સમારંભમાં સંગીતવર્ગના વિદ્યાર્થીઓ એકાદ કલાકનો મનોરંજક કાર્યક્રમ રજૂ કરે છે. પછી બધા વિદ્યાર્થીઓ, શિક્ષકો અને વાલીઓ સાથે ચા-નાસ્તો લે છે. ત્યાર બાદ બધા વિદ્યાર્થીઓ વિખરાઈ જાય છે અને વાલીઓ શિક્ષકો સાથે ધર અને શાળાને લગતા પ્રશ્નોની ચર્ચા કરે છે. મારે કબૂલ કરવું જોઈએ કે જેટલા પ્રમાણમાં વાલીઓના સહકારની આપણે આશા રાખીએ એટલા પ્રમાણમાં તે મળતો નથી. ૮૦ વિદ્યાર્થીઓના વાલીઓમાંથી સરેરાશ ૨૦ થી ૨૫ વાલીઓ સમારંભમાં હાજરી આપે છે.

મિસ એ. ધી. એચ. જે. રસ્તમથ [હન્સ્પેક્ટ્રેસ ઓફ ગર્લ્સ સ્કૂલ્સ • મુંબઈ] :

હું કોઈ પણ શાળાની મુખ્ય શિક્ષિકા નથી છતાં નાશકની સરકારી કન્યાશાળાની એક પ્રવૃત્તિનો ઉલ્લેખ તમારી સમક્ષ રજૂ કરવા માગું છું. પેટ્રોલ નિયમનના આ જમાનામાં તો છોકરીઓ પાસેના ગામોમાં જઈ શકતી નથી ને તેથી તેઓ ખરેખર યુરસે પણ થઈ છે; પરંતુ જ્યારે પેટ્રોલ જોઈએ તેટલું મળી શકતું ત્યારે તેઓ દર રવિવારે સવારે પડોશનાં ગામોમાં જતી અને વૃદ્ધ માતાઓને તેમજ નાનાં બાળકોને સ્તિવણકામનું તેમજ સ્વચ્છતા-આરોગ્યના નિયમોનું સામાન્ય શિક્ષણ આપે છે. આમ તેઓ આગમનતા સાથે સમાજમર્માં આવે છે, સ્વતંત્રપણે કામ કરવાની હિંમત ને શક્તિ ખીલવે છે ને સેવાભાવનાને પોષે છે.

મારા મત પ્રમાણે સંગીત અભ્યાસક્રમેતર પ્રવૃત્તિ લેખાવી ન જોઈએ. અભ્યાસના એક આવશ્યક વિષય તરીકે સંગીતને સ્થાન આપવું જોઈએ. મુખ્ય વિદ્યાર્થી પક્ષે તેનો પોતાના અભ્યાસક્રમમાં સમાવેશ કરવો જોઈએ.

શ્રી. મગનલાલ વ્યાસ [ન્યૂ ધરા સ્કૂલ • મુંબઈ]

કેળવણીની દૃષ્ટિથી યોજાયેલાં પર્યટનો વિદ્યાર્થીઓના સામાન્ય જ્ઞાનમાં વધારો કરવામાં અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. એક વખત મારી શાળાના વિદ્યાર્થીઓ ચિતોડગઢ ગયા હતા. ત્યાં જતાં પહેલાં તેમણે રજપૂતોના ઇતિહાસ જાણી લીધો; તેમની મુલાકાત દરમિયાન તેમણે યુદ્ધક્ષેત્રો જોયાં અને તે સમયના રજપૂતોના જીવન વિશે માહિતી મેળવી. પ્રવાસ પહેલાં અને પછી હાથ ધરાયેલી ચર્ચાઓ ખૂબ ઉપયોગી નીવડી હતી.

એક વાર મેં આપણાં પક્ષીઓ વિશે સંપૂર્ણ માહિતી મેળવવાનો વિચાર કર્યો. આને માટે મુંબઈ છોડી કોઈ ખુલ્લી જગ્યામાં જઈને વસવાની જરૂર હતી. આથી મેં વાલીઓને પોતાનાં બાળકોને મુંબઈ બહાર મારી સાથે મોકલવા વિનંતિ કરી. અમે પસંદ કરેલે સ્થળે નિયમિત શાળા જ ગોઠવી. આને હું કેમ્પ સ્કૂલ કહું છું. થોડી અગવડો છતાં અમારી શાળા નિવર્ગિત કામ કરતી. અમે મોટા જાણનો સમય પક્ષીઓનું ને તેમની આહતોનું જુદે જુદે વખતે અવલોકન કરવામાં માલ્યો. આને માટે પક્ષી-જીવનના નિષ્ણાત શિક્ષકો અમે મેળવ્યા હતા. તેમની મદદથી વિદ્યાર્થીઓ ઘણું શીખ્યા ને તેમને ખૂબ મજા પડી.

હમણાં યોગ્ય સમય પર અમે શુક્લતીર્થમાં શ્રી. બીખાભાઈને ત્યાં જઈ ગયા. મુંબઈ અને ભરૂચ વચ્ચેનાં શહેરો વિશે અમારા બૃગોળશિક્ષકે એક વ્યાખ્યાન આપ્યું. લાંબો પત્રવ્યવહાર કરીને બી. પી. સી. આઈ. રેલવેના ચીફ એન્જીનીયર સાથે નર્મદાના પુલની રચનામાં તેમજ બધી જાતના પુલોની રચનામાં ચિત્રો, સ્કેચો, વગેરેનું એક નાનકડું પ્રદર્શન બરૂચના સ્ટેશન પર ગોઠવવાનો મેં પ્રયત્ન કર્યો હતો. આ અધિકારીએ જાતે આવીને વિદ્યાર્થીઓને બધી વિગતો સમજાવી અને પછી તેમને પુલનું નિરીક્ષણ કરવા લઈ ગયા. આમાં બધા પ્રવક્તા-વિદ્યાર્થીઓને ખૂબ રસ પડ્યો.

ત્યાંથી અમે ડૉ. ચંદુલાલ દેસાઈના સેવાશ્રમમાં ગયા. ડૉ. ચંદુભાઈએ એક વૈયોજ્ઞ શહેરોને ભરૂચનો ઇતિહાસ કહેવા નિમંત્રણ આપી મૂક્યું હતું. એમની સાથેના વાર્તાલાપ ખૂબ રસિક નીવડ્યો. આ વાર્તાલાપ પછી વિદ્યાર્થીઓ શહેરમાં ફર્યા ને શહેરની રચના, તેની ઐતિહાસિક મહત્તા, વગેરેનું નિરીક્ષણ કર્યું. પછી અમે બસમાં શુક્લતીર્થ ગયા ને સાત દિવસ લાં રહ્યા. આ સપ્તાહ દરમિયાન અમે ખેતી સંબંધી ચોડું જ્ઞાન મેળવ્યું. કૃષીરવડ પાસેના ફળના બગીચામાંથી જુદાં જુદાં ફળો સંબંધી માહિતી પ્રાપ્ત કરી. આવાં કેળવણીની દૃષ્ટિથી યોગ્યતાનાં અને વ્યવસ્થિત રીતે જોતી પૂર્વ તૈયારી કરવામાં આવી છે એવાં પર્યટનો લાંબાં શ્રમણો કરતાં વિશેષ ફળદાયી નીવડે છે.

શ્રી. દેસાઈ [અમદાવાદ] :

હું આપણા નાના છોકરાઓ માટે પ્રોત્સાહની વાત કરવા માણું છું. તેઓ જે દિવાસળીનાં બોખાં મેકાં કરે, વળી કાંચના કંકડાં એકઠા કરી જે વિવિધ પ્રકારની વસ્તુઓ : તોરણ, રક્તબી, ટોપલી, ફેદમ બનાવે ॥ ૭ વર્ષમાં સુંદર પ્રદર્શન તૈયાર થાય.

પહેલા સત્રમાં મ્યુનિસિપાલિટી વિશે જ્ઞાન સંપાદન કરવાનું અમે રાખ્યું હતું. તેથી વિદ્યાર્થીઓ દરેક ભાગમાં જઈને મ્યુનિસિપાલિટી વિશે માહિતી મેળવી લાવતા. તેમાંથી અમે એક ચૂંટણી પણ યોજી, જે લગભગ વિદ્યાર્થીઓ રહેતા તેમના વોર્ડ પાડ્યા. એવા ત્રણ વોર્ડ પાડ્યા. જે મુજબ મ્યુનિસિપાલિટીમાં ચૂંટણી થાય છે તેવું જ મહું તેમણે કર્યું. વોર્ડમાં ફરી ફરીને મત માટે બધામણ કરતી. પત્રિકા છપાવી, મતોની નોંધ કરી તે ઉપર અમુક વિદ્યાર્થીઓ ચૂંટાયા. ત્યાર પછી તેમને નિરાગળાં વહીવટ કરવાનું સોંપવામાં આવ્યું. કોઈ સભ્યે પાણીના ઓરડા [Water Room]નો ચાર્જ સંભાળ્યો, કોઈએ સાફસરીના કાર્ય ઉપર દેખરેખ રાખવાનું સ્વીકાર્યું. એમ કામની વહેંચણી પણ થઈ. આ રીતે મ્યુનિસિપાલિટી તેમને સચોટ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું.

શ્રી. પી. સી. શાહ [શ્રી. દાદાભાઈ નવરોજી હાઈસ્કૂલ - આણંદ]

અમારી શાળામાં ધણી વરસોથી છતર પ્રતિષ્ઠા ચાલે છે. તેને શાળાના અંગ તરીકે ગણીએ છીએ. પહેલા કરતા છતર પ્રતિષ્ઠા બમણી થઈ ગઈ છે. છતર પ્રતિષ્ઠાઓને હેતુ વિદ્યાર્થીની કેળવણીમાં રહી જતી જીજ્ઞાસા દૂર કરવાનો છે. ફક્ત માણસોને બતાવવા સાદુ છતર પ્રતિષ્ઠા યોગ્યતાથી હોતી નથી. છતર પ્રતિષ્ઠાનું સ્વરૂપ એકસપણે નક્કી કરવું જોઈએ. તેની યાદી ગઢાર પાડીને જણાવવું જોઈએ કે જે વિદ્યાર્થીઓને જેમાં જોડાવું હોય તેમાં જોડાય. અમારે ત્યાં દારૂપીંગ, પત્રવ્યવહાર અને કાંતણીની પ્રતિષ્ઠા ચાલુ છે. શિક્ષકો અત્યંત સમયે કામ કરે છે. લગભગ શાળાના અર્ધા વિદ્યાર્થીઓ તેમાં ગાગ લે છે. અમારી શાળામાં શરૂઆતના પાંચ કલાકમાં પ્રાર્થના થાય છે. ત્યાર પછી જો કોઈ વક્તા આવ્યા હોય તો તેઓને બાપણ થાય છે. વળી ત્યારે સમાચાર પણ કહેવામાં આવે છે. તે ઉપરાંત બાળકામ પણ ચાલુ છે.

શ્રી કાલિદાસ દ્વે [આચાર્ય • ગર્લ્સ ઓન રૂલ • અમદાવાદ] :

મને લાગે છે કે ઈતર પ્રવૃત્તિઓ શાળાના પ્રાણરૂપ હોવી જોઈએ. કુદરતમાં વસંતઋતુથી આવી પ્રકૃતિનાં અંગો સુંદર બને છે તેમ શાળામાં ઈતર પ્રવૃત્તિથી તેનાં અંગોમાં સુંદરતા આવે છે, અમારી શાળામાં કેટલીક પ્રવૃત્તિઓ દાખલ કરી છે. કેટલાંક ગીતો અમે પસંદ કર્યા છે, અને તે રાજ વિદ્યાર્થીઓ વાંચે છે. તે ગીતો એટલા બધા ઉપયોગી છે કે તેમના જીવનસરમાં તેઓ બહી શકે એમ નથી. એટલું જ નહિ પણ કુટુંબમાં પણ તેઓ ફેલાવો થયો છે. કુદરતનું અવલોકન કરવા અમે એક વર્ગ [Camp Class] પણ ચોળ્યો હતો. ૮ દિવસ સુધી કુદરતી દેખાણનું અવલોકન કર્યું. પક્ષીઓનો અભ્યાસ કર્યો, વળી તે દરમિયાન બીજાં કામો પણ થયાં કર્યાં. અમારો પડાવ દીવ [કાલિદાસ] ની પાસે એક ગામમાં હતો. એ કુદરતી સૌંદર્યનું ધામ છે. એ વળી ઐતિહાસિક સ્થળ પણ છે. દીવમાં કોઈ કોઈ વર્ણસંકર પ્રબલ છે. તેમને જોઈ તેમનો ઇતિહાસ શું છે તે પણ વિદ્યાર્થીઓએ જાણ્યું.

શિક્ષકની દૈનિકી નીચે વર્ગસંચાલન પણ મેં તેમને સોંપ્યું છે. વર્ગના દેખો તેઓ દૂર કરે છે. ઘ. ત મોડા આવનાર વિદ્યાર્થીઓને, વર્ગ જ શિક્ષા કરે છે. તેથી મોડા આવનારની સંખ્યા પણ કમી થઈ છે. અમદાવાદમાં હડતાળો પડતી પણ મારે મગરબીથી કહેવું જોઈએ કે અમારી શાળાની વિદ્યાર્થીનીઓ કોઈ પણ દિવસ હડતાળ ઉપર ગઈ નથી. એક પ્રસંગ બને ચાલે આવે છે, એક વખત હડતાળ વખતે બીજી શાળાની છોકરીઓ મારે ત્યાં આવી અને અમારે ત્યાંની છોકરીઓને જહાર લઈ જવાના પ્રયત્નો કર્યા. મેં ત્રણ ચાર છોકરીઓને તે સંબંધમાં બોલાવીને કહ્યું કે તમે મેટ્રિક વર્ગમાં છો, પરીક્ષા વહેલી છે, તો હડતાળ પર જશો તેથી ગેરલાભ થશે. તેમણે કુમારી મંત્રીમંડળ સાથે ચર્ચા કરી પણ કોઈ પણ વિદ્યાર્થીની જ્યાં તૈયાર ન હોતી. પછીથી બીજી વિગતો પછી મેં તેમને છૂટી આપી વળી પુસ્તકાલયનું કાર્ય મેં તેમને સોંપ્યું છે. તેઓ વિદ્યાર્થીનીઓને ચોપડી આપે છે, પાછી લે છે, અને સામાન્ય દેખરેખ રાખે છે. આ રીતે ઈતર પ્રવૃત્તિઓથી વિદ્યાર્થીઓને જરૂર લાભ થાય છે, અને તેમની રચનાવિષ્કરણની પ્રવૃત્તિ વિકસિત થાય છે.

મુખર્ષિ, પ્રાંત ઘરોંદરા અને બીજાં રાજ્યોનાં કેળવણીખાતાંએ
શાળાઓ તથા પુસ્તકાલયો મારે મંજૂર કરેલું

નૂતન શિક્ષણ

તથા

‘છાત્રાલય અને માળાપ’

— બૃહદ્ ગૂજરાતના શિક્ષકોનું મુખપત્ર —

દર માસની પહેલી તારીખે નિયમિત રીતે પ્રગટ થાય છે.
જે તમે ગ્રાહક ન હો તો આજે જ નમૂનાનો અંક મંગાવો.

• વાર્ષિક લવાજમ •

પત્રવ્યવહારનું સરનામું

દિલ્હમાં - રૂપિયા અઢી

• વ્યવસ્થાપક •

અમદાવાદમાં - રૂપિયા સાડા ત્રણ

નૂતનશિક્ષણ કાર્યાલય

પરદેશમાં - છ શિલિંગ

દેસાઈ પાળ . સુરત

શાળાનું પુસ્તકાલય

શ્રી. એન. છ. નારણકર

એમ. એ., એલ. ટી.

આચાર્ય • નૂ. મ. વિદ્યાલય હાઈસ્કૂલ • પૂના

દૃષ્ટી વાર આપણી શાળાના પુસ્તકાલયને જૂનાં પુસ્તકોની દુકાન સાથે સરખાવવામાં આવે છે. મારી દૃષ્ટિએ શાળામાં પુસ્તકાલયનું સ્થાન અતિ મહત્વનું છે. જેવી રીતે આપણે ત્યાં સતત વિજ્ઞાનખંડ, ભૂગોળખંડ, ચિત્રકળાનો ખંડ, વગેરે હોય છે તેવી જ રીતે પુસ્તકાલય માટે પણ શાળામાં એક વિશાળ, અસાધેદો અને સુખસગવડવાળો ખંડ જોઈએ. મારી શાળાના પુસ્તકાલયનો હું હવે આપને કંઈક ખ્યાલ આપું.

મારી શાળાના પુસ્તકાલયમાં આસરે ૪૦૦૦૦ પુસ્તકો છે. પોતાના કામમાં નિષ્ણાત એવા પુસ્તકાલય માટેની ઈંગ્લેન્ડની ઉચ્ચ શિક્ષકોના એક મદ્રાસી ચંદ્રચંદ્રને અને મધ્યવાલ [Librarian] તરીકે શોકયા છે. એના હાથ નીચે એ મદ્રાસી કાગ કરે છે. આ બધાનો વાર્ષિક ખર્ચ આસરે રૂ. ૨૦૦૦ છે. તે ઉપરાંત અમે દર વર્ષે રૂ. ૩૬૫૦ પુસ્તકાલય પાછળ ખર્ચીએ છીએ.

શાળાના પુસ્તકાલયમાં અંગ્રેજી તેમજ માનવજાતનાં ઉત્તમ પુસ્તકો હોવાં જોઈએ. અનુભવ વરથી હું કહેવાની હિંમત કરું છું કે અંગ્રેજી પુસ્તકો પાછળ ખર્ચેલાં નાણાં નિર્ણય લાયક છે. મોટે ભાગે વિદ્યાર્થીઓ અંગ્રેજી પુસ્તકોને જાહેર પોતાની માનવજાતનાં પુસ્તકો વાંચવાનું પસંદ કરે છે. જે અનેક પ્રકારકોનાં અનેક પ્રકારનાં અંગ્રેજી પુસ્તકો વસાવ્યાં છે; છતાં તે વિદ્યાર્થીઓને આકર્ષવાને મોટે ભાગે નિષ્ફળ નીવડ્યાં છે; અલગત, એમાં અવગણના તો હોય જ. ઘણા તરીકે કેટલાક છાત્રાઓને 'શરલોટ હેમ્સની' વાર્તા વાંચવી ખૂબ ગમે છે, બીજા કેટલાકને શ્રી. મિનુ મસાણીના 'Our India' માં ખૂબ રસ પડે છે. પરંતુ સામાન્ય રીતે એમ કહી શકાય કે અંગ્રેજી પુસ્તકો વાંચવાનો મારા વિદ્યાર્થીઓને શોખ નથી. મને એમ લાગે છે કે વાંચનનો શોખ ખીલવવાને શાળાના પુસ્તકાલયમાં માનવજાતનાં પુસ્તકોના સરસ સંગ્રહ હોવો જોઈએ. જ્યારે અંગ્રેજી પુસ્તકો પ્રત્યે વિદ્યાર્થીઓને અલગભગ હોય છે ત્યારે શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓ એક પોતાની ભાષાનાં પુસ્તકો સારા પ્રમાણમાં વાંચે છે મારે ત્યાં જ્યારે વિદ્યાર્થીઓ તો ૫૦ જેટલાં પુસ્તકો સમજાવેલાં વાંચે છે ને તેમાંથી સારો લાભ ઉઠાવે છે. બીજા વિદ્યાર્થીઓ પણ સારા પ્રમાણમાં વધારાનાં પુસ્તકો વાંચે છે ને હું દિગતપૂર્વક કહું છું કે એથી એમના અભ્યાસમાં નિષ્કેપ પડવાને જાહેર સુધારો થાય છે.

પહેલા ધોરણનાં બાળકો માટે જે ખુબ શ્રમ લઈને યોગ્ય પુસ્તકો પસંદ કર્યાં. પરંતુ પાછળથી મને મારી બૂલ સમજાઈ. પ્રાથમિક શાળામાંથી આવતાં બાળકોને જાહેરનાં પુસ્તકો વાંચવાનો જરાય શોખ નથી હોતો. તેમનામાં વાંચવાનો શોખ ઉત્પન્ન કરવાને જે યોગ્ય વાર્તાઓ અને જોડકાં [Nursery Rhymes] નાં પુસ્તકો તેમની સમજ મૂક્યાં. ધીમે ધીમે તેમણે તે વાંચવા શરૂ કર્યા; આગળ જતાં તેમને તેમાં રસ યાદવા લાગ્યો; વર્ષની આખરે તેઓ આપોઆપ પુસ્તકો વાંચવા લાગ્યા, આમાં એમ પણ હોય કે અંગ્રેજી વાંચવાનો તેમનો શોખ જાગૃત ન પણ થયો હોય અને વાર્તા જાણવાનો આનંદ જ તેઓ આ પુસ્તકો વાંચતાં હોય.

વાર્તાનું સાહિત્ય [fiction] જે મિનદાનિકારક હોય તો વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ રજૂ કરતાં હું અચાર્યો નથી. વિદ્યાર્થીઓ પરીકથાઓ અને બીજી કાલ્પનિક વાગો પણ વાંચે. મૂલ્યરાતના બાળસાહિત્યકાર શ્રી. ગિજુભાઈ બ્રેષેકાની વાર્તાઓ પણ અમારાં બાળકો હૅસિંહેસે વાંચે છે.

મોટી વિશ્રાંતિ [Recess] દરમિયાન ઘણા વિદ્યાર્થીઓ પુસ્તકાલયમાં જઈને ગનગમતાં પુસ્તકો વાંચે છે આ એક સામાન્ય પ્રથા થઈ પડી છે અને અમે તેને ઉત્તેજન આપીએ છીએ. આપણે ત્યાં સામાન્ય રીતે એવી માન્યતા પ્રચલિત છે કે યોશ તાસના કામ પછી વિદ્યાર્થીઓ શ્રમિત થઈ જાય છે અને વિશ્રાંતિ દરમિયાન તેમને કંઈ કામ કરવાનું કે વાંચવાનું ગન થતું નથી. અમારો અનુભવ આથી જુદા પ્રકારનો છે. ઘણાં વિદ્યાર્થીઓ આ સગવડનો લાભ ઉઠાવે છે. પહેલી વિશ્રાંતિ દરમિયાન વિદ્યાર્થીઓ પોને પસંદ કરેલા પુસ્તકનું નામ લખીને તે કાપડી પુસ્તકાલયમાં આને માટે અવગ રાખેલી પેટીમાં મૂકી આવે છે. આવી કાપડીઓ ભેગી કરીને અંધપાલ ને તેના મહદ્દનીશો મોટી વિશ્રાંતિ પહેલાં બધાં પુસ્તકો બહાર કાઢી મૂકે છે. મોટી વિશ્રાંતિનાં ઘંટ વાગે છે કે તરત અનેક વિદ્યાર્થીઓ પોનાના વર્ગ છોડીને ઉત્સાહપૂર્વક પુસ્તકાલયના ખંડ તરફ દોડી જાય છે અને પોતાનું મનપસંદ પુસ્તક મેળવી લઈને વાંચવા મંડી પડે છે. પાચથી છ મિનિટમાં બધા વિદ્યાર્થીઓને પોતાનાં પુસ્તકો મળી જાય છે ને પુસ્તકાલયમાં શાંતિ છવાઈ રહે છે. બધા વિદ્યાર્થીઓ ૩૦-૩૫ મિનિટ સુધી પોતાના વાચનમાં મગ્નથાય અને છે. વિશ્રાંતિને અંતે પહેલો ઘંટ વાગે એટલે વિદ્યાર્થીઓ એક પછી એક પોતાનાં પુસ્તકો અંધપાલને સુપરત કરી દે છે. જોછામાં જોછા ૧૦૦ ને વધુમાં વધુ ૨૫૦ વિદ્યાર્થીઓ આ પ્રમાણે અમારા પુસ્તકાલયનો રોજ લાભ લે છે. આમ અમારા અંધપાલોને પણ ખૂબ કામ રહે છે.

શાળાના મધ્યખંડમાં અમે જૂનાં ને નવાં સામયિકો મૂકીએ છીએ. લગભગ ૧૦૦ સામયિકો અમારી શાળા માટે મંગાવીએ છીએ. જૂના અંકો પણ ત્યાં મૂકવામા આવે ને તે પણ વિદ્યાર્થીઓ રસપૂર્વક વાંચે છે. વિશ્રાંતિને અંતે તે અંધપાલને પાછાં સોંપી દેવામાં આવે છે.

આ ઉપરાંત દરેક વર્ગ માટે એકેક પેટી અમે રાખી છે. એમાં ૫૦ પુસ્તકો મૂકીએ છીએ. પુસ્તકો અવરનવર બદલાય કરીએ છીએ. અમારા ૫૩ વર્ગો માટે ૫૩ પેટીઓ છે. એની વ્યવસ્થા વર્ગનેતા [monitor] કરે છે. જ્યારે કોઈ શિક્ષક ગેરદાજર હોય ત્યારે આ પેટીનો ઉપયોગ વિદ્યાર્થીઓ કરે છે. કશા પણ ઘોષાટ કે અવ્યવસ્થા વિના તેઓ પેટીમાંનાં પુસ્તકો વહેંચી લે છે ને આખો તાસ શાંતિપૂર્વક વાંચે છે. આ રીતે કામ કરવાની તેમને તાલીમ મળેલી હોય છે. એથી શિક્ષકોને રાહત મળે છે અને વિદ્યાર્થીઓ પોતાના સમયનો મદુપયોગ કરે છે.

તમને કદાચ નવાઈ લાગશે પણ અમે અમારું પુસ્તકાલય રવિવારે બપોરે ૧ થી ૫ પુણ્ણ રાખીએ છીએ. વિદ્યાર્થીઓ ઉપર જબજબ્યા પ્રમાણે પોતાની પર્મદગી નોંધાવે છે અને ગનપસંદ પુસ્તક મેળવી લે છે. વિદ્યાર્થીઓ અંધપાલને પણ પોતાના એક શિક્ષક જ લેખે છે અને પુસ્તકપર્મદગીમાં તેની સલાહ લે છે. 'સાહેબ, હું કયું પુસ્તક વાંચું' એમ તેઓ વારંવાર પૂછે છે. ફિક્ટનરી રોચ હોય ત્યારે પણ જોછામાં જોછા ૬૫-૭૫ વિદ્યાર્થીઓ રવિવારે પુસ્તકાલયનો લાભ લે છે. રવિવારના આ વધારાના કામ માટે હું અંધપાલોને દર વર્ષે રૂ. ૭૫૦ વધારે આપું છું. આ પ્રથાને પરિણામે મારી શાળાના વીસેક વિદ્યાર્થીઓએ પુસ્તકાલય સાથે સારો પરિચય સાધ્યો છે.

'કોરિદ' અને 'મદારાજ્ઞી' જેવી જાહેર દરીકાઈની પરીક્ષાઓ માટે જરૂરી પુસ્તકો પૂરાં પાડીને હું મારા વિદ્યાર્થીઓને પ્રોત્સાહન આપું છું. એક વિદ્યાર્થીને તો મેં ૧૬ પુસ્તકોનો આખો સત આપ્યો હતો. શિક્ષકોને પણ આને માટે પુસ્તકો જોઈએ તો હું વિના આનાકાનીએ તે પૂરાં પાડું છું.

રમજો દરમિયાન પણ વિદ્યાર્થીઓને પુસ્તકો આપવામાં આવે છે. ફેટલાક તો રમજ દરમિયાન વારંવાર પુસ્તકાલયની મુલાકાત લે છે, જ્યારે ફેટલાક આખી રમજ માટે શરૂઆતમાં જોઈએ તેટલાં પુસ્તકો લઈ જાય છે. પાંચપુસ્તકોને હું પુસ્તકાલયનું અંગ લેખું છું. મેં એવા વિદ્યાર્થીઓ જોયા છે કે જે પાંચપુસ્તકો વસાવવાને અચકાત હોય છે. તેઓ પોતાના મિત્રો પાસેથી રાત્રે પુસ્તક ઉછીનું લે છે ને જ્યારે આખું જગત

સાંતિમાં લીન ચર્ચ નય ત્યારે તેઓ અભ્યાસ કરવા બેસે છે ને સવારના પહોરમાં પુસ્તક પોતાના મિત્રને પહોંચવું કરી દે છે. આ પરિસ્થિતિ અસહ્ય છે. આથી અમારા પુસ્તકાલયમાં અમે પાઠ્યપુસ્તકો હાજીનાં આપવાનો એક વિભાગ ખોલ્યો છે. ૧૨૫ વિદ્યાર્થીઓ આ યોજનાનો લાભ લે છે. આમાં હરિજન વિદ્યાર્થીઓનો પણ સમાવેશ થાય છે.

દર વર્ષે આશરે ૫૦ થી ૭૫ રૂપિયાનાં પુસ્તકોની ખોટ ખમવી પડે છે. આ રકમ ખાસ તરીકે ધણી નાખતામાં આવે છે. આમાં અમારી શાળાની સંચાલન મંડળીનો મને ટેકો હોય છે. સાચું કહું તો અમારા બધા વિદ્યાર્થીઓ કંઈ સાધુવૃત્તિના હોતા નથી. પુસ્તકો ફાલવામાં આવે છે, ગેરવસ્ત્રે પડે છે અને જાણી-ખૂંટીને ચોરી જવામાં પણ આવે છે. ધણીવાર પુસ્તકમાંનાં ગ્રનથમતાં ચિત્રો પણ વિદ્યાર્થીઓ કાપી લે છે. આને અંજો બે સખતાર્થ જતાવનામાં આવે તો વાચનમાંથી તેમનો રસ ઊડી જાય છે. આપણે પ્રધાન હેતુ વિદ્યાર્થીઓમાં વાચનનો રસ ઉત્પન્ન કરવાનો છે. તે બે પાર પાડવો હોય તો અપવાદરૂપે દેખા દેતા આવા વિદ્યાર્થીઓ તરફ આપણે દુર્લક્ષ જતાવવું જોઈએ.

શિક્ષકોના ખંડમાં પુસ્તકાલયનો એક વિશાળ વિભાગ રાખ્યો છે. બધા વિષયો પરનાં પુસ્તકો તેમાં હોય છે. જુદી જુદી જાણનાં સાપ્તાહિક, પાક્ષિક, માસિક ને ત્રેમાસિક સામયિકો અહીં મૂકવામાં આવે છે. અમારા શિક્ષકો પેટી માત્ર દસ ટકા પુસ્તકાલયમાં જઈને વાંચે છે. પરંતુ બધા શિક્ષકોને મરહી પુસ્તકો વાંચવાનો શોખ છે. વિદ્યાર્થીઓ પણ મરહી લેખકો અને પ્રકાશનો સંબંધી તેમને વારંવાર પ્રશ્નો પૂછે છે.

નવાં પુસ્તકો માટે વિદ્યાર્થીઓની જિજ્ઞાસા સતેજ કરવાને એનાં જે પુસ્તકો અમે ખરીદ્યાં હોય, તેનાં રંગબેરંગી પૂંઠાં [Jackets] પુસ્તકાલય પાસે વિદ્યાર્થીઓનું ધ્યાન ખેંચે એવી રીતે પ્રદર્શિત કરીએ છીએ. આ જોઈને પુસ્તક કેવું દશે, એમાં શું દશે તે જાણવાને તેઓ ઇતેજાર બને છે અને પહેલી તકે તે મેળવી પણ લે છે.

વર્ષના મહત્વના જનાવોને અનુસરીને પણ કેટલીકવાર અમે પુસ્તકોની વહેંચણી કરીએ છીએ. ઘખલ તરીકે ગાંધીજીવંતીને દિવસે વિદ્યાર્થીઓ ગાંધીજીનાં કે તેમને વિશેનાં પુસ્તકો વાંચે છે; હિંદી સાહિત્ય માટે એકાદ દિવસ મુકરર કરી વિદ્યાર્થીઓ પ્રેમચંદ્રજી અને બીજા હિંદી સાહિત્યસમ્રોહોનાં પુસ્તકો વાંચે છે. જ્યારે કવિવર ટાગોરના અવસાનના સમાચાર મળ્યા ત્યારે વિદ્યાર્થીઓ તેમનાં કાવ્યો ને નવલો વાંચવા લાગ્યા.

આપણા વિદ્યાર્થીઓ બીજાજનિત ને શુરુતાકર્ષણના નિયમે વખત જતાં જૂઠી જશે પરંતુ તેમણે વાંચેલાં ગ્રંથિક પુસ્તકો તેઓ કદી વીસરશે નહીં. એક સાથું પુસ્તકાલય ને તેનો પદ્ધતિસરનો ઉપયોગ વિદ્યાર્થીના જ્ઞાનખંડારમાં ઉમેરી કરે છે એટલું જ નહીં પણ તે તેની બૌદ્ધિક ચક્રિતનો સુંદર વિકાસ સાધે છે.

LET YOUR NEW MATRIC STUDENTS

SOLVE FROM NOW

M. P. SHAH'S

MATRICULATION PAPERS IN ALGEBRA

MATRICULATION PAPERS IN GEOMETRY

— WRITE TO —

THE POPULAR BOOK DEPOT

Lamington Road,

BOMBAY—7

આપણું પુસ્તકાલય ને વાચનાલય

શ્રી. ચન્દ્રવદન રાઠ

આચાર્ય • જૈન હાઈસ્કૂલ • સુરત

પ્રા. નારણકરે શાળાનાં પુસ્તકાલયોને જૂનાં પુસ્તકોની દુકાન સાથે સરખાવ્યાં છે. મને લાગે છે કે ઘણી શાળાઓમાં પુસ્તકાલય એ શોભાની વસ્તુ [Ornament] બની રહે છે. કેળવણી ખાતાના કે વિદ્યાર્થીના નિરીક્ષકોને સંતોષવાને અને શાળાની મુકાકાતે આવનારનું ધ્યાન ખેંચવાને આ પુસ્તકાલયો રાખવામાં આવે છે. કેટલીક જગ્યાએ તો આ હેતુ પણ સરતો નથી કેમકે મહિનાઓથી વપરાશ વિના એમ ને એમ પડી રહેવાને લીધે પુસ્તકો પર ધૂળના ઢગલા બાજબા હોય છે, ને ઝીણી નજરે જોનારને એ પુસ્તકાલય શોભાની વસ્તુ પણ લાગતી નથી.

આ ઘટના એ સાચી હોય તો આપણે એનાં કારણો શોધવાં જોઈએ શા માટે આપણાં પુસ્તકાલયોને જોયો ઉપયોગ થયો જોઈએ તેવો ચતો નથી? શા માટે આ પુસ્તકો કબાટમાં મુકાયા પછી લાગ્યે જ બહાર નીકળે છે? શું એ સદંતર નકામું પુસ્તકો છે? જો એમ હોય તો એ વસાવ્યાં કેણે ને શા માટે? જો એમ ન હોય તો કોઈ એનો ઉપયોગ કેમ નથી કરતું? શાળાના પુસ્તકાલય વિશે વિચાર કરતાં સ્વાભાવિક રીતે આ પ્રશ્નો આપણા મનમાં ઉદ્ભવે છે. એનો પ્રાથમિક જવાબ મેળવવાનો આપણે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

પરેલી વાત તો એ છે કે દરેક શાળામાં પુસ્તકાલયની સંભાળ રાખનાર કોઈ અંચાલ જોઈએ, આપણને બધાને પ્રો. નારણકરની શાળાની અદેખાઈ આવશે કેમકે પોતાના પુસ્તકાલય માટે તેઓ ત્રણત્રણ વ્યક્તિઓને રોકી શક્યા છે. આપણે ત્યાં તો એક સ્વતંત્ર અંચાલ પણ કોઈ શાળામાં લાગ્યે જ દશે. જે શિક્ષકને પુસ્તકાલય સંપાદનમાં આગ્રહ હોય તેનેય પગારમાં કે કામમાં કે લાભ કે રાહત લાગ્યે જ આપવામાં આવે છે. કેટલીક જગ્યાએ તો મેટ્રિક કે મિનિમેટ્રિક કારકુન પુસ્તકાલય સંભાળે છે! દુકાનમાં, જેમ આપણી શાળાનાં છાત્રાલયો માટે સ્વતંત્ર ગૃહપતિની આવશ્યકતા આપણને મમજાઈ નથી. તેમ શાળાના પુસ્તકાલય માટે સ્વતંત્ર અંચાલની જરૂરિયાત આપણે હજી સ્વીકારી નથી.

આમ પોતાના જ કામમાં ગુંથાયેલા રહેનો શિક્ષક કે કારકુન પુસ્તકાલયને અગે પોતાને સંપાદેલી વધારાની ફરજો શી રીતે સંતોષકારક રીતે અદા કરી શકે? એને માટે જરૂરી કુરસદ એ ક્યાંથી લાવે? એને અગે પુસ્તકાલયો અંગત પરિચય સાધવાનો અવકાશ ક્યાંથી મળે કે તેવી વૃત્તિ એને શાયી થાય? અને જો એ શિક્ષક કે કારકુનને પોતાના કામમાં રસ ન હોય, જો તે જૂનાં અને નવાં પુસ્તકોથી પરિચિત ન હોય, અને જો તેને વિદ્યાર્થીઓને માર્ગદર્શન કરવા જેટલો અવકાશ ન હોય કે તે માટેની જરૂરી લાભકાત ન હોય, તો તે પુસ્તકાલયના અંચાલ થવાને બદલે માત્ર યોગદાન ન થાય ને? એની પાસેથી એથી વધુ શી અપેક્ષા રાખી શકાય?

વળી આપણી વ્યવસ્થાની એક મોટી ખામી એ છે કે પુસ્તકાલયમાંથી ખોવાતા પ્રત્યેક પુસ્તક માટે આપણે શિક્ષક કે કારકુનને જવાબદાર લેખીએ છીએ ને તેની પાસે એની કિંમત વસૂલ કરવાનો આમદ રાખીએ છીએ. મૂળમાં તો એને અવકાશ જોઈએ, તેમાં વળી માર્ગદર્શન પેસા નેડવાની બીક; એટલે એ કોઈ કંજૂસની માફક પોતાના પુસ્તકોનાં રાત્રી ઉપયોગ ખૂબ વધારે પડતી કાળજી અને કંજૂસાઈથી કરે તો એને દોષ દેવો

યોગ્ય નથી. શક્ય એટલી કાળજી રાખવા છતાં જો પુસ્તકો ખૂટે તો તેની જગ્યાભરીમાંથી આપણે શિક્ષક કે કારકુનને મુક્ત કરવા જોઈએ; તો જ આપણું પુસ્તકાલયને ઉપયોગ વહેતાં ઝરણાંના સ્વચ્છ પાણીની જેમ સૌ કોઈ કરી શકશે.

ત્યારે પુસ્તકાલયનો પૂરો ઉપયોગ કરવાનું શક્ય બનાવવાને પહેલી જરૂરિયાત સારા પ્રયત્નાવાની નિમણૂક કરવાની છે. પોતાના કામમાં તે નિમ્ન્યાત હોય, વાચનનો તેને શોખ હોય, વિદ્યાર્થીનું માનસ સમજવાની તેનામાં આવડત હોય તે પોતાના કામ માટે પૂરતો અવકાશ ને ગ્રેમ હોય એ જરૂરી છે.

પુસ્તકાલયને અંગે ખીજી એક ખાસ નોંધપાત્ર વસ્તુ મેં એ જોઈ છે કે એમાં આપણે ખૂબ કચરો એકઠો થવા દઈએ છીએ ને તેમાં દરે વર્ષે ઉમેરો કરતા જઈએ છીએ. શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓને જરૂરી, ઉપયોગી ને માર્ગદર્શક એવાં જ પુસ્તકો પુસ્તકાલયમાં ઉમેરવાનું ધોરણ આપણે સર્વાંશે સ્વીકાર્યું નથી. પ્રકાશકો તરફથી ભેટ મળતાં પુસ્તકો-પછી તે મને તેવાં હોય તોપણ-આપણે વિના વિચારે સ્વીકારીએ છીએ. કોઈ વ્યક્તિ પોતાને ત્યાં કચરો સાફ કરવાને ૨૫-૫૦ પુસ્તકો શાળાને ભેટ આપવાની ખાવેશ દર્શાવે તો તે ક્યાં છે ને ઉપયોગી છે કે નહીં તે જોવા-જાણવાની દરમિયાન ક્યાં સિવાય આપણે સદર્થ સ્વીકારી લઈએ છીએ. વળી જે પુસ્તકો આપણે ખરીદ કરીએ છીએ તે પણ ઝીણવટથી તપાસીને લેવા યોગ્ય છે કે કેમ તેના નિર્ણય આપણે કરતા નથી. આખું વર્ષ નિરાંતે બેસી રહીએ ને વર્ષ પૂરું થવા આવે ત્યારે મંજૂર થયેલી રકમ ખર્ચવાની ઉતાવળમાં માત્ર સુચિપત્રો ઉપરથી પુસ્તકો ઉતાવળમાં પસંદ કરનાર અને ખરીદનાર શાળાઓની સંખ્યા કંઈ નાનીસૂની નહિ હોય. આગ આપણી શાળામાં જિનજરૂરી, જિનકુપોગી ને કોઈ રીતે શાળાના શિક્ષકો ને શિષ્યોને ઉપયોગી ન નીવડે એવાં અનેક પુસ્તકો પુસ્તકાલયમાં એકઠાં થાય છે. એ બધામાં જે થોડાં સારાં, ઉપયોગી ને માહિતીપૂર્ણ પુસ્તકો હોય તે અટવાઈ જાય છે ને તેના પર કોઈની નજર પડતી નહિ હોવાથી તે વપરાશ વિના એમનાં એમ કબાજમાં પડી રહે છે, ને એ બધા પાછળ ખર્ચેલા પૈસા નિરર્થક જાય છે.

આથી પુસ્તકોની પસંદગીમાં ખૂબ કાળજી રાખવાની જરૂર રહે છે. આ કામ ઉતાવળથી સારી રીતે થતું નથી. સુચિપત્રો પરથી પણ થતું નથી. પ્રકાશકોના આકર્ષક દેખાડે તે પરથી પણ જરાબર થતું નથી. જો મુખ્ય શિક્ષક ને તેના સાથીઓ આખું વર્ષ સારાં પુસ્તકોની શોધમાં રહે ને તે મળતાં તેની નોંધ કરે, જો શક્ય હોય તો મુંગઈ જતા આવતા શિક્ષકોને એકાદ દિવસ ત્યાં વધારે રાખી પ્રકાશકોના પુસ્તકખંડમાં થોડા કલાક ગાળવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે, અથવા સુચિપત્રો પરથી પસંદ કરેલાં પુસ્તકો ઉવટની પસંદગી માટે દર્શાવેલ દિવસ માટે ઉપલબ્ધ મંગલવાગાં આવે અને તેમાંના વસાવવા લાયક પુસ્તકો વસાવીને ખાણીનાં પાંદાં મોકલવાની ગોઠવણ થાય તો જ ઉપયોગી પુસ્તકો ખરીદી શકાય, જો યોગ્ય પુસ્તકોની પસંદગીની ઉપયોગિતા આપણા મનમાં વસી હોય તો આ કંઈ અશક્ય નથી. ઉપર જણાવેલી ત્રણે રીતે સારાં પુસ્તકો આપણે મેળવી શકીએ.

વિદ્યાર્થીઓમાં વાચનનો શોખ નથી, ને ખાસ કરીને અંગ્રેજી પુસ્તકો તેમને ગમતાં નથી એમ કહેવામાં આવ્યું છે. જો એ પુસ્તકોની બાબત અધરી હોય, સામાન્ય વિદ્યાર્થીને ન સમજાય એવી હોય, જો એની વસ્તુ અમુક ઉગરના વિદ્યાર્થીના માનમને આકર્ષક લાગે એવી ન હોય તો એ પુસ્તકો વાંચવાને વિદ્યાર્થીઓ શી રીતે પ્રેરાય? ઉત્કુંઢ, એવાં બેચાર પુસ્તકો એમના હાથમાં આવવાથી વાચન પ્રત્યે સામાન્ય અરધિ જ ઉદ્ભવે ને? એટલે વાચનલયમાં મુકવામાં આવતાં પુસ્તકોની પસંદગીમાં અત્યંત કાળજી લેવાની જરૂર છે. અંગ્રેજી પુસ્તકો તો ખાસ કરીને બાળાની દૃષ્ટિએ સરળ હોવાં જોઈએ. સામાન્ય વિદ્યાર્થીને પણ સરળ લાગે અને અંતરમાં વિના તે વાંચી શકે એવાં પુસ્તકો પસંદ કરવાં એ અધરાં, કંટાળો આપે ને અરધિ ઉપજાવે

એવા પુસ્તકો પસંદ કરવા કરતાં વધારે સારું છે. વાચનનો શોખ ખીલવવાને દરેક વિદ્યાર્થીને રૂચે એવું ચોખ્ખું પુસ્તક આપવાની જવાબદારી શરૂઆતમાં શિક્ષકને ધાર રહેવી જોઈએ. જેમ જેમ એને ધૃતર વાચનનો મહાવેશ પડતો જશે તેમ તેમ પોતાને અનુકૂળ એવાં પુસ્તકો આપમેળે પસંદ કરવાની આવડત તેને મળતી જશે.

આપણે ત્યાં ધૃતર વાચનનો એક તાસ રાખવાનો રિવાજ છે. કેટલીક શાળાઓમાં તો ધૃતર વાચનનું એક પુસ્તક પણ મુકરર થાય છે. આને બદલે વિદ્યાર્થીઓ સહેલાઈથી વાંચી શકે એવાં છ પુસ્તકો જે પ્રત્યેક ધોરણ માટે મુકરર કરવામાં આવે, દરેક વર્ગમાં તેની પાંચ પાંચ નકલ મૂકવામાં આવે અને એક વર્ષ દરમિયાન અટકાવ પુસ્તકો તો બધા વિદ્યાર્થીઓ વાંચે જ એવો આગ્રહ રાખવામાં આવે તો અને લાગે છે કે વાચન પ્રત્યે વિદ્યાર્થીની અધિશ્ચિ કેળવણી ખરી. વિદ્યાર્થીઓ જેમ ઉપલાં ધોરણમાં જતાં જાય તેમ આ સંખ્યમાં વધારો કરી શકાય. આ પુસ્તકોમાં અંગ્રેજી ને ગૂજરાતી પુસ્તકોનો સમાવેશ થાય; કાવ્ય, વાર્તા, નાટક, નિબંધ કે જીવનચરિત્રના કિમ્બલ નમૂના આપણા સાહિત્યની પ્રસાદી રૂપે આગ વિદ્યાર્થીઓ સગદાર રજૂ કરી શકાય; હેતુમાં ચાર વર્ષમાં તો આ રીતે આપણા સાહિત્યના વિવિધ સ્તરોનો પરિચય વિદ્યાર્થીઓ સાધી શકે. ને આ તો માત્ર શોખ ઉત્પન્ન કરવાની એક તરકીબ છે મુનશીની ‘પાટણુની પ્રભુતા’ આગ વાંચના પછી ‘ગૂજરાતનો નાય’ ને ‘રામધિરાજ’ તેઓ અવશ્ય વાંચશે; કેટલાકને તો નવલકથાકાળમાંનો રસ એટલો જાણ્યો થયો હશે કે એની બધી નવલકથાઓ ને પછી તો એનું બધું સાહિત્ય તેઓ વાંચશે. આજ પ્રગણે ગાંધીજી, રમણલાલ દેસાઈ, ધૂમકેતુ વગેરે લેખકોમાં ય વિદ્યાર્થીઓનો જીવંત રસ જાગ્યો થશે. બધા વિદ્યાર્થીઓએ મુકરર ક્રમેનાં પુસ્તકો બરાબર વાંચ્યાં છે કે નહીં તેની ખાતરી કરી લેવી હોય તો સત્રાતે બધાં પુસ્તકો વિશે એક અતિ સામાન્ય, વિગતરહિત પ્રશ્નપત્ર તેમને આપવામાં કરી દરકત નથી.

વિદ્યાર્થીઓમાં વાચનનો શોખ ખીલવવા સારું શિક્ષકનું વાચન બહેળું હોય એ આવશ્યક છે શિક્ષક પોતાના શોખનો એવો વિદ્યાર્થીઓને સહેલાઈથી લગાડી શકે છે. પોતાના શિક્ષક દરમિયાન પણ તે સારા લેખકો ને તેમના ગ્રંથોનો ઉદ્દેશ્ય બહુ સ્વાભાવિક રીતે કરી શકે છે. એ પુસ્તકો જે વિદ્યાર્થીઓ સહેલાઈથી મેળવી શકે એમ હોય તો તે જરૂર જોવાના. ત્યારે શિક્ષકોને નૂતન સાહિત્યના સંપર્કમાં રાખવા શી રીતે ? એ બાબત પાસે નવાં પુસ્તકો ખરીદવાને યેસા ક્યાં છે ? ને સ્વેચ્છાએ કેઈ પુસ્તકાલયમાં જઈને નવાં પુસ્તકો લાવવા જેટલો અત્રાસ પણ ક્યાં છે ? એના વર્ગકાળમાં ને વિદ્યાર્થીના લેખનકાળમાં સુધારાવધારા કરવામાં ને એને સોંપતી વિવિધ પ્રકારની શિક્ષણરૂપ કર્મોમાં, તે એટલો બધો ગાંઠાયેલો હોય છે કે નિશાળમાં આવેલાં નવાં પુસ્તકો પણ તેની નજરે પડતાં નથી. એટલે શાળામાં આવતાં બધાં પુસ્તકો તેમનું ધ્યાન ખેંચે એવી રીતે મૂકવાનો કંઈ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. શિક્ષકોના ખંડમાં એકાદ અભરાઈ પર નવાં પુસ્તકો મૂકવાની જોગવાઈ થઈ શકે. વળી જે વિષયનું પુસ્તક હોય તે તે વિષયના શિક્ષકને ત્યાં ચાર દિવસ માટે મોકલવાની વ્યવસ્થા પણ થઈ શકે, આવી રીતે અવરનવર પાસે આવતાં પુસ્તકોમાં નજર નાખવાનું મન તેને જરૂર થશે ને એટલો લાગ તેને, શાળાને ને વિદ્યાર્થીઓને અવશ્ય થશે.

×

×

×

આપણાં વાચનાલય [Reading Room] તો પુસ્તકાલયથી પણ વધારે ગિરમાર હાલતમાં નજરે પડે છે. એ કહેવાતા રીડિંગ રૂમ માટે ધણી શાળામાં નથી હોતો ‘રૂમ’ કે નથી હોતી ‘રીડિંગ’ની વ્યવસ્થા. એકાદ નાનકડાં ઓરડામાં કે દાદરની નીચે કે એટલા પર એક બે ટેબલ ગોઠવ્યાં હોય ને તેના પર બેપાયાં ચોપાનિયાં અસ્તવ્યસ્ત હાલતમાં પડ્યાં હોય ને વિદ્યાર્થીઓ ટેબલ પર બેસીને કે તેના પર નખીને વાંચતા હોય. આ આપણું વાચનાલય !

ચર્ચાવિભાગ

તંત્રીશ્રી, નૂતનશિક્ષણ, સુરત

નીચેના ચર્ચાપત્રને આપના માસિકમાં સ્થાન આપી આભારી કરો.

અમદાવાદ આચાર્યસંઘના મંત્રીએ મહારા ચર્ચાપત્રને જે નવાળ આપ્યો છે તે વાંચી ખેદ થાય છે. મહારા ચર્ચાપત્રમાં જાણવેલી એક પણ વિગત અસત્ય છે એમ પૂરવાર કરવાને બદલે 'અસત્ય અને અર્થસત્ય વસ્તુઓને લાગણીનો ઓપ ચઢાવી આચાર્યસંઘને ઉતારી પાડવાનો' આરોપ તેઓએ મારા ઉપર મૂક્યો છે. મારી 'અસત્ય' અને મંત્રીની 'સત્ય' વસ્તુઓની ચોગ્ય તુલના વાચકવર્ગ કરી શકે તે માટે નીચેની વિગતો આપું છું.

(૧) મારા ચર્ચાપત્રમાં જે જણાવ્યું હતું કે "આચાર્યસંઘ પાસે કોઈ પ્રકારનો કેળવણીવિષયક કાર્યક્રમ નથી. આર્થિક પ્રશ્નોમાં જ આ સંઘ રસ લે છે એમ અત્યાર સુધીની પ્રતિષ્ઠા સચવે છે." બાઈ દામુભાઈ લખે છે, "આચાર્યસંઘ પાસે કેળવણીવિષયક કોઈ કંઈ નથી એમ કહેવું અયુક્ત છે એમ અમારા સંઘના ઉદ્દેશો જોતાં જણાઈ આવશે." કોઈ પણ સંસ્થાની ઉપચોગિતા કે લાયકાત તેના ઉદ્દેશોથી મપાતી નથી, તેના દાર્શનિક મપાય છે. આચાર્યસંઘના ઉદ્દેશો કાગળ ઉપર તો યથા ઉદ્દામ દર્શો, પણ સંઘના લગભગ બે વર્ષના અસ્તિત્વ દરમિયાન સંધે કરેલું એક પણ કેળવણીવિષયક કાર્ય બાઈ દામુભાઈ બતાવી શકતા નથી એ મું સૂચવે છે? આર્થિક પ્રશ્નોની તો હું પણ અવગણના કરતો નથી; પણ કેળવણીમાં તેને પ્રાધાન્ય આપી શકાય જ નહીં. વિના કારણોદો ભય ઉપજાવી પ્રજા માસની શી ઉપરાધી લેવાના અને કોટકડી તાત્કાલિક આવીને ભ્રમી હોય એમ કલ્પનાઓ કરી શિક્ષકોને રત્ન આપવાના જ પ્રશ્નમાં જ આચાર્યસંઘ રસ લેતા હોય તો આચાર્યસંઘ આર્થિક બાબતોમાં જ રસ લે છે એમ કહેવું અસત્ય છે?

(૨) મેં ચર્ચાપત્રમાં જણાવ્યું કે "માલિકીની સાળાના સંચાલકોને એમ લાગ્યું કે આર્થિક અને વહીવટી પ્રશ્નો માટે આચાર્યસંઘની નજર છે અને તેથી એ સંઘની સ્થાપના થઈ છે." બાઈ દામુભાઈ જણાવે છે કે "આચાર્યસંઘ માલિકીની સાળાઓનો સંઘ નથી, પણ કેળવણીખાતાએ માન્ય કરેલી સાળાઓનો સંઘ છે." અમદાવાદમાં વિન-માલિકીની સાળાઓ ૧૧ છે જેનાં નામ નીચે પ્રમાણે: અંજુમન, મિરાન, જે. એલ. ન્યૂ ઈંગ્લીશ, મ્યુ. ગર્લ્સ, આર. સ્પોર્ટ્સ, સરકારી ગર્લ્સ, માઉન્ટ કોમર્સ, ડેવિયર્સ, સી. એન., મોડેલ અને પ્રોગ્રાવટરી. આ ૧૧ સાળામાંથી ફક્ત ૩ સાળાના મુખ્ય શિક્ષકો આચાર્યસંઘમાં જોડાયા અને ૮ અલગ રહ્યા અને માલિકીની સાળાના હેડમાસ્ટર અથવા જોડાયા એ મું બતાવે છે? ૩ની સંખ્યા ઓછી હોવાથી બી. વી. જૈન હાઈસ્કૂલ જે યુનિવર્સિટીની યારી ઉપર નથી તેનું નામ પણ ખલતરીમાં લેવા ખાતર લેવાય છે એ મું બતાવે છે? મારું નિવેદન અસત્ય છે કે બાઈ દામુભાઈનું ૧ અને જે આચાર્યસંઘ કેળવણીવિષયક કાર્યક્રમ લગભગ માટે સરખાવો હોય તે જોઈને "કેળવણી ખાતાએ માન્ય કરેલી સાળાઓ ન" કેમ જોડાઈ છે અને યુનિવર્સિટી સાથે સંબંધ ધરાવતી બીજી સાળાઓ કેમ દૂર રહી છે? અને આચાર્યસંઘની તાત્કાલિક સ્થાપના કયા સંજોગમાં અને શા હેતુસર થઈ હતી તેનાથી અમદાવાદનો કયો શિક્ષક વાકેફ નથી?

(૩) અત્યાર સુધી બધી સાળાઓ દસ રૂપિયા જરતી હતી અને તેથી બધા શિક્ષકો અમદાવાદ માધ્યમિક શિક્ષકસંઘના સભ્યો બનતા હતા. આ પ્રકારનું બંધારણ ગુજરાતના માધ્યમિક શિક્ષકસંઘોમાં અસાધારણ છે અને તેના લાભ પણ છે. સારી સંખ્યાના પરિણામે સુબંધ ઇલાકા ફેડરેશનમાં શિક્ષકસંઘને સાઈ પ્રતિનિધિત્વ મળતું અને તેથી ફેડરેશન સાથે સંપર્કમાં રહેવાનું. વળા શિક્ષકો અને આચાર્યો સાથે હામ કરતા અને વાતાવરણ સાઈ રહેતું. ન્યારથી આચાર્યસંઘની સ્થાપના થઈ છે ત્યારથી આજ સુધીમાં સાળાઓએ રૂપિયા દસ આપવાના બંધ કર્યા છે અને તેમાંની જ સાળાઓ તો ચોટા વર્ષો પહેલાં જ સ્થપાયેલી છે અને તેનું સંચાલન જુવાન હેડમાસ્ટરોના હાથમાં છે, આ કું-સૂચવે છે? જે બાઈ દામુભાઈ એમ ઇચ્છતા હોય કે "દલે શિક્ષકો વ્યક્તિગત લલાખમ બરે એ જ ચોગ્ય છે." તો તેઓ અને તેમના જેવા મન ધરાવનાર સંઘ ઉપર સીધો પ્રદાર કરવાને બદલે બંધારણમાં ફેરફાર કરાવી શકાય હોત અને ન્યારે 'અમે આચાર્યો પણ શિક્ષક તરીકે અમારું લલાખમ આપીશું' એમ તેઓ લખે છે ત્યારે હું એમને પૂછું કે ચાર વર્ષ દરમિયાન પણ ચાર હેડમાસ્ટર સિવાય કયા હેડમાસ્ટરે શિક્ષકસંઘની સભામાં એકવાર પણ દાખરી?

આપી છે? તે પછી લગભગની વાત શી? શિક્ષકસંઘમાં સહકાર આપવાને બદલે સંઘની પત્રિકાઓ, પણ શાળામાં બેઠાબેઠા વહેંચનામાં આવતી નથી એ શું સૂચવે છે? શિક્ષકસંઘના ઉપરાષ્ટ્રના કાર્યમાં આચાર્યસંઘના મંત્રી તરફથી અંતરાય નાંખવાનો પ્રયત્ન થયો છે તેનો તો ચારી પાસે લેખિત પૂરાવો છે તેનું શું? આ પ્રકારની વાતક પ્રવૃત્તિઓ ચાલી રહી હોય અને તેમાં યુવાન હેઠગાસ્તરના મુખ્ય ભાગ ભજવતા હોય, ત્યારે અમદાવાદની કેળવણીમાં પ્રત્યાધાતી તત્વો દાખલ થયાં છે એમ કહેવું શું અસંભવ છે?

(૪) ત્રણ માસની શી સામગ્રી ઉપરાની લેવાનું કામ કાંઈ ગુનો નથી; પણ એમાં બંધીર દોષ છે અને તે તો કેળવણી ખાતા તરફથી નીકળેલા પરિપત્રે પણ પૂરવાર કરેલું છે. અમદાવાદનું વાતાવરણ માર્ચ માસમાં વ્યથા હતું નહીં અને આજે જે મહિના પછી પણ વ્યથા નથી. મદ્રાસમાં આમ બન્યું, કલકત્તામાં આમ બન્યું, રંડુનમાં આમ બન્યું એમ કદપનાના ઘોડા દોડાવી ત્રણ માસની સામગ્રી શી એકઠી કરવાનું વાતાવરણ બેઠું કરવું એ શાળાના સચાલકોને શોભે નહીં. વાતાવરણને લીધે ભાવતાલનો લાભ લેવા ઇચ્છતા રોજબરોજના માણસોને શોભે. બાઈ દામુભાઈ અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીએ વહેલી પરીક્ષા લીધી તેનો ઉલ્લેખ કરે છે માટે મારે એમને જણાવવું જોઈએ કે તેઓ, રફુલોરેનો કાવ નેજો તો જણાવે કે મુંબઈ મ્યુનિસિપલિટીએ માર્ચ મહિનામાં મેટ્રિકની પરીક્ષા લેવાનો નિર્ણય કરેલો હોવાથી, અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીએ આ વર્ષે માટે નહીં પણ દર વર્ષે માર્ચ માસમાં જ પરીક્ષા લેવાનો કાયમી નિર્ણય કરેલો છે. વળી ત્રણ માસની સામગ્રી શી ઉપરાની લેવાનું સ્વર્ગી કામ અને લોકસેવાનું જાહેર જનતાના હિતને માટે કરેલું કામ જ્યારે બાઈ દામુભાઈ સરખાવે છે ત્યારે એમની વાંધાજી માટે બેદ માય છે. વળી તેઓ કહે છે કે વાલીઓની ફરિયાદ જોતી પણ મેં વાલીઓના વર્ગીક મધ બાલિશ ઉદાગોદ કર્યો. મ્હારે બાઈ દામુભાઈને કહેવું જોઈએ કે કાન ઉધાડા રાખીને રોડેરમાં ફરનાર કેહને પણ ફરિયાદ કેવા પ્રકારની હતી તેનો ખ્યાલ આવતો હતો. ઇાકરાઓને શી નહીં મળવા મટે દંડ કરવા પડે કે ધમકી આપવી પડે, માળાપ, સામગ્રી શી આપવા ના પાડે તો શી મટે આમલ ઓયો રાખવો પડે, એ બધું શું સૂચવે છે? અને વાલીઓએ ફરિયાદ નથી કરી એ બાઈ દામુભાઈ કયા મુખે કહી શકે?

શીનો પ્રશ્ન કેળવણી સમયસૂચકતાનો નહોતો, સ્વાર્થનો હતો. જો ખરેખર તે સમયસૂચકતાનો જ પ્રશ્ન હોત તો ચારો રસ્તો એ હતો કે 'પ્રાથમિક શાળાઓમાં લણતાં અમ્બરાં બાળકો સાથે જ ને માધ્યમિક શાળામાં લણતાં બાળકો છૂંદાં થાય તો તેમને વેળાસર બીજા મોકલી શકાય' એવી વાલીઓની માગણી સંતોષવા મ્યુનિસિપાલિટીની માફક સંચાલકોએ પરીક્ષા તાત્કાલિક પતાવી નાંખી હોત તો જ વિદ્યાર્થીઓ સવેળા છૂટા થયા હોત, પણ તેમ કરવાને બદલે એક દિવસ પરીક્ષા રાખી ત્રણ દિવસ નિશાળ બંધ કરવાની જે વ્યવસ્થા અંચાલકોએ કરી, અને લગભગ ૧૫ માસ પરીક્ષા પાછળ લગાવી, તે તો કેળવણીની સંસ્થાને શોભે એવું નહોતું. પરીક્ષા વહેલી પતાવી નાખવામાં રડાપણ અને સમય-સૂચકતા જણી શકાય પણ તેમ કરવાને બદલે પરીક્ષા લંગાળ્યા જ કરવી અને છેવટના દિવસ સુધી પરિણામ આપવું જ નહીં એમાં સંચાલકોએ પોતાના હિત સિવાય બીજાઓનું હિત જોયું જ નથી અને એજ મ્હારી ફરિયાદ મુખ્ય છે; અને એ ફરિયાદ સ્પષ્ટપણે જાણ કરવામાં મ્હારી ઘતિ હિદ્માનેથી છે, હું નિરર્થક શકતો બાર ઉઠાવું છું, હું વાલીઓના વર્ગીક, છું અને બીજાને ઉતારી પાડવાથી જ પોતે સારા દેખાય એવું માનનાર કેટલાક કહેવાતા કેળવણીકારોમાંનું હું એક છું, એ સમ્પ્રદાય મંત્રીપદની જવાબદારીનું સતત જ્ઞાન ધરાવનાર આચાર્યસંઘના મંત્રીની કલમને શોભતા નથી. જે વસ્તુ સંડોવી છે તે જનતાના હિતમાં સ્પષ્ટપણે કહેવાની ફરજ સમજીને એક સિદ્ધાંત તરીકે જે એ લખ્યું, તેમાં બાઈ દામુભાઈને ધાંધલ અને બાલિસતા જણાય છે એ એમનું સરકારી અમલદાર જેવું માનસ સૂચવે છે.

(૫) અને અમદાવાદનું વાતાવરણ નિરાશાજનક અને બચળસ કેમન લાગે? સૂરત અને ખેડા દર વર્ષે સંમેલનો બંધે છે અને કેળવણીના વિષયોની ચર્ચા કરે છે. મહારાષ્ટ્રની બધી શાળાઓ અત્યારે બિનમાલિકીની યદ્યે બઈ છે; સૂરતની બધી શાળાઓનું પણ એજ પ્રમાણ છે. આખરે ત્યાં માલિકીની શાળાઓ ધરાવને બાદે વર્ષે છે એ શું સૂચવે છે? આપણી શાળાઓની જાહેરખબરો તપાસો. એવી જાહેરખબર બીજા કોઈ શહેરની શાળાની જોવેમાં આવે છે? અને એ જાહેર ખબરમાં શું હોય છે? શી અને મેટ્રિકની પરીક્ષાના પરિણામના ટકા! આપણે ત્યાં વિદ્યાર્થીઓની બરતી મટે Cinning ચાલી છે—પ્રુદ આચાર્ય પણ કાર્ય કરે છે—એવું કોઈ સ્પષ્ટ જોયું છે? આ પ્રકારની કેળવણીવિધાતક પ્રવૃત્તિઓ ચાલતી હોય અને તેથી વાતાવરણ નિરાશાજનક અને બચળસ છે એમ મને લાગે તો તે સ્પષ્ટપણે કહેવામાં અસંભવ શું છે?

(૧) અમદાવાદનું નામ 'કેટલાક કહેવાતા કેળવણીકારોએ' હલકું કર્યું છે અને 'તેને યોગ્ય સ્થાને લાવવાનું કામ' આચાર્યસંઘ આ પ્રકારની પ્રવૃત્તિથી કરવા માગે છે એ વાંચી અચ્ચો થાય છે. અમદાવાદનું નામ તો કોણે હલકું કર્યું છે તેનો નિર્ણય તો ભવિષ્ય કરશે, પણ ખોટાં કૃત્યો કરી તેમણે હલકો બચાવ કરવો અને તેમાં અવિચેકો ભાષા વાપરવી એમાં અમદાવાદનું કે આચાર્યસંઘનું નામ સુધરનાર નથી. ભાઈ દાસુભાઈ માને છે કે બીજાઓને હલકો પાડવાથી પેતાનું સારું દેખાય એવું માનનાર કેટલાક કહેવાતા કેળવણીકારોમાંનો હતું એક છે. પણ બીજાઓને હલકો પાડનાર પોતે હલકો પડે છે એ એક સનાતન સત્ય ભાઈ દાસુભાઈ ભૂલી ગયા હશે, હું ભૂલ્યા નથી. મારા ચર્ચાપત્રમાં કોઈને હલકો પાડવાનો આશય નથી. પણ ન્યારે અમદાવાદના માધ્યમિક શિક્ષણમાં સરો વધતો હોય તો તે તરફ લક્ષ દોરવાની એક દુરજ સમજ એ મેં કાર્ય કર્યું છે, તેમાં જો નિરર્થક રાહદનો ભાર ભાઈ દાસુભાઈને લાગતો હોય તો ભલે લાગે. એ ભાર નિરર્થક છે કે સાર્યક એ તો ભવિષ્ય કહેશે. ચર્ચાપત્રનો વિષય કેવળ ધરકલ્યાનો નથી; એમાં તો સિદ્ધાંતનો અંધડો છે અને ન્યારે કેળવણીનાં સારાં તત્ત્વો નહિ થતાં હોય અને તેની જગ્યાએ અનિષ્ટ તત્ત્વો દાખલ થતાં હોય, ત્યારે અપ્રિય જાનોને પણ સત્ય બોલવાની દરેક શિક્ષકની દુરજ છે અને તે એ બળવી છે. એ દુરજ શુદ્ધ હેતુથી બળવતાં અમદાવાદની સેવા કે કુસેવા મેં કરી છે તેનો નિર્ણય કરવાનું કામ ભવિષ્ય ઉપર છોડું છું.

અમદાવાદ
૧૮-૫-૪૨

હાકોરલાલ શ્રીપતરાય હાકોર

ગૂજરાત વિનય મંદિર, અમદાવાદ

ગૂજરાત વિનયમંદિરનું નવું સત્ર તા. ૧૫ મી જૂન, ૧૯૪૨ ને સોમવારે શરૂ થશે. 'વિદ્યાપીઠના 'વિનીત' (એટ્રિક) ધોરણ સુધીનો અભ્યાસ આ વિનય મંદિરમાં કરી શકાય છે. પ્રાથમિક શાળાનાં ચાર ધોરણ નેટવર્ક અભ્યાસ નેણે પૂરો કર્યો હોય, તે એમાં દાખલ થઈ શકે છે. 'વિનીત' યવા માટે વિનય મંદિરમાં સાત વર્ષનો અભ્યાસ કરવાનો હોય છે. છેવટે 'વિનીત'ની પરીક્ષા પસાર કરનારને ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ તરફથી 'વિનીત'નું પ્રમાણપત્ર આપવામાં આવે છે.

વિનય મંદિરમાં, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠનાં ધારાધોરણ મુજબ, સ્વતંત્ર ધોરણે, રાષ્ટ્રીય કેળવણી આપવામાં આવે છે. રાષ્ટ્રને યોગ્ય એવા ઉદ્યોગોને અક્ષરજ્ઞાન નેટવર્ક મદત્ત આપાય છે. કાંતણ, પીંજણ, વણકા, મુઠારી, સીવણકામ, માટીકામ, તથા પુસ્તક-ગાંધણીના ઉદ્યોગોનું જ્ઞાન હાલમાં અપાય છે.

ચિત્રકળા, સંગીત, તથા વ્યાયામ અને ક્રિયાત્મક બીજા વિષયો જેટલે જરૂરિયાત શીખવાય છે.

વિદ્યાર્થીઓને પ્રત્યક્ષ કામો તથા સેવા કરવાની તાલીમ આપવાનો ખાસ પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. એને માટે છાત્રાલય મંડળ, ગામડાંમાં પ્રવેશન, ઘરસેવાની ઉજવણી, ચર્ચાપરિષદ, વગેરે પ્રવૃત્તિઓ, શિક્ષકોની દેખરેખ હેઠળ, વિદ્યાર્થીઓ ચલાવે છે.

વિનય મંદિરની સાથે છાત્રાલયની વ્યવસ્થા પણ સચેલી છે. અમદાવાદ રાહદર બહાર, નદીની પેલી બાજુ સ્વચ્છ અને ખુલ્લા બાગમાં આવેલા ગૂજરાત વિદ્યાપીઠનાં મકાનમાં તે છે. વિદ્યાપીઠના બધા સેવકોના સહવાસમાં છાત્રો રહે છે. નિત્ય-જીવનમાં જાતમહેનત, સુષડતા, સ્વચ્છતા વગેરેની તાલીમ આપવામાં આવે છે.

છાત્રાલયનું માસિક ખર્ચ રૂા. ૧૨)ના આધારે આવે છે.

આથી વિશેષ માટિની નેઈએ તો એક આનાની દપાલની રિક્કિટ બીડી નીચેને સરનામે લખશે.

જોગે જૂન ૧૫ માંથી શરૂ થતા નવા વર્સે વિનય મંદિરમાં દાખલ થઈ હોય, તેમણે અરજીનું છાપેલું ફોર્મ મંગાવી, ૧૫ જૂન સુધીમાં તે બરીને મોકલી આપવું. તેની સાથે, પોતાની ઉલ્લી શાળાનું સર્ટિફિકેટ પણ

વિકલ્પદાસ દેહાડી
આચાર્ય, ગૂજરાત વિનય મંદિર

ସୁଗନ୍ଧାବିକା

ବର୍ଷ ସାତમું • ୩୪ ପାଠକ

ଜୁଲାଇ ୧୯୪୨

୧୫

ଲମ୍ବିକା • ଶ୍ରୀମତୀ ତ୍ରିପାଠୀ • ଶ୍ରୀମତୀ ପାଠକ

અ તુ ડ મ

૧૧૪

૧ ગરિઓ.	શ્રી. જનીવાય નાજુગ ડાક	૩૬૪
૨ કંગ્રોજની શાળાઓ	શ્રી. મલિકાર્જ પટેલ	૩૬૧
૩ ડેવન ઉપર શાળાની અસર	શ્રી. લાલુ દાકર	૩૬૭
૪ નાના પ્રત્યે માળાપનો સંસ્કાર	શ્રી વાઈલાલ એમ. દાદબા	૪૦૨
૫ મમાચારસંગ		૪૦

૧ ૧

HIGH SCHOOL COMPOSITION By E. L. Speight, F. A.

JUNIOR ENGLISH COMPOSITION By E. L. Speight, F. A.

હિંદુસ્તાનનો પ્રાથમિક ઇતિહાસ-કર્તા : મિ. એ. એમ. પરીખ, બી.એ., એસ.પી.સી. ડિ. ૩ ૦-૧૨-૧

હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ-મુખ્યમાન યુગ-કર્તા : મિ. એન. કે. દેસાઈ, એમ.એ., બી.પી. અને મિ. એમ. >

બ.બ., બી.પી. ડિ. ૩ ૧-૬-૧

હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ-પ્રિવિશ યુગ-કર્તા : મિ. એન. કે. દેસાઈ, એમ.એ., બી.પી. ડિ. ૩ ૧-૮-૧

બ્રહ્મીનો ઇતિહાસ-હેટી તપ્ત સદીનો-કર્તા : મિ. એન. કે. દેસાઈ, એમ.એ., બી.પી. ડિ. ૩ ૧-૧૫-૧

દુનિયાની મરજી જૂઓળા-કર્તા : મિ. એ. એમ. પરીખ, બી.એ., એસ.પી.સી. ડિ. ૩ ૧-૪-૧

લે.એ.એ.નો મુલરાતી એટલામ-આમાં ૨૪ પાનાં, અને ૩૨ નકશા છે હિંદુસ્તાનના

આપણા છે કિંગડમ ૩. ૦-૮-૦

વર્ષ • ૭૦ અંક • ૧૨
જુલાઈ • ૧૯૪૨

બાળક માટે સદ્ભાવ અને પ્રેમ ધરાવનાર અને કેળવણી પ્રત્યે અભિરુચિ ધાખવનાર યોગ્ય લાયકાતવાળા ઉમેદવારની શિક્ષક તરીકે પસંદગી કરવા માટે જોડેલો આશ્રય રાખીએ તેટલો ઓછો છે આવી પર્મદંતીથી આજ વર્ષનું અડધું કામ સફળતાથી પાર બિતરી નય છે એમ કહેવામાં સહે પણ અતિશયોક્તિ નથી

પોતાની સાળા માટે જરૂરી શિક્ષકોની યોગ્ય પર્મદંતી કર્યા પછી સાળાન મુખ્ય શિક્ષકોની બીજી મહત્વની ફરજ તેમને યોગ્ય માર્ગદર્શક કાવનાની છે આ કામને માટે પણ રાજ્યાતના દિવસો ખૂબ મહત્વના છે આ દિવસો દરમિયાન જે શિક્ષકોના કામ ઉપર નજર ન રાખવામાં આવે અને તેમને યોગ્ય સૂચનાઓ આપવામાં ન આવે તો શિક્ષણની અમુ ગેરવાજગી પ્રથાઓ તેઓ અપભ્રંશ કરી લે, વિદ્યાર્થીઓ સાથેના વર્તણૂકમાં બોટા દિગ્બિંદુથી કામ લે અને વર્ગસંચાલનમાં ય ભૂલો કરે એવે ભય રહે છે.

પરંતુ જે મુખ્ય શિક્ષક પહેલેથી જ જનગૃહ રહીને નવાસવા શિક્ષકો વિદ્યાર્થીઓ પ્રત્યે પ્રેમ અને સહાનુભૂતિ દર્શાવવાની અગત્ય સમજાવે, વા સચાલનમાં ય અંકુશ જમાવવાને બદલે વિદ્યાર્થીઓને સહકાર મેળવવા માટે આશ્રય સેવવા કહે અને શિક્ષણમાં પોતાની સંપૂર્ણ પૂર્વતૈયાર ઉપરાંત વિદ્યાર્થીઓને અનુકૂળ કામમાં શેષી રવાધ્યાયને પહે ચડાવવાન આવશ્યકતા શિક્ષકના મન પર કસાવે તો નૂતનશિક્ષણના પ્રાથમિક પાત્રે બધા શિક્ષકોને સવ્યાપ્તથી જ મળી નય. જે શિક્ષકોને નૂતનશિક્ષણને મધ્યવર્તી આદેશ ઝીલી શકે છે તેને પછીથી વિગતવાર માર્ગદર્શન કરાવવા મુશ્કેલી નહતી નથી સાથી પ્રથમ આવશ્યકતા પોતાના કાર્યક્ષેત્ર સાથે પૈદ્ધાનિક દૃષ્ટિ મેળવવાની છે, આમાં નવા શિક્ષકને સહાનુભૂત થવાને પ્રત્યેક મુખ્ય શિક્ષકને ધર્મ છે.

વૃત્તિઓ.

—તેમની સંખ્યા અને પૃથક્કરણ—

શ્રી. ચૂનીલાલ નારણજી શાહ

આચાર્ય - મહિલાવિદ્યાલય . ભાવનગર

વૃત્તિઓ :

મનુષ્યને જે વૃત્તિઓ વારસામાં મળે છે તે તેની સર્વ પ્રવૃત્તિઓમાં મદતવનો લાગ જાળવે છે, એ આપણે અગાઉ જોઈ ગયા. એ વૃત્તિઓ કયી કયી છે એ આ પ્રકરણમાં આપણે જોઈશું.

પરંતુ અહીંયાં જ એક મોટી મુશ્કેલી ઊભી થાય છે. જેમ યોહાં વર્થ પૂર્વે રસાયણશાસ્ત્રીઓમાં તત્ત્વો [Elements]ની સંખ્યાની ખાતતમાં મતભેદ હતો તેમ આજે વૃત્તિઓની સંખ્યાની ખાતતમાં માનસશાસ્ત્રીઓમાં તીવ્ર મતભેદ છે. આદર્ક આલસર કહે છે કે મનુષ્ય જીવનની પ્રેરક વૃત્તિ અલ્પતાઅંધિ [Inferiority Complex] છે. દિંદુ માનસશાસ્ત્ર પ્રમાણે લોકપણા, પુત્રેષણ અને વિત્તેષણ મનુષ્યોને વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ પ્રતિ પ્રેરે છે. બાણુ ભગવાનદાસ કહે છે કે [૧] યતું [૨] અનેક યતું [૩] અને ધણું યતું—[૧] to be [૨] to be many [૩] અને to be much—એ ત્રણે વૃત્તિઓથી પ્રેરાઈને માનવી મેસારતો પંથ ખેડે છે. સીગમંડ ફ્રોઈડ કહે છે કે જીવિવિધા, કામુક્તા અને મૃત્યુ અથવા વિનાશની ઇચ્છા [death instincts]—આ વૃત્તિઓ મનુષ્યજીવનમાં કાર્ય કરી રહી છે. વિલિયમ ગેટ્ટુગમ્સ અને ફ્રેડર વૉટ્કે વૃત્તિઓ અને ચેર્નકાક સાળાશૈક વૃત્તિઓ ગણાવે છે. આ મિન્નિવિન્ન અભિપ્રાયોમાં આપણે કયો અભિપ્રાય સ્વીકારવો ? આપણી પાસે એકેય એવું ધોરણ છે કે જેને આધારે આપણે કહી શકીએ કે “આ પ્રેરક ગળવૃત્તિ છે; અને આ નથી ? આનો આપણે સ્વીકાર કરીશું અને આનો આપણે સ્વીકાર નહિ કરીએ ?”

સહવાગે આપણી પાસે એક એવી ચાવી છે કે જેનો આશ્રય લઈને આપણે આ કાવકાનો ઉકેલ કરી શકીએ છીએ. વિજ્ઞાન આપણને એક એવી ચાવી આપે છે. અને એ ચાવી તે વિકાસવાદ [Evolution] છે. કાર્વિન કેટલાંક વર્ષો પૂર્વે જાહેર કર્યું હતું કે આ સૃષ્ટિ ઉપર એક કાળે મનુષ્યની વસતી હતી નહિ; આંચળવાળાં પ્રાણી પૃથ્વી ઉપર એ સમયે સદૃશી આગળ વધેલાં પ્રાણી હતાં. એ પશુઓનો વિકાસ થતો ગયો અને તેમાંથી મનુષ્યોનો અવતાર થયો. મનુષ્યના શરીર બંધારણમાં પશુદેહનો વારસો જોઈ શકાય છે; એ જન્મે વચ્ચે અતિશય સામ્ય છે. જેમ મનુષ્યને પશુદેહનો વારસો મળ્યો છે તેમજ એના મનનો પણ વારસો મળ્યો છે. જે જે શક્તિઓ, જે જાણ, જે વૃત્તિઓ પશુને પ્રેરી રહેલી છે એ જ શક્તિઓ, એ જ જાણ, એ જ વૃત્તિઓ મનુષ્યને જીવનપ્રવાદમાં આગળ ધપાવી રહી છે. મનુષ્યસૃષ્ટિનો વિકાસ સાધવામાં પ્રકૃતિએ કોઈ નવા તરવનું આવેખન કરેલું નથી. જે શક્તિઓ પશુસૃષ્ટિનો વિકાસ સાધવામાં મદદ નીવડી હતી. તે જ શક્તિઓ મનુષ્યજીવનમાં પણ ઉપયોગી નીવડી, છે. પશુજીવનમાં જે વૃત્તિઓ ઉપયોગી નીવડી હતી તે ઉપરાંત મનુષ્યજીવનમાં કેટલીક વૃત્તિઓ ખીલવી છે.

પ્રેરિશર વિલિયમ ગેટ્ટુગમ્સે આ દૃષ્ટિથી મનુષ્યજીવનને પ્રેરી રહેલાં જાણોનો અભ્યાસ કરેલો છે; એના અભિપ્રાય અનુસાર નીચેની શક્તિઓ પશુ અને મનુષ્ય જન્મેમાં જોવામાં આવે છે.

વૃત્તિઓ

- [૧] વાતસ્ય અથવા પરરક્ષણ : Parental or protective propensity.
- [૨] વિગ્રહવૃત્તિ અથવા લડાયકવૃત્તિ : Combative propensity
- [૩] ગિજાસા : Propensity of Curiosity.
- [૪] ખોરાક શોધવાની વૃત્તિ : Food-seeking Propensity.
- [૫] ધૂણા : Propensity of Repulsion.
- [૬] સ્વરક્ષણ : Fear, Escapo or Self Preservation Propensity.
- [૭] સંઘ : Gregarious Propensity.
- [૮] અહ : Assertive or Self-display propensity
- [૯] દૈન્ય : Submissive or Self-abasing propensity.
- [૧૦] ભાતીય વૃત્તિ : Mating or Sexual Propensity.
- [૧૧] સમૃદ્ધ વૃત્તિ : Acquisitive Propensity.
- [૧૨] રચના કરવાની વૃત્તિ : Constructive Propensity.
- [૧૩] પ્રાર્થના : મદદ માટે યાચના : Propensity of Appeal.
- [૧૪] હાસ્ય : Propensity of Laughter.

આ હવરાંત

- [૧૫] હુઝમ આપનાર વસ્તુને દૂર કરવાની વૃત્તિ : Comfort Propensity.
- [૧૬] આરામ લેવો, સુષ્ઠ જીવું અને નિદ્રા લેવી : Rest or Sleep Propensity.
- [૧૭] નવાં નવાં સ્થળોએ ફરવું : Migratory Propensity.
- [૧૮] ઉપરસ, છીંક, આદિ કુદરતી ક્રિયાઓની વૃત્તિ

આ વૃત્તિઓને પણ મેક્ડુગલ વૃત્તિઓની સંખ્યામાં ગણાવે છે. ચોદ ઉપરાંત જે અન્ય ચાર વૃત્તિઓનો નિર્દેશ કરવામાં આવે છે તે કાંઈક અંશે ગૌણ હોવાથી તેનાં નામનું અહીં સ્થાન જ કરવામાં આવ્યું છે. અહીંયાં અઢાર વૃત્તિઓ ગણાવી છે, પરંતુ એ સર્વ સ્વતંત્ર અને તદ્દન જિનના નથી; એ સર્વ એકબીજા સાથે સંકળાયેલી છે. ઘણી વૃત્તિઓ તો સ્વરક્ષણ, વંશવૃદ્ધિ, આદિમાંથી જ ઉદ્ભવ પામેલી છે.

માનસશાસ્ત્રીઓએ વૃત્તિઓનું પૃથક્કરણ કર્યું છે; એ પૃથક્કરણ અનુમાર ફરેક વૃત્તિના ઉદ્ભવ વળતે નીચેના ત્રણ મનોવ્યાપાર વ્યક્ત થાય છે.

- [૧] મનેદન Cognition
- [૨] ભિર્મિ Affect અથવા Emotion
- [૩] ક્રિયા અથવા પ્રવૃત્તિ Conation

આ ત્રણ મનેદન અને કાર્યપ્રવૃત્તિ એક જ રીતે નહિ થતાં અનેક રીતે થાય છે; એ એમાં દૈવિચ્છને મણો અવકાશ રહે છે. પરંતુ ભિર્મિનું સ્વરૂપ દમોશાં એક જ જાનનું રહે છે. આ ત્રણેમાં તે સર્વત્ર એ જ રીતે વ્યક્ત થાય છે જ્યારે મનુષ્યના હૃદયમાં ક્રોધ, ભીતિ, આદિ ભિર્મિઓનો જન્મ થાય છે. ત્યારે તેના મુખ ઉપરની રેખાઓ જાહેરાત છે એટલું જ નહિ પરંતુ તેના શરીરમાં પણ ફેરફાર થાય છે. હૃદય, ફેફસાં, પાચન-ક્રિયાનાં અવયવો અને બીજી અંગિઓ [Glands] ની ક્રિયાઓ વધારે ત્વરિત ગતિથી કે ધીરેથી કાર્ય કરવાનું શરૂ કરે છે. આ ગતિમાં ઇચ્છા પ્રમાણે ફેરફાર થઈ શકતો નથી. તે અનૈવૃત્તિક હોવાથી વૃત્તિના ઉદ્ભવ સાથે આ બધા ફેરફારો એકસ રીતે જ થવા લાગે છે, એટલે ભિર્મિને આવિર્ભાવમાં આપણે કાર્મ ફેરફાર જોઈ

શક્તા નથી. પરંતુ વૃત્તિઓના દર્શન સમયે આપણે જે વૈવિધ્ય જોઈએ છીએ તે સંવેદન અને ક્રિયામાં યતા ફેરફારને લઈને જોઈએ છીએ; ઊર્મિના આવિષ્કરણમાં કંઈ ફેરફાર યતો નથી.

સંવેદનને—ક

ઊર્મિને—ખ

અને ક્રિયાને—ગ

થી જાણીએ તો વૃત્તિને આપણે ક-ખ-ગ કહી શકીએ. સંવેદનમાં જે ફેરફાર થાય છે તેને આપણે ક' કા' ક''' ક''''...થી જાણીએ અને એ પ્રમાણે ક્રિયામાં યતા ફેરફારને ગ' ગ' ગ''' ગ''''...થી જાણીએ તો વૃત્તિના ઉદય વળતે આપણે

ક' ખ ગ	ક'' ખ ગ	ક''' ખ ગ	ક'''' ખ ગ
ક' ખ ગ'	ક'' ખ ગ'	ક''' ખ ગ'	ક'''' ખ ગ'
ક' ખ ગ''	ક'' ખ ગ''	ક''' ખ ગ''	ક'''' ખ ગ''
ક' ખ ગ'''	ક'' ખ ગ'''	ક''' ખ ગ'''	ક'''' ખ ગ'''
ક' ખ ગ''''	ક'' ખ ગ''''	ક''' ખ ગ''''	ક'''' ખ ગ''''

ભિન્નભિન્ન પ્રકારનાં આવિષ્કાર જોઈશું. આમાં આપણે ક અને ગ માં ફેરફાર જોઈ શકીએ છીએ, પરંતુ ખમાં કંઈ ફેરફાર જોતા નથી. ઊર્મિનો આવિર્ભાવ એક જ પ્રકારનો રહે છે, પણ સંવેદન અને ક્રિયાના સ્વરૂપમાં અનેક પ્રકારનો ફેર થાય છે.

સંવેદન :

કોઈક પદાર્થ, કોઈક સ્થિતિ આપણું ધ્યાન ખેંચે છે, સદંતરની આપણા ચિત્ત ઉપર તે છાપ પાડે છે. આવી છાપ આપણી યાદારની તેમજ આપણા શરીરની અંદરની પરિસ્થિતિ પણ પાડવા સમર્થ બને છે. આપણા શરીરની અંદર ફેરફાર થયા જ કરે છે; પરંતુ તેમાં કેટલાક મહત્વના હોય છે. દૃષ્ટાંત તરીકે આપણાં જઠરામાં અને આંતરડામાં અમુક રસોની અતિશયતા અથવા અભાવ આપણું ચિત્ત તે પ્રત્યે આકર્ષે છે, આપણને જૂખનું ભાન થાય છે. અને આપણે શરીરને પોષણ આપવાની પ્રવૃત્તિમાં પડીએ છીએ. આ પ્રકારનું સ્પષ્ટ અથવા અસ્પષ્ટ સંવેદન વૃત્તિ જગ્યાવામાં આવસ્યક ભાગ ભજવે છે. 'મને જૂખ લાગી છે' એવું સ્પષ્ટ ભાન બાળકને હોતું નથી; તેના સ્વાસ્થ્યનો ભંગ થાય છે, તેનામાં દુઃખની લાગણી પ્રગટે છે અને તે રડવા માંડે છે. આજ પ્રમાણે તરૂણાવસ્થામાં કોઈ યુવક કે યુવતિ પ્રવેશ કરે છે ત્યારે શરીરમાં સુષુપ્ત રહેલી કેટલીક ગ્રંથિઓ glandsમાંથી રસનો ઉદય થાય છે. તે રસ આખા શરીરમાં ફરી વળે છે. આથી ચિત્ત ઉપર પણ અસર થાય છે, અને અસ્પષ્ટ સંવેદન તનમનાટ ઉત્પન્ન કરી મૂકે છે, અને શરીર અને મનને વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ તરફ ધકેલે છે.

સંવેદનો પ્રેરનાર વસ્તુઓ અથવા સ્થિતિમાં કેટલીક વિવિધતા હોય છે અને પરંતુ ચિત્તમાંથી મનુષ્યચિત્ત તરફ આવતાં તે વૈવિધ્ય કેટલું બહુ વધી જાય છે તે આપણે હવે જોઈશું.

સંવેદનમાં યતો ફેરફાર

સંવેદનમાં બે મુખ્ય કારણોસર ફેરફાર થઈ શકે છે. તે બે કારણો આ છે:—

[૧] સમકાલીન સાહચર્ય The Principle of Contiguity.

[૨] સમ્યથી પ્રાપ્ત થતું સાહચર્ય The principle of association by similarity.

૧. સમકાલીન સાહચર્ય

મનુષ્યોને ક્ષીનાર્ધન પ્રત્યે કંટાળો હોય એ સમગ્ર શકાય એવી વસ્તુ છે. પરંતુ તે કંટાળો ક્ષીનાર્ધન પૂરતો જ ન રહેતાં ક્ષીનાર્ધન સાથે અનિવાર્ય રીતે જોડાયેલ દુઃખ પ્રત્યે પણ કોઈ કોઈ વાર આવે છે. ક્ષીનાર્ધન

માથે દૂધ પીવું પડે એટલે કબીનાર્નન પ્રત્યેનો અણુગમે દૂધ પ્રત્યે પણ ફેલાય છે. 'આગને દૂધ નથી લાવતું' એવું આપણે તેથી ધણી વાર સાંભળીએ છીએ.

કેટલાંક પંખીઓ મનુષ્યોથી સાધારણ રીતે ખીતાં નથી. પણ જો મનુષ્ય તેમના પ્રત્યે બંદુકના બાણ કરે તો એ ભયંકર અવાજથી તે ખીશે, અને સાથે સાથે બંદુક ચિનાના મનુષ્યોથી પણ તે ખીશે.

એ જ પ્રમાણે જો જે વસ્તુઓને સંગ્રહ ન હોય તે એ વસ્તુ વચ્ચે સંગ્રહ અમુક સંજોગોમાં બેડી શકાય છે. બાળકો સસલાંથી ખીતાં નથી, પરંતુ ત્યારે બાળક સસલાં સાથે રમતું હોય ત્યારે તેના કાન આગળ પાછળથી મોટા અવાજ કરવામાં આવે તો તે અવાજથી ખીશે એટલું જ નહિ પણ હમેશને માટે સસલાંથી પણ ખીશે; એટલે આ પ્રમાણે પહેલાં જે રથને ન હતો તે રથને પણ તેની ખીડનો વિસ્તાર થાય છે.

આ સિદ્ધાંત અનુસાર સંવેદનનું ક્ષેત્ર મોટું થતું જાય છે.

૨. સામ્યથી વિસ્તાર

જો વસ્તુના સંવેદનથી કોઈ વૃત્તિ જન્ય થતી તેને મળતી બીજી વસ્તુઓથી પણ તેજ પ્રકારની વૃત્તિ જન્ય થાય છે. બળદ અને ભેંમ પાળેલા દોર ચર્ચા તે પહેલાં જંગલી અવસ્થામાં કેટલાંક કાળા રંગના ભયંકર પશુઓ માથે તેમને અનેક વાર પરિચયમાં આવતું પડતું, એટલે તેમનાથી તે તે સમયે અને અત્યારે પણ ખીએ એ સદૃશ છે; પરંતુ એ માત્ર તે કાળા પશુઓથી જ ન ખીતાં અત્યારે કાળી, હલનયલન કરતી વસ્તુઓથી પણ ધણી વાર ખીએ છે. ભેંમ અને બળદ ધણી વાર કાળા રંગની છત્રીથી, કાળા રંગના કોટ બોઈને બાંહે છે.

દિંડુ લોકો માંસ ખાતા નથી. માંસ પ્રત્યે આપણને મુગ હોય એ સગાજ શકાય એવી વસ્તુ છે. પરંતુ માંસ પ્રત્યેનો અણુગમે માંસના જેવા રંગમાં દેખાતાં લાલ ટામેટાં અથવા મસુરની દાળ પ્રત્યે પણ કેટલાંકને હોય છે. બને વચ્ચેના સામ્યથી સંવેદનનો વિસ્તાર થાય છે.

એ જ પ્રમાણે બાળકને કોઈ રિચિત્ર મુખચાળા અથવા વિશિષ્ટ ખાસીયતવાળા મનુષ્યે બીવરાઓ હોય તો બાળક માત્ર તે મનુષ્યથી જ નહિ ખીએ, પણ તેને મળતાં સર્વ મનુષ્યોથી તે ખીશે.

આ રીતે સંવેદન કોઈ વિશિષ્ટ જ પ્રકારનું નહિ રહેતાં અનેક પ્રકારનું થાય છે, વૃત્તિને પ્રેરક બળ ચોક્કમ જ સ્વરૂપનું નહિ રહેતાં અનેક જાતનું હોઈ શકે છે.

જેમ અનુભવથી સંવેદનના ક્ષેત્રનો વિસ્તાર થાય છે. તેમ કોઈ કોઈ વાર સંકોચ પણ થાય છે. પશુઓ મોટા અવાજથી, ગનિમાન મોટી આકૃતિથી ખીએ છે, એટલે તે રેલ્વે ગાડીથી ખીએ એ સદૃશ છે. પરંતુ હમેશનાં પરિચયથી તેમને અનુભવ થયો છે કે રેલ્વે ગાડી કદી નુકસાન કરતી નથી, એટલે તેનાથી તે ખીતા નથી અને તેની પાસે ચર્ચા કરે છે, જેને પરિચય હોય તેની બાળ્યતમાં જ આ ખર્ચ પડે છે. ધણી વાર ગામડાના ઘોડા કે દોર જે પહેલી જ વાર રેલ્વે જુએ છે તે તેનાથી ખૂબ લાડકે છે અને નાસ્તી જાય છે; પરંતુ પરિચય વધે છે એટલે તે પણ ખીતા બંધ થઈ જાય છે.

આ પ્રમાણે વૃત્તિના જે ત્રણ વિભાગ આપણે જોઈ ગયા છીએ તેમાં પ્રથમ વિભાગનો વિસ્તાર અને સંકોચ આપણે જોયાં. કમળ તે જાલ ક'બગ, ક'બગ પણ ચર્ચા શકે છે તે આપણે જોયું.

ભિન્ન

ચિત્તને સંવેદન પ્રાપ્ત થવા પછી તે આછીપાતળી કે જાડી ભિન્ન અનુભવે છે. કોઈ મનુષ્યને સર્પ કરડવા આવતો હોય છે, ત્યારે તેના ચિત્તમાં ભયની ભિન્ન પ્રકૃતિ છે. તેના મુખ ઉપર ગભરાટની રેખાઓ સ્પષ્ટપણે જણાય છે. તેનું હૃદય ત્વરાથી ધડકવા માડે છે; તેનાં ફેફસાં વધારે જોરથી કાર્ય કરે છે, કેટલીક અધિભોગથી વધારે રસ છૂટે છે, અને તેનામાં પ્રથમ કદી ન હોય એવી શક્તિ તેને અર્પે છે; સામાન્ય રીતે તે ન ઠેકી શકતો હોય એવી ઊંચી વસ્તુઓ તે ઠેકી જાય છે; સામાન્ય રીતે તેની દોડવાની ગતિ હોય છે તેના કરતાં તેની ગતિ વધી જાય છે. આવી ભિન્ન એ વૃત્તિનું આવશ્યક અંગ છે.

માતા બાળકને રડતું સાંભળે છે અને તેના હૃદયમાં દુઃખની ઊર્મિ પ્રકટે છે. છોકરાંઓની રમતમાં તમે વિદ્ય નાખો તો તેમની કોષની ઊર્મિનો તમને પરિચય થશે. આકાશના તારાઓ નિહાળો, કે તાજાં ફૂલ જુઓ, રેડીઓ સાંભળો, કે એરોપ્લેનને દૃષ્ટિએ પડવા દો. એટલે તમારામાં આશ્ચર્યની ઊર્મિનો જન્મ થશે.

ઊર્મિના આનિર્વાચ સાથે મુખ ઉપર જે ફેરફાર થાય છે તે કેટલેક અંશે છુપાવી શકાય છે, પરંતુ શરીરની અંદર તો હંમેશા ફેરફારો થવા જ કરે છે. જુદી જુદી ઊર્મિના ઉદય વખતે જુદા જુદા નિશ્ચિત ફેરફારો થાય છે. કોષ, આશ્ચર્ય, વાતસલ્યની ઊર્મિના જન્મ વખતે અમુક જ પ્રકારના નિશ્ચિત ફેરફારો થાય છે; અને તેથી જ મૂક અભિનયની કલા શક્ય બને છે. ઉદયસંકર જેવો કોઈ નિષ્ક્રિય નટ કોષ કે ભક્તિની ઊર્મિનું અનુકરણ એક પશુ ચળ્લ બોમ્બા વિના કરતો હોય છે. છતાં પ્રેક્ષકો સમજી જાય છે કે “નટ ભક્તિમાન અનુભવે છે,” અથવા “નટ રોદ રસ પ્રકટ કરે છે.”

ઊર્મિ ગમે તે સમયે એક જ પ્રકારનું રૂપ ધારણ કરે છે; એમાં વૈવિધ્ય હોઈ શકતું નથી; એમાં વૈવિધ્ય હોય છે અલ્પના અથવા ઉત્કટતાનું. કોષ, હર્ષની ઊર્મિ સામાન્ય હોય કે ઉત્કટ પશુ હોય. પરંતુ એ બંને સમયે એના આનિર્વાચમાં ધણું સામ્ય હોય છે.

કાર્ય અથવા પ્રવૃત્તિ :

વૃત્તિનો રોગો વિભાગ કાર્ય અથવા પ્રવૃત્તિ છે. એક વસ્તુનું અથવા અમુક પરિસ્થિતિનું પ્રથમ દર્શન થાય, પછી ઊર્મિ જાગૃત થાય અને છેવટે તે ઊર્મિ કાર્યમાં, પ્રવૃત્તિમાં પરિણમે છે. લોકોનું ટાણુ ભેળું થયેલું જોઈને આપણું કેનૂદલ જાગૃત થાય છે, અને આપણે તે સંમૂહમાં બળી જવા પ્રવૃત્ત થઈએ છીએ. રસ્તા વચ્ચે બાળક જીતું છે; સામેથી મોટર આવે છે; આપણો વાતસલ્ય ભાવ જાગૃત થાય છે, અને આપણે તેને ખસેડવા દોડી જઈએ છીએ. લોકસમૂહ એકઠો થયેલો હોય છે, ત્યાં કોઈ લાગતી ચીસ પાડે છે; બીજા તે ચીસ ઝીલે છે અને સદુ તે લાગતી નાસી છૂટવા પ્રવૃત્ત થાય છે.

તાપની ઊર્મિ જાગૃત થતાં મનુષ્યો નાસી જાય છે, કોષની ઊર્મિ જાગૃત થતાં આપણી આંતરે આવનારને આપણે દૂર કરીએ છીએ કે, નિરાશાવૃત્તિ જાગૃત થતાં તે વૃત્તિ જગાડનાર વસ્તુ અથવા પરિસ્થિતિનું જાણું નિરીક્ષણ કરવા વાતસલ્યભાવ જાગૃત થતાં રક્ષણ કરવાની પ્રવૃત્તિમાં પડતા આપણે પ્રેરાઈએ છીએ. આ પ્રમાણે દરેક વૃત્તિના ઉદય વખતે કોઈ ચોક્કસ ભ્યે સિદ્ધ કરવા તરફ આપણે વળીએ છીએ; કોઈ નિશ્ચિત ભ્યેયથી પરિસ્થિતિમાં ફેરફાર કરવા આપણે પ્રવૃત્ત થઈએ છીએ, અને ભ્યેયની સિદ્ધિને અર્થે પ્રયત્નશીલ રહીએ છીએ એ દ્વિતીય પ્રકરણમાં આપણે જોઈ ગયા છીએ.

કાર્ય [Combation] માં ફેરફાર

જેમ સંવેદનના ક્ષેત્રનો વિસ્તાર થઈ શકે છે તેમ એ સંવેદનોને લઈને જે કરવાનું હોય છે, જે હેતુ સાધવાના હોય છે, તે હેતુ સાધવાની રીતમાં પણ ફેરફાર થઈ શકે છે. પશુઓ પોતાનું ભ્યે સાધવાની રીતોમાં યોગ્ય જ ફેરફાર કરી શકે છે. તેમના શરીરનું હલનચલન એટલું જાણું અમુક ચોક્કસ જ નિશ્ચિત દિશામાં સ્થિર થઈ ગયું હોય છે કે બીજી રીતે દિશ્યાસ કરતાં તેમને બહુ અગ પડે છે. સરકસમાં ઘોડાને પાછલા બે પગ ઉપર બેસા રહેતાં અથવા કોઈ પશુને એક ટેબલ ઉપર બેસતાં જોઈને આપણને આશ્ચર્ય થાય છે. શરીરની દિશ્યાસની બાબતમાં જેમ મર્યાદાઓ ધણી છે તેમ તેમની બુદ્ધિના ઉપયોગમાં પણ મર્યાદાઓ ધણી છે. તે પોતાના લક્ષ્યને પહોંચવામાં એક નહિ તો બીજી રસ્તો અજાણ્યો, પશુ તે રસ્તાઓ ફેરવવામાં અમુક જ દરજ્જે સફળ થઈ શકશે. કૃતશને ધરમાં પૂરીને બારણાંને આગળાં બંધ કરી દીધો હોય તો તે બારણું ઉઘાડવા માટે પ્રયત્ન કરશે અને જુદી જુદી દિશ્યાસો કરીને છેવટે આગળાં ઉઘાડવા શક્તિમાન થશે પણ ખરો. જે વસ્તુ આપણે હાંકી હોય છે તે વસ્તુ ઉદર એક અથવા બીજી રીતે કેટલીક વાર ઉઘાડી નાખે છે, અને બગાડ કરે છે પણ ખરો. પરંતુ આથી વધારે વિદ્યાસ, આથી વધારે કાર્યસાધકતા આપણે પશુપંખીમાં જોઈ શકીએ નહિ.

કાર્યસિદ્ધિ માટે મનુષ્ય જે ઉપાય લે છે તે ઉપાયમાં તે ધણું વૈવિધ્ય આણી શકે છે. શારીરિક દ્વિલયાસની ખામતમાં આજ્ઞાસથી મનુષ્ય ધણો ફેરફાર કરી શકે છે. યોગનાં ચોખ્ખાં આસનો આ વસ્તુનું સારું ઉદાહરણ પૂરું પાડે છે. મનુષ્ય જેટલું ક્રેળી શકે તેટલું કોઈ પણ પથ ક્રેળી શકે નહિ. યુદ્ધિની ખામતમાં તો પણ કરતાં મનુષ્ય આંધ આગળ વધી જાય તે પાત્ર તો બાણીતી છે. પોતાના હેતુને સિદ્ધ કરવા મનુષ્ય અનેક ઉપાય અજમાવે છે. ઉચ્ચ અને નીચ, નૈતિક, અનૈતિક એવા વિવિધ સાધનો મનુષ્ય પોતાના લક્ષ્યને પહોંચવા અજમાવે છે. કૂતરાને મોઈ મનુષ્ય ઉપર શરસો ચડ્યો હોય તો તેને બચકું બારે એ સિવાય તેનો શરસો વ્યક્ત કરવાનું તેને સૂઝશે નહિ. મનુષ્યને બીજા મનુષ્ય ઉપર ક્રોધ ચડ્યો હશે તો તે ક્રોધ તે અનેક રીતે વ્યક્ત કરી શકે છે. તે તેના વેરી વિરુદ્ધ કાવતરું રચશે, તેના વિશે ક્ષતિઓ રચશે; છાપાઓમાં તેના વિરુદ્ધ ચળવળ કરશે; વર્ષો પછી પણ તેની સામે રાજકીય પક્ષ બીજો કરશે; તે પોતે વેર ન લઈ શકે તો તેના પુત્રને તે વેર વાળવાના સોગમ આપી જશે. તેજ પ્રમાણે પોતાનો રોઠ વ્યક્ત કરવા મનુષ્ય રાતદિવસ પૈસા કમાશે, ઉભાગરા કરશે, પર્વતો ઝોળાશે, આકાશમાં ઊડશે, ઉપવાસ કરશે, અને પ્રાણ આપવાની જરૂર પડશે તો પ્રાણ પણ આપશે. તે પર પ્રત્યે પ્રેમ સ્થૂળમાં સ્થૂળ રીતે સદ્ગતમાં સદ્ગત રીતે અથવા દિવ્યરૂપે દર્શાવી શકશે; તે રોઠને વિકૃત પણ કરી શકશે અને ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ ભૂખિયા ઉપર પણ લઈ જઈ શકશે. વિકૃતિ અને ઉર્ધ્વગતન અથવા સંસ્કરણ બંને મનુષ્યજનના મોટા ભાગ બળવે છે, આપણે આગળ તેને જરા વિગતવાર જોઈશું આ પ્રમાણે કાર્યસાધનામાં પુષ્કળ વૈવિધ્યને મનુષ્ય જીવનમાં આવકાસ રહે છે, અને તેથી જ તે આટલું ગૂઢ, જટિલ વિચિત્ર અને આશ્ચર્યકારક બની શકે છે.

ઉપર આપણે જોયું તે પ્રમાણે માત્ર ચોક્કસ કારણથી Stimulus જ નહિ પરંતુ અનેક કારણોથી Stimuli થી આપણામાં ભય, ગિરાસા, વગેરે વૃત્તિઓ જન્મત થાય છે. ભય ઉપજાવનાર પદાર્થ એક બે નહિ પરંતુ અનેક થઈ શકે છે. એ જ પ્રમાણે ભય નિવારવાની અથવા ગિરાસાને પૂર્ણ કરવાના ઉપાય [Response] એક જ નહિ પણ અનેક હોય છે. એક વૃત્તિને જન્મત કરનાર અનેક કારણો Stimuli અને એ વૃત્તિને સતોષનાર ક્રિયાઓ [Responses] અનેક હોય છે; માત્ર એ સમયે અનુભવાતી ભિન્નિમાં કોઈ વૈવિધ્ય ચતું નથી.

1 Perversion 2 Sublimation

— નૂતનશિક્ષણની જૂની ફાઇલો —

જેની એક પણ નકલ સિલકમાં નથી એવા એક-એ આકો સિવાય છેલ્લાં છ વર્ષના નૂતનશિક્ષણના આકોની સાક્ષવાર પાકી ખાંધેલી ફાઇલો અમે તૈયાર કરાવી છે. જે કોઈ સંસ્થા અથવા વ્યક્તિને તે જોખતી હોય તેમને નીચેની કિમતે તે પહોંચતી કરવામાં આવશે.

આગાતાં છ વર્ષની ફાઇલો

કિંમત રૂ. નવ

કોઈ પણ એક વર્ષની ફાઇલ

કિંમત રૂ. બે

કોઈ પણ છૂટક આંક [સિલકમાં હશે તો]

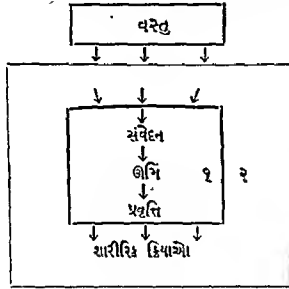
કિંમત આના ચાર

• વ્યવસ્થાપક •

નૂતનશિક્ષણ કાર્યાલય

દેસાઈપોળ • સુરત

વૃત્તિનું કાર્ય નીચે પ્રમાણે આકૃતિથી દર્શાવી શકાય.

કાળી લીટી વાળો નં. ૧ વાળો લંબચોરસ

સાદી લીટી વાળો નં. ૨ વાળો લંબચોરસ શરીરનો પ્રદેશ બતાવે છે, અને સંવેદનો તથા ક્રિયાઓમાં થતું વૈવિધ્ય દર્શાવે છે.

આપણે વૃત્તિના ઉદય વખતે વ્યક્ત થતા ત્રણ મનોવ્યાપાર ભેદી ગયા; - દરેક સમયે એ ત્રણેય દર્શાવે છે એ ખરું છે, પરંતુ એ ત્રણેય એક સરખા પ્રમાણમાં વ્યક્ત થતાં નથી. દરેક તરીકે કોઈ તત્વગાંધી જીવ, જન્મત અને ધર્મરના સંબંધ વિશે, કોઈ ગણિતશાસ્ત્રી ભૂમિતિના સિદ્ધાંત વિશે અથવા કોઈ રાજદારી પુરુષ રાજ્યના અટપટા કોપકા ઉકેલવામાં યુગ્મચો હોય છે ત્યારે તેના ચિત્તમાં સંવેદનની ક્રિયા પ્રગળાવણે ચાલી રહી હોય છે અને અન્ય વ્યાપારો અતિશય મંદ સ્વરૂપે વ્યક્ત થાય છે; એ જ વ્યક્તિઓ કોઈના પ્રત્યે કોઈ દાખવતી હોય ત્યારે ભ્રમિ મુખ્ય ભાગ બજાવે છે અને સંવેદન તથા ક્રિયા ગૌણ બની જાય છે; એ જ મનુષ્યો બ્યારે જમવા બેસે, ન્યારે ચાલતા દશે અથવા ન્હાતા દશે ત્યારે ક્રિયા મુખ્ય પ્રવૃત્તિ બને છે. અને સંવેદન અને ભ્રમિ એ આડે ઠંકાઈ જાય છે.

માનવજીવનની દરેક પ્રવૃત્તિની પાછળ આ વૃત્તિઓમાંથી એક અથવા વિશેષ વૃત્તિઓનું પ્રેરક બળ રહેલું છે એમ આ પ્રકરણમાં કહેવામાં આવ્યું છે. પરંતુ આ વૃત્તિ સીધીસીધી, પ્રત્યક્ષ એ ને એ સ્વરૂપમાં માનવજીવનમાં સદા ભાગ લેજાયતી નથી. એના ઉપર સંસ્કાર, વાતાવરણ, અનુભવ અને બુદ્ધિના થરના થર જામે છે; એ બીજાં બીજાની અસર નીચે વૃત્તિનું સ્વરૂપ વિકાસ પામે છે, પદ્મટાઈ જાય છે. વૃત્તિ જે નવાં રૂપો ધારણ કરે છે તેને આપણે 'મનોભાવ'* કહીશું. આ મનોભાવની અંદર વૃત્તિની સાથે આ બીજાં તત્ત્વો એવાં જોડાઈ ગયેલાં હોય છે કે વૃત્તિને જોળખી કાઢવી પણ મુશ્કેલ થઈ પડે છે. બુદ્ધિના ચમકાર નીચે વૃત્તિ એવી છુપાઈ ગઈ હોય છે કે આપણને મનુષ્યજીવનમાં બુદ્ધિવૈભવ સિવાય બીજું કંઈ નજરેજાયે નહિ; જ્યાં જુઓ ત્યાં બુદ્ધિ, વિચારશક્તિ અને પ્રતિકારનું જ સામાન્ય દૃષ્ટિએ આવે તેથી જ વૃત્તિ માનવજીવનમાં ભાગ લેજાય છે કે નહિ એ વિશે કાંઈને શંકા ઉદાવવાને કારણ મળે છે.

* વૃત્તિ આવાં નવાં સ્વરૂપોને અંગ્રેજીમાં Sentiments કહેવામાં આવે છે. કાંઈ કાંઈવાર એને Complex (અર્થ) પણ કહેવામાં આવે છે. એ Sentiment અને Complex વચ્ચે જે સૂક્ષ્મ ભેદ કરવામાં આવ્યો છે, તે આમજન સ્પષ્ટ કરવામાં આવશે.

કેમ્બ્રીજની શાળાઓ*

: રૂપાંતરકાર :

શ્રી. મણિલાલ પટેલ

આચાર્ય • ભારત વિદ્યાલય • કરાડી

[૩]

ભૂગોળશિક્ષણ

ગ્રામશાળામાં ભૂગોળ વ્યવહારિક દૃષ્ટિએ શીખવવામાં આવતી હતી. તેને માટે કોઈ પાઠ્યપુસ્તક દરારેલું ન હતું. આપણા દેશમાં નાનાં નાનાં છોકરાં માટે પણ પાઠ્ય પુસ્તકો દરારેલાં હોય છે અને ગિલ્ડના અને તાલુકાઓનાં નામ ગોખાવીએ છીએ. દેશનાં અને દુનિયાનાં શહેરો જોયા વિના મશહુર શહેરોની ગોખણપટ્ટી કરવી પડે છે. કેમ્બ્રીજની ગ્રામશાળામાં પાઠ્યપુસ્તક પણ નથી, તેમજ ડેરવેલો ક્રમ પણ નથી. દરેક વિદ્યાર્થીઓ પાસે દરેક ખંડ [Continent] માટે નોખી નોખી ક્ષણિકા હોય છે તે ક્ષણિકાની અંદર છાપાં કે માસિકોમાંથી મળી આવતાં ચિત્રો એકઠાં કરેલાં હોય છે. આવાં ચિત્રો બહારથી કે જ્યાં જ્યાં છાપાં કે માસિકો નગર પડે ત્યાંથી તે મેળવી લાવે છે. શિક્ષક આવાં એકઠાં થયેલાં ચિત્રો ઉપર વાતો કરે છે. અને વિદ્યાર્થીઓ પોતાના શબ્દોમાં તેના વિશે નોંધ કરે છે. જુદા જુદા દેશોની ક્ષિત્યો, પરદેશના ખજારો તથા પરદેશથી આવી ચડતા યાત્રીઓ ભૂગોળ શિક્ષણને માટે પૂરતો ખોરાક થઈ પડે છે, મેં એક વિદ્યાર્થી પાસે હિંદુસ્તાન વિશે ક્ષણિકા જોઈ હતી. તેની ક્ષણિકામાં ચિત્રોમાં હિંદી સિવાઈ, મહાત્મા ગાંધી, એવરેસ્ટ ચડનાર ૧૯૩૪ની ટુકડી, મારીયાલેનો ચિત્તા શિકાર, તામ્રમહાક, ગંગાસ્નાન, મંદિરો અને મરણદોનાં ચિત્રો હતાં. આ દરેક ચિત્રની નીચે ટૂંકી ટૂંકી નોંધ હતી. આ વિદ્યાર્થીઓને કુદરતી વિકાસોની બહુ ખજાર ન હતી એટલે કે સૌથી ગરમ પ્રદેશ, સૌથી ઠંડો પ્રદેશ તથા ઘઉં ક્યા પ્રદેશમાં થાય કે ચકા ક્યા પ્રદેશમાં થાય ? મારી મુલાકાતે તેમના ભૂગોળના એક પાઠની ગરજ સારી. મારો તેમની સાથેનો ટૂંકો વાર્તાલાપ પૂરો થયો કે તેમણે નીચે લખેલાં સંખ્યાબધ સવાલો પૂછ્યા હતા.

તમારો રંગ કેમ પાકો છે ? તમારો ધર્મ કયો છે, અને ખ્રિસ્તિ ધર્મ કરતાં તેમાં કેવી ભતતને ફેર છે ? તમે હિંદી રહેવાસીના મકાનનું ચિત્ર દોરી શકશો ? તમારા દેશના કોઈ ફળનું ચિત્ર દોરી શકશો ? તમે દિવસમાં કેટલી વખત ચઢા પીઓ છો ? તમે ઊંચામાં ઊંચી જગાએ ગયા હો તેવી જગ્યાનું વર્ણન કરશો ? હિંદી ખોરાક અંગ્રેજ ખોરાકથી કેવી રીતે જુદો પડે છે ? પાટિયા પર તમારી બાપાનાં બે ચાર વાકયો લખી બતાવશો ? હિંદી સંગીતનો ખ્યાલ આપશો ?

નૈસર્ગિક અભ્યાસ

આ શાળાની બીજી વિશેષતા નૈસર્ગિક અભ્યાસ [Nature Study] હતી. અને ચારે બાજુ લોકો તે જોવા આવતા હતા. વિદ્યાર્થીઓને જે કંઈ નમુના મળી આવે તે શાળામાં લઈ આવવા માટે પ્રેરેલાહિત કરવામાં આવતા હતા. આવા આવેલા નમૂનાઓની નોંધ ગ્રંથમાંમાં આવતી હતી અને દરેક શનિવારે તે બધાને

* ગ્રેમાસિક Teachingમાં 'કેમ્બ્રીજ સ્કેમ' નામના શ્રી. ઈશકુમારના લેખનું રૂપાંતર. આગલા બે હપતા માટે 'નૃતનશિક્ષણ'ના મે અને જૂન માસના અંકો જુઓ.

વર્ગ સમક્ષ પ્રદર્શન રૂપે ગોઠવવામાં આવતા હતા અને તેની પર ચર્ચા ચલાવવામાં આવતી હતી. જે આ નમૂનાનો સરસ સંશ્લેષ કરી લાવતો તેને આવતે-આવડિયે આ નમૂનાઓની નોંધ રાખવાનું માન આવવામાં આવતું હતું.

સાચો નૈસર્ગિક અભ્યાસ તો શાળાના ઝોરડાની બહાર જ હોઈ શકે. તેથી દર મહિને એક પ્રવાસ ખેતરોમાં, નદીકાંઠે, દરિયાકાંઠે, ટેકરાળ પ્રદેશ કે એમ જુદી જુદી જાતના પ્રદેશોમાં ગોઠવવામાં આવતો. દરેક પ્રવાસને ખાસ હેતુ લક્ષ્યમાં રાખવામાં આવતો હતો. દુકડી પ્રવાસે બપોરે તે પહેલાં શિક્ષક વિદ્યાર્થીઓને પ્રવાસને હેતુ સમજાવતો અને સામાન્ય સૂચનાઓ પણ આપતો હતો. દરેકે રથે પહેાંચતાં દુકડી ત્રણચાર નાની નાની દુકડીઓમાં વહેંચાઈને જુદી જુદી દિશામાં વેરાઈ જતી. એકાદ કલાક પછી બધાં એકઠાં થતાં અને તે વખતે દરેકની ઉમ્મર અને બુદ્ધિના પ્રમાણમાં કંઈ ને કંઈ રસદાયક ગણી જતું. આણેલા નમૂનાઓ ભેગા કરવામાં આવતા, વર્ગીકરણ થતું અને નોંધ રાખવામાં આવતી. આ શાળાના વિદ્યાર્થીઓમાં મને એક ખાસ વિશેષતા દેખાઈ અને તે એ કે તેઓ તેમની આસપાસના સંગેશો પર અદિતીય સ્વામીત્વવાદી હતા અને નિરીક્ષણશક્તિ ધણી ઊંડી હતી. તેમના ગામમાં ભણેલા એક એક છોડવાઓ અને ઝોડોમાં નામ તથા તે દરેકની ખાસિયતથી તે પરિચિત હતા. અને તે શાળાના હેડમાસ્ટર કહેતા હતા કે આવા પ્રવાસોથી તેમને શીખવાતા પાઠોમાં વધારે રસ ધરાવતા થયા હતા. તેમનું ભૌગોલિક જ્ઞાન વધ્યું હતું, લેખન સુધર્યું હતું, કુદરત વિશેના વાચનની આબુજિ નજીવ થઈ હતી. પંખીઓ, ખેતરો અને ફળ પરનાં કાષ્યો મોટે કરવામાં તેમને વધારે રસ હત્યન. થયો હતો. માથાપોને પણ છોકરાં પાસેથી પ્રેરણા મળતી અને આ જ્ઞાનયત્રમાં આખું ગામ સહકાર આપતું હતું.

ગ્રામ મહાશાળાઓ

કેમ્બ્રીજ જેને મોટે ભાગે મહાશાળા છે તે સીનિયર શાળા પર દબે હું આવીશ. આવી શાળાઓ 'ગ્રામ મહાશાળાઓ' (Village College) તરીકે ઓળખાય છે. બોડીસામ, સ્વાસ્તન, લીન્ટન અને હીરન એ ચાર સ્થળોએ આવી શાળાઓ છે. આ સંસ્થાઓ ગ્રામજનતાની કેળવણીનું કેન્દ્ર ગણાય છે. આ શાળાઓની શિક્ષણવિષયક બાબતો તો બીજી ગ્રામશાળાઓ જેવી સામાન્ય હોય છે, પણ તેમનું સાચું કાર્ય તો શાળાના સમય પછી થાય છે. શાળામાં સંખ્યાબંધ જુદાં જુદાં મંડળો હોય છે અને આમાંથી કોઈ ને કોઈ મંડળની સહા રોજ સંતોષે હોય જ. આ મંડળમાં શાળાના જૂના વિદ્યાર્થીઓ તથા આજુબાજુના ગ્રહસ્થ લોકો સહ્ય તરીકે ભેગાઈ શકે છે. આ મંડળોને મુખ્ય હેતુ એ હોય છે કે શાળા છોડ્યા પછી વિદ્યાર્થી નિરક્ષરતામાં પડી જાય કે મત્સિક આજસ સેવતો ચર્મ જાય તેમંથી અટકાવવતો છે. ત્યાં જુદાં જુદાં રમત મંડળો ઉપરાંત નાટ્યમંડળો, ચર્ચાસભા, નૃત્યમંડળી, પ્રૌઢમંડળ, ફોટોગ્રાફીમંડળ, વ્યાયામમંડળ, પ્રસૂતિશલ્ય, ખેતીવાડીમંડળ, તાત્કાલિક સારવારમંડળ વગેરે વગેરે જાતની મંડળોઓ હોય છે. દર પખવાડિયે ફિલ્મ ફર્વનીંગ હોય છે, સત્રમાં એક વખત હોલી આર્ક્ટરનન અને વર્ષમાં એક વખત મોટો જલસો યોજાય છે.

આ સંસ્થાઓ સહકારનાં અને પ્રમોજનનાં કેન્દ્રો હોય છે. આજ તેમનો મુખ્ય હેતુ હોય છે અને આજ દિંદમાં આવી સંસ્થાઓની જરૂર છે. આપણા દેશની પ્રાથમિક શાળાઓએ કેટલુંક કાર્ય કર્યું છે અને કરે છે. પણ હજી કેળવણી અધૂરી અને કૃત્રિમ છે. વિદ્યાર્થીઓ શાળા છોડ્યા પછી નિરક્ષરતાના સાગરમાં ડૂબી જાય છે. શિક્ષકો અધૂરા કેળવણેલા છે, પગારો પણ ઓછા અપાય છે અને નૈતિક ધણતર અચોક્કસ હોય છે. મોટા ભાગના શિક્ષકો-માનસિક, નૈતિક અને આર્થિક-ઉત્તતિની જરૂર છે.

સ્વાતંત્ર્ય અને ઉદ્દાસ

કેમ્બ્રીજની બધી શાળાઓમાં સ્વાતંત્ર્ય અને ઉદ્દાસનું વાતાવરણ હોય છે. શિક્ષક અને શીખનારાઓ મળીને શિક્ષણનો પ્રકાર નક્કી કરે છે. વિદ્યાર્થીઓને ધેર લખવા વાંચવાનું હોતું નથી. માત્ર મેટ્રિકશાળાઓને

હોય છે. છોકરાઓ પોતાનાં પુસ્તકો ઘેર લઈ જતા નથી. આપણે અહીં ઘર આગળ લખવાવાંચવાનું ન આપવામાં આવે તો માત્રાપો શિક્ષકનું માયુ ખાઈ જાય છે. આપણી કેટલીક શાળાઓ સારાં પરિણામ લાવના અને શિષ્યવૃત્તિઓ મેળવવા વધારાના વર્ગો ચલાવે છે. આવી જાનની વિચારણા કેમ્બ્રીજ શાળાઓ માટે બંધકર છે. આપણે અહીં વર્નાક્યુલર ફાઈનલ વિદ્યાર્થીઓનું સોદીનું પાણી કરે છે. પણ કેમ્બ્રીજની શાળામાં વિદ્યાર્થીને ઘર આગળ વાંચવાનું આપે તો છોકરાની મા શિક્ષકનો દમ કાઢી નાખે. ત્યાં પુસ્તકો, રેશનરી, ચિત્રકળાનાં સાધનો કેમેરા-શાળાની અંદર જે જે જરૂર હોય તે બધું શાળા તરફથી મફત પૂરુ પાડવામાં આવે છે. વિદ્યાર્થીનું પોતાનાં તો કપડાં અને સાયકલ બેજ હોય છે. શાળામાં તે સ્વતંત્ર હોય છે. આપણા દેશમાં રમ્મને દિવસે છોકરાંને આનંદ થાય છે. પણ કેમ્બ્રીજમાં રવિવારનો દિવસ ગમીનીનો દિવસ હોય છે. કારણકે શાળામાં જરૂં તે તેને આનંદદાયક લાગે છે. જૂના જમાનાના મારકણા કે વઢકણા હેડમાસતરે ત્યાં નથી. ત્યાં મા ગિજવાય તો એમ કહે કે 'આવલી કાલે તને શાળામાં નહિ જવા દઈ.''

મુખાક્ષરો અને ગણિત બન્ને હેલ્થમાં હેલ્થી દબનાં સાધનોથી શીખવવામાં આવી છે. આપણે અહીં શાળાના નામથી વિદ્યાર્થીના ગાનસ ઉપર એક બંધકર છાપ બિબી થાય છે તેનું ત્યાં નથી. તે ત્યાં હસે છે, રો છે અને બણે છે. અડધું પ્રધું સમજ્યો ન સમજ્યો અને તેને ગોખવાનું ત્યાં નથી હોતું. તે ચોપાડીગોમાંથી અને શિક્ષકો પાસેથી શીખે તેના કરતાં વધારે નિરીક્ષણથી શીખે છે. શિક્ષક તેમના પર હકાકતના થોકડા લાંતો નથી પણ તેને સહાય કરે છે. છોકરાને મણાવવામાં આવતો નથી પણ તે જાતે મણે છે. શિક્ષણ પદ્ધતિની મોટામાં મોટી ફરોહ ગણો કે શિક્ષકની મોટામાં મોટી ફરોહ ગણો તો એજ કે-તેમણે રસ પેદા કર્યો છે.

સહકેળવણી

કેમ્બ્રીજની શાળાઓમાં સહકેળવણી જેવું બહુ નથી. ઇંગ્લેન્ડમાં સહકેળવણીના વિષયમાં મતભેદ પ્રવર્તે છે. કેમ્બ્રીજમાં પંચ બરો અને કાઉન્ટી અમલદારો વચ્ચે મતભેદ છે. બરો અગમદારો જુનવાણી છે અને સહકેળવણીની વિરુદ્ધ છે અને કાઉન્ટી અમલદારો સહકેળવણીની તરફેણમાં છે. બન્ને પોતપોતાના વિચારોમાં મક્કમ છે અને પોતપોતાની રીતે પોતાના વિચારો અગત્યમાં મૂકવાને હિંમતવાળા અને સ્વતંત્ર છે. અને પરિણામે આ બન્નેની વચ્ચે આરોપઅધારક હરીફાઈ પ્રવર્તે છે. બરો વિભાગમાં (નાનાં છોકરાંની શાળા સિવાય) એક પણ શાળામાં સહકેળવણી નથી. પણ આનો અર્થ એવો નથી કે છોકરા છોકરીઓ છૂટથી હલે ગણે તેની સામે વાધો છે. ત્યાં કોઈ પણ જાતનો પ્રતિબંધ નથી અને જ્યાં રહેલ લગ્ન હોય ત્યાં આવો પ્રતિબંધ હોઈ શકે પણ નહિ. સહકેળવણી સામે તેમનો વાધો કેળવણી અને માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ છે. એટલે કે તેઓ એમ માને છે કે છોકરીઓને જુદા પ્રકારની શિક્ષણની જરૂર છે તેમજ તેમની સાથેનું વર્તન પણ છોકરાઓ કરતાં જુદા પ્રકારનું હોવું જોઈએ કારણકે તેમના માનસબંધારણમાં ફેર હોવાથી તેને સ્પર્શ કરવાની રીત જુદી હોવી જોઈએ.

આપણે અહીં આ પ્રશ્ન આ દૃષ્ટિએ ઉકેલવામાં આવતો નથી. આપણે પાશ્વિમ્યાયેનું અનુકરણ કરીને સામાજિક રચનાને ઉપલાલી નાખવા માગીએ છીએ, સહકેળવણી પર આપણે અહીં જુદી જુદી વાતો કરવામાં આવે છે. કોયેનેમાં સહકેળવણી હોય છે. અને હવે અગિપ્રાય એવો ચતો જાય છે કે તેથી વહેવી ઉમ્મરે સહકેળવણી શરૂ કરવી જોઈએ. માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ આ વિચાર બરાબર છે. કારણ કે ખરી સહકેળવણી શરૂઆતથી જ હોવી જોઈએ. પણ સમાજમાં સ્ત્રી પુરુષોને છૂટથી હળવામળવા વિશે પ્રતિબંધ હોય ત્યાં સહકેળવણી થઈ શકે જ નહિ. અને થાય છે ત્યાં પરિણામ એ આવે છે કે છોકરીઓ શરમ અને સંકોચથી વર્ગમાં બેસે છે. અલગ જગા પર બેસે છે. અને બધો વખત તેમનું માનસ સંકોચ વૃત્તિથી પિડાય છે. જે કે

દક્ષીણ એમ કરવામાં આવે છે કે સહકેળવણીથી બધું સુધરી જશે, પણ સમાજના વ્યવહારમાં છૂટથી હળવા-બળવાનું વાતાવરણ ન બિલુ' થાય ત્યાં સુધી સુધારો થવો અશક્ય છે. ઈંગ્લંડના સમાજમાં છૂટવાળું વાતાવરણ છે અને થોડા કલાકો છોકરા છોકરીઓ બુદ્ધિ રહે છે. આપણા દેશમાં છૂટવાળું વાતાવરણ નથી. અને થોડા કલાક એક ઓરડામાં બેસાડીને આપણે સહકેળવણી આપ્યાનો સંતોષ માનીએ છીએ. છોકરાછોકરીઓની બે જુદી શાળાઓ કરતાં બન્નેની ભેગી શાળાઓ હોય તો આર્થિક દૃષ્ટિએ ફાયદાકારક છે. જો કે કેમ્બ્રીજમાં આગે નિદાન જુદી રીતે કરેલો છે. ત્યાં છોકરા છોકરીઓની શાળાઓ નજીક નજીક બાંધી છે, વર્ગો જુદા, શિક્ષકો જુદા. પણ વ્યાયામ મંદિર, પ્રયોગ મંદિર, રમતોનાં મેદાનો, નાદવાના તળાવ એ બધું બંધાને માટે હોય છે અને જુદે જુદે વખતે જુદી જુદી શાળા વાપરે છે.

કેમ્બ્રીજની જે શાળાઓમાં સહકેળવણી પૂરે બહારમાં ચાલે છે તેવી લગભગ કમનેક શાળાઓ મેં જોઈ છે. ત્યાં પણ એક જ પાઠશી પર કે દારમાં છોકરા છોકરીઓને બેઠેલાં જોવાં નથી. છોકરીઓ પ્રમાણમાં શરમાળ લાગા કરતી હતી. ભોજનમૃદુમાં જમવાનાં ટેવક જુદાં જુદાં દતાં. લગભગ અડધું શિક્ષણ નોખા નોખા સમયમાં ચાલતું. છોકરીઓ રોષવાના, શિવવાના કે એવા ધરકામના સમયમાં જાય, ત્યારે છોકરાઓ સુધારી, લુધારી કે બગીચાકામ જવામાં જતા હતા. વિદ્યાર્થીના સમયમાં પણ વાગ્યે જ હળતાંબળતાં દેખાય. તેનો અર્થ એવો નથી કે હળવાબળવા માટે પ્રતિબંધ છે. કેટલીક શાળાઓમાં આવા નોખાપણાનાં વિચારને ઉત્તેજવામાં આવતો નથી. કેટલીક શાળાઓમાં આ બાબતને અવગણવામાં આવે છે. મોટે ભાગે શાળાના આચાર્ય ઉપર આનો આધાર રહે છે.

બાળશિક્ષણ શાળાઓ

કેમ્બ્રીજમાં બાળશિક્ષણ શાળાઓ બહુ નથી. મેં લગભગ ત્રણેક નવી શાળાઓની મુલાકાત લીધી હતી. તે બધી જ સરસ જગ્યાએ હતી અને સારા ગકાનમાં હતી. હવા આનંદાળુ અને તડકો પુખ્ત હતો અને રમતગમત માટે મેદાનો પણ પુષ્કળ હતાં બાળશિક્ષણ એટલે 'આનંદદાયક રમતો' અને 'ટૅવનું બંધારણ'. વાચનનું નામનિશાન નહિ. તાલબદ્ધ ગીતો, સંગીત, રમતો, મજાક પાઠ્ય, રંગ કરવા, ટેવકને સાફસફ કરી નાસ્તો તૈયાર કરવો, યાગીઓ ધોવી, ખુશ્કા મેદાનમાં રમવું, વાર્તાઓ કહેવી. આજ એમનો કાર્યક્રમ હોય છે. વળા એથી મોટી ઉંમરના બાળકોની શાળામાં પણ ચોપડીઓ દોતી નથી. નાચ, રંગ કામ, હાથ ઉઘોગ, નખૂનાઓ બનાવવા, વાર્તાઓ કહેવી, નાટકો બજાવવાં, તાલબદ્ધ ગાનું અને વાર્તાલાપ કરવો-એ જ હોય છે.

આવી શાળાઓમાં રીતસર આદરણાનું શિક્ષણ હોતું નથી, અને કોઈકને એમ લાગવાનો સંભવ છે કે શિક્ષકને કંઈ કામ જ નથી. પણ તેની અસર નજરે ન દેખાય એવી સત્તજ હોય છે. તે શિક્ષક દરેક દરેક વિદ્યાર્થીની પર પોતાની નજર રાખે છે અને તેની રમત, તેની ટેવ વગેરે પર પૂરતું ધ્યાન આપે છે. શિક્ષક બાળકોની હાલત જુદાવાથી માંડીને તે રમવાની કસસત સુધીની બધી પ્રતિષ્ઠામાં જોડાયેલો હોય છે. તે પોતાના ધંધામાં પાવરધા હોય છે એટલું જ નહિ પણ તેની ધીરજ અષ્ટ હોય છે અને બાળપ્રેમ આસીમ ધરાવે છે. તે ખાસ આ કામ માટે તાલીમ લઈને જ આવે છે અને આ કાર્ય તેના વિના બીજું કાઈ કરી શકે એમ નથી. માનસશાસ્ત્રીની ઉચ્ચામાં ઉચ્ચ પદ્ધતિથી તે પૂરતો માહિતગાર હોય છે.

મુરબતી બાળકો

દુરનિવાત કેળવણી પહેલવહેલી પશ્ચિમમાં શરૂ થઈ. પછી બાળ કેળવણીની વાત આવી અને હવે અશુચિકસિત મુરબતી બાળકોની કેળવણીની વાત હાથ ધરવામાં આવી છે. આપણે માટે હજી આ દુરની વાત,

છે. કારણકે આપણી મુશ્કેલીઓ પારાવાર છે. એક તો અક્ષરજ્ઞાનનું પ્રમાણ ૪ દશ ટકાથી ઓછું છે. હમ્મેરા બાળકોને પરીક્ષાનો હાડ ગમરાવે છે. પરદેશી ભાષા ફરજિયાત બાજુની પડે છે. આપણા વાસ્તવિક જીવનથી કેળવણી ધણે દૂર છે. આપણો દેશ ગરીબ છે. આપણી કેળવણી ખર્ચાળ છે. અને તેનો ખર્ચો કાંઈ જ નથી. લગભગ ૭૦ ટકા વસ્તી ગામડામાં રહે છે કે જેમની પાસે વ્યવહારનાં સાધનો ઓછાં છે. હમ્મેરા લોકો દેશના વાસ્તવિક જીવનથી દૂર છે. કેટલાક ભાગોમાં તો નબીનદારો કે ધણિયાઓ પોતાના તાબેદાર ખેડૂતોનાં છેપણોને અક્ષરજ્ઞાન મેળવે એ ઇચ્છના નથી કારણકે એ બણીગણી હોશિયાર થાય તો તેમનાં કામકાજ કાણ કરે? તેથી આપણા દેશમાં સાક્ષરતાનો ઝંઝો ફરકાવવો કઠણ છે.

કેમ્બ્રીજમાં મેટ્રિક સુધી શિક્ષણ મફત છે. દૂરમાં દૂર ગામડું હોય ત્યાંથી પણ આડધા ક્લાસમાં ઉચ્ચ પ્રાથમિક શિક્ષણ શાળામાં જઈ શકાય. એટલી બુદ્ધિવાળાં બાળકોને માટે એક અલાયદો વર્ગ હોય છે. અને આ અલાયદા વર્ગને માટે એક ખાસ તાલીમ પામેલો શિક્ષક રોકેલો હોય છે. મોટે ભાગે આ વર્ગમાં તેમને જીવનમાં અનુરૂપ થાય અને તેમના જીવન નિર્વાહમાં ઉપયોગી થાય તેવું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. આપણા દેશમાં આવાં બાળકોની સંખ્યા લેવાની જોગવાઈ નહિ હોવાને કારણે રસ્તાના રખડુ ચર્ધને જાહેર સમાજના તિરસ્કારને પાત્ર થાય છે.

શારીરિક અને માનસિક બોડ દૂર કરવાના હેતુથી એક ખાસ શાળા છે. તેમાં બે વિભાગ છે. બન્નેનો અભ્યાસક્રમ અને શિક્ષકો જુદા જુદા છે. શારીરિક બોડમાં પશુવાળાઓ મોટા સમય શહેર બહાર ખુલ્લી દવા અભ્યાસાળામાં ગાળે છે. આવાં છોકરોને સવારનો નાસ્તો અને બપોર પછીનું ખાણું શાળા તરફથી આપવામાં રે છે. ઘર આગળ કેવી ભત્તો બોરાક આપવે તેની સલાહ આપ્યોતે આપવામાં આવે છે. ડાક્ટર વર્ષમાં વખત તપાસ કરે છે અને જે સમયરણુ રિયલિટમાં જણાય તેમને જાહેર શાળામાં મોકલી આપવામાં આવે , અને એ રીતે અભ્યાસનો બોલો શરીરની તંદુરસ્તીને અસર ન કરે તેવાં પગલાં લેવાય છે.

કેમ્બ્રીજની મોટી ફત્તેહ તો એ છે કે માનસિક બોડવાળાં બાળકોની તે સંખ્યા રાખે છે. આવી એક ાળામાં ૪૦ બાળકો હતાં અને તેમનું માનસિક વિકાસના પ્રમાણમાં વર્ગીકરણ કરેલું હતું. તેમાંનાં કેટલાંક દલકું વધે, નાનું કે, મોટું, ધોળું કે કાળું-એ બધાનો ભેદ સમજી શકતાં ન હતાં છતાં તે ગાંઠાં તો નહોતાં જ. તેઓ ઊંચાં બાળકો કરતાં કમચક્કા હતાં એટલે તેમને ખાસ રીને શીખવવું જોઈ એ. અને ખરેખર તેમના શિક્ષકોની ઊંચા અને હિંમત જોઈને તાબુજ થઈ જવાય. આથી યે વધારે પ્રશંસાપાત્ર અને નિરાશાજનક ગણી શકાય ત્વી શાળા તે ધંધા કેન્દ્ર [Occupation Centre] હતું. ત્યાં અણવિકસિત અને અવિકસિત બાળકોને પ્રેક્ષણ આપતું. ત્યાં લગભગ નવ વર્ષથી ગાંડીને તે ૪૫ વર્ષ સુધીનાં સ્ત્રી પુરુષો મળી ૨૦ જણ હતાં. શિક્ષકને મૂળ ચક્રેર રહેલું પડતું. શિક્ષકની જરા જેટલી બેધ્યાની બારીના કાચ તોડવામાં કે કંઈ ફેંકી દેવામાં પરિણમતી. ળાક્ષરો અને સંખ્યાજ્ઞાન શીખવવા માટે ખાસ પ્રકારનાં સાધનો હતા. તાલબદ્ધ ક્રિયાઓ પ્રત્યે ખાસ ધ્યાન મળતું હતું. આ બધાં તલ્લન બાધાં હતાં. તે વખત કે સિક્કા પારખી શકતાં ન હતાં. સાદા સવાસોના જવાબો પણ આપતાં નહિ. મોટરમાં બેસીને ઘેર પણ જઈ શકતાં નહિ. તેમ છતાં હજોક વર્ષમાં આમાંથી ચારેક જણ મેતાનું પેટિયું મેળવી શકે તેવી લાપકાતવાળાં થયાં હતાં. એક છાત્રાં વેચનાર ફરિયો થયો હતો. બીજી રસોડામાં પદ્દનીશ નોકર થઈ હતી. આ બધું લખવાનો મુદ્દો તો એ છે કે જુદી જુદી ભતનાં બાળકોની શક્તિને પૂરા પ્રમાણમાં વિકસાવવા માટે કેવા પ્રયત્ન થાય છે !

૩૯૬

કેટલાક આંકડાઓ

કેમ્બ્રીજની વસ્તી ૧૯૩૮ માં ૭૬,૫૬૦ જણની હતી. તેમાંથી ૩૭૨૮ છોકરાઓ અને ૩,૪૮૯ છોકરીઓ મળી કુલ ૭,૨૧૭ જણ શાળાએ જતાં હતાં. વસ્તીના દર ૮૬ જેટલો ભાગ આને માટે ૭૦ પુરુષો અને ૧૭૩ સ્ત્રીઓ મળી કુલ ૨૪૩ શિક્ષકો હતાં. સરેરાશ શિક્ષક દીઠ ૩૦ બાળકો ગણાય ત્યાં ઉત્તરોત્તર પુરુષ શિક્ષકોને સ્થાને સ્ત્રી શિક્ષિકાઓ વધારવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. ૧૯૩૮ નું શિક્ષણ ખર્ચ ૧,૦૮,૮૯૮ પાઉંડ એટલે બાળક દીઠ વાર્ષિક ૧૫ પાઉંડ હતું. ત્યાંના શિક્ષકોના પગારનું ધોરણ બર્નહામ સ્કેલથી નક્કી થયેલું છે.

પ્રમાણપત્રવાળા પુરુષને વાર્ષિક	પાઉંડ ૧૦૨-૭૩-	૧૫૬
પ્રમાણપત્રવાળી સ્ત્રી	પાઉંડ ૮૩-૯ -	૧૪૪
પ્રમાણપત્રવાળા પુરુષને વાર્ષિક (વધુમાં વધુ)	પાઉંડ ૧૬૮-૧૨-૩૩૦	
પ્રમાણપત્રવાળી સ્ત્રી	પાઉંડ ૧૫૦-૯-૨૫૮	

ઉચ્ચમાં શિક્ષકોને પોતાના પગાર, પગારનાં ધોરણ, પગારના વધારા કે પેન્શનનો વિચાર કરવાનો હોતો નથી. પણ તેમને પોતાના શિક્ષણકર્મનો જ વિચાર કરવાનો હોય છે.

બૂ હુ હૂ ગૂ જ રા ત

આચાર્ય સંમેલનનો હેવાલ

ક

તા. ૧૩-૧૪-૧૫ મી ઓક્ટોબર ૧૯૪૧ ને દિને સૂરતમાં મળેલા સંમેલનનો વિસ્તૃત હેવાલ તૈયાર થઈ ગયો છે. એની થોડીક નકલ પુસ્તકાકારે જુદી પ્રગટ કરવાનું નક્કી કર્યું છે.

એ પુસ્તિકા જેમને ભેઈલી હોય તેમણે પોતાનું નામ બ્યવસ્થાપક 'નૂતનશિક્ષણ' કાર્યાલય, દેસાઈપોળ, સૂરત, ને યેનાસર લખી મોકલવું.

તા કી દે ઓ ઈ ર નોં ધા વો.

કિંમત આદ આના

દપાલખર્ચ બે આના જુદા

જીવન ઉપર શાળાની અસર*

શ્રી. લાલુ કાકર

શાળા કુટુંબનું આગળ વધેલું અંગ છે. જે માથાપો છોકરાંઓને તાલીમ આપવાનું અને એમના જીવનના પ્રશ્નો ઉકેલવાનું કામ માથે સાર્થક લે, તો શાળાની કેળવણીની કસી જરૂર ન રહે. આપણી આધુનિક સંસ્કૃતિ બહુ અટપટી બની ગઈ છે. તેથી સામાજિક જીવનને માટે જરૂરની હોય એટલી કેળવણી બાળકને ઘરમાં જ આપવી શક્ય નથી, અને શાળાઓની જરૂર પડે છે.

આધુનિક શાળાઓ ન્યારે સ્વપાઈ, ત્યારે રાખ્યકર્તાઓના આદર્શ પ્રમાણે કેળવણી આપવાનું નક્કી થયું. રાખ્યકર્તાઓને આગ્રાંકિત નોકરો નોંધતા હતા, તેથી એમણે શાળાનો અભ્યાસક્રમ એ જાતનો ઘડ્યો. સગય જતાં આ જાતની કેળવણીની કુટિઓ જણાવા લાગી અને અત્યારે કેળવણીનો આદર્શ એ બન્યો છે કે બાળક સ્વતંત્રપણે વિચારતું થાય, આપણી ભાષા માતવસરકૃતિમાં ભાગ લે અને પોતાનો ફળો આપે. બાળકો મોટા થઈને કેવળ પૈસા કમાય એ આપણે નથી જોઈતું, પરંતુ તેઓ સ્વતંત્ર અને જવાબદાર કાર્યકરો બને એ પણ જોઈએ છે. જેઓ શાળામાં કોઈ પણ સુધારો મૂકવતા હોય છે, તેઓ જાણે અગાળે સામાજિક જીવનમાં સહકારનો અંક વધારવા રસ્તો શોધી રહ્યા હોય છે, આ કાર્યને માટે શાળામાં બાળકને સમજ શક અને એના વિકાસમાં મદદ કરી શકે એવી શિક્ષકોની તાલીમ આપવાની જરૂર છે.

ન્યારે બાળક શાળામાં પહેલી વાર આવે છે, ત્યારે એની સામે સામાજિક જીવનની નવી કસોટી આવે છે, અને આ કસોટી એના વિકાસની જૂથો ઉઘાડી કરે છે. જે તેને ઘરમાં પપાજીને રાખવામાં આવ્યું હશે, તો તેને ઘર છોડીને બીજા બાળકો સાથે બળતું ગમશે નહિ. એના પાઠમાં અને શિક્ષકમાં મિલકુલ રસ લેશે નહિ, અને ઘેર લઈ જવા માટે રડશે. તે બધા વખત પોતાની જાતનો જ વિચાર કરતું હશે, તેથી અભ્યાસમાં પાછળ પડશે. આવા બાળકો માટે માથાપ ઘણી વાર કહે છે કે ઘેર તેઓ જરા પણ તકવીફ નથી આપતાં, પણ માત્ર શાળામાં જ મુશ્કેલી જાણી યાય છે. ઘેર એની પાસે કશી કસોટી મૂકવામાં આવતી નથી. તેથી તેના વિકાસની જૂથો દેખાતી નથી. શાળામાં તો તેને પંખાજવામાં આવતું નથી, તેથી તેમાં એને પોતાની હાર લાગે છે.

બાળકોની મુશ્કેલીઓ ઉપર ધ્યાન આપવાનું અને માથાપની જૂથો સુધારવાનું કામ શિક્ષકને માથે રહે છે. જે બાળક ચોક્કસપણે નબળા મનનું નથી હોતું, છતાં વર્ગમાં પછાત રહે છે, તે સામાજિક જીવનને અનુકૂળ બનવાના પ્રશ્ન સામે ગમરાતું હોય છે. આ નવી પરિસ્થિતિને પહોંચી વળવા માટે શિક્ષક મદદરૂપ બની શકે.

શિક્ષક કઈ રીતે મદદ કરી શકે? માતાની જેમ તેણે બાળકની સાથે સંબંધમાં આવીને તેને રસ લેવું કરવું જોઈએ, આ રસ ઉપર તેના આખા ભવિષ્યનો આધાર છે. તેને સખ્તાઈ અથવા સમ્મતી રસ લેવું કરી શકતું નથી તેના ઉપર ટીકા કરવી અથવા તેને ઠપકો આપવો, એ પણ ખરાબ છે, કારણ કે એમ કરવાથી તો તેના શાળા તરફનો અણમો વાજળી સામિત થશે. આવી રીતે ઠપકો આપીને જે બાળકો માટે શાળાનું વાતાવરણ કૃત્રિમ રીતે અળખાણ બનાવવામાં આવે છે. તેઓ મોટે ભાગે રખડું બને છે, ખરાબ વિદ્યાર્થીઓ બને છે, અકલહીન દેખાય છે, અને અનેક રીતે ત્રાસ આપે છે. આવા બાળકો ખરેખર અકલહીન નથી હોતાં.

તેઓ ધણી વાર શાળાએ નહિ આવવાનાં બદલામાં શોધવામાં અને માખાપની મોટી ચિટ્ટી બનાવવામાં બહુ યુદ્ધિ બતાવે છે. તેઓને શાળા બહાર રખડુ છોકરાઓમાં શાળા કરતાં વધારે પ્રસંસા મળે છે, તેથી તેમને શાળાના વર્ગમાં રહેવાં કરતાં રખડુ ટોળામાં ફરવું વધારે મળે છે. આ પરિસ્થિતિમાં દેખાશે કે જે બાળકો વર્ગનો એક ભાગ નથી બની શકતાં, તે યુના કરવા તરફ જાય છે.

જો શિક્ષક બાળકને રસ લેવું કરવું હશે તો તે બાળકના પહેલાંના રસના વિષયો સમજશે, અને એને ખાતરી કરાવશે કે એમાં અને બીજી બાજુઓમાં તે ફતેહ મેળવી શકશે. જ્યારે બાળકને એક બાજુમાં વિશ્વાસ આવી જાય છે. ત્યારે બીજી બાજુઓમાં પ્રેરણાદન આપવું સહેલું થઈ જાય છે, તેથી સૌથી પહેલાં આપણે એ શોધી કાઢવું જોઈએ કે બાળક દુનિયા તરફ કઈ રીતે જુઓ છે, તે કઈ જ્ઞાનેન્દ્રિય ઉપર વધારે ધ્યાન આપે છે, અને કઈ જ્ઞાનેન્દ્રિય સૌથી વધારે કેળવણેલી છે. કેટલાંક બાળકોને જોવામાં સૌથી વધારે રસ હોય છે કેટલાંકને સાંભળવામાં અને કેટલાંકને ફરવામાં સૌથી વધારે રસ હોય છે. જે બાળકને જોવામાં રસ હોય, તેની પાસે વ્યાખ્યાન આપવામાં આવશે તો તે નહિ સાંભળે.

કોઈ પણ વિષયને બાકીના જીવન સાથેના સંબંધ સહિત બજાવવો એ શિક્ષણની સૌથી સારી રીત છે, કારણ કે તેથી બાળકને શિક્ષણના હેતુની અને એની બહારિક ઉપયોગિતાની ખજાર પડે છે. દા. ત. મકાન બંધવા સાથે ગચ્છતને જોડી શકાય. કેટલાક વિષયો એમ પણ શીખવી શકાય. દા. ત. શિક્ષક બાળકોને ફરવા જઈ જઈ, એમને રસ આવતી બાજુઓ ઉપર શીખવી શકે. અલગજન આને માટે સૌથી પહેલી એ શરત છે કે શિક્ષકને બાળકમાં રસ હોવો જોઈએ.

આપણી અત્યારની પદ્ધતિમાં બાળક શાળામાં સદાકારને બદલે હરીફાઈ માટે તૈયાર થઈને આવે છે, અને શાળામાં અભ્યાસ દરમિયાન આ હરીફાઈ ચાલુ રહે છે. હરીફાઈ છોકરાં માટે મોટી આકૃત છે. જે બાળકો પડાત રવી જાય છે તેમને માટે અને જેઓ ખૂબ મહેનત કરીને બીજાથી આગળ નીકળી જાય છે, એ બેઉ માટે આ સરખી આકૃત છે, કારણ કે એ બેઉ રિયલિટીમાં બાળક માત્ર પોતાની જાતનો જ વિચાર કરવું થાય છે. પોતાના માટે અને તેટલું મેળવવું અને બીજાને કશી મદદ ન કરવી તે એનું ધ્યેય હોય છે. કુટુંબની જેમ વર્ગ પણ સમાન વ્યક્તિઓનો એકાંક બનવો જોઈએ. જો એમને આ રીતે કેળવવામાં આવે તો તેઓ એક બીજામાં રસ લેતાં થાય અને સદાકારમાં મગ્ન લે. ધણીએ મુઝવતાં બાળકો વર્ગના રસ અને સદાકારથી બદલાઈ જાય છે. સદાકાર વધારવા માટે એક એવું સયન કરવામાં આવે છે કે વર્ગનું તંત્ર બાળકોને જ સોંપી દેવું. આવા પ્રયોગમાં શિક્ષક ખૂબ કળાત્મક ધ્યાન રાખવાની જરૂર રહે છે.

બાળકોની કેળવણીમાં સૌથી મોટી મુશ્કેલી બાળકની શક્તિની મર્યાદાથી નથી જાણી થતી, પણ એ મર્યાદા વિશે બાળક પોતે શું ધારે છે, એથી જાણી થાય છે. જો બાળક એમ માને કે તેનામાં યુદ્ધિ જોઈએ છે, તો તે નિરાશ બની જાય છે, અને ધારી બેસે છે કે ફતેહ એની શક્તિની બહાર છે. કેળવણીમાં આપણે બાળકનાં દિમાગ અને રસ વધારવાનું અને તેણે પોતાની શક્તિ વિશે જે મર્યાદા આપી હોય તે દૂર કરવાનું કામ કરવું જોઈએ.

શાળાના રીપોર્ટ માટે પણ એમજ બને છે. જ્યારે શિક્ષક ખરાબ રીપોર્ટ આપે છે ત્યારે તે એમ માને છે કે તે બાળકને વધારે મહેનત કરવા પ્રેરે છે. જો ધરવું વાતાવરણ કડક હશે તો બાળક એ રીપોર્ટ ઘેર લઈ જતાં ડરશે. તે કાંતો ઘેર ન જાય અથવા રીપોર્ટ બદલાવી નાખે, કેટલીક વાર આવા સંમેલોમાં બાળકોએ આપવાનું પણ ક્યાં છે. શિક્ષક ધરના વાતાવરણ માટે જવાબદાર નથી, પણ એણે તે ધ્યાનમાં લેવું જોઈએ. જો માખાપ મદસ્તાકાંક્ષી હોય, તો બાળક ખરાબ રીપોર્ટ સાથે આવે છે ત્યારે તેને ખૂબ કપડો મળે છે. જો

શિક્ષક યોગ્ય વધારે નરમ અને વધારે ઉદાર હોત. તે બાળકને આગળ વધવાનું અને ફરેલ પામવાનું પ્રોત્સાહન મળ્યું હોત. બ્યારે બાળકને હંમેશાં ખરાબ રીપોર્ટ મળે છે, ત્યારે બધા એને ડોહ વિદ્યાર્થી ગણે છે, અને તે પણ પોતાના માટે એ સનાતન સત્ય તરીકે સ્વીકારી લે છે. પરંતુ તદ્દન ડોહ વિદ્યાર્થીઓ પણ સુધરી શકે છે, અને એ સાબિત કરવા પ્રખ્યાત માણસોના પૂરતા દાખલા છે.

આ એક બાળકના જેવી જામન છે કે રીપોર્ટની મદદ વિના પણ બાળકોએ એક બીજાની શક્તિનું માપ બહુ સારી રીતે કાઢેલું હોય છે. તેઓ જાણે છે કે વર્ગમાં સૌથી સાદું ગણિત, જોડણી, ચિત્ર અને કસરત કોને આવડે છે, અને તેઓ વર્ગીકરણ પણ કરી શકે છે. તેઓ વારંવાર એમ ધારવાની બૂલ કરી બેસે છે કે પોતે વધારે સાદું નહિ કરી શકે. તેઓ બીજાને પોતાથી આગળ જુએ છે અને માની લે છે કે તેઓ એમની સાથે નહિ થઈ શકે. જો બાળક આ અભિપ્રાય યોગ્ય પછે, બાંધી લે છે તો તે પછીના છવનના સંજોગોમાં પણ એમ જ કરે છે. તે મોટી ઉંમરે બીજાની સરખામણીમાં પોતાનું સ્થાન નક્કી કરશે, અને માની લેશે કે તેણે હંમેશાં ત્યાં જ પાછળ રહેવું જોઈએ. કેટલાંક બાળકો એમની શાળાની કારકર્દી દરમ્યાન બધા વર્ગોમાં એક સરખું સ્થાન રાખે, તેઓ આગળ મધ્યમાં અથવા છેલ્લાં રહે છે. આનો અર્થ એમ ન થવો જોઈએ કે જન્મથી તેઓ યોગ્ય કે વધારે, શક્તિવાળાં હોય છે. તે એમ બતાવે છે કે તેમણે પોતાની શક્તિની મર્યાદા ક્યાં મૂકી છે, તેમનામાં આશ્ચર્ય કેટલો છે અને એમનું કાર્યક્ષેત્ર કેટલું છે? કેટલીએ વાર પછાત રહેનારાં બાળકો અચાનક આશ્ચર્યકારક વિકાસ કરવા માટે છે બાળકોએ એમની શક્તિની મર્યાદા આંકવાની બૂલ સમજી જવી જોઈએ, અને શિક્ષકો અને બાળકોમાંથી આ દ્રોહ નીકળી જવો જોઈએ, કે સમધારણ પુલિના બાળકોના વિકાસ તેના કુળ સાથે જોડી શકાય, કેળવણીનાં વિચારમાં જે બૂલો થઈ છે તેમાં વિકાસને માટે કુલોપાઈત મર્યાદાની ગાન્યતા સૌથી ભયંકર છે. તે ગાન્યતાથી માનાપો અને શિક્ષકો પોતાની બૂલો ટાંકી શકે છે, અને પ્રથમ યોગ્ય કરે છે. માનસિક શક્તિના વિકાસમાં સૌથી અગત્યનું તત્વ રસ છે, અને આપણે જોઈએ છે કે એ રસ વંશને લીધે નહિ, પણ નિરુસાહી બનવાથી અને દારૂની બીકથી રુધિર જાય છે. જરૂર મગજનું અંધારણ વારમમાં મળે છે, પણ મગજ મનનું સાધન છે, જોનું મૂળ નથી. અને મગજમાં બહુ મોટી ખોડ ન હોય, તો તેને તાલીમ આપીને એ ખોડ પૂરી શકાય છે. અસાધારણ શક્તિ પાછળ આપણને હંમેશાં અસાધારણ વશ નહિ, પણ ઊંડો રસ અને તાલીમ માલમ પડશે. જે કુટુંબમાં પેટીઓ સુધી શક્તિરાળી વ્યક્તિઓ નીકળી હોય છે, ત્યાં પણ વંશને કારણે માનવાની જરૂર નથી. આપણે એમ ધારવું જોઈએ કે કુટુંબમાં એક જન્મની ફરેલ બીજાને પ્રેરણા આપી, અને કુટુંબની પ્રણાલીએ બાળકના રસને વિકસવાની અને તાલીમ પામવાની શક્યતા આપી.

જો શિક્ષક પોતે જ એમ માનતો હશે કે વિકાસની મર્યાદા નિયત થયેલી હોય છે, તો તે બાળક પોતાના વિકાસ માટે શ્રેક્ષ્મી મર્યાદાને દૂર નહિ કરી શકે, તે પોતાના સંતોષ ખાતર બાળકને કહી શકે કે તારામાં ગણિત માટે પુલિ જ નથી, પરંતુ તેથી બાળક વધારે નાહિંમત બનશે.

બહુ મોટા વયો ખૂબ ગેરફાયદાકારક છે. તેમાં કેટલાંય બાળકના પ્રશ્નો દંડાઈ જાય છે, અને તેમને બરાબર ઉકેલી શકતા નથી. શિક્ષક દરેક વિદ્યાર્થીના અંગત પરિચયમાં આવવું જોઈએ, અને તો જ એ રસ અને સહકાર ઉઘાડી શકશે. જો બાળકોને આમુક વરસો સુધી એક જ શિક્ષક મળે તો તે બહુ મદદ કરી શકે છે. કેટલીક શાળાઓમાં શિક્ષક લગભગ દરેક છ મહિને બદલાય છે, અને તેથી કોઈ શિક્ષકને બાળક સાથે રહેવાની, તેમના પ્રશ્નો જાણવાની અને તેમનો વિકાસ નેધવાની તક મળતી નથી. જો શિક્ષક નવું વરસ બાળક સાથે રહે, તો બાળકની છવવાની રીત સહેલાઈથી સમજી શકે અને બૂલ સુધારી શકે.

વર્ગ કુદાવવા એ પણ બાળક માટે હંમેશાં ફાયદાકારક નથી હોતું. પહેલાંની ન વળી શકે એવી આશાઓના બાર નીચે આવું બાળક દયાઈ જાય છે. જો બાળક તેના વર્ગનાં બીજાં બાળકો કરતાં વધારે પડતું

મોટું હોય અથવા તેના નિકાસ બહુ જલદી થતો હોય તો જ એમને કુદાવવાનો વિચાર કરવો. જે વર્ગને એકમ ગણવામાં આવે તો વર્ગના એક વિદ્યાર્થીની કુતોદયી આપ્યા વર્ગને કામ કરવાનું પ્રોત્સાહન થયે છે. અસાધારણ હોશિયાર વિદ્યાર્થીની બીજી પ્રવૃત્તિઓ આપવી વધારે સલાહભર્યું છે. એમ કરવાથી બાકીના વિદ્યાર્થીઓમાં નવા રસો અને પ્રવૃત્તિઓ જાગૃત કરી શકાયો.

બાળકને એક જ વર્ગમાં બે વરસ રાખવામાં આવે છે એ તો બહુ કમનસીબ છે. આવાં બાળકો પછાત અને કોયડારૂ હોય છે. તેમના વિષે બીજાં બાળકો પણ સારો અભિપ્રાય ધરાવતાં નથી, અને તેઓ પોતાની શક્તિ વિષે અત્યંત નિરાશ હોય છે. આ અધરો પ્રશ્ન છે, અને અત્યારની કામ કરવાની રીતથી બાળકને નાપાસ થતાં બચાવી શકાય એમ પણ નથી. કેટલાક શિક્ષકો વેકેશનનો ઉપયોગ બાળકની જીવનની બહુ સુધારવા અને નાપાસ થતાં બચાવવા માટે કરે છે. એક બાળકની બહુ સગવડ જાય, પછી તે ઉપલા વર્ગમાં સફળતાપૂર્વક આગળ વધી શકે છે. ખરેખર, આ એક જ રીતે આપણે પછાત રહેતાં બાળકને મદદ કરી શકીએ. તેણે પોતાની શક્તિ માપવામાં જે બહુ કરી હોય, તે બતાવવાથી આપણે તેને નિકાસ કરવા માટે છૂટા કરીએ છીએ.

તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ સદશિક્ષણને સંપૂર્ણ ટેકા મળવો જોઈએ. છોકરાઓ અને છોકરીઓને બીજી જાતની વ્યક્તિને જોળખવાનું અને સહકાર સીખવાનું તે સારામાં સારું સાધન છે. પરંતુ જેઓ સદશિક્ષણથી બંધા પ્રશ્નોના ઉકેલ આપી ગયેલાં માને છે તેઓ મોટી ભૂલ કરે છે. સદશિક્ષણને એના પોતાના ખાસ પ્રશ્નો હોય છે, અને તે ખાસ પ્રશ્નોને જોળખવામાં અને ઉકેલવામાં ન આવે, તો સદશિક્ષણ વિના હોય છે તેના કરતાં સદશિક્ષણમાં જે જાતિઓ વચ્ચેનું અંતર વધે છે. એક મુશ્કેલી તો એ છે કે સોળમા વરસ સુધી છોકરા કરતાં છોકરીઓના નિકાસ જલદી થાય છે. જે છોકરાઓ આ ન સમજે, તો તેમના આત્મવિશ્વાસ ટાલાવેલા બહુ મુશ્કેલ પડે છે. પોતા કરતાં છોકરીઓને આગળ જુએ છે. તેથી તેઓ નિરાશ થઈ જાય છે. પંજીના જીવનમાં પણ તેમને આ પરાજય યાદ આવે છે. તેથી આંખોની દરીકાઈથી ખુબ કરે છે. જે શિક્ષક સદશિક્ષણના મતનો હોય અને તેના પ્રશ્નો સમજતો હોય તો તેની દ્વારા ઘણું કરી શકે. બીજી એક મુશ્કેલી એ છે કે જે બાળકોને બરાબર તાલીમ મળી ન હોય, એમના ઉપર બરાબર દેખરેખ રાખવામાં ન આવે, તો જાતીય પ્રશ્નો જરૂર બિલા થવાના. શાળામાં જાતીય શિક્ષણનો પ્રશ્ન બહુ ચર્ચાસ્પદનો છે. જાતીય શિક્ષણ માટે વર્ગ યોગ્ય સ્થાન નથી. શિક્ષક બ્યારે આપ્યા વર્ગને હૃદયને કહે છે ત્યારે દરેક બાળક તેને સાચી રીતે સમજે છે તે જાણવાનું એની પાસે કશું સાધન નથી હોતું. બાળક તૈયાર છે કે નહિ તે જાણવા વિના આ રીતે રસ જાગૃત થાય છે. અસબત, જે બાળક વધારે જીજ્ઞાસુ માગે અને ખાનગીમાં પ્રશ્ન પૂછે, તો શિક્ષકે તેને સાચા અને સીધા જવાબ આપવા જોઈએ. આ રીતે બાળકને શું જાણ્યું છે તેની શિક્ષકને ખબર પડે, અને તે તેના સાચા ઉકેલ બતાવી શકે.

જેને બાળકને સમજવાની તાલીમ મળી હોય છે તે તેમના જૂદા જૂદા પ્રકારને સહેલાઈથી જોળખી શકે છે. બાળકની સદકારની માતા તેની બહુ બેસવાની ઢગમાં, તેની જેવાની અને સાંગજવાની રીતમાં, બીજા બાળકથી તેના અજાણપણમાં, તેની મિત્ર બનાવવાની કુતોદયી, તેની ધ્યાન રાખવાની અને એકાગ્ર બનવાની શક્તિમાં દેખાય છે. જે તે તેનાં લેસન બૂલી ગયેલા હોય, અથવા એપડી પોઈ નાખે, તો આપણે સમજીએ જોઈએ કે તેને તેના કામમાં રસ નથી, તે શા માટે ગમતું નથી તેનું આપણે કારણ શોધીએ જોઈએ. જે તે બીજા બાળક સાથે રમતમાં ન ગણે, તો તેનું એકલસુરપણું અને પોતાની વાતમાં જ રસ લે છે એ આપણે સમજી શકીએ. જે તે તેના કામમાં દમેશાં બીજાની મદદ માગે, તો તેનામાં સ્વાતંત્ર્યનો અભાવ અને બીજાઓનાં ટેકાની ધન્ય આપણે જોઈ શકીએ.

કેટલાંક બાળકોને વખાણવામાં આવે તો જ તેઓ કામ કરે છે. કેટલાંક પંખાએમાં બાળકો બધાં સુધી શિક્ષકનું ધ્યાન પોને ખેંચી શકે ત્યાં સુધી જ સફળતાપૂર્વક કામ કરે છે. બ્યારે શિક્ષક ખાસ ધ્યાન આપવાનું,

બંધ કરે છે, ત્યારે આતાં બાળકો મુશ્કેલી ઊભી કરે છે. એમને કોઈ ખાસ જોનાર ન હોય, તો તેઓ આગળ વધી શકતાં નથી, તેમનો કારગમાંથી રમ ઊડી જાય છે. આવાં બાળકો માટે ગણિત મોટી મુશ્કેલી ઊભી કરે છે. આ એક નાનો વાંક છે. પણ જો બાળક હમેશાં થીનનું ધ્યાન અને મદદ માગ્યા કરે છે તે આપણા સામાન્ય જીવન માટે બપરૂ છે. તે મોટી હિમ્મતે પણ એ રીતે જ વર્તે છે તેની પાસે કોઈ કોયકો આવશે કે તરત તે બીજાને એ ઉકેલવા માટે દયાથી કરશે. તે આખી જિંદગી કોઈને મદદ ગણિ કરે, પણ ખીજી વ્યક્તિઓ ઉપર ભારરૂપ બની રહેશે.

ખીજું અનેક જાતનાં બાળકો એવાં હોય છે કે જે તેઓ ધ્યાનનું કેન્દ્ર નથી બની શકતાં, તો તેઓને કઠીન, વર્ગને ખસેડા કરીને, બીજા બાળકોને બગાડીને અને બધાંને કંટાળા આપીને તે ધ્યાન મેળવવા પ્રયત્ન કરે છે. કપકો અને શિક્ષા તેમને સુધારશે નહિ, તેમાં તો તેઓ મગ્ન માણે છે. ધ્યાન બદલાર રહી જવા કરતા તેઓ ખાવાનું વધારે પસંદ કરે છે. સમગ્રી તો ઘણા બાળકોને એમની જીવનરીતિ સામે લડાઈનું આવાદન મળે છે વધારે સમય સુધી કાણુ ખેંચી શકે છે, એની એમને મન તે રમન બની જાય છે. જેવડું પરિણામ એમના હાથમાં હોય છે એટલે તેઓ જ છુટે છે. તેથી જ માગ્યા અને શિક્ષક સાથે લડનાર બાળકોને જ્યારે સજા કરવામાં આવે છે, ત્યારે કોઈ વાર રડવાને બદલે હસે છે.

આજસુ બાળક માટે એમ હોય છે કે જે તેમનું આગમ શિક્ષક અને માગ્યા ઉપર સીધી હુમલો ન હોય તો તેઓ ખૂબ મદદરકારી પણ પરાજયથી જિનારાં બાળકો હોય છે દરેક માણસ ફતેહના જુદા અર્થ કરે છે. બાળકોને પેલાનો પરાજય મળે છે તે ઘણી વાર આશ્ચર્યકારક હોય છે. કેટલાક માણસો જે પોતે સર્વને મોખરે ન હોય તો પોતાની જાનને પરાજિત માને છે. તેઓ સફળ હોય, છતાં તેમનાં કરતાં એક જણે પણ વધારે સફળતા મેળવી હોય, તો તેઓ તેમની સફળતાને પરાજય મળે છે. આજસુ બાળકો સાચી પરાજયથી લાગણી અનુભવના નથી, કારણ કે સાચી કમોડીને તેઓ કદી સામનો કરતાં નથી. તેઓ સામે આવેલા પ્રશ્નને બાજુએ મૂકે છે, અને ખીજા સાથે પોને હરીફાઈમાં ઊતરી ચકરો કે નહિ, તેનો નિર્ણય કરવાનો મુલતવી રાખે છે. દરેક જણને એકી વધતી ખાતરી હોય છે કે જે તે એકે આજસુ હોત તો તેની મુશ્કેલીએને પહોંચી વળ્યો હોત. “જો હું મહેનત કરું, તો હું ધારું તે કરી શકું” એ સ્વપ્નમાં તેઓએ આશરો લીધો હોય છે. જ્યારે જ્યારે તે નિષ્ફળ જાય છે, ત્યારે આ રીતે તે નિષ્ફળતાની અગત્યતા એકી કરે છે અને આગ જોરવ સાચવે છે. તે પોતાને કહી શકે છે કે “નિષ્ફળતા માટે નિર્બળતા નહિ, પણ મારુ આજસુ કારણ હતું.”

કેટલીક વાર આજસુ વિચારને શિક્ષક કહે છે “જો તું મહેનત કરે, તો વર્ગમાં સૌથી હેશિયાર વિદ્યાર્થી બને.” જે વિના મહેનતે તે આવી આજસુ મેળવી શકે, તો મહેનત કરીને એને શુભાવવાનું જોખમ તેણે માટે વહેરે ! જે તે આજસને દૂર કરે તો તેની મૂઠ શક્તિની આજસુનો કદાચ અંત આવે. તેણે શું પ્રાપ્ત કર્યું હોત-તેના બદલે તેણે શું પ્રાપ્ત કર્યું છે, તેના ઉપરથી તેનું માપ કાઢવામાં આવે. આજસુ બાળકને બીજા અંગત કાયદો તે મળે છે કે જે તે યોગ્ય પણ કામ કરે, તો તેને વખાણવામાં આવે છે. દરેક જણ તેની પ્રશંસામાં સુધારો જુએ છે, અને તેને પ્રેરકાદન આપવા માટે બહુ આગ્રહ હોય છે. મહેનતુ બાળકના એટલા કામ માટે ધ્યાન પણ અપાતું નથી. આ રીતે આજસુ બાળક બીજા લોકોની આસા ઉપર છવે છે. બીજાની મહેનતથી પોતાને બહુ મળે એવી આસા રાખનારું બાળક પણ પંપાણેલું બાળક જ છે.

ખીજી એક જાતનાં સહેલાઈથી એજાબી શકાય એવાં બાળકો બીજાં બાળકોમાં હમેશાં નેતૃત્વ ધારણ કરનારાં હોય છે. માનવ જાતને નેતાની જરૂર હમેશાં રહી છે, પરંતુ તે જરૂર તો બીજા બધાના હિત માટે રોજબરોજ આપે તેવા નેતાની હોય છે, અને તેવા નેતા બહુ ગણતા નથી. નેતાગીરી લેનારાં બાળકોને મોટે ભાગે ખીજા ઉપર સત્તા સલાવવાનું સ્થાન મેળવવામાં જ રસ હોય છે, અને તેઓ એ શરતે જ ખીજાં બાળકો સાથે

બળે છે. આવી જાતનાં જાળકે પશુ ઇચ્છવા જેવાં નથી. તેમને માટે પાછલા જીવનમાં મુશ્કેલીઓ તો બીમી થાય જ છે, અને લગ્નમાં ધંધામાં અથવા સામાજિક સંબંધોમાં આવતા નેતાઓની મુશ્કાકાત, બ્યારે કરુણ ન હોય, ત્યારે ગમ્મત ઉપજવે એવી હોય છે. દરેક જણ બીજા ઉપર સત્તા જતાવવાની અને પોતાની શ્રેષ્ઠતા સાબિત કરવાની તક શોધતો હોય છે. કેટલીકવાર કુટુંબમાં વડીલો પંપણેલા જાળકને તેમના ઉપર સત્તા જમાવતું જોઈને આનંદ લે છે. તેઓ તેના તરફ દ્રષ્ટિ કરે છે, અને તેને પ્રેમસાદન આપે છે. શિક્ષક જોઈ શકશે કે જાળકની આ જાતની ચારિત્ર્યની ખીલવણી તેના સામાજિક જીવન માટે ફાયદાકારક નથી.

જાળકોના અનેક પ્રકાર હોય છે, અને આપણે હેતુ તેમને લાકડાના ચોક્કામાં પાડેલાં બીજાં જેવાં જતાવવાનો નથી. પરંતુ બવિધ્યામાં નિષ્ફળતા અને મુશ્કેલી સહેલી પડે એવો વિકાસ અટકાવવાની આપણી ઇચ્છા છે. આવો વિકાસ અટકાવવાનું જાળપણમાં પ્રમાણમાં મહેલું છે. જો તેમને તે વખતે સુધારવામાં ન આવે, તો તેનાં સામાજિક પરિણામ જલ્દી તુકશાનકારક અને ભયંકર આવે છે. જાળપણની બૂલો અને મોટપણની નિષ્ફળતાઓનો સંબંધ જલ્દી સીધો છે. જે જાળક નાનપણમાં સદાકાર નથી રહીપતું, તે મોટું ચતાં ચિત્તભ્રમવાળું, દારુખીનારું, યુન્ડેગાર, અથવા આપવાન કરનારું બને છે. ચિત્તાતુર ચિત્તભ્રમવાળો મજાસ નાનપણમાં અંધારાથી, નવા માણસોથી અથવા નવી પરિસ્થિતિથી કંતો હનો. શોગિઓ એ રોતસ જાળક દનો. આપણા સમાજમાં બધાં માગાપોને મળીને તેમના જાળકોની બૂલો અટકાવવાનું શક્ય નથી. જે માગાપો ખસ સલાહ આપવા જેવાં છે, તેઓ સલાહ માટે આવતાંજ નથી. પરંતુ શિક્ષકો મારફત આપણે જાળકના સંસર્ગમાં આવી શકીએ, અને ઘણેથી બૂલો સુધારીને જાળકોને સ્વતંત્ર, દ્વિમતવાળાં અને સલાહકારી જીવન ગાળતાં કરી શકાય. આ કાર્યમાં માનવજાતના કલ્યાણની મોટી આશા દેખાય છે. આ હેતુ સિદ્ધ કરવા કોઈ નિષ્ણાત માનસશાસ્ત્રીની મદદ લઈને રાજા માટે જાળકોના મજા ઉઠેલવા સલાહકાર મંડળ રચાવવામાં આવે, તો કામ ધણું સહેલું અને રસિક બની જાય.

શિક્ષક જાળકો સાથે રહે છે, અને કામ કરે છે, તેથી જાળકનું મન તેના જેટલું કોઈ સમજ ન પડે, અને કુટુંબની બૂલો આજુ રહે કે સુધરે એનો આધાર તેના ઉપરજ રહે છે. માતાની જેમ તે પણ માનવજાતના બવિધ્યનો રક્ષક છે, અને તે અમૂલ્ય સેવા આપી શકે.*

મનુવાદિત

દરેક શાળા માટે ખાસ ઉપયોગી

ક વ ા ય ત

[નાગરિક અને લશ્કરી]

રૂ. ૦-૮-૦

આ પુસ્તકમાં કયાયતના હિંદી બોલ, એંગ્રેજી orders, તથા તેનું સ્પષ્ટીકરણ આપેલું છે. આકૃતિઓ અને ૨૫ જેટલા ફોટોગ્રાફ્સ આપી આ વિષયને તદ્દન સરળ બનાવ્યો છે.

સૂચીપત્ર મંગાવો:

ગૂજરાત વ્યાયામ પ્રચારક મંડળ

પો. કરાડી, જિ. સુરત

શાળા પ્રત્યે માળાપનો સહભાવ

શ્રી. ભાઈલાલ એમ. છાટખાર

શેઠ. મ. ન. હાઈસ્કૂલ - મહુવા-બંદર

‘ધર’ અને ‘શાળા’ એ બંને બાળકના વિકાસ અને ધડતરનાં કેન્દ્રો છે. તે બેઉ વચ્ચે સુમેળ ન હોય તો બાળકનો જે વિકાસ કેળવણી દ્વારા થવો જોઈએ, તે થતો નથી. શબ્દિય જાગૃતિથી શિક્ષણ તરફની નૂતન દૃષ્ટિ કેળવવા પહેલાં ‘ધર’ અને ‘શાળા’ એ બંને જુદાં જુદાં-એક બીજાંથી ભિન્ન પ્રકારનાં રચાન હતાં અને બાળકને એ બંને યોગક્ષમાં પોતાની જાતને જુદી જુદી રીતે અંધખેરતી કરવી પડતી. શાળામાંનું બાળક ધરે જતાં જાણે બીજું જ બાળક બની જતું. પરંતુ બીજા રાષ્ટ્રોની શિક્ષણ-સંસ્થાઓ પ્રયોગો, સિદ્ધાંતો અને પદ્ધતિઓના અનુભવથી આપણી શિક્ષણની દુનિયામાં પણ જે નૂતન દૃષ્ટિ અને શિક્ષણની ઉચ્ચ ભાવના જન્મ પામી છે, તે દૃષ્ટિ અને ભાવનાએ ‘ધર’ અને ‘શાળા’ને એક બીજાંની નજીક લાવી મૂક્યાં છે. ‘ધર’ અને ‘શાળા’ એ બંને વચ્ચેનું અંતર ધરી ગયું છે એટલું જ નહિ પણ એ બંને એક એવી સુંદર સંકળના અંકોડા બની ગયા છે, કે જેના પરિણામે બાળક ઉચ્ચ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ, આરોગ્યવાન, સરકારી અને કેળવણીય વ્યક્તિ આદર્શ નાગરિક બને છે. બાળક માથ ધરતું કે કુટુંબનું એક અંગ નહિ રહેતાં તેની ઉચ્ચ ભાવનાઓ વડે તે સમાજનું, રાષ્ટ્રનું અને જાતનું એક અંગ બનવાનું લક્ષ્ય રાખી એ દિશામાં પ્રગતિનાં પગલાં મારે છે.

શાળામાં શિક્ષક ગમે તેટલા પ્રયોગો કરે પરંતુ જ્યાંસુધી તેના પ્રયોગોમાં બાળકોના માળાપ તરફનો સહભાવ હોતો નથી, ત્યાંસુધી તેના પ્રયોગો અધૂરા રહે છે. કદાચ પ્રયોગો ફળદાયી અને તે પણ શાળા અને ધર એ બંનેમાં મિલતા-એ બંને વચ્ચે અંતર-હરો ત્યાંસુધી શાળામાંથી બાળક ધરે જતાં પ્રયોગના ફળની અર્ધી શક્તિ ધરી જશે. સંપૂર્ણ ધડતર અને વિકાસ તો ત્યારે જ થાય કે જ્યારે શિક્ષક માળાપને પણ બાળકોનું શિક્ષણમાં રસ લેતાં કરે અને શિક્ષકના શાળાના પ્રયોગો અને પરિણામની મદદમાં ‘ધર’નું વાતાવરણ પણ પૂરક બની રહે. ધરનું વાતાવરણ શાળાના કર્યની પૂર્તિ રૂપ બનાવવા માટે શિક્ષકે માળાપનો સહભાવ રાખવો ઘટે છે, અને સહભાવ વધે એવી તકનો ઉપયોગ કરવો ઘટે છે.

બાળકોના વડીલો શાળામાં સુઝાકાને આવે ત્યારે શિક્ષક તેમના પ્રત્યે અસુક પ્રકારનાં વિવેક અને સન્માન દાખવે એવા પ્રકારની તેમના હૃદયમાં જોડી જોડી ઇચ્છા હોય છે. કેટલીકવાર આ રીતે પોતાના બાળકોની પ્રગતિ માટે તપાસ અને પૂછપરછ કરવા શાળાની સુઝાકાને અવનાર વડીલો તરફ શિક્ષક બેદરકાર અથવા તો ઉદાસીન રૂપિ સેવતો હોય છે. આવા પ્રસંગે શિક્ષકની હૃદયથી વડીલોનો ઉત્સાહ ઓસરી નબ છે અને જે થોડો ધણો રસ તેઓ બાળકની કેળવણીમાં લેતા હોય છે, તે પણ નાશ પામે છે. કદાચ રસ ટકી રહે તો તે એટલા પૂરતો જ ટકી રહે છે કે તેઓ ધર આગળ બાળકને તેના અભ્યાસ બાબત પૂછી લે છે. પરંતુ શિક્ષક અને વડીલો ગળીને અને સહકાર સાધીને બાળકની પ્રગતિ માટે જે સુંદર નોડ લાવી શકે, તેવા પ્રસંગે ત્રિસુલ અટકી પડે છે. માળાપ અથવા તો વડીલો બાળકના શિક્ષણમાં રસ લેતા હોય તેવી પરિસ્થિતિ હજી આપણી શાળાઓમાં જોવામાં આવતી નથી. પરંતુ થોડા વડીલો તો અપ્રસ્ય એ બાબતમાં રસ લેતા હોય છે. બધાં માળાપ બાળકોની કેળવણીમાં સક્રીય રસ લેતા થાય એ માટે શિક્ષકે પ્રયત્ન કરવો ઘટે છે. શિક્ષકને બાળકોનાં શિક્ષણ બાબતમાં જ્યારે જ્યારે એવી પરિસ્થિતિઓ ઉપસ્થિત થવી હોય કે જ્યારે તેને વડીલોને બોલાવી ધરનાં વાતાવરણનો તેમજ બીજી મુશ્કેલીઓનો અભ્યાસ કરવાની જરૂરિયાત જણી થાય અને દિશાસૂચન કરી બાળકોનું વિદ્યા

પ્રત્યેનું અભિમુખપણું તથા અભિરુચિ વધારવા વિચારણા કરવી પડે તેવા દરેક પ્રસંગે શિક્ષકે માથાપનો સહકાર સાધવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આવો દરેક પ્રસંગ ધર અને શાળાનું અંતર ઘટાડવામાં ખરેખર મદદરૂપ થઈ પડશે.

શિક્ષક બાળકોને જ જોળણે એટલું બસ નથી પરંતુ પોતાની પિછાણ પણ તેઓ કરે એવી વડીલોની ધૃષ્ટિ હોય છે. એવા પણ શ્રાવ્યનીય દાખલાઓ હોય છે, કે જ્યાં શિક્ષક પોતાના વર્ગમાંના કેટલાક વિદ્યાર્થીઓને પણ પૂરતી રીતે પિછાનતો હોતો નથી. બાળક તો કેળવણીનું જીવન્ત અંગ છે. જે ભૂમિકા ઉપર પોતાને રામ કરવાનું છે, તેનું મોક્ષ જ્ઞાન શિક્ષકને હોવું જોઈએ. બાળકો તેમજ તેમના વડીલોને સંપૂર્ણ રીતે જોળખવાથી ધરના વાતાવરણનો, વારસામાં હિતરેલ સ્વભાવ, રેવો અને વૃત્તિઓનો શિક્ષકને સારો અભ્યાસ થઈ શકશે, અને પરિણામે માથાપને સાથે શબ્દો, તેમની સાથે ચર્ચા કરી બાળકની પ્રગતિ બાબતમાં તેમનો સહકાર સાધી શકશે.

બાળકોમાં રહેલી શક્તિઓ તેમજ અશક્તિઓનો, તેમનામાં રહેલ સદ્ગુણો તેમજ દુર્ગુણોનો, તેમનામાં રહેલી સદ્વૃત્તિઓ તેમજ અસદ્વૃત્તિઓનો, તેમનામાં રહેલ તરંગી તેમજ સરળ સ્વભાવોનો અભ્યાસ કરી વડીલો સાથે પ્રસંગોપાત એ વિષય ઉપર વિચારણા કરવી જોઈએ. બાળકમાં રહેલ શક્તિઓ તથા ખામીઓ માત્ર માથાપની નજર સગવડ મુજબમાં આવે તે તેમને કદી પણ પ્રિય હોતું નથી. પરંતુ બાળકની ખામીઓની વાત સાથેસાથ બાળકની મુશ્કેલીઓનો તેમજ તેમનામાં રહેલી શક્તિનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવે તો માથાપને બહુજ આનંદ થાય છે. એ તો દેખીતી વાત છે કે વડીલોને પોતાના બાળકોના વખાણુ સ્વભાવિક રીતે ગમતા હોય છે જ. શિક્ષકે બાળકની શક્તિની પ્રશંસા કરી તેમનામાં રહેલી નુકસાનો તરફ માથાપનું લક્ષ્ય ખેંચી તેનું નિરાકરણ કરવાનું રહે છે. નુકસાનો પાછળ કામ કરી રહેલી મુશ્કેલીઓ દૂર કરવામાં આવશે તો બાળકની નુકસાનો આપોઆપ દૂર થઈ તેનામાં રહેલી શક્તિનો સફળપ્રયોગ થઈ તેનો વિકાસ થશે.

શિક્ષક શાળામાં પોતાનાં બાળકો પ્રત્યે માનભર્યો અને વિવેકભર્યો વર્તીત કરે એવા પ્રકારની પણ વડીલોની આનંદપ્રેરણા હોય છે, અને તેમાં યે કોઈ શિક્ષક પોતાના પ્રત્યે તોછડાઈથી વર્તીત થકાવે અને ચિદ્ધારસચ્ચ શબ્દોનો ઉપયોગ કરે તો તો માથાપને તેવા વર્તીત પ્રત્યે ખાસ અજુગમો હોય છે. આનું માથા ત્યારે તો માથાપ અને શિક્ષક વચ્ચે બહુજ અંતર વધી જાય છે. આવા ઘણાં માથાપ શાળા તરફ અરુચિ સેવતાં થાય તો તો આગળ ઉપર એવા પ્રકારની સ્થિતિ પણ આવે કે જ્યારે શાળાના સંચાલનમાં મુશ્કેલી ભરી પરિસ્થિતિ ઉપસ્થિત થાય અને શાળાની ચિસ્તનો બહુજ ખરાબ રીતે વિદવંસ થાય. શિક્ષકોના બાળકો તરફના સંવિધ્યતાભર્યા વર્તીતથી બાળકોના હૃદયમાં કોઈ જુદા જ પ્રકારનો ઉત્સાહ અને તરવરાટ પ્રસરે છે, અને શિક્ષક શિષ્ય અને માથાપના એકરૂપ થવાથી શાળાના વાતાવરણમાં જુદા જ પ્રકારનું જોમ બ્યાપ્ત થયેલું જોવામાં આવે છે.

શાળામાં જ્યારે જ્યારે પુરતકા અથવા તો વર્ગમાં અપ આવતી બીજી કોઈ જરૂરિયાતની વસ્તુઓ, પૂર્વગ્રો તેમજ શાળાના ઉત્સવો માટે આવરણક અર્થ કરવાની જરૂરિયાત બીજી માથા ત્યારે ત્યારે માથાપને વેળાસર તે બાબત ખજાર તેમજ ચેતવણી આપવામાં આવે એ વધારે ધૃષ્ટચાયોગ્ય છે. આકસ્મિક અર્થના પ્રસંગો બની શકે તેટલા ઝોઝા કરી અર્થ બાબત વિચારપૂર્વકના સગવડબાબતો ખજાર માથાપને યોગ્ય વખતે આપવામાં આવે તો માથાપ તરફથી સુંદર સહકાર ગળવામાં વિલંબ થશે નહિ.

કેટલીકવાર એવા પ્રસંગ બને છે કે બાળકોના શાળાના જીવનમાં વિષમ પરિસ્થિતિ અચાનક ઉપસ્થિત થાય છે. બીજા બાળકો સાથેના સંબંધમાં કોઈ કોઈ વાર એકાદ બાળક મુઝવણભરી પરિસ્થિતિમાં મૂકાઈ જાય છે. અથવા તો બાળક તેના વૈચિત્ર્યથી તરંગી બની વર્ગની ચિસ્તમાં ભંગ પાડે છે અથવા તો બીજા બાળકોની સાથે તેના વર્તનમાં તે અસહ્ય બની જાય છે. આવા બાળકોનું શાળાનું જીવન કેટલીકવાર નિરુત્સાહી અને અકાંઈ થઈ પડે છે. આવી ગંભીર પરિસ્થિતિ ઉપસ્થિત થાય એ પહેલાં જ શિક્ષકે બની શકે તો માથાપને ગળી એ બાબતની વાકેફ કરવા જોઈએ; અને તેવી પરિસ્થિતિ નિવારવા શિક્ષકે તેમજ માથાપે શક્ય પ્રયાસ કરવા જોઈએ.

બાળકોની તંદુરસ્તીના રક્ષણનો પ્રશ્ન પણ શાળાએ વિચારવો ધટે છે. ગાળાપ ઇચ્છા રાખતા હોય કે પોતાના બાળકની તંદુરસ્તીનું સંપૂર્ણ રીતે શાળામાં રક્ષણ થાય અને શિક્ષક એ તરફ ખાસ લક્ષ રાખી શાળામાં અપાતા શારીરિક શિક્ષણ તેમજ આરોગ્યશિક્ષણદ્વારા બાળકનાં સ્વાસ્થ્યમાં સારો સુધારો કરવાના પ્રયાસ કરે. શાળામાં બાળકોના શરીરની દાકતરી તપાસ કરવામાં આવે તેને પરિણામે શાળામાં olimpic ની સમવડતા કરવી નેઈઈએ. બાળકમાં કોઈ ખાસ ખામી માલુમ પડે તો માળાપનું એ તરફ લક્ષ ખેંચી તે ખામી દૂર કરવા ધટતો પ્રયાસ કરવો નેઈઈએ. વખતોવખત બાળકનાં જુદાં જુદાં માપ તેમજ વજનની નોંધ લેવાની નેઈઈએ અને આ રીતે બાળકનો રમતો દ્વારા જે વિકાસ થાય તેની માહિતી માળાપને મળે એવા પ્રકારની ગોઠવણ થવી નેઈઈએ.

વાચનકળા, લેખનકળા અને ઉલ્લેખપ્રધાન કેળવણી હોય તો ઓળખ વાપરવાની કળા ઉપર બાળકને સારી રીતે કાખું હોય અને તેને લગની સંપૂર્ણ આવડત તેનામાં હોય એમ માળાપ ઇચ્છતા હોય છે. વિદ્યા-બ્યાસના જુદા જુદા પ્રદેશોને અનુકૂળ અને ફળદાયી થાય તો તેવા વિદ્યાગિમુખ થવા માટેની ખંત, મહેનત સ્વભાવ તેમજ સુંદર ટેવોની બાળકોને શિક્ષક તરફથી તાલીમ મળે એ બાબત ઉપર પણ લાર મૂકવામાં આવે છે. સુચારુકાગ, હુદારીકાગ, આગકાગ, ખેતીકાગ જેવા ઉલ્લેખો અટે શાળામાં તાલીમ લેતા બાળકો પોતાના ધર આગળ પોતાના પિતાને સારી રીતે સાથ આપી શકે તો જ શાળામાં તે બાળકને મોકલવામાં સાર્યકતા લાગે છે, તેવા બાળકો ઉપર ગણુવેસા ધધાઓમા જુદી જુદી જાતના દધિધારો તેમજ ઓળખરોનો સારી રીતે ઉપયોગ કરી શકતા હશે અને પોતાના વડીલોને સાથ આપી શકતા હશે અને પોતાના વડીલોને સાથ આપી શકતા હશે, તો તે વડીલોના શાળા પ્રત્યેનો સદ્દલાવ જરૂર વધશે. તેવી જ રીતે વાચનકળા તેમજ લેખનકળામાં પ્રજીવ મેળવી શકેલા બાળકો પણ પોતાના વડીલોનું શાળાના સચોટ શિક્ષણ તરફ ધ્યાન ખેંચી શકશે.

પોતાનાં બાળકો શાળામાં પ્રગાણિકતા, સદ્કારની લાવના, વાણીની વિશુદ્ધિ, સમ્યાર્થ, સદિષ્ણતા, ખીરાદરી, સ્વગાનશીલતા, નિરભિમાનીપણું, વિનાય તેમજ ખેલદાસી જેવા ઉમદા ગુણો શાળામાં શીખે એવા પ્રકારની ગહેચ્છા પણ માળાપ સેવતા હોય છે. વર્ગમાં રમતના મેદાન ઉપર તેમજ શાળાના કમ્પાઉન્ડમાં બાળક બાળક વચ્ચેના તેમજ બાળક તથા શિક્ષક વચ્ચેના સંપર્કમાં બ્યારે બ્યારે તક મળે ત્યારે ત્યારે ઉપર ગણુવેસા ઉમદા ગુણોની બાળકોમાં ખીલવણી થાય એ શિક્ષકે ખાસ જોવાનું રહે છે. બ્યારે બ્યારે પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે એ ઉમદા ગુણોની ખીલવણી માટે શિક્ષકે સાધન રહી પ્રયત્ન કરવો નેઈઈએ.

શાળામાં આગનાર બધાં બાળકો અબ્યાસ તરફ એક સરખી રચિ ધરાવનારાં હોતાં નથી. શાળામાં જે જે વિષયનું શિક્ષણ આપવમાં આવે, તે તે વિષયમાં પ્રત્યેક બાળક એકસરખી રીતે અભિમુખ હોય એમ પણ ખનતું નથી. કેટલાક બાળકો શીખવેલ વિષય તરત જ અટણ કરી લે છે, બ્યારે કેટલાકે બાળકોની પરિમિત શક્તિઓ તેમ કરતાં અટકાવે છે, એ ચાર અથવા તો તેથી વધારે વખત ફરીફરીને બારપર્ષક એ વિષયનું જ્ઞાન આપવામાં આવે ત્યારે તેનાં ધીમાં બાળકો તે અટણ કરી શકે છે. આમ પરિસ્થિતિ હોય છે, પરંતુ દરેક બાળક વર્ગમાં શીખવતા વિષયોમાં ઠીક ઠીક પ્રગતિ કરે એ શિક્ષકે જોવાનું રહે છે. છતાં પણ કેટલાક બાળકોને પ્રગતિ કરવામાં નિષ્ફળતા પ્રાપ્ત થાય, તો શિક્ષકે, તેનાં બાળકોની સુરકેલીઓનું નિલન કરવાનું રહે છે. પોતાના બાળકની સરળ રીતે ઠીક ઠીક પ્રગતિ થાય અને નહિ તો તેમને નડી સુરકેલીઓને દૂર કરવાનો પ્રયત્ન થાય તેવી ઇચ્છા પણ વડીલો ધરાવતા હોય છે.

બાળક વચ્ચેના વર્તનમાં શાળામાં સદ્ભાવ અને અંધુતની લાગણીનો જેમ અને તેમ વધારે વિકાસ થાય તો બાળકોને અઢ જ અનુકૂળતા લાગે છે. બાળકોના જુદા જુદા સસુદાયમાં એક ખીનું વચ્ચે સહાનુભૂતિની લાગણી ફેલાય તેવા પ્રસંગોને ઉત્તેજન મળતું નેઈઈએ. આમ થશે તો પ્રત્યેક બાળકને શાળા પ્રત્યે અભિમુચિ સવિશેષ ખમાણમાં થશે. અને તેમનામાં શાળા માટે મમત્વ [civic pride] ની ઉચ્ચ માવના જન્મી વિકાસ પણ ખામશે.

જાળકોને ધરે આપવામાં આવતા પાઠ એવા હોવાં જોઈએ કે જે જાળકની શક્તિની કસોટી કરે અને તેગનામાં રસ ઉત્પન્ન કરે. આવા પાઠ વર્ગમાં શીખવેલા પાઠના પૂરક જેવા થઈ રહેવા જોઈએ, કે જેથી કરીને જાળકને એ વિષયનું સંગીન જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય. કોઈ પણ જાતના અંતિમ ધ્યેય વગર આપવા ખાતર ધરે પાઠ આપવા એ નિરર્થક છે. પરંતુ વર્ગમાં જે વિષય શિક્ષકે શીખવેલ હોય તેની સાંજ રૂપે જ ધરે આપેલ પાઠ રહેવા જોઈએ. આ દૃષ્ટિએ અપાયેલા પાઠ માત્રાનું સાળાના કાર્ય તરફ ખાસ લક્ષ્ય ખેંચે છે.

વર્ગ એ તો શિક્ષકની પ્રયોગશાળા છે. જુદા જુદા સ્વભાવના, જુદી જુદી ટેવોળાળાં, જુદાં જુદાં પાતા-વશ્યુમાં ઊછરેલાં, જુદી જુદી શક્તિઓ ધરાવનારાં, જુદા જુદા સંસ્કારવાળાં કુટુંબોમાંથી આવતાં, તેમજ તરંગી, શાંત તેમજ સરળ જાળકોનાં માનસમાંથી શિક્ષક ધણું શીખી શકે છે. માનસશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો અમલમાં ચૂકવા માટે તેમજ માનસશાસ્ત્રના કેટલાક અણુખેડાયલા પ્રદેશોની શોધ માટે વર્ગ જેવું બીજું એક પથ સાધન નથી. સૌથી હોશિયાર જાળકમાં રહેલી ખામી શિક્ષકે પારખેલી હોય છે. તેવી જ રીતે ઠોઠાં ઠોઠ ગણાતા જાળકમાં રહેલ કોઈ છુપી શક્તિની તેને જાણ હોય છે. માત્રાપને પોતાનાં જાળકની શક્તિમાં શ્રદ્ધા હોય છે, તે કરતાં યે વિશેષ શ્રદ્ધા તો શિક્ષકને એ જાળકની શક્તિમાં હોય છે. પ્રસંગોપાત જ્યારે જ્યારે શિક્ષક અને વડીલો જાળકની પ્રગતિ જાળન વાતચીત કરતા હોય અને તેવા પ્રસંગે શિક્ષક એ જાળક માટે માત્રાપ કરતાં પથ વિશેષ આશા ધરાવતો માત્રાપ પડે ત્યારે માત્રાપ સાનંદાર્થ્ય પામે છે, અને શિક્ષકના કાર્યમાં પોતાનાથી ખગતો સહાનુભૂતિ બરોં કાઢી આપે છે. પોતાના જાળકની શક્તિમાં પોતે શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસ રાખતા હોય તે કરતાં વિશેષ શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસ જ્યારે શિક્ષક તે જાળકના માનસના આ-રેગજુને અંગે ધરાવતો માત્રાપ પડે ત્યારે કંઈ માત્રાપ એ શિક્ષક રસ અને તેના કાર્ય તરફ આકર્ષણ ન અનુભવે ?

જ્યાં જાળકો પ્રત્યે વિવેક અને સન્માનની લાગણી દેખાડતાં હશે, જ્યાં શિક્ષકે વડીલો સાથે તેમના જાળકની વાતો કરવાની તક શોધતા હશે, જ્યાં શિક્ષકે જાળકની કુટિઓ જાણતા હશે, પરંતુ સાચોસાચ તેમનામાં રહેલ શુભોની કદર કરી શકતા હશે, જ્યાં માત્રાપને જાળકોના પર્યટન, ઉત્સવ, વગેરે વખતસર ધાકેક રવામાં આવતાં હશે, જ્યાં જાળક કોઈ વિષય પરિસ્થિતિમાં ચૂકાઈ જાય તે પહેલાં તેને મદદ કરવા શિક્ષક તત્પરતા દાખવતો હશે, જ્યાં જાળકની તંદુરસ્તીના રક્ષણના પ્રશ્ને ખાસ ધ્યાન આપવામાં આવતું હશે, જ્યાં જાળકની વાચનકળા, લેખનકળા તેમજ ઓળખ વાપરનાની કળાને ઉચ્ચ કક્ષાની તાલીમ મળતી હશે, જ્યાં પ્રમાણિકતા, સમ્માર્થ, સદિશ્યતા, બીજાદરો, સ્વમાનસીયતા, નિરાકિમાનપણું તેમજ એકદિલી જેવા ઉમદા શુભોના વિકાસ તરફ લક્ષ્ય આપવામાં આવતું હશે, જ્યાં જાળકની પ્રગતિ સરળ રીતે થતી હશે અને તેમની મુશ્કેલીઓનું નીરાકરણ કરવામાં આવતું હશે, જ્યાં જાળક જાળક વચ્ચે બંધુત્વની ભાવના ફેલાવવાનું વાતાવરણ હશે, જ્યાં જાળકની શક્તિ અને રસને પોરે તેવા પાઠ આપવામાં આવતા હશે, અને જ્યાં વડીલો કરતાં યે વિશેષ શિક્ષકને જાળકોની શક્તિમાં શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસ હશે, ત્યાં તે શાળામાં માત્રાપ અને શિક્ષકો વચ્ચેનું, તેમજ 'ધર' અને 'શાળા' વચ્ચેનું અંતર ઘટી જશે, અને એક બીજા વચ્ચે મીઠાચમચો સહકારનો સંબંધ બંધાઈ, રાખ્ખની સંપત્તિષ જાળકના શિક્ષણના ઉમદા કાર્યમાં કોઈ નવીન પ્રકારની તાજગી અને ઉત્સાહનું વાતાવરણ ફેલાશે. આ રીતે ધર અને શાળા વચ્ચેનું અંતર ઘટ્યું હશે ત્યારે તો શાળાએ ધરનું સ્વરૂપ ધારણ થઈ હશે અને ધર શાળાના સ્વરૂપમાં ફેરવાઈ ગયું હશે અને તેમ બન્નું હશે તે વિવસ તો આદર્શ શાળા, આદર્શ કુટુંબ અને આદર્શ સમાજથી દેશ સુશોભિત બન્યો હશે અને કેળવણીના મદદ અને ઉમદા કાર્યમાં સંપૂર્ણતાની ઉચ્ચ કક્ષા પ્રાપ્ત થઈ હશે.

સમાચારસંગ્રહ

— જૂન માસની રોજનીશી —

તા. ૨—અમદાવાદ—રાષ્ટ્રીય યુવક મંડળ તરફથી આરોગ્ય પ્રદર્શન યોજવામાં આવ્યું હતું. ઉદ્ઘાટનવિધિ ડૉ. હરિપ્રસાદને હાથે થઈ હતી. રવચ્છતા અંગેનાં ચિત્રો, આરોગ્યતાની સગળ આપનારા તકસાઓ અને ફીલ્મો વગેરે વરવુએ રજૂ કરવામાં આવી હતી.

—મુંબઈ—મધ્યમ ધારાસભાના માણ પ્રમુખ સર. ઈમાદીમ રવીમદુલ્લાનું અવસાન.

તા. ૨—સુરત જિલ્લા લોકલ બોર્ડ તેમજ જિલ્લા સ્કલ બોર્ડના માણ ચેરમેન સરદાર રા. બ. લીમચાઈનું પ્રા.ન. સદ્ગતે રૂઝ બોર્ડનું સુકાન લાવેા સમય સુધી જતાથી સંસાળી જિલ્લાની કેળવણીની ઠીક સેવા થી હતી. કહેવાય છે કે સદ્ગતે પોતાના વીઠમાં મફત ખાનું બોવવા માટે તેમજ બીલ હેતુએ માટે સવા બ રૂપિયાની સખાત કરી છે.

તા. ૩—નવસારી—“કવિતા” માસિકના સહતંત્રી રતુમાઈ દેસાઈએ ‘અર્વાચીન ગુનશતી કવિતા હિત્ય’ પર પ્રેરક વિવેચન કર્યું હતુ કાળમાં ગેયતા ને સરળતાના તત્વ ઉપર તેમણે ખાસ ભાર મૂક્યો છે. દવપત-નર્મદથી માંડી ઉમારાંકર-સુદર્શન સુધીના વેંઓની કૃતિઓની તેમણે ઝડપી સમીક્ષા કરી હતી.

તા. ૪—મુંબઈ—નેશનલ લેર-રન્ટના આમત્રણથી ૧ ડી એફ કરાગએ ‘ચીન પાસેથી હું શું શીખ્યો?’ વિષય ઉપર ટાઇમ્સના અધિપતિ કાન્સિસ લોના મુખપટ્ટે માહિતીપૂર્ણ વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. ‘નિર્ભેળ ાંતરિક સહકાર’ એ ચીની પ્રલનો સુદ્રાલેખ થઈપડ્યો. એકતા અને ધર્મશ એ ચીનનો પ્રાણવાયુ થઈ પડ્યાં છે.

તા. ૫—પેટલાદ—બાયામ તાલીમ વર્ગનું પૂર્ણહૃતિ મેવન માણ મહેસુલી પ્રધાન શ્રી. મોરારજી દેસાઈને મુખપટ્ટે ભરાયું હતુ.

—અમદાવાદ—અખિનજશમાં શ્રી. ભુરામાઈ ભેરશીની ૧. ૩૦૦૦૦ ની ઉદાર સખાવતથી મેવાડા બાહણ જ્ઞાતિના રેવાઈઓ માટે છાત્રાલય બાંધવામાં આવ્યું છે. તેની ઉદ્ઘાટનવિધિ ડૉ મોતીલાલના હાથે કરવામાં આવી ની, જેમાં જ્ઞાતિની તેમજ જ્ઞાતિ જનારની અગ્રગણ્ય ચક્તિઓએ હાજરી આપી હતી.

તા. ૬—મહુવા (હાડીઆવાડ) શ્રી. જગજીવનદાસ મહોતાના શુભ હરતે કપોળ બાળાત્રમની ઉદ્ઘાટન-વિધિ થઈ હતી.

નારાક—ભોંસલે લશ્કરી માળામાં મોરીવા યુદ્ધ તાલીમ વર્ગના ‘રામદશીઓ’ (વિદ્યાર્થીઓ) ને છતામો અને પ્રમાણપત્રો આપવાનો મેળાવડો કરવામાં આવ્યો હતો. પ્રમુખમ્યાને નિરુત્ત કલેક્ટર શ્રી. દીક્ષિત હતા. આ પ્રસંગે યે. મુન્નએ જણાવ્યું હતું કે મોરીવાઓનું મુખ્ય કાર્ય રાત્રીની સમયે મઈને લડવાનું નથી પણ મનુની આગળ વધતી હુકમી પાછળ હાલ્લાકાર મચાવી દેવો, રાત્રીની સામગ્રીના વિનાશ કરી દેવો વગેરે છે એમાં ઝડપ અને તાણડોતોખણની જરૂર છે. નાગરિકો માટે આ પદ્ધતિજ સજવડભરી થઈ પડે છે અને એ હેતુ લક્ષમાં રાખી શિક્ષણ આપવામાં આવ્યું છે.

તા. ૭—મુંબઈ—મુરશીમ સીરીય ડિકેન્સ કમિટી તરફથી નાગપાડા ખાતે બચાવના સાધનોનું પ્રદર્શન યોજવામાં આવ્યું હતું વિમાન વિનાશક તોપો, વિ. નેવા માટે લોકોએ ભારે પડાપડી કરી હતી.

—શ્રી. મોરારજી દેસાઈને હાથે સુરતમાં હરિજન છાત્રાલયની ઉદ્ઘાટનવિધિ થઈ હતી.

તા. ૮—અબામાં—અખિલ હિંદ મહિલા પરિષદની હારોળારી સમિતિની બેઠકમાં આગામી પરિષદના પ્રમુખ તરીકે શ્રી. કમળાદેવી ચટ્ટોપાધ્યાયની વરણી કરવામાં આવી હતી.

વડોદરા—સાહિત્ય સસાના આશ્રય હેઠળ શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશીનો વાર્તાલાપ ગોઠવવામાં આવ્યો હતો. તેમણે સાહિત્ય સસાને વર્ષમાં ચારવાર એમેચીસ નાટકો બજાવવાનું તેમજ આઠ વર્ષે વડોદરા, પાટણ અને સિદ્ધપુરમાં મૂળરાજ સોલકીનો સહસ્રાબ્દિ મહોત્સવ ઊજવવાનું સૂચવ્યું હતું.

તા. ૯—વડોદરા—ઈર્ઝાનૌમિક એસોસીએશનના આશ્રય હેઠળ નાયબ દિવાન શ્રી. મુકરજીના પ્રમુખપટ્ટે શ્રી મુનશીએ ‘ઈતિહાસની આર્થિક દૃષ્ટિએ મતમાંસા’

એ વિષય ઉપર વિદ્યાર્થી 'વ્યાખ્યાન આપ્યું' હતું. તેમણે Civilization અને culture નો ભેદ બતાવી નજીવ્યું હતું કે આપણું ધ્યેય culture છે નહીં પરંતુ civilisation છે. culture નું માપ વિચારો અને બાબતોથી નીકળી રહે, તેમાં અર્થને પ્રાધાન્ય નથી. પાર્થિવ સુખ સંતોષ બાંધીને જીવે છે પણ તે મેળવવામાં માનવતા અને જીવનની ઈચ્છા આદર્શ બાબતોએ શુભ-વંશની નથી.

તા. ૧૧—મુંબઈ-નળિતા 'ગુજરાતી' સાપ્તાહિકના માછ તેની સાક્ષર શ્રી. મહિલાશ ઇચ્છારામ દેસાઈનું અવસાન. સદ્ગત બીજી ગુજરાતી પત્રકાર પરિષદના પ્રમુખ હતા.

તા. ૧૪—સંયુક્ત રાષ્ટ્રધ્વજ દિનની મિત્રરાજ્યોમાં ઉજવણી.

—મુંબઈના-માણાણી લોહાણા ઓફીસેલના શુદ્ધપતિ શ્રી. જગજીવન દેસાઈ બાસના અવસાન નિમિત્તે સંસ્થાના મકાનમાં શોકસભા મળી હતી અને સદ્ગતનું સમારક કરવાને કારણ થયો હતો.

તા. ૧૫—નાનપુર-ડૉ. ઈ. રાધવેન્દ્રરાવનું અવસાન. સદ્ગત મધ્યપ્રાંતમાં થોડો સમય અવનર રહ્યા હતા. એમના અવસાનથી મધ્યપ્રાંતને તેમજ આખા દેશને બાદે ખોટ પડી છે.

—મુંબઈ-વિદ્યાપીઠની સેનેટની બેઠક મળી હતી, જે વેળા શ્રી. મસાણીએ સદ્ગત ખા. બ. દરદર, સર રવીમતુદાસ અને ડૉ. આનંદરાંકર મુને મુંબઈ વિદ્યાપીઠની કચેરી સેવાને ઉલ્લેખ કરી તેમને ઓળખ આપી હતી. તેમણે તે પછી તાત્કાલ દરદરના દરદરો તરફથી કેમીકલ

ટેકનોલોજી ખાતાને કરવામાં આવેલી રૂ. ૨૦૦૦૦૦ ની સમાવતની જાહેરાત કરી હતી. આ દાનમાંથી સર દોરાબજી તાતાના નામથી રીસરસીય આદુ કરવામાં આવશે.

તા. ૧૬—અમદાવાદ-મહાગુજરાત આર્ટ રીસર્સ એન્ડ કલચર સેન્ટર ના આશ્રય હેઠળ નાટ્ય અને નૃત્ય, સંગીત વિ. નો કાર્યક્રમ શરૂ થયો હતો.

તા. ૧૮—મુંબઈ-સેંટ ડેવીથર્સ હાઇસ્કૂલના મકાનમાં ટેકનીકલ ટ્રેઈનિંગના પ્રયોગો કરવામાં આવ્યા હતા. ના. અવનરે એ પ્રસંગે હાજરી આપી હતી. શાળાના ચોમાનામાં ટેકનીકલ ટ્રેડર્સનું પ્રદર્શન બરવામાં આવ્યું હતું જેમાં વિધવિધ હડાયક સામગ્રીઓ બતાવવામાં આવી હતી.

તા. ૧૯—અમદાવાદની એસ. એલ. ડી. આર્ટસ કોલેજના નિવૃત્ત યતા પ્રિ..ડો. રાવને વિદાય આપવાને સમાર્પક કોલેજમાં જૂના અને નવા વિદ્યાર્થીઓ તરફથી ચોળામાં આવ્યો હતો.

તા. ૨૦—અમદાવાદ મ્યુનિસિપલ ટ્રેઈનિંગ કોલેજની ઉદ્ઘાટનક્રિયા ડો. હરિપ્રસાદને હસ્તે થઈ હતી. તેમણે શિક્ષકોને રવ. મોતીભાઈ અમીન અને મહિલાશ દવેના જીવનનું અનુકરણ કરવા નજીવ્યું હતું.

તા. ૨૧—વડોદરા-મધ્ય ગુજરાત યુવક મંડળ પ્રચારક સમિતિની કારોબારીની બેઠક શ્રી. યાંગારકરના પ્રમુખપદે મળી હતી, જે પ્રસંગે અત્યંતની વિચારણા ચલાવવામાં આવી હતી.

તા. ૨૬—મુંબઈ ઇલાકામાં 'અખિલ હિંદ દિન' જાહેરવા મુંબઈ ઇલાકા વિદ્યાર્થી સંઘના મદામનીએ નિવેદન બહાર પાડ્યું હતું.

— પરચૂરણ સમાચાર —

મુંબઈની રોકેટરી ટ્રેનિંગ કોલેજના પ્રો. આર. પી. કાર મુંબઈ વિભાગના કેળવણી ખાતાના કામચલાઉ ઈન્સ્પેક્ટર નિમાયા છે.

પંજબ વિદ્યાર્થી મદામંડળે વિદ્યાર્થીઓને ગરીબ તાલીમ આપવા માટે તા. ૧લી જૂનથી ૧૨મી જૂન સુધી વર્ગો આદુ કર્યા હતા. એકદરે ૫૦૦ સ્વયંસેવકોને તાલીમ આપવામાં આવી હતી.

અરુધ ઇન્ડિયન મોન્ટેસોરી ટ્રેઈનિંગ ક્લાસની શરૂઆત કોલાર્કનાલમાં ઓગસ્ટની શરૂઆતથી મેડમ મોન્ટેસોરી કરશે. એમાં જેમો દાખલ થવા ઇચ્છના હોય તેમને ફ્રી ઇન્ડિયન મોન્ટેસોરી ટ્રેઈનિંગ ક્લાસના મંત્રીને અધાર (મદ્રાસ) ને સરનામે લખીને અરજીપત્ર તથા બીજી માહિતી મેળવી લેવા વિનંતિ છે.

— નવાં પ્રકાશનો —

— સાહિત્ય સૌરભ —

— સંપાદક —

પ્રો. ભાનુશંકર વ્યાસ, એમ. એ., એલએલ. બી., સેન્ટ ડેવીડ્સ કોલેજ, મુંબઈ.

શ્રીયુત સંકેતપ્રસાદ વાવળ, બાપોશિક, બાઈ કબીબાઈ હિંદુ હાઈસ્કૂલ, મુંબઈ.

માધ્યમિક શાળાનાં ગ્રામા, પાંચમા તથા છઠ્ઠા ધોરણ માટે પ્રાચીન તથા અપ્રાચીન લેખકોની વતી

કૃતિઓના ગ્રંથપદ્ધતિસંગ્રહો.

ભાગ ૧ ૦-૧૦-૦

ભાગ ૨ ૦-૧૪-૦

ભાગ ૩ ૧-૪-૦

સરળ બાળ વિજ્ઞાન

[પ્રાથમિક શાળાનાં ધોરણ ૧ થી ૪ માટે]

— કર્તા —

શ્રી. જોહનવાલ પ્રા. શાહ, બી.એસસી., બી.ટી., એલએલ.બી., ડી.ડી. (લડન)

શ્રી. વસંતલાલ કા. શાહ, બી.એસસી., બી.ટી.

ગુજરાતી ધોરણ પહેલાથી ગ્રામાના વિદ્યાર્થીઓ માટે આ પુસ્તકો બે અનુભવી વિજ્ઞાન શિક્ષકોએ સુંદર રીતોમાં લખેલાં છે. બાળકો હોંસળી વાંચે એવાં આ પુસ્તકો છે. ૧૦ થી વધુ આકૃતિઓ અને ચિત્રો સાથે.

✓ ભાગ પહેલો

૦-૩-૬

ભાગ ત્રીજો

૦-૪-૬

ભાગ

૦-૪-૦

ભાગ ચોથો

છપાય છે

કैसे વ્યાન કરે?

— કર્તા —

શ્રી. ગોપાલ માસ્કર દેવ, સી.ઈ., સી.ટી., શાચાર્વ, જી. ડી. હાઈસ્કૂલ, કચ્છ-માંડવી.

પંડિત નિરંજન દેવ, હિન્દુસ્તાની ભાષા શિક્ષક, જી. ડી. હાઈસ્કૂલ, મુમ્બઈ.

માધ્યમિક શાળાનાં પહેલાં ત્રણ ધોરણો માટે હિન્દુસ્તાનીમાં 'સીટીંગ' માટે વાપરી શકાય તેવાં આ ત્રણ ગ્રંથોમાં પુસ્તકો છે. પુષ્કળ ચિત્રો સાથે.

ભાગ ૧ ૦-૫-૦

ભાગ ૨ ૦-૬-૦

ભાગ ૩ ૦-૭-૦

A NEW COURSE IN COPY-WRITING PRINT SCRIPT

BY

L. G. MOGUL, Babu Panalal Jan High School, Bombay.

This is the only complete, graded course in Copy-Writing for Middle School Classes. Furnished with well-drawn illustrations, the early books are bound to prove attractive to beginners in copy-writing. Nursery rhymes, stories, poems, letters, biographies, etc., have been introduced to teach various forms of Composition side by side with copy-writing.

Books I to VI

Annas 2½ each

IDEAL PRINT SCRIPT COPY BOOKS

Thoroughly revised and completely re-written by an expert calligraphist.

Book I to VI

Annas Two each.

ઉપરનાં પુસ્તકો આપે ન જોયાં હોય તો નમૂનાની નકલ જરૂર મંગાવો.

એ.નં. ડી. મહેતાની કુંપની,

૩૬૭. કાલકાદેવી રોડ,

મુંબઈ - ૨

MACMILLAN

Aids to the Study of English. Gujarati. Book I, 5½ annas; Book II, 7 annas and Book III, 7 annas.

The chief aim of these books is to lay a solid foundation of the knowledge of English during the first three years. They are so designed that they can be used not only as independent translation series, but also in co-relation with and as a great help to the teaching of English in the Direct Method.

An Approach to English Prose (Old and New). With Notes, Questions and Exercises. Re. 1.

The book is not merely a tasteful selection of passages of English Prose usefully arranged and classified, but it carries with it a whole apparatus of introductory and textual notes to enable the student to get the utmost out of the passages. The number of questions mainly grammatical with which each passage is fitted, and which, starting from the text, lead the learner insensibly into a manner of avenues and alleys of English Grammar and Composition takes the book out of the common rut.

Wonders of the Past and Present. By C. A. Parkhurst. Rs. 1-4.

This book has been written to meet the requirements of present-day students. The author has endeavoured to make the contents simple and interesting and it is hoped that students will enjoy reading the book.

A Manual of Gujarati Grammar, Composition and Translation. By Prof. A. K. Trivedi, M. A., LL.B. 14 annas.

The book has been specially written for the use of students of Gujarati language in the pre-matric and Matriculation Classes.

Our World (Gujarati). Being Part V of Parulekar & Sane's H. School Geography. Adapted by C. L. Bakshi. Rs. 1-12.

The book has been written to meet the Bombay University syllabus of Geography and should prove of immense help to students of Geography in Standard VI and Matriculation Class.

MACMILLAN & CO., LTD.

[INCORPORATED IN ENGLAND]

BOMBAY

CALCUTTA

MADRAS
